Iron Age Sanctuaries and Cult Places in the Thracian World

Proceedings of the International Colloquium

Braşov, 19th-21th of October 2006

Edited by Valeriu Sîrbu and Radu Ştefănescu

Editura C2 Design
Braşov

Sanctuare și locuri de cult din epoca fierului în lumea tracă

Brașov County Council

Uniunea Internațională a Pre- și Științe Protoistorice, a 30 -a Comision

Muzeul Județean de Istorie Brașov

Muzeul Brăila

Sanctuare și locuri de cult din epoca fierului în lumea tracă

Lucrările Colocviului Internațional

Brașov, a 19- a -a 21 -a din octombrie 2006

Comitetul de Organizare:
Valeriu Sirbu - Presedinte
Radu $te^nescu - Secretar General

Edited by Valeriu Sîrbu and Radu Ștefănescu

Editura C2 Design
Brașov

IRON AGE SANCTUARIES AND CULT PLACES IN THE THRACIAN WORLD
Editat de Valeriu Sirbu §i Radu §tefanescu

Brașov, Editura C2 Design, 2007
270 p, il.; bibl., abr., A4
ISBN-1O 973-8424-54-2
ISBN-13 978-973-8424-54-8

Tipografia BRASTAR Print
str. Dorobanților nr. 6, 500009 Brașov, tel./fax: 0268-475737
Comanda nr. 2068 I 29.11.2007

SUMMARY/SOMMAIRE

ABREVIERI

^Archäologischer Anzeiger, Berlin
=Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Transilvania

AA	= Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
A CMIT	= Acta Musei Porolissensis, Muzeul județean de istorie și artă Zalău
ActaMN	= Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj
ActaMP	= Analecta Archaeologica Ressoviensia, Institut Archeologii
A.I.S.C.	Uniwersytetu Rzeszowskiego
Analecta Archaeologica	= Ancient Macedonia, Thessaloniki
Rcssovicnsia	= Analele Banatului, Muzeul Banatului, Timișoara.
Ancient Macedonia	= Apulum, Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
Analele Banatului	= Archaeologia Bulgarica, Sofia
Apulum	= Arheologija na Muzeite i Institut Arheologij, Sofia
Archacologia Bulgarica	= Arheologia Moldovei, Iași
ArheologijaSofia	= Banatica, Muzeul Banatului Montan, Reșița.
ArhMold	“Cercetări arheologice în București, Muzeul de istorie al orașului București
Banatica	= Carpica, Complexul Muzeal Bacău, Bacău
CAB	= Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
	= Cercetări Arheologice, Muzeul Național de Istorie a României
Carpica	= Muzeul Tării Crișurilor Oradea
CCAR	= Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
CercetArh	= Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission der
Crisia	Deutschen Archäologischen Instituts
EphNap	= Helis. Archaeological Museum and Institute Sofia. Museum Historical -
Germania	Isperih
	= Inventaria Archaeologica, Bucarest
Hclis	= Istros, Muzeul Brăilei, Brăila
	= Iz’estija na Arheologhiieski Institut, Sofia.
Inventaria Archacologica	= Marisia, Muzeul județean Mureș
Istros	= Maritsa-Iztok , Archaeological Research, Radnevo
lzvestijaSofia	
Marisia	. Materiale și cercetări arheologice, București
Maritsa-Iztok	
MCA	= Mousaios, Mujeul județean Buzău
Mousaios	= Peuec, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
Pcucc	= Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța
Pontica	= Przeglad Archeologiczny, Poznan-Wroclaw
Przcglad Archcologiczny	= Académie Bulgare des Sciences - Institut de Thracologie, Sofia
Pulpudeva	= Revista de istorie, București
Revista de istorie	= Revista Muzeelor și Monumentelor, București
RMM	= Revista de Preistorie și Antichități Naționale, București
RPAN	= Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), Institutul de
SCIV(A)	Arheologie "V. Pârvan", București.
	= Slovenska Archeologija, Nitra
SlovArch	= Sovietskaja Archeologija. Moskva
Sovictskaja Archeologija	= Sprawozdania Archeologiczne, Krakow
Sprawozdania	
Archeologiczne	= Starini. Journal of Balkan Archaeology, Sofia
Starini	= Studii de preistorie, București
Studii de preistoric	= Suceava, Muzeul Bucovinei, Suceava
Suceava	= Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie, București
Thraco-Dacica	

INTRODUCERE

Organizarea unui colocviu cu tema „Sanctuare și locuri de cult din epoca fierului în lumea tracică" a fost o întreprindere dificilă.

în primul rând, a fost dificultatea ternei, general recunoscută, întrucât deseori rămân extrem

de puține vestigii care să poată reflecta dialogul dintre oameni și zei, acești „parteneri” invizibili și atotputernici.

În al doilea rând, sărăcia infonnațiilor scrise păstrate despre viața spirituală a tracilor ne privează de infonnații esențiale privitoare atât la conținutul ca atare al credințelor și mitologici acestora, cât și despre gesturile ori incantațiile care însoțeau ritualurile.

În al treilea rând, regimurile comuniste, care au dominat circa jumătate de secol aproape toate teritoriile locuite odinioară de traci, au împiedicat serios progresul nonnal al cercetărilor în domeniul sacrului întrucât evoluția umană trebuia privită doar prin prisma teoriei marxist- leniniste și a materialismului istoric. La acestea s-au adăugat dificultățile infonnării și a dialogului cu cercetătorii de dincolo de „cortina de fier”.

Totuși, descoperirea a numeroase vestigii de cult pe pământurile tracilor, între care se remarcă templele și reprezentările figurative de pe piesele din metale prețioase - au pcmiis o serie de obsen'alii și concluzii importante privitoare la viața spirituală a acestora.

Am apreciat, de aceea, că organizarea acestui colocviu este deosebit de importantă, cel puțin din două motive: pe de o parte, pentru a vedea stadiul de cunoaștere a fenomenului și, pe de altă aile, pentru a ne propune o strategie comună de cercetare, un schimb mai rapid de idei și publicații.

Participarea a peste 20 de cercetători valoroși din România, Rep. Moldova, Bulgaria, Grecia și Polonia a reprezentat, prin valoarea comunicărilor și discuțiile care au avut loc, un pas important în cercetarea vieții spirituale a tracilor. S-au prezentat și aspecte importante ale vieții spirituale din lumea grecilor, a celților, ca și a altor popoare, cu care tracii au intrat în contact și s-au influențat reciproc.

De asemenea, acest volum reprezintă un succes deosebit, din mai multe puncte de vedere: include 15 studii valoroase, în limbile engleză și franceză, este editat în anul imediat unnător colocviului, în condiții grafice deosebite, ceea ce-i va asigura o largă circulație internațională.

Faptul că acest colocviu se desfășoară sub egida Comisiei XXX a Uniunii Internaționale de Studii Pre- și Protoistorice - „Practici mortuare în Pre- și Protoistorie” - poate să surprindă doar la prima vedere; dacă, însă, avem în vedere că aceste credințe privitoare la „viața de dincolo" reprezintă o parte importantă din viața spirituală a oamenilor și că o serie din ritualurile dedicate zeilor s-au desfășurat în necropole, faptul devine explicabil.

Volumul a fost pregătit pentru tipar la Muzeul Brăilei; mulțumim colegilor Dana Smasnov și Roberto Tănăsache pentru ajutorul acordat la aranjarea în pagină a studiilor și, respectiv, realizarea grafică a coperților.

Ne facem o datorie de onoare din a mulțumi Muzeului Județean de Istorie din Brașov, în special d-lui director Radu Ștefănescu, pentru triplul efort, în special de natură financiară, pe care l-a facul: de organizare a colocviului, de publicare a comunicărilor și de editare a două volume dedicate vieții spirituale a geto-dacilor.

Dr. Valeriu Sîrbu
Președintele Comisiei XXX a U.I.S.P.P.

INTRODUCTION

Organizarea unei conferințe despre „ Sanctuarele din epoca tracică și lăcașurile de cult din lumea tracică” este, din mai multe puncte de vedere, o întreprindere dificilă.

În primul rând, este o temă recunoscută în general ca fiind dificilă, deoarece, cel mai adesea, ne-au mai rămas foarte puține vestigii care să reflecte dialogul dintre oameni și zei, acești „ parteneri” invizibili și atotputernici .

În al doilea rând, raritatea extremă a scrierilor păstrate despre viața spirituală a tracilor ne privează de informații esențiale privind atât conținutul credințelor și mitologiei lor, cât și gesturile sau incantațiile care însoțeau ritualurile.

În al treilea rând, este vina regimurilor comuniste care au dominat timp de o jumătate de secol aproape toate teritoriile locuite anterior de traci și care au împiedicat foarte mult progresul normal al cercetării în domeniul sacrului, întrucât vedeau evoluția umană doar prin teoria marxist-leninistă și materialismul istoric. La toate acestea se adaugă dificultatea informării și a dialogului între cercetători dincolo de „prima cortină”.

Cu toate acestea, o serie întreagă de vestigii descoperite pe teritoriile tracilor, inclusiv temple și reprezentări figurative pe monede din metale prețioase, ne permit să facem observații importante asupra vieții spirituale a acestora din urmă.

Am considerat, așadar, că organizarea acestei conferințe este importantă, cel puțin, din trei motive: pentru a vedea stadiul de cunoaștere a fenomenului, pentru a propune o strategie comună de cercetare și pentru un schimb mai rapid de idei și publicații.

Participarea a 20 de cercetători importanți din România, Republica Moldova, Bulgaria, Grecia și Polonia a reprezentat, prin valoarea comunicărilor și a discuțiilor care au urmat, un pas important în cercetarea vieții spirituale a tracilor. De asemenea, au fost prezentate aspecte importante ale vieții spirituale a grecilor și celților, popoare care au intrat în contact cu tracii și s-au influențat reciproc.

Volumul reprezintă un succes deosebit din mai multe motive: cuprinde aproximativ cincisprezece studii valoroase, în engleză și franceză, și a fost publicat în anul următor la conferință, în condiții grafice excepționale, care îi vor asigura o largă difuzare internațională.

Această conferință se desfășoară sub auspiciile celei de-a 30-a Comisia Uniunii Internaționale pentru Studii Pre- și Protoistorice - „Practici funerare pre- și protoistorice”, ceea ce poate părea surprinzător la prima vedere; dacă ținem cont de faptul că aceste credințe despre „viața de apoi” reprezintă o parte importantă a vieții spirituale a oamenilor și că în necropole se desfășurau o serie de ritualuri dedicate zeilor, atunci totul este explicat și justificat.

Pregătirea volumului pentru publicare s-a realizat la Muzeul Brăilei; dorim să le mulțumim colegilor noștri Dana Smasnov și Roberto Tănăsache pentru ajutorul acordat la machetarea studiilor și, respectiv, la designul grafic al coperților.

Va fi datoria noastră de onoare să mulțumim Muzeului de Istorie din Brașov, în special directorului, domnul Radu Ștelănescu, pentru triplul său efort, mai ales financiar: organizarea conferinței, publicarea lucrărilor și editarea a două volume emoționante despre viața spirituală a geto-dacilor.

Dr. Valeriu Sârbu
celei de -a XXX-a Comisia UlSPP

Câteva considerații despre templele din perioada regatului dac

Cristina Bodü (Deva - România)

Cuvinte cheie: spațiu sacru, Regatul Dac, templu, altar, ofrandă.
Rezumat. Materializarea sacrului la daci se dovedește a fi de o mare varietate, la fel ca la alte popoare antice. Cele mai impresionante sunt templele pătratice și circulare construite din piatră, majoritatea în capitala Regatului Dac. Acestea au fost tratate în numeroase lucrări, cu toate acestea continuă să ridice o serie întreagă de probleme.

Fiecare societate își lasă amprenta asupra spațiului și, pe de altă parte, spațiul apare ca un mod de exprimare al societății (Cadoret 1999, p. 635-636). Toate comunitățile „ construiesc ” teritoriul pe care îl ocupă, ținând cont de diferite determinări, de la criterii de utilizare până la propriul sistem de reprezentare a lumii. Conform acestor coordonate, comunitățile exploatează, transformă, modelează spațiul, astfel încât acesta nu este niciodată omogen: posibilitatea de a-l utiliza ține cont de principii precise de diferențiere, în timp ce modalitățile de ocupare a spațiului și de exploatare a resurselor sale nu pot fi separate de o codificare simbolică (Cadoret 1999, p. 635-636).

Prin urmare, spațiul nu este omogen pentru omul religios (Eliade 2002, p. 17), omul are întotdeauna grijă să diferențieze mediul înconjurător în funcție de nevoile sale și anumite locuri pot primi o legitimitate supranaturală, o consacrare datorită sacralității lor (Wunenburger 2000, p. 62). Pentru omul religios, revelarea spațiului sacru capătă o valoare existențială; fiecare spațiu sacru implică o epifanie, o manifestare a sacrului, care duce la o desprindere a teritoriului de mediul său înconjurător și la transformarea sa calitativă (Eliade 2002, p. 20). Oamenii nu au libertatea de a alege locul sacru, ei îl pot căuta și descoperi doar prin semne misterioase (Eliade 2002, p. 22).

Acest spațiu cu valențe sacre poate lua diverse forme (Glinister 1997, p. 61-67), mai mult sau mai puțin spectaculoase, fie că este vorba de o pădure, un izvor, o peșteră (în arheologie, acestea pot fi recunoscute doar prin ofrandele depuse) sau ar fi mai clar marcat de intervenția umană: complexe de gropi, construcții sacre, altare, vetre de cult.

La majoritatea popoarelor antice există o mare diversitate de locuri cu caracter sacru, iar lumea dacă nu face excepție: sanctuare, gropi de cult, fântâni, locuri sacre cu depozite, incinte sacre, vetre de cult; am putea presupune și existența izvoarelor, peșterilor sacre, dumbrăvilor. Cu siguranță, toate acestea reflectă o varietate de manifestări ale cultului pe care le-am reconstitui cu greu în absența surselor literare, ci doar să le presupunem existența. Suntem de părere că au o caracteristică comună - spațiul pe care s-a făcut depozitul, pe care s-a construit, este un spațiu consacrat, retras din sfera profanului și investit cu o semnificație cu totul specială pentru membrii comunității respective. Lăcașurile de cult se găsesc pe tot teritoriul locuit de geto-daci, răspândite, cu puține excepții, într-un mod destul de omogen.

Locuri cu zăcăminte au fost găsite în: Bănești (dep. Prahova), Brad (dep. Bacău), Bratei (dep. Sibiu), Zvoriștea (dep. Suceava), Sfântu Gheorghe (dep. Covasna), Piscu Coconilor, Pietroasele (dep. Buzău), Orlea (dep. Covasna). d'Olt), Oradea - Salca (dep. Bihor), Ocnița (dep. Vâlcea), Miercurea Ciuc (dep. Harghita), Măgura Moigradului (dep. Sălaj) etc. Erau locuri în care comunitățile mai mari sau mai mici făceau depozite periodice, uneori reprezentând locul în care erau depuse indivizi din aceeași așezare din mai multe comunități învecinate. Astfel de lăcașuri de cult, folosite uneori din preistorie până în epoca fierului, au fost găsite la sud de Dunăre, pe teritoriul Bulgariei de astăzi. Caracteristicile acestor monumente sunt următoarele (Sîrbu 1992, pp. 39-52): predilecția amplasării lor pe fone dominante, forma variată, structura constând din numeroase gropi,

vetre, platforme cu diverse ofrande, depozite de vase, numărul gropilor variind de la câteva zeci la câteva sute, mobilier variat (caracteristicile sunt pământ afânat, resturi de foc, vetre și pereți de clădiri, oase de animale, fragmente ceramice). Datează din secolul al II-lea . secolul î.Hr. - secolul al XV-lea d.Hr.

În aceeași serie de locuri cu semnificație culturală, este necesară enumerarea fântânilor, dintre care cea mai cunoscută este cea a Ciolăneștii din Deal (Petrescu-Dâmbovița, Sanie 1972, p. 241-258; Petrescu-Dâmbovița, p. 241-258), p. apoi cele de la Răcătău, Popești, Piscu Crăsani, Brad. Ar fi bine să menționăm și interesantul complex de la Conțești, com. Davidești (dép. de Argeş) (Vulpe, Popescu 1976, p. 217-226, Nicolăescu-Plopșor 1976, p. 227-230) sau descoperirea făcută în turbăria de la Lozna (dép. de Botoșani) (Dép. de Botoșani, Teduros 19781, 219 p. Theodore 1989, p. 68-72).

Un aspect mai particular se dovedește a fi cel al clădirilor absidelor (Bodo 2000, p. 251 275), descoperite la Cârlomănești, Cetăteni, Fețele Albe, Malaja Kopanja, Meleia, Pecica, Piatra Roșie, Popești, Dealul Pustâiosu, Rudele, Solotvino, Ap. cu siguranță, locul dedicat divinității, dar nu toate cazurile înseamnă că întreaga clădire are un caracter sacru.

Dacă facem analogii cu alte spații și cu anumite depozite de unelte de fier sau obiecte de argint, atunci le-am putea considera drept depozite de natură ritualică.

Gropile de cult sunt foarte numeroase (Beldiman, Szocs 1992, p. 259-263; Gheorghiu 2000 p. 232-238, Sîrbu 1993); este mobilierul (și uneori intenționalitatea depozitului) care îi denotă caracterul; După acest ultim element, se disting mai multe tipuri: gropi de depozitare a navelor: Poiana (dcp. Galați), Răcătău (dcp. Bacău), Tășad (dcp. Bihor), Cladova (dcp. Arad), Popești (GiurgiCapata), Spăcen. (dep. d'Olt), Radovanu (dep. de Călărași), Vlădiceasca, Grădiștea (dep. de Brăila), Eliseni (dep. de Harghita), Merești (dep. de Harghita), Sânsimion (dep. de Harghita), Bâzd (dep. the Dolj); gropi de depozitare a animalelor: Zimnicea (dep. Teleonnan), Brad (dCp. Bacău), Căscioarele - Cătălui (dep. Călărași), Șura Mică (dep. Sibiu), Someșeni (dCp. Clujș), d'așașa (dCp.), dCașașu. Poiana (dep. Galați), Cătunu (dep. Dâmbovița), Lupu (dep. Alba); Pe de o parte, există gropi în care se pot găsi rezultatele unor sacrificii umane (făcute cu diverse ocazii) și, pe de altă parte, gropi (majoritatea) în care mobilierul constă din tot ceea ce a fost menționat mai sus. Există încă gropi în apropierea clădirilor sacre (Piatra Craivii, jud. Alba, Brad, jud. Bacău), unde, probabil, a fost depus rezultatul unor ritualuri efectuate în sau în apropierea templului. Cu toate acestea, diversitatea materialelor descoperite în tranșee se explică prin

diferite ritualuri, în urma cărora au fost plasate acolo și pe care le putem doar, în cel mai bun caz, presupune.

Vetrele ornamentale găsite în multe așezări de pe teritoriul dac, în Cârlomănești (județul Buzău), Poiana (județul Galați), București - Mihai Vodă, Popești - Nucet (județul Giurgiu), Popești - Leordeni, Vlădiceasca sunt considerate altare, lăcașuri legate de cult, spații în care se săvârșeau ritualuri. Acest tip de monument de cult îl găsim în Câmpia Muntenească și în sudul Moldovei (la Popești) care datează din secolul al XI-lea · secolul î.Hr. - secolul I d.Hr., și ar putea constitui o influență sud-tracă (Comșa, 1997, pp. 247-260) ·

Templele din piatră reprezintă cea mai impresionantă materializare a sacrului în acest teritoriu. Primele temple descoperite au fost cele din zona Munților Șureanu, ale căror caracteristici au servit mult timp drept criteriu pentru determinarea caracterului sacru al unei clădiri.

Spre sfârșitul secolului al XIX-lea a fost semnalată existența construcției care avea să intre în literatura de specialitate sub denumirea de „ mare sanctuar circular " al Dealului Grădiștii (Daicoviciu, Ferenczi 1951, pp. 82-84, cu bibliografie); săpăturile sistematice aveau să înceapă abia în perioada interbelică, la templele de la Costești (Daicoviciu, Ferenczi 1951, p. 17). Zona sacră a Dealului Grădiștii avea să fie scoasă la iveală începând cu anii 1950 și din această perioadă datează clasificarea construcțiilor sacre în două mari categorii: temple patrulatere - rânduri de coloane, și temple circulare.

Numărul templelor descoperite în zona intra- și extracarpatică este în creștere în urma extinderii săpăturilor arheologice, iar noile vestigii vor oferi informații suplimentare despre anumite aspecte ale edificiilor sacre din lumea geto-dacilor. Au fost descoperite atât temple circulare, cât și temple pătrangulare, construite din piatră, lemn și lut, sau numai lemn și lut.

Istoriografia edificiilor sacre abundă în discuții despre modul de prezentare a suprastructurii lor (dacă au fost sau nu acoperite) și numeroase propuneri de reconstrucție. În plus, unii cercetători au încercat să interpreteze unele dintre aceste monumente drept calendare (este vorba, în primul rând, de „ marele sanctuar circular " al Sannizegetusei Regia) (Daicoviciu, H. 1960, p. 251-254; Daicoviciu, H. 1965, p. 383-385; Antonescu 1981, p. 209-2 l 2; Florescu 1990, p. l 1-19), iar, mai recent, au fost studiate posibilele implicații astronomice ale monumentelor de cult (Stănescu 1987-1988, p. l 19-138; Stănescu 1997, p. 807-817; Stănescu 2001, p. 324-333);

Dacă în prima etapă a cercetării s-a crezut că sanctuarele nu erau acoperite (Daicoviciu, H. 1972, p. 21 O), ulterior s-a demonstrat că acestea ar fi trebuit acoperite pentru a corespunde scopului inițial al construcției lor (lăcașuri de cult comunitare). Vezi argumentele în acest sens în: 1.H. Crișan (1993, volumul II, pp. 102-108), I. Glodariu (Strâmbu, Glodariu 1981, p. 382), D. Antonescu (1980, pp. 499-516). Aceștia oferă, pentru a-și susține ipoteza, argumente logice, precum și arheologice. Sunt conturate principalele trăsături ale arhitecturii geto-dacice (Crișan 1993, vol. II, p. 82): sanctuarele sunt clădiri acoperite și delimitate total sau parțial de ziduri, construite din piatră, lemn sau lut. Argumentul lui D. Antonescu (Antonescu l 980, p. 72) pentru a demonstra existența acoperișului este prezența constructorilor greci care nu puteau alege decât această soluție, întrucât înălțimea de 1,20-1,50 m anulează și minimizează volumul construcției. Să nu uităm descoperirea făcută la Augustin (Glodariu, Costea 1991, p. 26), unde s-a găsit un fragment din peretele camerei interioare, care demonstrează, fără îndoială, prezența acoperișului - fără acoperiș, fără perete din lemn și lut.

În ceea ce privește originea templelor, opiniile iau două direcții principale, nuanțate, firesc, de unii cercetători: fie aceste monumente reprezentau modele mai mult sau mai puțin fidele ale templelor grecești, fie mărturiseau un caracter original, autohton. C. Daicoviciu (1952, p. 294) nu crede că, în acest mediu dacic, ar trebui să ne așteptăm la temple de tip greco-roman clasic și vorbește despre „tipul templelor dacice”. D. Antonescu (1980, p. 72) consideră că influența meșteșugarilor greci trebuie căutată doar în soluțiile tehnice, întrucât, în rest, există un plan original, specific dacic. D. Antonescu (1980, p. 72) explică templele patrulatere prin importanța pădurii ca spațiu pentru daci, astfel încât coloana este de fapt o transpunere a arborelui, iar apoi sanctuarul inițial patrulater, din lemn, reflecta într-un anumit fel pădurea (sanctuarul de la Barboși pare a fi imaginea cea mai apropiată de prototip).

1. Glodariu (1976 p. 249-258) consideră că, la fel ca alte populații, și la daci are loc un proces, și anume transpunerea conceptului constructiv de arhitectură laică în cel religios, sanctuarele circulare complexe deosebindu-se de construcțiile laice prin forma lor regulată, prin grija acordată detaliilor, prin mobilier.

În opinia lui IH Crisan (1993, p. 110), sanctuarele sunt modelate după case obișnuite sau sanctuare grecești. Totuși, acesta pare să ezite să le stabilească originea; afirmă că sanctuarele patrulatere par să fi fost inspirate de cele peristilice grecești, iar cele circulare de clădirile de tip tholos, dar același autor susține o altă teză, aceea că clădirile circulare se găsesc în mai multe spații, deci i se pare evident că locuințele dacice rotunde se găsesc la baza sanctuarelor circulare.

Referindu-se la sanctuarele circulare, N. Conovici și G. Trohani (1988, p. 210) consideră, în ciuda unei presupuse origini grecești a acestui tip de construcție, că ideea se regăsește la geto-daci atât într-o perioadă mai veche, cât și în construcțiile seculare.

Cu siguranță, influența greacă, și mai târziu romană, se observă și în soluțiile tehnice folosite în cazul templelor din piatră, care sunt semnificative dacă luăm în considerare prezența constructorilor greci și romani atestată atât în vestigiile arheologice, cât și în puținele surse scrise. Prezența lor nu a însemnat importul propriilor modele, ci doar importul tehnicilor de lucru.

Propunerile de reconstrucție variază în funcție de punctul de vedere al autorului asupra originii sanctuarelor, acceptarea sau nu a existenței acoperișului, stadiul cercetării arheologice. Cele mai importante contribuții în acest sens aparțin lui: H. Daicoviciu (1965, p. 146), lH Crișan și M. Moldovan (1975, pp. 91-106), l. Glodariu și M. Strîmbu (1981, pp. 377-386), l. H. Crișan și V. Salvanu (1992, pp. 15-32), D. Antonescu (1984; 1980, pp. 69-76), acesta din urmă propunând și o metodă generală de lucru: „Este exclusă acceptarea unor soluții diferite acolo unde există programe și planuri identice, iar reconstituirea trebuie făcută astfel încât elementele componente propuse să poată fi reluate fără modificări esențiale în cadrul unui obiectiv similar.”

Există două tipuri de temple: dreptunghiulare și circulare, care au făcut obiectul a numeroase lucrări de specialitate, inclusiv recent volumul dedicat exclusiv acestui tip de construcție (Pescaru 2005, cu bibliografia aferentă) ; din toate aceste motive, nu vom face o prezentare detaliată a lor.

Templele circulare sunt de două tipuri: complexe, fondate din mai multe camere concentrice - cele două exterioare circulare și cea centrală cu absidă, descoperite în: Dealul Grădiștii (antica Sannizegetusa Regia), satul Grădiștema de Orăra de Munăra, dep. Sustam. de Hunedoara) (Daicoviciu C. et collab. 1951, p. 113-117; Daicoviciu C. et collab. 1952, p. 283-286; Daicoviciu, H., Glodariu 1976, p. 75; Daicoviciu, H. collab. et. 19 Augustin Brașov. (Glodariu, Costea 1991, p. 21-40) ct simples, consistant cn unc scule chambre circulaires, dCcouvcrts à Fețele Albe, sat de Grădiștea de Munte (comm. Orăștioșra de SustioCara, d. (Daicoșra H. 1971, sat Grădiști257), sat Grădiștea de Munte, d. Grădiștea de Munte (com. Oraștioara de Sus, dep. de Hunedoara) (Daicoviciu C. ct colab. 1953, p. 288), Peci d'Ardp. (Crișan 1966, p. 91-100), Brad (dep. de Bacău) (Ursachi 1995, p. 62-69).

Des temples rectangulaircs, on cn a trouvC à Costești - Cetățuie (comm. Orăștioara de Sus, dep. de Hunedoara) (Daicoviciu, H. 1972, p. 205-206), Costești - Blidaru - licu dit Pietroasa lui Solomon (comm. Orăștioara de Sus, dCp. de Hunedoara) (Glodariu ct collab. 2003, p. 107-108),

Dealul Grădiştii, villagc de Grădiştea de Munte (comm. Orăştioara de Sus, dCp. de Hunedoara) (Daicoviciu C. ct collab. 1951, p. 108-11 O, 118; Daicoviciu C. ct collab. 1952, p. 287-288, 292-296; Daicoviciu C. ct collab. 1953, p. 156-164; Daicoviciu C. ct collab., 1961, p. 303-305; Daicoviciu C. et collab. 1962, p. 466-467; Daicoviciu C. ct collab. 1973, p. 63-65), Augustin (dCp. de Braşov) (Costea 2006, p. 181-193), Bănița (dCp. de Hunedoara) (Macrea ct collab. 1966, p. 27), Galați - Barboşi (dep. de Galați) (Gostar, 1969, p. 33), Bâtca Doamnei (dep. de Neamț) (Gostar 1969, p. 18-19), Căpâlna (comm. Săscioii, dCp. d'Alba) (Glodariu, Moga, 1989, p. 56-60; Moga, 1982, p. 275-278), Craiva - Piatra Craivii (comm. Cricău, dCp. d'Alba) (Moga, 1987, p. 35; Macrca et collab. 1966, p. 50-51; Moga ct collab. 2007, p. 141), Piatra Roşie (comm. Boşorod, dCp. de Hunedoara) (Daicoviciu ct collab. 1954, p. 55-56).

Într-un sens general, putem spune că, în secolul 1900, un singur tip de templu era funcțional în secolul 1900, cu excepția Sankt Petersburgului Regia (acesta este un caz în acest sens, cu un complex care trebuie examinat şi analizat în întregime) şi a Catedralei Augustine, unde există tot atâtea temple circulare câte temple triangulare, cum ar fi Centrul Fețele Albe.

De obicei, templele sunt amplasate în afara fortificației, cu puține excepții: la Augustin există un templu patrulater în centru, la Banița este probabil ca soclurile să fi fost descoperite în spațiul închis de un zid, iar la Costeşti unul dintre temple este situat în centru.

Templele dreptunghiulare sunt formate din rânduri de coloane, dar în Munții Orăştici acestea sunt incluse într-un complex dreptunghiular marcat de pilaştri. Acest tip de templu era construit în felul următor: pentru fiecare coloană în parte se săpa o fundație - se săpa un şanț semicircular, care era umplut cu lut şi pavele, peste care se aşeza un soclu aproape circular din pavele (calcar şi sicilia), deasupra căruia se plasa coloana din lemn sau pavele. Toate templele erau acoperite cu țigle sau şindrilă. Neavând fundație, pilaştrii care serveau drept perimetru al templelor din Munții Țurcanu nu puteau susține, ci doar delimita „zona cea mai sacră”, spațiul în care erau admişi inițiații sacri. Templele patrulatere şi absida din centrul acestor circulare sunt plasate, cu câteva excepții, spre nord-nord-vest. Nu există o regulă privind numărul total de socluri, distanța dintre rândurile de socluri şi dimensiunile acestora.

În Grădiştea de Munte (com. Orăştioara de Sus, dep. de Hunedoara) se află antica Sanizcgctusa Regia, cea mai impresionantă şi mai completă zonă sacră ca design. Există temple patrulatere şi circulare dispuse pe zece terase (fig. 1-4): Xe şi XJ-e, care, la fel ca majoritatea teraselor dealului Grădiştci, sunt artificiale, dar au fost construite şi ziduri pentru a le susține, clădiri de mari dimensiuni. Folosind tehnica murus dac/cus, pereții crăpă chiar în fața tenacelor XX-c, Xe şi XJ-c. Materialele pentru zona sacră (temple, altar, piață) includ calcar, gresie şi lemn.

La un moment dat, în zonă funcționau şapte temple: două circulare şi cinci dreptunghiulare, unele dintre ele suferind modificări şi reconstrucții de-a lungul timpului. Accesul în zona sacră a anticei Sannizegetusa Regia se făcea printr-o potecă ce venea din oraş, pavată cu lespezi de calcar şi folosită pentru procesiuni.

La intrarea în zona sacră, calea se bifurca în două, una spre templul de pe a 10-a terasă, iar cealaltă care ducea spre piața de pe a 11-a terasă, de asemenea pavată cu dale de calcar.

Pe terasa a 10-a exista un singur templu patrulater, construit inițial din calcar şi lemn, apoi din andezit, această a doua fază de construcție având loc în timpul războaielor cu romanii sub comanda lui Traian (Daicoviciu C. şi alții 1951, p. 1 08 11 0; Daicoviciu C. şi alții 1952, p. 292-296; Daicoviciu C şi alții 1953, p. 154-164; Daicoviciu H. şi alții 1986, p. 1 05).

După cum am menționat deja, pe această terasă, într-o perioadă anterioară, funcționase un templu din calcar, orientat NE-SV, din care se mai păstrează şi astăzi câțiva stâlpi de calcar care înconjuraseră clădirea. Această construcție a fost demolată, terasa a fost extinsă (prin ridicarea unui al doilea zid de susținere) şi a început ridicarea templului din andezit, format din şase rânduri cu aproximativ zece coloane fiecare. Dimensiunile erau de 37,50 x 31,50 m, iar orientarea era NE-SV.

Se poate ca dacii să fi vrut să construiască o clădire impresionantă, întrucât era singura cu

coloane din piatră; observăm, ca elemente de construcție, trei componente (toate din piatră, se pare): soclul de andezit (cu diametrul de peste doi metri), așezat pe o fundație de piatră și lut, deasupra căruia erau montate un tambur și coloana. Având în vedere că romanii refolosiseră multe elemente ale templului, deoarece fuseseră descoperite, de exemplu, în zidul fortificației romane sau îngropate, și că cercetările arheologice duc la descoperirea unor elemente nevăzute anterior, propunerea de reconstituiri ar fi o speculație.

Celelalte temple mai mici sunt situate pe terasa a 10-a. În partea de sud, există două temple pătrangulare din calcar, dintre care unul face parte din mai multe faze de construcție, cea mai veche datând din perioada Burebista.

Templul antic din calcar a avut trei faze de construcție (Daicoviciu C. și colab. 1952, p. 304-305; Daicoviciu H. și colab. 1983, p. 233; Daicoviciu H. și colab. 1986, p. 105). Le vom prezenta începând cu cea mai veche, care constă dintr-un rând de grupuri, a câte 3-4 blocuri de calcar, așezate în formă de cruce sau dreptunghiulară.

Următorul nivel se află la o adâncime de 2,85 m și este alcătuit dintr-un templu format din patru aliniamente, a câte 15 coloane fiecare (dintre care s-au păstrat socluri de calcar). În jurul templului exista un gard din stâlpi de lemn (ale căruia s-au găsit urme). Coloanele aceluiași aliniament erau la o distanță de 2,50 m, iar distanța dintre rânduri era de 3,20 m. Arheologii au descoperit în interiorul clădirii un medalion din lut ars pe care era reprezentată o figură feminină: o analogie pentru această monedă ar putea fi denarul roman din anul 80 î.Hr., pe aversul căruia se află Diana (ea este reprezentată și ea pe medalion). Pe latura de sud-vest, doi pereți delimitau scara de acces, realizată din lespezi de calcar, terminându-se probabil în fața platformei din vârful zidului care susținea terasa.

Ultima fază a construcției este reprezentată de un templu în care au fost descoperite șapte socluri de calcar „îngropate într-o fundație făcută din pietricele legate cu lut”. Soclurile au un diametru de 1,30 m și o grosime de 20-25 cm. O platformă (2 m lățime, 0,60 m deasupra templului) începe în panta NE - aceasta reprezenta probabil intrarea în templu.

Paralel cu clădirea prezentată mai sus, dar mai sus, se afla un alt templu împânzit cu rânduri de coloane - de data aceasta trei rânduri, câte șase coloane fiecare (Daicoviciu C. și colab. 1952, pp. 287-288; Daicoviciu C. și colab. 1961, p. 302; Daicoviciu C. și colab. 198, pp. 63-65). Diametrul soclurilor măsoară 1,27 m. Templul este orientat nord-est - sud-vest.

Mai departe, după o parcelă vagă, relativ extinsă, probabil folosită pentru ceremonii/ritualuri impuse religios și pentru întâlniri politice, celelalte patru temple sunt grupate laolaltă: două circulare și patru pătratice din andezit, ultimele două pe versantul nordic al parcelei. Însă, înainte de a ajunge la aceste clădiri, vedem *soarele din andezit,* în realitate, un altar din andezit **(Fig. 1/1-2).**

Acest monument (Daicoviciu C. și colab., 1961, p. 303-304; Daicoviciu C. și colab., 1962, p. 466-467; Daicoviciu C. și colab., 1973, p. 62-62; laroslavschi, 1994, p. 49-53) este construit din andezit și calcar și constă dintr-un suport de lapte din blocuri de calcar, primul rând plasat la întâlnirea discului central cu capetele razelor de andezit, al doilea, la capătul razelor de andezit. Diametrul total al altarului era de 6,98 m, grosimea pavajului, de 0,30 m. Este alcătuit dintr-un disc central cu diametrul de 1,46 m și aproximativ zece raze, lungi de 2,76 m; lățimea razelor este inegală, variațiile ajungând la 6-8 cm. La 0,45 m de marginea razelor se găsesc niște goluri dreptunghiulare de 0,5-11,5x5,6-8 cm, adânci de 3-4 cm; distanța dintre două goluri similare este de 15-18 cm. În unele dintre aceste goluri s-au găsit resturi de piese de marmură în forma literei T. Într-una dintre raze a fost realizată o deschidere prin care lichidele din disc se scurgeau într-un bazin cu jgheab, iar de aici, în canalul de scurgere. Foarte aproape de latura exterioară a altarului se afla o rază lungă („lèche”) realizată din blocuri de calcar și orientată spre nord.

Cunoscut în literatura de specialitate sub denumirea de „sanctuar circular mare”, monumentul este de fapt un templu împărțit în trei încăperi **(Fig. 1/3):** diametrul clădirii, 29,40 m (Daicoviciu C. și colab. 1951, p. 113-117; Daicoviciu C. și colab., 1952, p. 283-286; Daicoviciu C. și colab., 1952, p. 283-286; H., Glodariu 1976, p. 75; Glodariu 1976, p. 253-254; În exterior se află

un cerc căptușit cu 104 blocuri de andezit așezate unul lângă altul. Foarte aproape de acest rând de blocuri se află un al doilea cerc de stâlpi de andezit (cu 10-12 cm mai înalți), grupați șase mai înguști și unul mai lat, care repetă 30 de legi, stâlpii înguști terminându-se probabil în partea superioară prin dibluri patrulatere. Partea exterioară a stâlpilor este ușor convexă, iar distanța dintre doi stâlpi consecutivi este de 12-13 cm. Cele două camere sunt marcate de gropile stâlpilor de lemn.

La 3,65 m de cercul de stâlpi de andezit se află cercul format din 84 de stâlpi de lemn, situați la 35-40 cm unul de celălalt, fiecare pe un bloc de calcar. În centru, delimitând o cameră absidă, se află o insulă de 34 de stâlpi de lemn. La est de clădire, la 1,20 m de cercul exterior de pietricele, se află platforma care marchează intrarea. Realizată din blocuri de calcar, asemenea zidului dacic, platforma are o latură de 1,50 m. Camera circulară era prevăzută cu patru intrări, marcate prin praguri de calcar, două pe aceeași axă, în timp ce accesul în camera absidă se făcea prin două deschideri, marcate tot prin praguri realizate din blocuri de calcar. În camera circulară, lângă o intrare, se afla o cameră dreptunghiulară, realizată din pietricele rotunde, al cărei liant este argila galbenă, cu o crustă (dimensiuni: 1,50 x 1,35 m). Cuie mari de un anumit tip ancorează mobilierul. Construcția datează din secolul I î.Hr. și a fost demolată în anul 106. La doi metri sub acest nivel au fost găsite rămășițele unei construcții mai vechi, datând de la sfârșitul secolului I î.Hr. - începutul secolului I d.Hr.

Al doilea templu circular (Daicoviciu C. și colab. 1951, p. 117; Daicoviciu C. și colab. 1953, p. 283; Daicoviciu C. și colab. 1961, p. 303) are un diametru de 12,5 m și este alcătuit din 114 stâlpi de andezit, dintre care 101 sunt subțiri și înalți și 13 scunzi și lați, cu o distanță între stâlpi de 10 cm . Stâlpii sunt grupați astfel: 11 scunzi, 8 înalți și unul scund, unul scund, 7 înalți și unul scund, unul scund, șase scunzi și unul înalt. Urme de pierderi ale stâlpilor au apărut în interiorul cercului, fără a se putea stabili dacă aceștia delimitau o altă cameră (dacă da, ce fel de cameră) și o cameră cu un strat de ardere și cărbune, gros de 7-8 cm. Intrarea în sanctuar se afla pe o platformă orientată NE-SV, lângă clădire. Podeaua era din lut compactat. Un proiect de construcție a suprapus templul și a distrus orice posibile rămășițe ale interiorului.

Templul patrulater din andezit **(Fig. 2/4)** (Daicoviciu C. et al. 1951, p. 117; Daicoviciu C. et al. 1952, p. 287) este situat la nord de „marele sanctuar circular". Dimensiunile clădirii sunt: 12 x 9,20 m, iar orientarea, spre NE-SV. Aceasta constă dintr-o incintă de stâlpi de andezit, cu o înălțime conservată de aproximativ 0,62 m, îngropați în pământ la o adâncime de 0,20 m. Un stâlp de andezit mai mare era situat la cele patru colțuri, în timp ce în interior existau trei rânduri, fiecare cu șase stâlpi rotunzi de andezit, bine îngropați în pământ (0,70 x 0,72 cm în diametru), așezați pe o fundație la fel ca clădirile de deasupra. Intrarea se făcea prin colțul de sud-vest, unde exista o platformă căptușită cu blocuri de calcar (orientare nord-sud).

Lângă această clădire se află un al doilea templu patrulater din andezit (Daicoviciu C. și colab. 1951, p. 118), cu elemente circulare și dreptunghiulare în interior. Este delimitat de stâlpi de andezit și este orientat NE-SV.

Acest tip de monument ridică o serie întreagă de întrebări la care, din păcate, nu am găsit încă răspunsuri. Există mai multe aspecte. În primul rând, există întrebări privind toate templele, indiferent de materialele și originea lor. În al doilea rând, există problemele care apar în legătură cu templele din piatră în general și cu cele pătrate în special.

Nu putem vorbi de o distribuție uniformă a templelor patrulatere și circulare - cele mai numeroase sunt în zona capitalei Regatului Dac, apoi câteva la Augustin și doar unul la Pecica, Brad, poate Barboci și Dolinean.

În capitala Regatului Dac, terasa a XI-a a zonei sacre a avut probabil un dublu rol: loc pentru ceremonii religioase, dar și pentru întâlniri politice, mai ales că sursele literare relevă strânsa legătură dintre actele politice și viața religioasă. Și la Brad și Pecica, piața templului ar fi putut juca același dublu rol.

Este foarte posibil ca zona religioasă să fi fost folosită pentru întâlniri politice, întrucât,

credem noi, cele mai importante decizii trebuiau să aibă o justificare religioasă. Politica este justificată de religie și nu doar la nivel regal. În acest context ar trebui să includem mesajele transmise de anumiți autori antici precum Lordanes (Iordanes, 71-72): „Decaeneus... comanda nu numai poporului de rând, ci și regilor” sau Strabon (VII, 3,5): „Zahnoxis se întâlnea rareori cu oameni din afară, în afară de rege și slujitorii săi. Regele lucra concertat cu el, pentru că vedea că poporul devenise mult mai ascultător decât înainte. Căci supușii credeau că el (regele) conduce după sfatul zeilor. Acest obicei a continuat până în zilele noastre, căci întotdeauna exista cineva care îi dădea sfaturi regelui...” (vedem că autoritatea comandantului a crescut în momentul în care se credea că deciziile sale erau legitimate de divinitate).

Și în lumea celtică, magistrații erau numiți sub îndrumarea preoților, ceea ce conferea o dimensiune sacră acestui act politic. Locul de întâlnire, scena tuturor ceremoniilor, era în mod clar un loc sacru suficient de mare pentru a găzdui un număr mare de bărbați. Textele nu menționează direct sanctuarul din oppida, ci locuri de întâlnire cu caracter politic și religios (Fichtl et al. 2000, p. 180).

Monumentele ridicate în pieiTe sunt grupate în zona capitalei Sannizegetusa Regia - Costești - Cetățuie, Costești - Blidaru, Fețele Albe, Piatra Roșie, Bănița, Căpâlna, Piatra Craivii. Această realitate se datorează faptului că constructorii greci ridicaseră probabil aceste clădiri la ordin regal. Există și temple în piene în Racoș (un important centru politic și religios) și Bâlca Doamnei.

Așa cum am mai spus, templele din zona Sannizegetusei au fost adesea luate ca exemplu pentru a defini un spațiu cu valență cultică. Acestea nu par însă a fi o manifestare caracteristică, deoarece sunt încadrate într-o perioadă destul de restrânsă (existența Regatului Dac), se regăsesc într-un număr mic de localități și nu sunt răspândite într-un mod omogen.

Dacă există temple circulare, ca clădiri cu absidă (una dintre componentele templelor circulare cu plan complex) realizate dintr-un alt material și într-o perioadă de timp mai extinsă, cele patrulatere apar abia în perioada Regatului Dac și sunt în piete - existența unui templu patrulater la Barboși este pusă la îndoială (Sîrbu 2006a, p. 31).

Unii autori consideră că aceste temple situate în vecinătatea orașelor dacice sugerează că acolo se desfășurau de preferință procesiuni și ritualuri, ceea ce mărturisește legătura strânsă dintre elitele militare și cele religioase (Sîrbu 2006a, p. 31-32; Sîrbu 2006b, p. 38-39).

De menționat este faptul că în așezarea deschisă de la Fețele Albe există elemente care ar sugera prezența a cel puțin unui templu patrulater.

Putem sublinia că acest tip de templu (construit pe piatră) reprezintă o excepție în lumea dacă, întrucât apar doar în câteva locuri și pe o anumită perioadă de timp. Totuși, ar fi poate mai bine să stabilim cum a fost ridicat acest tip de clădire? Care a fost rolul acestor forme impresionante de manifestare a sacrului?

Ar putea fi aceasta o manifestare a puterii regale, marcând astfel sfera de influență? Descoperirile de la Bâlca Doamnei par să sugereze legături mai strânse cu regiunea intracarpatică decât ceea ce se găsește în restul Moldovei.

Din datele arheologice, ne întrebăm dacă un text de lordanes (lordanes, 71-72) nu ar indica tocmai această schimbare, această naștere a unui tip de construcție sacră în legătură cu schimbările determinate de crearea Regatului Dac și a unei autorități atât religioase, cât și politice. „Căci atunci i-a ales pe cei mai bravi și mai înțelepți oameni cărora le-a predat teologia, i-a sfătuit să onoreze anumite divinități și sanctuare, făcându-i totodată preoți și dându-le numele de pilleati, întrucât, cred, făceau sacrificii, cu capul acoperit cu o tiară, pe care o numim cu alt nume pilleus.”

Strânsa relație dintre politică și religie este atestată pe tot parcursul existenței Regatului Dac; ceea ce nu știm este dacă funcția de Mare Preot era separată de cea de rege, fapt pentru care urmașii lui Burebista le permiseseră să se contopească (Glodariu 2001, pp. 777-778). Este foarte posibil ca cele două funcții să se fi contopit nu doar la cel mai înalt nivel, adică mare preot - rege, ci preoții de toate nivelurile să fi fost implicați în viața politică și militară.

În ceea ce privește aceste temple pătratice, așa cum sunt publicate cel puțin în literatura de specialitate, se poate observa o particularitate suplimentară: în general, aceste temple sunt construite pe o terasă unde, în afară de clădirea în sine, nu există niciun spațiu care să permită desfășurarea ceremoniilor. De asemenea, nu există urme ale unei piețe sau altar. Așadar, ne întrebăm: unde aveau loc ceremoniile, deoarece uneori ieșirea din templu marca chiar capătul terasei.

Aceasta subliniază încă o dată rolul special pe care l-au avut aceste temple. Pe de altă parte, deși arheologii nu au găsit încă locul ceremoniilor, acesta trebuie să fi existat în altă parte (?)

Absența mobilierului a fost unul dintre criteriile utilizate de mulți autori pentru a determina tipul unei clădiri. Întrucât mobilierul lipsește în templele din Munții Orăștiei, acesta a fost considerat o caracteristică a unei clădiri sacre. Cu toate acestea, în temple au fost depuse diverse obiecte; acest lucru este dovedit de cuiele mari de o anumită formă descoperite în număr mare la Sannizegetusa Regia, precum și de grinda cu cuie mari bătute în ea, găsită în complexul templu circular al lui Augustin; rezultă că ofrandele erau atârnate de aceste cuie mari bătute în paliile de lemn ale templului. Cele mai recente săpături arheologice de la Piatra Craivii și Brad au scos la iveală numeroase și variate piese de mobilier care ar putea fi excepții.

Piatra Craivii este singura zonă în care există temple din piatră cu mobilier din abundență.

Numărul pieselor de mobilier găsite în templul descoperit în 2006 pe terasa „Bănuțului" (Moga *et al.* 2007, p. 141) (chiar dacă luăm în considerare faptul că doar o mică parte a clădirii a fost excavată, zona corespunzătoare a două socluri de calcar) constă dintr-o cantitate mare de ceramică (care poate fi completată, în mare parte), la nivelul celor două socluri, obiecte decorative: opt fibule din fier, bronz și argint, gresie de piatră, fusaiole, o moară în fragmente, monedă republicană din argint datată 42-41 î.Hr., importuri romane (fragment din atașamentul unei *situle* Eggers 18) și lucrări din fier forjat (vârfuri de săgeată). De menționat că nu există urme de incendiu sau distrugere intenționată a acestui templu. De asemenea, sunt semnalate piese de mobilier abundente în templele descoperite anterior în Piatra Craivii (în special cel de pe terasa a cincea, unde au fost găsite cinci gropi cu resturi de cereale, depozite de vase, inclusiv ceramică pictată, obiecte din bronz, oase de animale).

Absența, și nu prezența, mobilierului în unele temple este neobișnuită și necesită explicații, întrucât în lumea indo-europeană antică, sacrificiile erau efectuate în beneficiul unei zeități, iar obiectele consacrate își găseau locul în templu. Gropile *(javissae)* din Piatra Craivii, terasa a 5-a, completează tabloul obiectelor depuse în temple.

Romanii au demolat sistematic templele din Munții Șureanu, așa că este firesc ca obiectele găsite acolo să fi fost luate drept pradă. Alți cercetători sunt de părere că dacii înșiși ar fi luat încăperile templelor și le-ar fi ascuns pentru ca dușmanii să nu le găsească. De fapt, cercetătorii acceptă una dintre aceste două variante (la fel de valabile), și totuși, condiționează funcționalitatea templară a unei clădiri de lipsa mobilierului. Templul de la Piatra Craivii (și chiar cel de la Brad) mărturisește faptul că obiectele depuse în temple nu au fost nici păstrate, nici ascunse de daci, ci au rămas la fața locului.

Având în vedere importanța religiei în lumea geto-dacilor, și prin urmare a clădirilor legate de aceasta, ar fi dificil de explicat demolarea templelor în sine (uneori au construit clădiri laice în locul construcției sacre - Piatra Roșie, fără a fi salvat încăperile aparținând construcției sacre) , reutilizarea materialelor în scopuri mai profunde - Costești - Cetățuie, Căpâlna. Dacă pentru ultimele două, gestul se explică prin disperarea ultimei rezistențe, am avea dificultăți în a face același lucru și pentru Piatra Roșie, unde au putut ABANDONA templul și elementele sale arhitecturale.

Unii au justificat acest gest final prin disperare, dar atunci, chiar dacă faimoasa rezistență a dacilor poate fi explicată inclusiv într-o manieră religioasă, ar fi oare firesc să credem că aceștia au „profanat" obiecte care aparținuseră casei zeilor? Ar fi fost mai normal să se dorească obținerea ajutorului divin, ceea ce nu se putea realiza prin „profanarea" propriei case.

O posibilă explicație pentru demolarea templelor de către romani ar fi marea rezistență

arătată de daci, iar apoi romanii au vrut să-și pedepsească zeii. Ar fi atunci și mai dificil de explicat de ce dacii au refolosit părțile componente ale templelor în scopuri seculare.

Mai mult, în Sannizegetusa Regia a fost găsită o serie de blocuri tăiate pe toate cele șase laturi, îngropate chiar de daci în zona sacră după ce deconsacraseră clădirea pe care o compuseseră, chiar dacă unele dintre aceste blocuri erau într-o stare suficient de bună pentru a fi folosite pentru alte construcții. Acest gest se explică prin dorința dacilor de a le proteja, aceștia păstrându-le în zona sacră pentru a preveni profanarea, la fel cum obiectele *sacre* ale templelor erau depuse în *av i ssae (* Gheorghiu 2006, p. 127-137).

În orice caz, nașterea Regatului Dac a fost însoțită de schimbări și în sfera religioasă. Una dintre manifestările materiale ale schimbărilor menționate mai sus a fost apariția unor impunătoare clădiri sacre. Un astfel de efort constructiv trebuie să fi avut numeroase motivații, atât pentru autoritatea religioasă, cât și pentru cea politică. Resursele materiale ale regilor erau suficiente pentru ca aceștia să aducă constructori greci care să le pună în aplicare programul arhitectural și să reflecte astfel puterea politică și militară a acestor elite.

Zona sacră a Sannizegetusei Regia a deținut un rol politic important, acela de a impresiona, de a sublinia astfel și autoritatea regelui/marelui preot - la un moment dat, acolo funcționau șapte temple (ar trebui considerate un complex).

În Sannizegetusa Regia, capitala s-a dezvoltat din (în jurul) zonei sacre. La început, a fost un centru religios, apoi un centru politic și, în final, un centru economic. Cele mai vechi vestigii se află în zona sacră, dacă nu chiar în centrul așezării.

De-a lungul întregii perioade a regatului dac, există dovezi ale unei strânse legături între politică și religie, dar nu se știe dacă și când funcția de mare preot a fost separată de cea de rege.

Se poate foarte bine ca templele piene, în special cele patrulatere, să fi semnalat prezența autorității regale, să fi recunoscut-o sau, cel puțin, autoritatea religioasă al cărei centru se afla în Munții Șureanu.

De menționat este, de asemenea, că templele sunt singurele clădiri din piatră, alături de cele militare (parțial, cu excepția câtorva turnuri rezidențiale).

Majoritatea acestor temple au avut un sfârșit tragic, romanii victorioși demolându-le sistematic și anihilând clerul. Această intoleranță, atât de puțin specifică romanilor, se explică prin rolul pe care religia și ierarhia preoțească l-au jucat în rezistența față de Imperiul Roman.

BIBLIOGRAFIE

Antonescu D. 1980. *Arhitectura sanctuarelor patrulatere dacice. Commentarii și propuneri,* Revista muzeelor și monumentelor, Monumente istorice și de artă 1, p. 69-76.

Antonescu, D. 1981. *Calendarul Grădiștei Muncelului. O nouă ipoteză de corectare,* Thraco-Dacica II, p. 209-212.

Antonescu, D. 1984. *Introducere În arhitectura dacilor,* București.

Bcldiman, C,, Szocs J. 1992. *Contacte daco-sarmate reflectate Înh'-un complex arheologic de la Sânsimion, jud. Harghita,* Istros VI, p. 259-263.

Bodo, C. 2000. *Construcțiile cu absidă din Daciapreromană,* Istros X, p. 251-275.

Cadoret, A. 1999. *Spațiu,* p. *635-636,* dans Bonte, P,, Izard, M., *Dicționar de etnologie și antropologie.* Editura Polirom, Iași.

Comșa, M. 1997. *Les âtres de culte chez les géto-daces de Roumanie,* p.247-260, dans Actes 2e Symposium International des Études Thracicnncs, *Thrace Ancienne,* Komotini.

Conovici, N., Trohani, G. 1988. *Sanctuare și zone sacre la geto-daci,* Revista de istorie 41, nr. 2, p. 205-214.

Costea, Fl. 2006. *Augustin - Tipia Ormenișului, județul Brașov. Monografie arheologică,* Brașov: C2 Design.

Crişan, I. H. 1966. *Sanctuarul dacic de la Pecica,* ActaMN III, p. 91-100.
Crişan, I. H. 1993. *Civilizaţia geto-dacilor,* Bucureşti: Meridiane.
Crişan, I. H,, Moldovan M. 1975. *Influenţe greceşti În arhitectura sacră a geto-dacilor,* Tibiscus IV, p. 91-96.
Crişan, 1. H, Salvanu, V. 1992. *O nouă Încercare de reconstituire a sanctuarului mare rotund de la Grădiştea de Munte,* SCIVA 43, 1, p. 15-32.
Daicoviciu, C., Ferenczi, A. 1951. *Aşezări dacice din Munţii Orăştiei,* Bucureşti: Editura Academiei.
Daicoviciu C. et collab. 1951. *Studiul traiului dacilor În Munţii Orăştiei,* SCIV II, 1, p. 95-126
Daicoviciu, C. el collab. 1952. *Şantierul Grădiştea Muncelului,* SCIV Ill, p. 281-310.
Daicoviciu C. et collab. 1953. *Şantierul Grădiştea Muncelului,* SCIV IV, 1-2, p. 153-219.
Daicoviciu C. et collab. 1954. *Şantierul arheologic Grădiştea Muncelului,* SCIV V, 1-2, p. 123160.
Daicoviciu C. et collab. 1961. *Şantierul arheologic Grădiştea de Munte,* MCA VII, p.301-320.
Daicoviciu C. et collab. *1962. Şantierul arheologic Grădiştea Muncelului,* MCA VIII, p. 463476.
Daicoviciu C. et collab. 1973. *Şantierul arheologic dacic din Muhnţii Orăştiei, jud. Hunedoara* (I960 -1966), Materiale X, p. 61-86.
Daicoviciu, H. 1960. *li tempio-calendario dacico di Sarmizegetusa,* Dacia, N. S. IV, p. 251-254
Daicoviciu H. 1965. *Nouvelles données concernant le sanctuaire-calendrier dace,* Dacia, N. S. IX, p. 383-385.
Daicoviciu H. 1971. *Un sanctuar circular dacic la Feţele Albe,* Apulum IX, p. *257-262.*
Daicoviciu H. 1972. *Dacia de la Burebista la cucerirea romană,* Cluj-Napoca: Dacia.
Daicoviciu H., Glodariu. I. *1976.Puncte de reper pentru cronologia cetăţilor şi aşezărilor dacice din Munţii Orăştiei,* ActaMN XIII, p. 71-80.

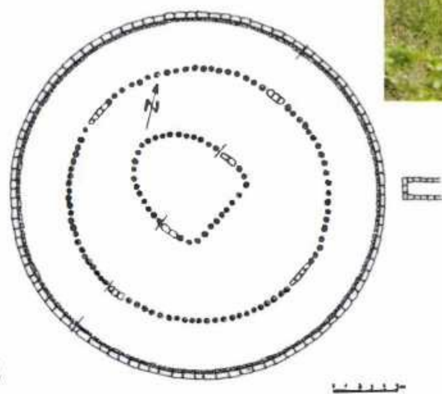
Daicoviciu H. et collab. 1983. *Cercetări arheologice la Sarmizegetusa Regia,* MCA, p. 232-234.
Daicoviciu H. et collab. 1986. *Cercetări arheologice la Sarmizegetusa Regia,* MCA, p. 105-108. Eliade, M. 2002. *Sacrul şi profanul,* Bucureşti:Humanitas.
Florescu, R. 1990. *Despre calendarul dacic,* Thraco-Dacica XI, 1-2, p. 11-19.
Gheorghiu, G. 2000. *O groapă de cult descoperită în aşezarea dacică de la Lupu, com. Cergău jud. Alba),* Istros X, p. 232-238.
Gheorghiu, G. 2006. *„Depozitele” şi materialul sfinţit refolosit în cadrul spaţiului sacru de la Sarmizegetusa Regia,* p. 127-138, în *Studia historiae et religionis daco-romanae,* Bucureşti: Editura Academiei Romane.
Strălucire. F. 1997. *Ce este un sanctuar'?,* în *Cahiers de centre G. Glotz,* VIII, Sorbona, p. 61 80.
Glodariu, I. 1976. *Originea designului arhitectural al sanctuarelor circulare,* Traco-Dacica I, p. 249-258.
Glodarius, I., Costea, FI. 1991. *Sanctuarul circular al oraşului dacic Racoş,* Ephemeris Napocensis I, p. 21–40
Glodariu, I., Moga, V. 1989. *Cetatea decică de la Căpâlna,* Bucureşti : Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.
Glodariu, I. et collab. 2003. *Şantierul arheologic Costeşti, comuna Orăştioara de Sus, jud. Hunedoara, punct Blidaru - Pietroasa lui Solomon,* Cronica Cercetărilor arheologice. Campania 2002, Covasna, p. 107-108.
Glodariu, I. 2001, dans *Istoria Românilor,* Bucureşti, Editura Enciclopedică.
Gostar, N. 1969. Cetăţi dacice în Moldova, Bucureşti: Meridiane.
Iaroslavschi, E. 1994. *Opinii privind „soarele de andezit" de la Sarmizegetusa Regia,* ActaMN 32/1, p. 49-53.
Macrea, M., Floca, O., Lupu, N., Berciu, I. 1966. Cetăţi dacice din sudul Transilvaniei, Bucureşti: Meridiane.
Moga, V. 1982. *în legătură cu o descoperire arheologică recentă în cetatea dacică de la Căpâlna (jud. Alba),* ActaMN XIX, p. 275-278.

Moga, V. 1987. *De la Apulum la Alba lulia - fortificațiile orașului,* București : Spoil-Turism.
Moga, V. et collab. 2007, *Craiva, com. Cricău, jud. Alba. Punct : Piatra Craivii,* dans Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2006, Tulcea, 2007, p. 140-142.
Nicolaescu-Plopșor , D. 1976. *Considerations anthropologiques sur l'ensemble rituel geto-dace de Conțești -Argeș,* Thraco-Dacica, p. 227-230.
Pescaru, A. 2005. *Sanctuarele Daciei,* Deva: Acta Musei Devensis.
Petrescu-Dâmbovița, M. 1974. *Descoperirea de vase dacice de la Ciolăneștii din Deal (jud. Teleorman),* p. 285-290, dans *In memoriam Constantin Daicoviciu,* Cluj-Napoca.
Petrescu-Dâmbovița, M., Sanie, S. 1972. *Cecetări arheologice în așezarea geto-dacică de la Ciolăneștii din Deal (jud. Teleorman),* ArhMold VII, p. 241-258.
Sîrbu, V. 1992. *Incinte și locuri sacre cu sacrificii și depuneri de ofrande în lumea geto-dacilor,* Pontica XXVII, p. 39-56.
Sîrbu, V. 1993. *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor,* Galați: Porto-Franco.
Sîrbu, V. 2006a. *Oameni și zei în lumea geto-dacilor - mărturii arheologice. Man and Gods in the Geto-Dacian World - archaeological testimony,* Brașov.
Sîrbu, V. 2006b. *Considerations sur les sanctuaires, les enceintes sacrées et les dépôts votifs dans le monde des Géto-Daces (lf s. av. J.-C. - !'* s. *apr. J.-C),* p. 33-80, dans *Miscellanea romano-barbarica, In honorem septagenarii magistri Jon Joniță.* Editori : V. Mihăilescu-Bârliba, C. Hiiban, L. Munteanu, Editura Academici Române, București.
Stănescu, FI. 1987-1988. *Absida centrală a marelui sanctuar rotund de la Sarmizegetusa Regia: considerații astronomico-matematie,* ActaMN 24-15, p. 119-138.
Stănescu, FI. 1997. *Posibile orientări ast'onomice in marile sanctuare dreptunghiulare de la Sarmizegetusa -Regia, România. Rezultate preliminare,* ActaMN, 34/1, p. 807-817.
Stănescu, FI. 2001. *Considerations concerning possible modalities do establish the astronomical directions in Dacian sanctuaries,* p. 324-333, dans *Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Joan Glodariu,* Cluj-Napoca.
Strâmbu, M., Glodariu, I. 1981. *O nouă propunere de reconstituire a sanctuarului A de la Sarmizegetusa,* ActaMN XVIII, p. 377-386.
Teodor, S. 1989. *Considerații asupra metalurgiei fierului in epoca Laténe la est de Carpați,* Thraco-Dacica X, p. 69-71.
Teodor, S., Sadurschi, P. 1978. *Descoperile arheologice de la Lozna, com. Dresca, jud. Botoșani,* Hierasus 1, p. 121-140.
Ursachi, V. 1995. *Zargidava - Cetatea dacică de la Brad,* București: Bibliotheca Thracologica
Vulpe, Al., Popescu, E. 1976. *Sur la religion des- Géto-Daces,* Thraco-Dacica I, p. 217-223.
Wunenburger, JJ. 2000. *Sacrul,* Cluj-Napoca: Dacia.

2

3

Fig. 1. 1 Imagine a zonei sacre a Sarmizegetusei Regia (altar, canal, zid de sprijin pe terasa Xe) ;
2. Imagine a zonei sacre a Sarmizegetusei Regia;
3. Planul templului circular complex al Sarmizegetusei Regia.

4

Fig. 2. 4. Image d'un temple quadrilatere d'andesite de Sannizegetusa Regia
5. Image d'un temple quadrilatere de Cestenti

CENTRUL RELIGIOS AL PANDACILOR PE ORMENISTUL DE TIP AUGUSTINI

Florea Costea (Brașov - România)

Cuvinte cheie: daci, sanctuare, inventar, funcție religioasă.

Tipia Onnenișului este un deal cu o altitudine de 755,9 m față de scară și o altitudine relativă de aproape 200 m, situat în partea stângă a râului Olt, în defileul acestuia prin Munții Perșani, între actualele orașe Augustin (curs superior) și Mateiaș.

Așezările și monumentele din Tipia Onnenișului au atras atenția iubitorilor de antichitate și a arheologilor încă din secolul al XVII-lea, în timpul măsurătorilor topografice pentru realizarea hărților exacte ale întregii regiuni și ale întregii Transilvanii. Primele săpături „arheologice" au fost efectuate în 1863 de către Wilhelm Hausmann, din Brașov, care le-a făcut cunoscute în săptămânalul „Kronstädter Zeitung" nr. 197 din 12 decembrie 1864. Acestea au urmat cercetărilor lui Orban Balazs, care le-a inclus în cunoscuta monografie a provinciei Secui din Transilvania (Balazs 1866, p. 294 și următoarele).

Redescoperirea așezării a avut loc în anul 1979, în urma unei călătorii a autorului împreună cu Dr. II Pop, urmată un an mai târziu de o altă cercetare împreună cu I. Glodariu. În prezent, cercetarea arheologică poate fi considerată finalizată, chiar dacă s-a extins doar pe o treime din suprafața sitului în locurile descoperite. Rezultatele cercetărilor au făcut obiectul a numeroase studii, articole, repertorii și monografii.

Tipia Onnenișului, un toponim pecenego-cumano, a început să fie slab populată în perioada translației către epoca bronzului (cultura Coțofcni). O populație, de asemenea, slabă a fost atestată în epoca bronzului mijlociu și sfârșit (cultura Wietenberg, Costea 2007, p. 153-154 și Pl. II-VII). O populare mai intensivă a avut loc în prima epocă a fierului (Ursuțiu 2007, p. 155-160 și Pl. VIII-XXXIII). Apolarea populației și a activității umane a fost atinsă în timpul *Latenei dacice.* Caracterul așezărilor dacice este la început unul civil și strategic și devine în timpul stăpânirii lui Burebista un caracter spiritual, fără a pierde atributele militar-strategice (Costea 2007, *passini).*

Primele transformări structurale au avut loc în prima fază a locuirii dacice (Costea 2007, p. 161 și următoarele), în prima jumătate a secolului al II-lea î.Hr., când locuințele datate în secolele V-I și cele din prima epocă a fierului au fost compromise. Nu s-au găsit urme de fortificație. În schimb, în acea perioadă au început primele amenajări importante ale teraselor. În această fază, lungimea totală a teraselor din partea de sud a dealului era de aproape 800 de inci și aveau o lățime de 100 de centimetri, poate cu excepția terasei I, care a fost întotdeauna mai mare decât celelalte.

În secolul I î.Hr., mai probabil puțin înainte de mijlocul său, pe Tipia Onnenișului au avut loc ample lucrări edilitare, astfel încât dealul capătă aspectul pe care îl avea până la cucerirea romană.

Datorită eforturilor depuse, lungimea platoului rezultat a atins 93-94 m, iar lățimea sa de 22 m (în antichitate) și 33 m. Pentru obținerea lui a fost dislocată și reutilizată o cantitate de aproximativ 2350 m³ de piatră și zidărie. În interiorul platoului au fost amplasate trei platforme, fiecare pentru o clădire și doar pentru construirea acesteia: una pentru sanctuar cu socluri de calcar (28 x 13 m), a doua pentru sanctuar cu socluri de tula vulcanică (23 x 10 m) și ultima (dar prima în ordine cronologică) pentru sanctuarul dreptunghiular cu aliniere continuă de pietre (minim 11 x 10 m).

Trebuie să precizăm că singurele clădiri care nu au fost construite pe platforme speciale sunt „Banack" și turnul de piatră din vecinătatea sa, ambele având o fundație încorporată constructiv în pavaj și în substructura incintei.

După cum se poate observa, din descriere se face lipsă de elemente de fortificație. Explicația constă în faptul că acestea nu există, nici zidurile de tenace sau cele care delimitează și susțin

structurile platoului având un astfel de rol. Apărarea întregului ansamblu de clădiri din Tipia Onneniçului era asigurată de celelalte fortificații din delit. Mai mult, pe parcursul perioadei, nu s-a pus problema unui atac asupra centrelor religioase și nici nu se putea vorbi despre o amenințare din interior. De aceea, considerăm că asemănarea cu *Sarmizegetusa Regia* nu este întâmplătoare.

Sanctuar circular complex pe terasele sudice (Fig. 2)

După cum se știe deja, cercetările arheologice de pe Tipia Onneniçului au scos la iveală și clădiri religioase, atât circulare, cât și dreptunghiulare (cu aliniamente). Prima categorie, dar cea complexă, include sanctuarul deja publicat și despre care se știe că se află pe *Terasa III* (Glodariu, Costea 1991, p. 21-40). În anii care au urmat publicării sale, s-au făcut descoperiri pe teiTaces amonte-aval, ceea ce a permis conturarea imaginii ansamblului și poziționarea corectă a acestuia.

În timpul campaniilor din 2004-2005, precum și în alți ani, prin examinări frecvente în sezoane fără vegetație, s-a putut afirma că sanctuarul *extra muros* de pe Tipia Omieniçului se extinde la *Terasele II* și V , nu doar pe *Terasa III.* Cu toate acestea, construcția propriu-zisă nu este pe Terasa IV, ci fundația sa în arc circular care se extinde de la terasa superioară. Această fundație are o înălțime de 5,5 m pe linia sa diametrală, comparativ cu pavajul *Terasei V,* iar modul său de construcție respectă strict tehnica de consolidare și aranjare a incintei cetății: alternarea straturilor de piatră și pământ, dar trebuie observat că unele bolovani sunt de fapt blocuri nivelate reale, cu laturi care depășesc 50 cm.

Monumentul este alcătuit din trei construcții „concentrate": una exterioară, aparent circulară, o alta circulară în interiorul său și o absidă în interiorul acesteia, împărțită în două încăperi. Pentru a facilita urmărirea descrierii, prima va fi descrisă ca construcție exterioară, următoarea ca construcție intermediară, iar cea de-a doua ca construcție interioară.

Astăzi, *construcția exterioară,* aparent circulară, așa cum am menționat deja, are un diametru de 19,20-19,30 m. O serie de lespezi de calcar și ofiolit, ușor nivelate, îi marchează traseul. Rareori secvența este dublată, iar atunci când este, este alcătuită din lespezi mai mici. Această succesiune nu este urmată în zonele estice și parțial în cele nordice și nord-nord-vestice. Lespezile au fost dispuse direct pe amestecul argilo-cartofi în partea superioară a tenacei. Distanța dintre această serie (măsurată de la marginea sa internă) și partea externă a lespezii în construcția intermediară este de 0,80-1,20 m. O astfel de variație se datorează alunecărilor parțiale ale umpluturii tenacei, care a angajat lespezile, și dereglărilor ulterioare distrugerii sanctuarului. Observată cu atenție, seria de lespezi amintește de un poligon ale cărui laturi par să fi avut aproximativ 3,50 m lungime. Multe dintre aceste lespezi aveau urme de arsură pe partea superioară - mai rar cărbune -, ceea ce duce la concluzia că acestea susțineau o structură din lemn și erau destinate să se interpună între aceasta și pământ.

Un cerc de blocuri de tuf alb nivelate, dispuse în arc de cerc, marchează *construcția intermediară,* cu diametrul de 16,50-16,60. Blocurile, înalte de 13-16 cm, sunt nivelate cu grijă pe laturile interne, superioare și externe. Primul și cel din urmă prezintă o proeminență de 2 cm spre bază, iar din acest punct în jos nivelarea nu este la fel de atentă. Prin urmare, această bordură indică nivelul treptat, fără îndoială datorită planșeului păstrat în spațiul care se întinde până la rândul exterior de plăci de construcție. Lungimea și lățimea blocului sunt parțial diferite. 0,84 x 0,20; 0,90 x 0,23; 0,64 x 0,21; 0,57 x 0,21; 0,53 x 0,20 (întrerupt pe lungime); 0,49 x 0,21; 0,45 X 0,21; 0,57 X 0,20; 0,55 X 0,21 11.

Prin urmare, observăm că înălțimea blocului este de obicei de 0,20 x 0,21 m (doar un 0,23 pentru un bloc mărginit), iar lungimea este complet diferită. Astfel de diferențe de lungime își au explicația în tuful alb extrem de friabil al nivelării. Un singur caz a înregistrat o neglijență la nivelare, iar alte două au prezentat loviri deliberate pe partea superioară a blocurilor (5), ultimul în timpul distrugerii sanctuarului sau ulterior.

Este dificil de presupus dacă cercul de tuf a fost rupt sau nu pentru o intrare, din cauza conservării sale incomplete. Cu toate acestea, această intrare nu era absolut necesară, având în vedere înălțimea mică a blocului. Cu siguranță, aceste blocuri de rocă friabile nu aveau rezistența

necesară pentru a susține o suprastructură din lemn.

Construcția interioară este situată în centrul celei intermediare. Aceasta include două încăperi, una dreptunghiulară de 7 x 6,59 m, cealaltă cu absidă; golul interior dintre peretele despărțitor și absidă are o curbură maximă de 2,30 m.

Plăci de calcar și ofiolit se găsesc și la baza pereților de construcție, dar mai mari și sculptate mai atent; unele au chiar forme regulate. Și acestea au fost așezate direct pe stratul de lut din partea superioară a podelei. Resturi carbonizate ale a doi stâlpi circulari au fost găsite în colțurile de est și de sud ale camerei dreptunghiulare; un alt stâlp în peretele despărțitor și alții cu diametrul de 3-4 cm se aflau în lutul peretelui despărțitor. Acesta din urmă s-a păstrat cu o lungime de 0,7 m și o lățime de 0,20-0,23 m.

Faptul că fusese construită din lut așezat pe o structură din lemn de brad este cert. Stratul de netezire de 1 mm s-a păstrat doar pe partea care dă spre încăperea dreptunghiulară.

Construcția interioară avea pereți exteriori din lemn lipiți între ei cu un strat gros de lut. Prăbușirea acestora, atât în interiorul, cât și în exteriorul construcției, a dus la o conglomerație considerabilă de pastă lipicioasă arsă și cărbune. Podeaua camerei, conservată cu arsuri puternice pe unele zone, era formată din lut atent netezit.

Încăperea dreptunghiulară avea două intrări, ambele situate pe laturile lungi, una pornind din colțul estic, cealaltă din colțul sudic. Lățimea lor nu a putut fi măsurată, dar au fost determinate prin descoperirea a trei sau două balamale în această zonă, unele dintre ele având chiar și cuie de ancorare, precum și un zăvor.

Peretele despărțitor dintre încăperile dreptunghiulare și cele absidale avea și el o deschidere marcată cu un prag din grindă de brad, păstrat însă doar pe 0,31 m, astfel încât lățimea respectivă nu poate fi stabilită. În orice caz, deschiderea era amplasată chiar în mijlocul peretelui despărțitor. Lipsa balamalelor, prezentă în celelalte două cazuri, ridică întrebarea dacă deschiderea avea sau nu o ușă. Tindem să credem că nu a avut.

Lângă peretele din mijloc, dar în interiorul camerei dreptunghiulare, au fost descoperite rămășițele unei grinzi de brad carbonizate, în care au fost înfipte șuruburi cu cap de lebădă. Vom reveni asupra acestor piese.

În ceea ce privește camera proiectată în formă de absidă, peretele de lemn care se sprijinea pe o bază curbată din piatră era foarte probabil similar cu marginile unor poligoni, atâta timp cât nu s-au găsit urme de stâlpi verticali.

Concluzia că clădirea avea acoperiș derivă din puterea focului care a ars întreaga construcție, din suprafețele arse semnificative nu doar din interiorul sanctuarului, ci și din exteriorul acestuia, din pereții de lemn lipiți cu lut ai construcției interioare și din podeaua de lut a tuturor „încăperilor”. Foarte probabil, această acoperire trebuie să fi fost făcută din șindrilă și să protejeze întreaga clădire.

Inventarul sanctuarului (ceramice, materiale de construcție și două fibule fragmentare) caracterizează epoca latenă târzie , în special secolul I d.Hr. Totuși, nu permite stabilirea duratei funcționale a edificiului decât pe parcursul secolelor I î.Hr. - I d.Hr. Totuși, având în vedere distrugerile și incendiile pe care le-a suferit această clădire, ciocănirea unor blocuri de tuf în construcția intermediară, precum și dispariția celorlalte construcții din cetate și din zona înconjurătoare în timpul incendiului, sfârșitul clădirii ar fi putut proveni din războaiele de la începutul secolului al II-lea d.Hr. Cu toate acestea, nu putem stabili cu câți ani în urmă a fost construită.

Revenind la dovezile oferite de cercetările sale cu privire la propunerea construcției componentelor sale, credem că cea exterioară era un pridvor în formă de roată, fără pereți întregi. Grinzi orizontale fuseseră așezate pe pietre de fundație, cu stâlpi verticali înfipți în ele pentru a susține bordurile acoperișului și căpriorii care se intersectau pe acoperiș (Glodariu 1983, fig. 8/2-5). Construcția intermediară din blocuri de tuf fasonate nu putea avea pereți, iar bordura de tuf putea servi doar pentru delimitarea zonei sacre, probabil interzicând accesul laicilor. Singura construcție

cu un singur zid întreg (fără a exclude tăieturile ferestrelor) era cea interioară. Încăperea dreptunghiulară era folosită pentru păstrarea ofrandelor de mulțumire atârnate de zăvoare sau așezate pe podea în vase de lut. Vasele cu guler, cu tipica lor lipsă de fund, pentru care nimeni nu a găsit o explicație convingătoare și acceptabilă, sunt legate și de ritualuri încă necunoscute. În cele din urmă, aici, ca și în alte locuri, absida, fără inventar, ar fi putut fi adevăratul loc sacru, rezervat unei divinități necunoscute mult venerate, fără a implica o statuie reală care să o reprezinte.

Cât despre divinitățile venerate în sanctuarul lor circular special și despre ritualul lor de rugăciune, nu se pot afirma fapte certe (Costea 2002, p. 35 și următoarele).

Sanctuar cu fundație de coloane din tuf vulcanic (Fig. 1/2; 3-4)

În ciuda eforturilor arheologilor, concretizate în numeroase cercetări și teste efectuate în afara castelului, localizarea sa a avut loc la 5 ani după descoperirea primelor socluri. Descoperirea a avut loc la 18 iulie 1989, când pe strâmtorile sudice dintre poalele dealului și Pârâul Racilor (Tipiei), punct cunoscut de băștinașii din Augustin și Racoș și sub denumirea de „La Comoară”, au fost identificate patru astfel de piese.

Soclul nr. 1, tronconic, cu bază inferioară mare: D_b = 60 cm, D_s = 50/54 cm, H=40 cm; soclul nr. 2, tronconic, dar octogonal, aparent neterminat: D_b = 58 cm, D_s = 54 cm, H=30 cm, cu rupturi pe bază. Sub el zăceau frunze neputrezite; soclul nr. 3 aproape semiconservat: Di b = 60 cm, D s = 55 cm, H= 48 cm (bază ușor deteriorată); soclul nr. 4, de asemenea, aproape semiconservat: D_b = 70 cm, D_s = 60 cm, H= 32 cm (Costea 2006, p. 182; Costea 2007, p. 86).

Ulterior, pe resturile de pe versantul dealului de nord-est au fost descoperite încă 7 baze de coloane, împreună cu o placă similară cu cea anterioară, dar ruptă. Din păcate, trei dintre ele au dispărut în timpul campaniilor de cercetare din 2001-2002 (Costea 2006, p. 182; Costea 2007, p. 86).

Sanctuarul a fost localizat abia în timpul campaniei din 1994 (fig. 3/2-3; fig. 5 - prima fază; fig. 6 - a doua fază și platforma A), când au început cercetările la capătul nord-vestic al incintei, cu o concentrare decisivă în 2003. În 1994 au fost descoperite șapte cercuri de calcar și ofiolit, cu bucăți de soclu spart pe ele, dispuse câte patru câte patru și trei câte trei pe două rânduri, la distanțe aproximativ egale. În 2003, când ultimii trei copaci din zonă au căzut, un soclu întreg (o singură dată) și jumătate dintr-un altul au fost găsite *in situ* (Costea 2006, p. 182; 2007, p. 87).

Așa cum am menționat anterior, sanctuarul este situat pe partea de platou spre Racoș (NV), în colțul dintre zidurile orientate spre *Terasa I* și prăpastia nord-vestică. Zona viitorului edificiu a fost așezată cu un efort considerabil, care a cuprins, de fapt, întreaga zonă a incintelor: gălețile inferioare (sudice) au fost ridicate cu piatră locală lipită cu lut, adusă din alte locuri și nu din zona dintre sanctuar și prăpastia nord-estică, deoarece acolo se puteau găsi și alte construcții. Materialele au fost așezate direct pe un nivel de locuire dacică și pe cel Hallstatt, deoarece zona includea locuințe din ambele epoci. Suprafața rezultată nu a fost acoperită cu podea de lut sau lemn, ambele putând lăsa urme arheologice, dacă ar fi prezente, ceea ce ridică îndoieli cu privire la prezența omului în această zonă. Această situație este departe de a fi unică, o analogie izbitoare fiind sanctuarul mult mai mare, cu 60 de baze de coloane, de pe *Terasa XI* de la *Sarmizegetusa Regia* (Crișan 1975, p. 389 și următoarele).

Amplasarea sanctuarului era bine delimitată de alte edificii din incintă: suprafața sa formează un dreptunghi cu un nivel în trepte mai jos cu 1-1,20 m decât construcțiile învecinate spre vest și o platformă spre sud-vest care conține sanctuarul cu baze de coloane de calcar, separate printr-un „prag” de bolovani, precum și dale de calcar și ofiolit, modelate în zona vizibilă. De fapt, acest prag reprezintă capătul unei platforme care se întinde de aici până la poarta de acces pe platou. Se află la 24 m distanță de extremitatea incintei spre vest, o lungime similară cu 1,0 m a sanctuarului.

Resturi ale bazelor coloanelor frânte, inclusiv cercurile lor de susținere, fuseseră așezate în rânduri lungi paralele cu zidul de incintă orientat spre tenace, și în rânduri de socluri perpendiculare pe platou. Aranjarea soclurilor este cât se poate de simplă. Odată creat, pavajul din calcar alb și ofiolit avea implantate infrastructuri de piatră care se terminau în partea superioară (vizibilă astăzi,

dar nu și în timpurile antice) cu sprijinii menționați mai sus, realizați din pietre naturale tocite sau aplatizate în acea vreme, inferiori și înclinați spre centru. În mijlocul construcției alveolare, fusese adăugat pământ pentru a permite o uniformizare perfectă a părții superioare, fără ca soclul să intre în contact cu pietrele de dedesubt. Partea vizibilă în prezent a alveolei se ridica cu 10-12 cm de la sol.

Primul rând transversal (de shoil) se află la doar 0,50 in (1,2 m) de zidul de la capătul cetății, în timp ce rândul lung este puțin mai departe decât zidul spre *Terasa I* (sud), aproape 1 m (Costea 2006, p. 183; 2007, p. 88).

Aproape toate bazele coloanelor au fost construite în interiorul cheiului și nu în interiorul sau în apropierea cetății. Cu toate acestea, nu știm exact care dintre carierele existente este implicată, fie cele de pe malul drept al Oltului, fie cele de pe malul stâng al acestuia (una de lângă orașul Mateia, activă până în timpurile moderne, ceea ce este cea mai probabilă posibilitate).

La publicarea acestui sanctuar în Gennan (Costea, Balos, Scurtu 2004, p. 321 și următoarele), nu am considerat utilă clasificarea soclurilor în funcție de dimensiuni și nu am susținut posibilitatea existenței a două sau mai multe sanctuare. Între timp, după descoperirea unui alt soclu cu o bază lată de 70 cm, am decis să luăm în considerare această posibilitate. De asemenea, mai multe date numerice au suferit modificări: un diametru maxim al bazei de 70 cm nu mai este unic (un element are chiar 80 cm lungime), măsurat pe două piese cu o variație de înălțime însumată între 22 și 48 cm, spre deosebire de cei 28 și 42 cm măsurați anterior. Diametrul superior variază undeva între 52 și 60 cm. Dacă înălțimea nu este o problemă concludentă atunci când se stabilește dacă soclurile provin din două sanctuare, din cauza ajustărilor menționate mai sus pentru plăcile mai groase sau mai subțiri, variația diametrului pare un raționament puternic. Nimic nu exclude posibilitatea ca edificiul să fi trecut prin două etape de construcție și, implicit, două etape de funcționare, fără însă a exista dovezi care să explice motivul și momentul în care prima construcție a fost distrusă și reconstruită (oricum, cândva între domnia lui Burebista și cucerirea romană). Chiar dacă, în general, variația dimensiunilor soclurilor se încadrează în limite rezonabile, aceasta reprezintă un indiciu serios că a existat un sanctuar de socluri din tuf vulcanic, cu cele două etape de funcționare ale sale. În acest caz, soclurile cu baze de 70 cm sau mai mari aparțin celei de-a doua faze, având același diametru ca cel descoperit la fața locului în 2003. De fapt, este vorba de o „stratificare", cercurile de susținere mai mici aparținând vechiului monument.

Soclul descoperit *in situ* a oferit detalii directe despre infrastructura soclului. Curățarea unei zone de 2 x 2 m a dezvăluit o fundație compactă din piatră și lut (nestratificată) cu un jgheab pe partea superioară, similar cu cele precedente, realizat din dale de calcar și ofiolit. Partea superioară circulară a acestor dale depășea nivelul pavajului cu o medie de 10 cm . Soclurile au fost așezate în interiorul alveolei, pe fiecare strat, după ce găleata inferioară (marginea) a fost ciobită pentru a putea pătrunde în cavitate.

După dezvăluirea întregului ansamblu, spații de 10 socluri sparte au rămas perfect perceptibile, precum și un soclu întreg și jumătate. Această imagine ne îndrumă spre concluzia că vorbim despre un edificiu cu trei socluri pe rândul său transversal, în timp ce rândul lung ar fi putut lumina 10 socluri, având în vedere interspațiul de 1,80. Este foarte probabil ca aliniamentul lung să fi avut doar 6 baze de coloane, deoarece construcția seamănă cu „micul sanctuar" de pe *Terasa XI* de la Grădiștea Muncelului, singura diferență fiind că acesta din urmă este realizat din calcar (Ferenczi 1973, p. 63-65; laroslavschi 1985-986, p. 453; Daicoviciu 1972, p. 209; Ciișan 1975, p. 209; Moga 1981, p. 109; 2004, p. 79-81; Antonescu 1984, p. 51; Gostar 1969, p. 33; 1971, p. 418). În această situație, ar fi putut avea 10,80-11 m lungime și cel puțin 6 m lățime.

Trebuie să menționăm că cele de mai sus sunt dimensiuni în ultima etapă de funcționare. Așa cum am menționat la începutul prezentării noastre a monumentului, la dezvelirea primelor cercuri de susținere cu resturi de soclu spart pe ele, *patru astfel de „construcții" similare existau* (sau) pe rândul scurt. Considerăm acest detaliu crucial pentru susținerea ideii că în faza I sanctuarul *avea patru* rânduri lungi cu câte 10 socluri fiecare: două în spațiul de 6 m dintre soclul întreg și fundația

fundației circulare vecine, unul cu socluri întregi, iar al patrulea distanțat spre terase, de-a lungul liniei cercului de susținere din apropiere, în aceeași imagine. Astfel, lungimea de 24 m a platformelor pe care se află sanctuarul își găsește rațiunea și utilizarea logică (Costea 2004, p. 116; Berciu 1969, p. 51; Moga 1981, p. 109), având în vedere că sanctuarul din faza I are 10 x 4 socluri și dimensiuni de 17,50-18 rn x 8,50-9 m, și sanctuar în faza II cu 6 x 3 socluri (Costea 2004, p. 116) . Orientarea fațadei lungi a sanctuarului este NV-SE, mai precis 320".

Inventarul mobil din interiorul sanctuarului este extrem de sărac, iar obiectele existente nu au nicio legătură cu o activitate cotidiană civilă sau ritualică în acel loc. Acest lucru ar putea sugera că un inventar folosit ritualic nu a mai existat în ultimele clipe de lumină, dar ar fi putut fi recuperat și ascuns în speranța reutilizării sale după victorie (sau pur și simplu pentru a nu cădea în mâinile inamicului, ceea ce, conform credințelor dacice, a contribuit la înfrângerea lor și la umilirea zeității protectoare). Dacă inventarul a existat, s-ar fi păstrat în stare completă, deoarece era acoperit de zidurile de construcție vecine (sau cel puțin în zona în care au fost găsite cele două socluri în 2003). În mod similar, ar fi trebuit să se păstreze o pardoseală din lemn sau lut, în special urmele arheologice ale unei construcții care înconjura sanctuarul sau ale ridicării acestuia. Niciunul dintre cele de mai sus nu a fost vizibil în nicio zonă de construcție (Crișan 1986, p. 186) .

Obiectele colectate recent au fost fragmente ceramice dacice provenite din oale lucrate manual sau la roată (în ultima categorie o mufă „gradată” dintr-un ulcior roșu), fragmente Hallstatt, ambele adunate odată cu pământul adus pentru nivelarea ultimului strat de calcar (de observat că toate materialele inventariate ca provenind din *Sm-facemu* provin din pământ de umplutură, elementele menționate anterior fiind *pe* pavaj).

La fel de rare sunt obiectele metalice: o clemă de fier (posibil provenind dintr-o casă preexistentă), un obiect turnat în *plumb* (ou) pe care nu l-am putut asocia cu niciuna dintre artefactele sau lingourile dacice, probabil destinate unui aliaj viitor pentru o altă utilizare, și o fibulă fragmentară din bronz. Doar ultima piesă este relevantă pentru datarea construcției. Este vorba despre arcul unei fibule aplatizate solzoase, cu canelatură longitudinală la mijloc, găsită pe pavaj chiar lângă soclul complet. Această fibulă aparține *Tipului 4 (Orlea-Maglavit) al lui Aurel Rustoiu* și stabilește o analogie perfectă la KostolaC. Acest tip este datat în special în prima jumătate a secolului I $^{\text{î.Hr.}}$, într-o cronologie relativă, ca „legătura dintre obiectele *de tip Latene B2-C* și fibulele cu ecran rombic”. În mod izolat, fibula de pe Tipia Onnenișului permite datarea începuturilor sanctuarului cândva în timpul măiestriei lui Burebista. Încetarea funcției sale este strâns legată de cucerirea Daciei de către romani, în urma distrugerii sale reparabile în deceniile al șaselea și al șaptelea ale secolului al XX $^{\text{-lea}}$.

Sanctuarul cu subsol din coloane de calcar (Fig. 1/3; 5-6)

Acest sanctuar a fost construit între poarta castelului și sanctuar cu socluri din vulcano-tula, loc care ocupă 28 m din lungimea platoului (fig. 1/3; lig. 5 - a doua fază; lig. 6 - ultima fază și platforma B).

Interesantă a fost operațiunea de fixare a soclurilor, operațiune care a adoptat soluții bazate pe condițiile oferite de infrastructură. Astfel, pentru soclul suprapus locuinței incendiate din Svioo4, s-a realizat o fundație alveolară din blocuri mari de calcar legate cu lut, cu o lățime (înălțime) de 35 cm și un diametru de 1,25 m.

Fundația are o formă alveolară și pe partea superioară, panta spre centru fiind creată prin tasarea în unghi a plăcilor de calcar. Capetele lor neîngropate constituind un „soclu”, cu câțiva cm mai înalt decât pavajul înconjurător. În alveola superioară a fost din nou trasă în care soclul a fost „împins”. Această denumire este pe deplin justificată deoarece, la fel ca în cazul soclurilor de tula, soclurile de calcar aveau marginea inferioară prelucrată într-un unghi care asigură asamblarea cu suportul. Formă și dimensiuni identice avea și fundația soclului vecin, situată la temă, tot în perimetrul locuinței, dar este puțin mai înaltă (40 cm).

Aceste fundații alveolare din piatră sunt caracteristice doar sanctuarelor de la Tipia

Onnenişului, substructuri din piatră şi pământ, inclusiv (dar prezente) cu lăţimea lor, fiind cunoscute de mult timp în mai multe locuri, păstrând adesea similitudinea cu sanctuarul V de la Grădiştea Muncelului (Crişan 1986, p. 189). În schimb, pe soclurile plantate în locuri în care organizarea platformei s-a făcut prin acoperirea cu straturi de piatră şi lut, substructura alveolară devine inutilă, din anatomia sa rămânând doar concavitatea în care a fost aşezat soclul (bazinul inelar).

Prima aşezare cu socluri şi suporturi de soclu este situată la 20 ^{m} de peretele nord-vestic al spatelui şi la 9 m (în aceeaşi direcţie) de furtună.

În acest caz, sanctuarul ocupa doar partea platoului ridicată cu piatră locală şi pământ. În acelaşi timp, suprafaţa din piatră nivelată era destinată comunicării dintre extremităţile lungi ale incintei. Avem astfel un prim plan cu socluri de 6 x 4, cu frontul lung pe direcţia NE-SV (50°) înclinat între zidul de incintă de pe latura de sud şi rândul de lespezi de piatră de gips-carton găsite în mai multe secţiuni, înclinate tot pe direcţia NV-SE.

Această versiune, chiar dacă nu este susţinută în totalitate de elemente de construcţie, nu poate fi scoasă din discuţie. A o considera doar ca un sanctuar din calcar va fi în contradicţie cu cel puţin trei realităţi peste care nu putem trece: cutia de piatră şi suporturile din soclu de la *Sm11w<f,* Suporturile „nealiniate" de la Sni-viiiFrnoi şi prezenţa unor suporturi circulare duble, din care unul dintre ele (cele mai vechi) pătrunde sub soclurile despicate, care aparţin în mod natural unei faze recente; în acest fel se explică distanţa de 2,40 m dintre două socluri. În această situaţie, sanctuarul, în prima fază reconstituibil ca plan, cu o distanţă de 2,40 m între socluri pe rândul de taluz şi 1,90 m pe rândul lung, orientat NE-SV, avea dimensiunile aproximative de 13 x 9 m. Ulterior, platforma a fost înălţată cu aproape 3 m şi prelungită spre NV cu 10 m , pentru a permite amplasarea construcţiei augmentate, care de data aceasta are frontul lung pe direcţia NV-SE 320°, cu socluri de 10 x 6, cu analogie în sanctuarul andezit de pe Tenace X de la Grădiştea Muncelului (Teodorescu 1929, p. 281; Daicoviciu 1972, p. 206, 210 ; Crişan 1986, p. 188).

Dimensiunile sale de aproximativ 55 x 29,5-30 cm sunt integrate într-o platformă de 71 x 33 cm între terasa I şi sanctuarul cu socluri de tuf, între *Terasa I* şi rândul adesea menţionat de lespezi de gresie. Important este faptul că primul rând de şase socluri spre SE (terasa I) în forma veche a rămas la locul său în ambele faze; noile rânduri lungi (a doua fază), începând de aici spre NV până la sanctuarul din tuf vulcanic, „încadrând" cutia de piatră, dovedesc în acest sens că sunt suporturile de soclu din apropierea sa. În această fază, distanţa dintre socluri de pe rândul lung s-a extins la 2,70 m. Spaţiul dintre noul sanctuar şi soclurile de bazalt din apropierea prăpastiei şi-a păstrat destinaţia pe care o avea sanctuarul cu socluri de 6 x 4, şi anume comunicarea dintre cele două extremităţi ale platoului. Distanţa dintre socluri de pe rândul de taluzuri rămâne aceeaşi ca în prima fază.

Aşa cum s-a afirmat, singurul rând de socluri care a rămas pe loc în ambele versiuni este cel dinspre SE (vânt puternic) cu şase piese. Se poate afirma, aşadar, că în prima fază reconstructibilă, sanctuarul avea socluri de 7 x 6 sau 6 x 6 pe rând, similare cu aliniamentele 111 şi IV de la Costeşti (Daicoviciu 1972, *apud Teodorescu, loc. cit). Această versiune este într-adevăr atrăgătoare şi nu trebuie ignorată, chiar dacă nu poate fi susţinută cu argumente indubitabile. Precizăm că, în acest caz* ' o serie de socluri (în formă de zi sau şase pe o suprafaţă de $150 m^2$) rămân în afara planurilor sanctuarului. Este posibil ca şi suporturile circulare de sub socluri propriu-zise să aparţină acesteia, situaţie în care rândul pe direcţia NE-SV se deplasează cu 5-7° faţă de N. Prin urmare, putem vorbi despre cel puţin trei faze ale sanctuarului (cu aliniamente de calcar). Cele mai vechi pot fi imposibil de reconstruit, situaţie în care reconstruibile devin cele din fazele 11 şi 111.

O prezenţă neobişnuită în arhitectura sanctuarului din ultima fază este cutia de piatră de la capătul nord-vestic, situată la jumătatea lăţimii edificiilor. Situată la o distanţă de 3,85 m de marginea platformelor, „cista" este realizată din lespezi de calcar cu muchii mai mici de 40 cm. Probabil dreptunghiulară în antichitate, cutia are acum forma literei **„U"**, cu deschidere spre zăbrele. A fost construită odată cu aranjarea pavajului platformei, lespezile fiind implantate cu 23 cm în aceasta (adâncime măsurată în interiorul acesteia). Cota superioară a bordurilor este cu 13-15

cm mai înaltă decât pavajul. Are dimensiunile: 1,15 x 0,85 m.

În situația dată, înclinăm să credem că această cutie de piatră poate fi considerată o piesă a sanctuarului și, probabil, „depozitul" ofrandelor aduse Dumnezeului iubit.

Improbabilă este utilizarea cutiei ca suport sau „depozitare" a „feței sculptate" a Zeului protector, practică neatestată (literalmente). Această practică nici măcar nu a fost atestată arheologic în sanctuarele daco-getice, contrar situației din lumea celtică și germană (Pârvan 1926, p. 722; Eliade 1980, p. 31-80; 1986, p. 136; Berciu 1970, p. 189).

Cea mai apropiată analogie, inclusiv ritualurile, o vedem în „masa de piatră" cu dimensiunile de 2,15 x 1,15 m din centrul sanctuarului circular dacic de la Fețele Albe, chiar dacă Hadrian Daicoviciu nu a propus nicio utilitate a acesteia. O rememorare a imaginii de acolo, dublată de lectura atentă a afilierii: „excepție face doar o lespede de calcar, așezată în fâșii, lungă de 51 cm și grosime de 7 cm, care închide spre VNV suprafața pietrei. Legătura dintre această lespede și masa de piatră nu este singulară, deoarece acestea sunt separate de un spațiu gol de aproximativ 40 cm" (Daicoviciu l 972a, p. 69; Daicoviciu, Glodariu 1969, p. 165; Glodariu 1995, p. 119-134).

Este de presupus că în ambele faze sanctuarul a fost dedicat aceluiași Dumnezeu, al cărui nume nu-l cunoaștem, dar care cere sacrificii. Această afirmație poate fi argumentată de cârligele de fier descoperite pe pavaj în secțiunile din anul 2003, piese care au analogii și în alte case de cult (Daicoviciu 1954, pl. X/5, 17; Glodariu, laroslavschi 1979).

Surprinzătoare, ca și în cazul sanctuarului din tuf vulcanic, este absența oricăror urme arheologice, care ar putea susține existența unei clădiri perimetrale sau aparținând edificiului în sine, cu sau fără acoperiș.

În schimb, o altă realitate arheologică este considerată rară: în timpul vaselor lucrate manual, folosite zilnic, doar câteva și aparținând nivelului de locuire mai vechi, despicate la fața locului sau adunate în grămezi înainte de aranjarea incintei, se găsesc doar sub ultimul strat de piatră al pavajului, exact la suprafața sanctuarului din ultima fază, mii de fragmente de vase lucrate la roată, din repertoriul lor practic nelipsind niciunul, fie ele de uz casnic, fie ele de lux. Particularitatea apare în cel puțin două detalii, ambele de aceeași importanță: „însămânțarea" lor exclusiv în perimetrul sanctuarelor și încadrarea lor totală în inventarul gospodăresc, dar nu și în cel ritualic. Credem că avem de-a face cu o ardere și despicare rituală de către daci, acțiune cunoscută și practicată și de celți. Un exemplu convingător este oferit, ca să dau doar unul, de sanctuarul de la Lebenice, în Moravia Centrală (Rybova, Bohumil 1962, cf. Berciu 1970, p. 205; W. Krămer 1966, p. 111). Apartenența vaselor la această categorie exclude posibilitatea ca în ele să fi fost aduse ofrande arse. Plauzibilă pare a fi și aducerea lor în sanctuar, astfel încât piesele să fie protejate de aceiași zei. Însă această acțiune este exclusă de realitate: peste tot dacii goleau sanctuarele de orice inventar care ar fi putut cădea în mâinile dușmanilor și, de asemenea, faptul că vasele erau aduse despicate, situație în care nu putem vorbi despre salvarea lor fizică. Toate tipurile ceramice pot fi incluse în clasa „vaselor de lux", care cu siguranță aparțin magnaților, preoților sau laicilor locali. Actul în sine, ritualul de despicare, ardere și întindere (sau depunere) a vaselor, nu este unic în Dacia preromană, cazuri similare fiind cunoscute la Contești, Cetățeni și Cârlomănești, precizând că acolo zeului i se aduceau și alte ofrande (unelte, bijuterii).

A. deci) care nu ajung în sanctuare, ci în locuri sacre. Uneori această funcție era îndeplinită de rug (în Cetățeni, unde vasele rămâneau la locul lor) (Vulpe, Popescu 1976, p. 217-226; Babeș 1988, p. 3-32; 1977, p. 341; Ciișan 1986, p. 285). De asemenea, includerea vaselor de ofrandă în clasa „de lux" are analogie la Ciolăneștii din Deal, unde sunt depuse într-o fântână (Petrescu-Dâmbovița 1974, p. 285-299).

Cercetarea sanctuarelor cu socluri din tuf vulcanic sau calcar ne-a condus la concluzia că toate au funcționat în același timp în cea mai mare parte a acestei perioade. Nu putem estima anterioritatea vreuneia dintre ele. Concluziile desprinse din lucrările de cercetare de la Grădiștea Muncelului, în sensul că sanctuarele cu socluri din calcar le-au precedat pe cele cu socluri din tuf vulcanic, nu le considerăm obligatoriu valoroase nici pentru Tipia Onnenișului. Dimpotrivă,

ridicarea incintei cu peste 1 m, în timpul construirii sanctuarului din calcar, față de cota pavajului vecin al sanctuarului cu socluri din tuf vulcanic, face plauzibilă posterioritatea primului. O explicație poate fi faptul că, spre deosebire de munții Orăștiei și nu numai, tuful era pentru dacii din Racoș un material local, comun și peren accesibil. De aici s-a răspândit în majoritatea locurilor Daciei, mai întâi pentru fabricarea râșnițelor, nelipsite din gospodăriile dacice.

Spre deosebire de situația din alte așezări dacice, începutul ambelor sanctuare de la Tipia Onnenișului poate fi datat relativ cu ajutorul broșelor descoperite, caracteristice pentru mijlocul secolului I înainte de Hristos, sau, mai ample, în timpul stăpânirii lui Burebasta. Sfârșitul lor a avut loc simultan și în același mod ca celelalte edificii, în timpul cuceririi romane, chiar dacă au cunoscut mai multe faze.

Când au fost refăcute și care au fost motivele distrugerii lor pe parcursul unui secol și jumătate, nu știm, deși nu putem exclude „cedarea" Daciei după moartea lui Burebista sau lucrările edilitare din timpul masteratului lui Decebal-Diurpaneus. Foarte plauzibilă este, de asemenea, „cererea" acestui loc din poziția de fostă „reședință religioasă" a unui precursor al regelui unificator. Dar, la urma urmei, reconstrucția sau repararea acestui tip de edificii nu trebuie să fie diferențiată de altele și necondiționată de evenimente sau personalități istorice, majoritatea degradate „natural" în timp, la fel ca și cele civile. Unele și altele ar fi putut cunoaște mai multe faze de construcție (Glodaiiu 1996, p. 226-227; Crișan 1975, p. 347; 1986, p. 188). Importantă și definitorie pentru atributul general al Tipiei rămâne funcționalitatea lor pe parcursul a 150 de ani, inclusiv în starea unitară sau într-unul dintre „regatele" pre- sau postburebiste și faptul că, din punct de vedere topografic, acestea sunt situate intra muros, așa cum este și „Aliniamentul III" de la Costești, care se află *intra vallum* (Daicoviciu 1972, p. 205). În cazul Tipiei Onnenișului nu avem un „sanctuar" singular, ci o zonă cu adevărat sacră, special amenajată și care ocupă cea mai mare parte a incintei, aspect asupra căruia vom reveni. Până atunci, avansăm ideea că, în cazul Tipiei Onnenișului, de la o anumită dată, termenul unei incinte sacre nu trebuie limitat la platou, ci la întregul deal.

Alte clădiri cu funcție religioasă situate în incintă

Pe platoul superior se află alte clădiri de dimensiuni mari, care aparțin clasei clădirilor religioase. Clădirile sunt, de asemenea, situate la capătul nord-vestic al platoului, între sanctuarul de tuf vulcanic și prăpăstiile dinspre NV și NE. Acestea nu au fost identificate în secțiunea 111/19x2, deoarece aceasta depășește partea din care au fost extrase materiale pentru „punctele topografice" măsurate de arheologi în anii șaizeci și șaptezeci ai secolului XX.

Specificații importante au fost făcute și în anul 2003, specificații care se refereau la planul și orientarea clădirilor și, pe de altă parte, la dimensiunile și succesiunea acestora.

În concluzie, putem spune că în cei 9 ani de cercetare (este adevărat și cu invențiile) s-au obținut suficiente informații pe baza cărora putem susține că funcționalitatea clădirilor nu a fost una laică.

Sanctuarul circular complex din incintă

Cea mai bine păstrată parte a acestei clădiri a fost descoperită în zona din apropierea sanctuarului din tuf vulcanic, zonă care, *grosso modo,* reprezintă aproximativ jumătate din planul său **(Fig. 1/5).** La fel ca în cazul sanctuarului din templu, vorbim despre trei clădiri „concentrice", concepute tot în trepte descendente de la centru spre margine. Identificarea monumentului și stabilirea dimensiunilor sale s-au făcut pe baza platformei-pavaj înconjurător, a fundației clădirii intermediare și a ruinelor clădirii „centrale".

a. *„Clădirea" exterioară.* Vorbim despre o suprafață de mărimea unui arc, pavată cu calcar local, de dimensiuni mai mici decât restul incintei, pavaj de care se prind mai bine două suprafețe până la fundație (S). Cu o grosime mai mică, cu 20-25 cm, decât plăcile de la fundația circulară. Pavajul are acum o lățime cuprinsă între 1,25 și 1,50 m, din cauza deteriorărilor. Firește, are o bordură exterioară, care nu a fost observată, pietrele situate la o distanță adecvată pentru a fi considerate o bordură nefiind concludente.

Nu putem exclude o bordură din scânduri de lemn, o astfel de clădire, bine conservată, fiind situată în pragul turnului de piatră de lângă tabăra de luptă. Cele două suprafețe ar putea fi discutate

ca locuri de acces, presupunere nesusținută de un argument convingător, dar care nici ea nu poate fi refuzată a priori.

Fără a introduce în calculul nostru posibila bordură, diametrul exterior al acestui pavaj, care reprezintă de fapt diametrul maxim construit, este de 14-14,50 m, cu aproape 5 m mai mic decât cel al sanctuarului din decenii. Este foarte posibil ca acesta să fi fost acoperit de o streașină, similară cu cea de la Dolinean (Smirnova 1976, p. 309-316) sau din alte locuri.

B. Clădirea *intermediară.* Retrăgându-se în centrul ansamblului la o distanță egală cu lățimea pavajului înconjurător (1,25-1,50 m), clădirea intermediară este reprezentată de un segment de fundație de piatră „circulară". „Circular" este o expresie generică, mișcarea evidentă a unor pietre nepermițând specificații despre o configurație pe care o observăm mai mult decât una poligonală, în primul rând, datorită dimensiunilor neobișnuite ale clădirii, dar și prin analogia cu clădirea exterioară a sanctuarului din Terasa IV. Fundația este realizată din lespezi de calcar alb ale căror laturi rareori depășesc 50 cm, așezate pe cea mai mare parte a traseului pe un rând, o dedublare observându-se doar pe partea de sud-est, fără a găsi o explicație plauzibilă. Lespezile sunt așezate pe un strat de pământ cu o grosime cerută de nivelul rocii native, singurele puncte în care au ca sprijin alte pietre fiind locurile în care sunt acoperite capetele pereților clădirii dreptunghiulare. Fundația se menține pe o lungime de 18,50 m, până la sanctuar, cu socluri din tuf vulcanic. Prezența rară a plăcilor și a lipiturilor peretelui ars face mai puțin probabilă construirea unui zid întreg, pare plauzibil să fie un rând de stâlpi verticali din scânduri de lemn trase pe dale. Este de admis lipsa coloanelor (stâlpi pentru o „cupolă" comună) complet acoperită fiind doar clădirea centrală, pe dale fiind instalată o balustradă circulară sau modulară, contrar modelului propus de D. Antonescu (1984, p. 54); un argument în acest sens poate fi absența cuielor și a țepilor. În ambele cazuri, lumina pentru clădirea centrală era asigurată.

Diametrul acestui segment al fundației circulare, modificat în timp prin mutarea pietrelor, este de aproximativ 13 m.

C. *Clădire centrală.* În interiorul acestui plan circular se găsesc resturi ale unui platformat de piatră mai înalt cu 20-25 cm decât pavajul clădirii intermediare (Ciișan 1978, p. 38). Din cauza demontării unei bune părți a acestuia, în antichitate sau recent, nu se poate preciza dacă avem de-a face cu amplasarea sa în centrul ansamblului, poziționare care nici măcar nu este stabilită la sanctuarul de pe terasă sau la Marele Sanctuar de la Grădiștea Muncelului, detaliu care nu pare a fi mai puțin important, fiind cunoscute în prezent trei edificii cu un astfel de „viciu arhitectural". Pe acest platformat și în împrejurimi s-a găsit o cantitate importantă de lipituri de zid înroșite de foc, spre deosebire de restul suprafeței, până la fundația circulară, unde lipiturile, așa cum se spune, apar ca o pigmentație.

De aici s-a concluzionat că în partea centrală a acestui „complex" exista o cameră cu elevație în formă de spalier, cu o substructură care o desprindea, prin înălțimea sa, de pavajul solar. Din păcate, partea de NE a pavajului nu mai există.

Putem aprecia că laturile încăperii, de la platformă, aveau o lungime de aproximativ 6,50-7 m. Considerăm că planul clădirii este dreptunghiular, chiar dacă marginea bordurii, deteriorată în timp, sugerează un plan circular. Folosim ca punct de susținere câteva segmente de fundație - aliniamente, dintre care două au fost observate în campania din 2003.

Din grinzile orizontale, agățate de aceasta, se ridicau pereții de lemn lipiți între ei cu lut, susținând acoperișul făcut probabil din șindrilă.

Așa cum s-a procedat, prin intermediul Srumului s-a stabilit că aproximativ în centrul ansamblului exista o instalație de foc foarte clar conturată la doar 30 cm sub nivelul real de mers. De jur împrejur s-au găsit suduri de zid ars cu o lățime de 35 cm la mijloc, întinsă pe o rază de peste 1,25 m. Repetat vopsit în partea superioară, vatra era aranjată pe o bază de piedestal din calcar în podeaua încăperii, mai înaltă decât aceasta tot cu 20-25 cm. Este marcată de o bordură din calcar și pietre de râu, ultima rară pe Tipie, nu mai mare de 15 cm, organizată într-o bordură dreptunghiulară cu laturile de 1,30 x 1,50 m (aproape identică cu cea din marele sanctuar circular de la Grădiștea

Muncelului care are 1,35-1,50 m (Daicoviciu 1972, p. 240).

Nu departe de vatră, amestecate cu scândura zidului, au fost găsite două cleme din fier, prea mici pentru a fi folosite la îmbinarea lemnului, bune în schimb ca șanț și limitator pentru zăvor. Locul descoperirii lor nu reprezintă un semn al amplasării intrării (ci confirmă prezența ușii), pe care tindem să o plasăm pe linia zidului de incinta.

O încercare de reconstrucție duce la imaginea unei încăperi cu intrare din incintă (sud- est), construită pe un platformă ce domină prin înălțimea sa restul ansamblului, cu pereți lungi orientați NV-SE. Problema luminii (la fel ca și cea a evacuării fumului) s-a bucurat cu siguranță de o soluție diferită față de locuințele obișnuite, de care ferestrele nu puteau fi lipsite. Constructiv, sanctuarul terasă nu este în esență diferit de edificiul discutat acum, diferența constând în materialul din care este realizată clădirea interioară (tuf vulcanic alb, neted) și grija cu care a fost finisată. De fapt, expresia cea mai agreată pentru asemănarea celor două monumente ar trebui să fie atribuirea lor aceluiași arhitect.

O atenție deosebită merită vatra din camera centrală, care, prin încorporarea sa în pardoseală, plan, materialul de construcție și întărirea bordurilor, în comparație cu bogăția materială, este folosită pentru alte surse de căldură locuinței, în special vase, oase sau alte resturi menajere.

Atâta timp cât existența unui *absid* sau a unei alte vetre - nu este dovedită, considerăm că acesta poate reprezenta altarul pe care se săvârșeau actele rituale. Acest caz este departe de a fi singular, același rol fiind atribuit clădirilor sanitare și construcțiilor speciale din piatră înregistrate până în prezent în sanctuare, unele dintre ele menționate în paginile anterioare. Denumirea corectă o considerăm a fi altar-bârlog, similară cu cele de la *Sarmisegetuza Regia* și Pecica.

Privind la funcția fiecărui compartiment al clădirii, diferența față de sanctuar și terase constă în prezența vetrei-altar în edificiul de pe platou, ceea ce poate însemna că au avut loc ofrande pe care nu le cunoaștem, dar din ale căror rânduri nu putem elimina purificarea. Este posibil ca aici să fi fost aduse ofrande arse care ulterior au fost depuse în alte clădiri sacre de pe deal.

Relevantă pentru includerea în categoria edificiilor religioase ne pare de la început, iar în primul rând sărăcia inventarului de pe aproape toată suprafața interioară, evacuată înainte de atacul roman.

Sărăcia sau absența aproape totală a vestigiilor domestice nu constituie singurul argument care determină includerea clădirii în șirul sanctuarelor. Acesta trebuie reținut doar ca o dovadă suplimentară. Decisive sunt punctele comune pe care descoperirile recente le au cu monumentele cunoscute până acum. De aceea, pentru a ne susține afirmația, apelăm la *vocabularul arhitectural* general comun tuturor sanctuarelor și, pentru că îl considerăm decisiv, la cel al sanctuarelor circulare complexe, lăsând în afara discuției noastre clădirile de la Fețele Albe, Rudele, Pustiosu și Meleia (Glodariu 1976, p. 249), despre care nu există niciun consens, dar pe care le considerăm a fi tot edificii sacre, chiar dacă planurile lor nu coincid integral, nefiind realizate „după canoane bine stabilite" (Horedt 1973, p. 303; Babeș 1974, p. 23; Antonescu 1977, p. 90; 1978, p. 53; 1984, p. 80; Vulpe 1976, p. 101 și următoarele). Această precizare limitează numărul analogiilor la două sanctuare, cunoscute doar sub numele de Marele Sanctuar Circular Crom. *Sarmizegetusa Regia* (Teodorescu 1930-1931, p. 60-62; Daicoviciu 1951, p. 113-117; 1952, p. 283-287; 1960, p. 234-252; 1972, p. 234; Crișan 1986, p. 200) și adesea menționatul sanctuar din tenacele de pe Tipia Onnenișului (Glodariu, Costea 1991, p. 21-40). De cât de cunoscute sunt ambele, ne amintim doar diferența de plan a clădirilor centrale și existența incertă a unei *abside* în cazul edificiului discutat acum, chiar dacă nu ar fi trebuit exclusă.

Orientarea este în toate cele trei cazuri aproape aceeași; ^NV-SSE. Practic identice sunt vetrele de piatră, argiloase la suprafață, inclusiv, dar întâmplătoare, ca substructură și dimensiuni foarte apropiate (1,35 x 1,50 m la Grădiștea Muncelului, 1,30 x 1,50 m la Tipie). Un alt element comun, de data aceasta pentru toate trei, este inexistența, sau cel puțin neobligativitatea existenței unor ziduri întregi la clădirile exterioare, descoperire valoroasă și pentru unele sanctuare circulare simple (Daicoviciu, *Apulum,* 9, p. 259). Decisive sunt alte elemente, morfologia planului, orientarea clădirilor centrale și absența inventarului laic specific. La aceasta trebuie neapărat să facem

precizarea că este greu de admis ca două edificii, practic identice, situate în aceeași așezare, una să aibă funcții religioase, iar cealaltă laică. Faptul că unul este extra muros, iar celălalt în incintă (care, de fapt, este un platou) nu reprezintă o exclusivitate, cazul nefiind singular și definind o anumită calitate a dealului. Revenind la o altă epocă în care nu putem vorbi despre un edificiu religios, ci despre locuința unui magnat local, poate chiar a unui preot (așa cum am știut și noi înainte de a termina cercetările (Costea 2002, p. 196; 2004, p. 116) facem acum rectificarea cuvenită, posibilă la finalul cercetărilor).

Similitudinile menționate, dar în special faptul că acum în Dacia sunt cunoscute trei clădiri circulare complexe (două dintre ele pe Tipia Onnenișului), reprezintă un alt argument pentru includerea lor în sanctuare. De asemenea, în situația dată se sugerează și direcția de trimitere a planului, care nu mai este sigur că este de tip I la Grădiștea Muncelului. Situația se încadrează perfect în criteriul 1 stabilit de Carstens Colpe pentru luarea în considerare a sanctuarelor, categoria de repetiție (tipuri repetate de sanctuare) (Colpe 1970, p.18-19, *apud* Conovici, Trohani, 1988, p. 205 și nota 3), precum și în cele care utilizează drept criterii amplasarea, orientarea, asocierea cu alte clădiri sau elemente delimitate de cult (incluse într-o incintă sacră).

Criteriile, certe pentru Tipia Onnenișului, credem că pot fi aplicate și clădirilor din Fețele Albe, Rudele, Meleia, Pustiosu.

O datare a clădirii nu este posibilă, neavând la dispoziție un inventar în acest sens (broșe, monede etc.), cu excepția ceramicii. Pe baza acestei baze, descoperită în partea superioară a umpluturii de pământ și între pietrele folosite la tehnica de finisare, precum și prin „depozitul" de vase menționat anterior, putem afirma că începerea construcției sale în primele decenii ale secolului I î.Hr. este cea mai plauzibilă, chiar dacă unele tipuri ceramice din „depozit" sunt mult mai vechi, considerate de „tradiție Hallstatt" și ar putea datarea momentului la sfârșitul secolului precedent, ca la Pecica (Crișan 1986, p. 106). Este posibil să fi suferit refaceri repetate, cea incendiată în timpul cuceririi romane fiind ultima.

Alte două probleme ni se par importante legate de acest edificiu: amplasarea lângă sanctuarul patrulater din tuf vulcanic (aproximativ 4 m) și distrugerea sa într-un moment care nu a fost cu mult înainte de cucerirea romană, rezultând din faptul că restul incendiilor nu au fost îndepărtate sau acoperite cu pavaj, așa cum s-a procedat atunci când clădirea despre care vorbim acum s-a suprapus peste cea dreptunghiulară. Primul aspect pledează pentru funcționarea în paralel a două edificii dedicate aceluiași număr de zei cu atribuții diferite. La urma urmei, situația nu este diferită de cea de la *Sarmizegetusa Regia,* mai ales că distanțele dintre sanctuarele de tipuri diferite sunt mai mari.

Ne gândim și la o altă explicație a funcționării sale în paralel cu celelalte sanctuare: utilizarea ca loc de rugăciune, ofrande, precum și pentru alte edificii, situație în care sanctuarul discutat ar putea fi considerat „anexa" a acestora, exemplul nefiind singular, ci ilustrat în alte cazuri prin clădiri modeste, caracteristice celor laice.

Edificiu dreptunghiular pe platou

Așa cum s-a observat în descrierea săpăturilor aferente mai multor secțiuni din diverși ani, au fost descoperite un „zid de terasă" din folie și segmentul sudic al bazei în formă de arc de cerc aparținând sanctuarului anterior. Primul element se afla la aproximativ 11 m distanță de construcția centrală, iar baza arcuită la 3 m distanță de peretele sudic al aceleiași structuri. Zidul are o lungime de 11 m, cu o direcție estimată NN-SSE (811 cm), similară cu rândul lung de socluri din tuf vulcanic din sanctuarul din apropiere. Baza zidului, orientată spre incintă, se întinde spre nord -vest de la capătul său sud-estic, într-un unghi mai mare de 90° astăzi, probabil datorită compactării de-a lungul anilor. În prezent, este orientat NE-SV (127 cm), menținându-și compactitatea pe o lungime de 6 m, începând de la contur și continuând „mai subțire" pe încă 4 m. Nu știm dacă se extindea până la prăpastie în timpurile antice sau se oprea la 10 m, deoarece roca aplatizată făcea orice bază inutilă. Plăcile disparate găsite între acest zid și prăpastia de NV nu pot fi asimilate niciunui plan cu patru ziduri bine definite. În acest caz, deși edificiul era cu siguranță de dimensiuni mari, trebuie să ținem cont doar de faptul că două dintre laturile sale aveau minimum 28 cm și 10 m. lungi, cel mai probabil

exact ca „perechea” lor.

Ambele baze de ziduri sunt formate din lespezi de calcar alb „sigilate” cu ofiolită, prin utilizarea unei mașini de măcinat tuf vulcanic dacic în cea de 11 m. Întregul segment de 10 m este alcătuit dintr-un singur strat așezat pe un pat de argilă, în timp ce „zidul de tenace” păstrează între 1 și 5 straturi de lespezi. Numărul acestora crește treptat din interior până la marginea platoului, unde primul strat este îngropat în pavajul aferent sanctuarului de tuf.

Fațada și acoperișul aveau o structură din lemn. Împletitura zidurilor fusese umplută cu argilă, așa cum o dovedește amestecul de lipit ars conservat sub pavajul circular de construcție.

Această construcție (probabil la mijloc, dar greu de știut cu siguranță având în vedere că lipsesc doi pereți) avea o vatră mai mare decât cea din noua fază, înroșită pe o grosime de 12 cm; stratul său de finisare era relativ larg întins, evident în profilul *Sinvw* pe aproape 3 m lungime. Și ea fusese așezată pe un inel de piatră locală, din nou la 20-25 cm deasupra podelei. Având în vedere faptul că separarea este unidirecțională, este dificil de estimat dacă vatra era și ea dreptunghiulară sau avea altă formă. Dimensiunile sale sunt foarte mari, neîntâlnite la niciuna dintre structurile din așezare sau din alte situri, cu excepția focurilor de bol. Această indicație este legată de funcția sa de altar-velic (sau foc de bol), similară cu cazul construcției circulare din aceeași locație.

Starea inventarului descoperit sub perete amintește de construcția circulară: oalele domestice, deși frecvente în locuințe, sunt puține și doar o găleată dintre ele poate fi completată, aduse și ele odată cu echilibrarea zonei. Obiectele de cult și cele de valoare lipsesc. Și aici ceramica este singurul criteriu de datare consistent (ca și în Pecica sau în alte locuri), foarte probabil în prima jumătate a secolului al II- lea î.Hr. Cronologic și stratigrafic vorbind, aceasta este prima construcție religioasă din partea de nord-vest a incintei care ar fi putut suferi reparații sau restaurări ca orice altă clădire. Sanctuarul circular complex fusese ridicat ulterior pe același amplasament.

Încă de la început, includerea construcției în categoria edificiului sacru a părut dificilă, chiar dacă dovezile nu lipsesc. Cea mai importantă dovadă este amplasarea acesteia pe aceeași parte a platoului, alături de încă două sanctuare în aliniament și unul circular complex. Având în vedere vecinătatea lor (un mediu sacru), este foarte puțin probabil ca cele două construcții să fi fost amenajate în scopuri diferite, civile sau militare, însă poziția lor să fi fost diferită și clar definită.

Referindu-ne la cele două construcții, o situație similară se identifică și în Dacia preromană, atât în ceea ce privește designul și conexiunea lor reciprocă, cât și stabilirea lor în incinta sa, adică în *dava* de la Brad (Ursachi 1995, p. 62 și pl. 351-352). La fel ca și acolo, acestea sunt poziționate în capătul nord-vestic al platoului. În reprezentarea sanctuarului rotund, autorul cercetării și monografiei afirmă că acesta întâlnește mai multe faze. Prima fază este platforma comprimată din pământ galben, cu laturile de 14 x 8 m, orientată SSE-VNV, la fel ca și construcția dreptunghiulară de pe Tipia. Peste aceeași platforma de lut, chiar deasupra acesteia, se ridică edificiul absidal în a doua fază. Ambele structuri capătă aprecierea de „prima etapă în evoluția sanctuarelor dacice de la nivelul locuințelor *dava* ” (Ursachi 1995, p. 62 și pl. 351-352). Al treilea lăcaș de cult din Brad este sanctuarul simplu cu un diametru exterior de 16 m (Ursachi 1995, p. 62 și pl. 351-352). Construcția este ulterioară celorlalte. Contextul, comparabil cu circumstanțele de la Tipia Onneniçului, sugerează două observații, ambele susținute arheologic (stratigrafic): prioritatea construcțiilor dreptunghiulare și, în principal, progresia lor pe același amplasament.

Afirmația de mai sus este la fel de convingătoare și pentru Brad și Augustin, întrucât imaginile nu indică spații arhitecturale sau utile între extremitățile celor două tipuri de construcții, nici măcar pentru pasaje pietonale. Succesiunea construcțiilor, *fără schimbarea amplasamentului lor,* corespunde *recunoașterii* acestei zone din interiorul cetății, iar toți locuitorii din această zonă și alții o vor considera și respecta ca fiind sacră pe tot parcursul existenței sale.

Sanctuarul dreptunghiular cu baze de coloane din tuf vulcanic fusese construit lângă ele mai târziu.

Confuzii

Pentru a rezuma pe scurt profilul edificiilor religioase de pe Tipia Onneniçului, ajungem la

concluzia că aici se întâlnesc ambele categorii comune în literatura arheologică și caracteristice lumii geto-dacice: *sanctuare circulare* și *sanctuare în aliniament,* acestea din urmă cu două tipuri. Primul tip încorporează doar varianta sanctuarelor circulare complexe (3 construcții „concentrice”), prezente pe Columna lui Traian (scena LXII), în timp ce tipul în aliniament înregistrează două variante: cu aliniamente de coloane (cu socluri din tuf vulcanic sau calcar alb), prezente și pe Columna lui Traian (scene CH și CXIII), sau cu fundații liniare și ziduri continue. Două sunt *sanctuarele circulare complexe:* unul pe terasele sudice, celălalt în incinta. *Sanctuarele în aliniament de coloane* se află în incinta, iar fiecare edificiu (tuf sau calcar) înregistrează cel puțin două faze. Acest fapt ridică numărul lor la minimum patru, ținând cont de modificarea compoziției (în ambele cazuri) și redirecționarea fațadei lungi (în cazul calcarului). Tipul de aliniere, dar cu o bază de zid continuu (probabil și absidă), cunoaște o singură piesă, sub sanctuarul circular complex din incintă. Sanctuarele circulare nu au suferit reparații sau restaurări în mod perceptibil, deși probabil și probabil numeroase în ambele cazuri.

Prin urmare, cel puțin patru sanctuare cu soclu de piatră au fost construite de-a lungul anilor pe Tipia Onneniçului, unul cu baze continue din calcar și ofiolit, precum și două sanctuare circulare, rezultând cel mai mic total de șapte piese. Ar putea fi greșit să credem că acestea au funcționat simultan pe o perioadă atât de lungă de timp. Un sincronism confirmabil arheologic implică doar ultima fază a sanctuarelor cu soclu de piatră și cele circulare complexe (Costea 2007, p. 111, nota 185), confirmând încă o dată religia politeistă a geto-dacilor, confirmată de mult timp (Russu 1944-1948; Daicoviciu 1943-1945, p. 90-94; Criçan 1986, p. 356-412). Dintre aceste edificii, doar unul este situat *extra muros,* ceea ce duce la concluzia că suntem martorii unei adevărate ***incinte sacre*** pe platou, ocupând aproximativ două treimi din lungimea sa, și zona centrală până la partea stângă a intrării, pe partea opusă a cazărmii.

O singură comunitate, oricât de mare și organizată ar fi, nu ar fi capabilă să furnizeze forța necesară pentru aceste lucrări, simultan cu altele mai mari pe teren, ci doar puterea de stat. Realizările constructive înregistrate până în prezent în toată Dacia reprezintă reflectarea materială a inițiativei regale împreună cu preoții mai înalți, așa cum menționează Strabon (Strabon, VII, 3, 5), pentru a instituționaliza și consolida o stare de fapt care se întâmplase anterior, în secolul al II-lea [î.Hr.] Cooperarea dintre Burebista și Deccenu a necesitat „ recunoașterea *de jure a unor practici de facto mai vechi* din partea autorității religioase centrale” (Vulpe, Popescu 1972, p. 90; Sîrbu 1993, p. 127; 1985, p. 89 și 1991; Sîrbu, Rustoiu 2002, p. 42 și 1991; Babeș 1988, p. 3-32; Costea 2002, p. 26) . Trebuie subliniat faptul că transformările spirituale din societatea dacă, corespunzătoare centrelor religioase, care acoperă zone extinse din Dacia, se potrivesc aproape perfect cu alte două fenomene istorice arheologice dezvoltate: culturile care au existat în Transilvania și „începutul dezvoltării economice interne rapide și pe scară largă. Evenimentele istorice din prima jumătate a secolului al XII-lea sunt în mod necesar atașate acestei dezvoltări care implică susținerea economică a statului dac centralizat, structurat sub domnia lui Burghiu” (Daicoviciu 1972, p. 18; Babeș 1988; Sîrbu 2006, p. 191-204; Costea, Crișan 2006, p. 51-75).

Așa cum s-a menționat deja anterior, nu au fost menționate elemente de suprastructură sau construcții spațiale pentru niciunul dintre sanctuarele de aliniere din tuf sau calcar. Fără alte detalii, considerăm cu tărie că lăcașurile de cult de pe Tipia Oncnișului nu sunt prea diferite față de imaginile sugerate de arhitectul Dinu Antonescu pentru fiecare tip investigat, luând în considerare, pe de o parte, viziunea arhitecturală domestică, iar, pe de altă parte, condițiile climatice din Muntele Perșani, în niciun caz mai blânde decât cele din Muntele Orăștie (Costea 2006, *passim;* 2007, p. 57, cf. și Antonescu 1984, p. 51-89) . Aceste condiții climatice deosebite ne obligă să ne retragem pe scurt problema acoperișurilor sau a funcționării în aer liber în cazul sanctuarelor de aliniere.

Ambele sanctuare menționate mai sus au de obicei doar substructura și soclurile pentru a susține coloanele de lemn care, la rândul lor, fac parte dintr-un ansamblu de susținere a acoperișului. Această situație contrazice construcțiile cu ziduri întregi, în acest caz, bănci și sanctuare circulare, unde zidul a ars și s-a prăbușit pe loc. Această situație nu implică în niciun fel funcționarea pe tot

parcursul anului a sanctuarelor circulare, iar pentru aliniere doar serviciul de vară. Ambele tipuri aveau excavație și acoperiș, însă variază în ceea ce privește procesul de construcție. Această diferență („pădure de coloane" pentru categoria de aliniere, zid întreg pentru celelalte) a făcut ca primele să fie ușor de demontat, iar celelalte să fie imposibil de suportat aceeași funcționare. Ținând cont de faptul că războiul cu Traian era departe de a fi imprevizibil, dacii au avut timp să salveze mai întâi obiectele religioase, obiectele de valoare din sanctuare (cu excepția unică a inelului de aur de la Pecica, care s-ar fi putut „pierde") și din micul sanctuar rotund de la *Sarmizegetusa Regia* (care ar fi putut avea un rol laic, judecând după locul de invingere găsit pe podea). Ulterior, au procedat la demontarea sanctuarelor și la arderea celorlalte, cu intenția absolută de a le salva de la distrugere și degradare, respectând un dreptate grav adus zeității protectoare. Prin urmare, vedem că acest tip de sanctuar avea o deschidere și, în mod necesar, un acoperiș, însă *dacii au distrus aceste construcții înainte de războiul inițial cu romanii* din toate motivele menționate mai sus, așa cum este dramatic gravat pe Coloană, pe ultimele sale găleți destinate asediului *Sarmizegetusei* (Costea 2007, nota 51; Glodariu, Moga 1989, p. 56). Ar putea fi o consecință directă a tratatului din 102, care i-a forțat pe daci, printre altele, să își distrugă fortărețele, și avem aceste scene care îi arată pe daci arzând monumentele lor interioare.

Nu a fost detectată arheologic nicio podea din lemn sau piatră în niciunul dintre sanctuare, indiferent de tip; înlocuirea lor a fost deteriorată, nivelul superior fiind undeva la înălțimea soclurilor, acoperind alveolele de susținere în cazul încăperilor dreptunghiulare și bazele de piatră în cazul celorlalte. O astfel de podea necesita în mod necesar și un acoperiș.

Nu credem că o comparație între monumentele religioase de pe Tipia Onnenișului și cele de la Grădiștea Muncelului este strict necesară, dar poate fi utilă atâta timp cât tot mai multe fapte demonstrează existența mai multor *Munți Sfinți* și a mai multor centre necunoscute până în prezent, care au concentrat autoritatea politică și spirituală *(supra,* nota 49). Înțelegerea corectă a semnificației monumentelor de pe Tipia Onnenișului și, eventual, dezvăluirea în viitor a mai multor structuri la fel de impresionante, poate duce la o cunoaștere mai profundă a Daciei preromane, fără a diminua în niciun fel rangul de metropolă politică și spirituală *al Sarmizegetusei Regia* .

În ceea ce privește capitala dacică, afirmația de mai sus este valabilă doar prin vechimea statului, în timp ce Tipia Onnenișului cunoaște un fenomen religios mai îndelungat, cu un punct de plecare mai vechi. Jn Augustin-Tipia Onnenișului, *un centru religios pan-dac,* se naște cu peste un secol înainte de „reforma religioasă" din timpul lui Burebista și Deceneu (Russu, *op. cit;* Daicoviciu 1972, p. 204 și următoarele; Crișan 1975, p. 416; 1986, p. 345; Lica 1980, p. 177-182; Gostar, Lica 1984; Babeș 1988, loc. cit; Sîrbu 1993, *passim;* Costea 2002, p. 21-46; Vulpe, Popescu 1970, p. 90), unde regalitatea, sub îndrumarea și acceptarea preotului suprem, nu face decât să penalizeze un fenomen deja răspândit pe care ambele instituții trebuie să-l accepte, dar în același timp sunt interesate de el și îl „legalizează" pentru a câștiga sprijinul adepților. La fel ca Grădiștea Muncelului, pe Tipia Onnenișului ne aflăm în fața unei multitudini concentrate de sanctuare, cu o preoție structurată instituțional. Ca și în *Sarmizegetusa Regia,* sau la Rudele și Meleia, *Muntele Sfânt* se înalță pe înălțimi considerabile, deși nu neapărat pentru a-l defini drept sfânt. Asemănările generale dintre edificii, toate lipsite de reprezentări figurative, comori sau ofrande, ne permit să includem necondiționat Tipia Onnenișului în categoria *centrelor religioase pan-dacice menționate recent* (Sîrbu 2006, p. 27). Comparativ cu celelalte, aceasta este rezultatul unor ritualuri general răspândite, dobândind recunoaștere pe o arie extinsă, spre deosebire de celelalte „monumente" cunoscute (incintă, zonă sacră, fântâni cu dorințe etc.) dedicate unor teritorii restrânse, uneori chiar doar comunităților locale (Cârlomănești, Ciolăneștii din Deal etc.). De asemenea, putem întâlni astfel de centre religioase în *stânele* de la Meleia și Rudele, în *du ellingurile permanente* (ou) de pe Pustiosu și al Fețele Albe, asemănătoare în cele mai multe detalii de plan (plus concentrare specială) cu sanctuare circulare complexe de pe Tipia Onnenișului (detaliu care ridică problema direcției de dispersie a planului lor), precum și în incinta Rusușucrei, Moșura și Moșuraișului. 1970, p. 201-229, Matei, Pop 2001, p. 235-277), Pietroasele- *Gruiu Dârii* (Dupoi, Sîrbu, 2001; Sîrbu, Matei, Dupoi

2005), Sighișoara-Wietenberg, Seraphim, 9; 98-99) și Sf. Gheorghe-Bedehaza (Horedt 1951, p. 7-39 ; Sîrbu 1993, p. 98) etc., în ciuda faptului că ultimele două sunt diferite prin structura clădirii, compoziția și semnificația acesteia, precum cea de la Orlea (Vulpe 1976, p. IO1-111; Comșa 1972, p. 65-78; Sîrbu 1993, p. 97-98; Conovici, Trohani 1988, p. 205-217; Sîrbu 1995, p. 313-330). Era obligatoriu ca toate cele menționate mai sus să funcționeze conform unei ierarhii riguroase, structurate de preoțime și recunoscute de regalitate, respectând religia politeistă geto-dacă (Sîrbu 2004, p. 87). Printre zeii lor, se pare că Marte și Zeul Soarelui trebuie să fi fost venerați în primul rând (Costea 2002, p. 26 și următoarele; 2002a, p. 26-41).

Dintre toate centrele menționate mai sus, *centrul religios pandacic* de la Augustin-Tipia Onnenișului se singularizează prin adăpostirea unui număr considerabil de edificii religioase (șapte), dintre care doar unul se află în afara platoului, dar în zona *Muntelui Sfânt.* Așa cum apare astăzi, este o creație între stăpâniile lui Burebista și Diurpaneus-Decebal, primul schimbând radical și ireversibil soarta acestei așezări strategice și militare importante, unde a existat timp de aproximativ o sută de ani un loc sanctuar, într-un centru de preoți și militari deținând oficial și exclusiv prerogativele decurgând din funcția lor, dovedindu-se a fi fundamentul instituției statului.

O primă fază în care putem vorbi despre existența unor edificii religioase pe acropolă este reprezentată, foarte probabil, de o clădire din lemn, dificil de reconstruit, cunoscută doar pe baza a două șanțuri cu stâlpi. A urmat clădirea dreptunghiulară cu ziduri continue (poate chiar cu absidă), ambele amplasate la capătul de NV al memmonului și construite înainte de stăpânirea lui Burebista, în prima jumătate a secolului al II- [lea] î.Hr. sau cel târziu la mijlocul acestuia.

În a doua fază, începând cu primii ani ai stăpânirii lui Burebista, a fost construită forma inițială, de 10 x 4 rânduri ale sanctuarului, cu aliniament din socluri de tuf vulcanic și unul dintre cele, în prezent nereconstruibile, din socluri de calcar. Este posibil ca acestea să fi fost precedate, nu se știe cât timp, de sanctuarul circular din incintă, suprapus clădirii dreptunghiulare cu pereți continui. Tot de atunci, credem, datează și ridicarea „în spate” (poate cu unele reparații) până la cucerirea romană.

În perioada dintre domniile lui Burebista și Decebal, în care zona aparținea cu siguranță unuia dintre cele patru sau cinci „regate” postburebiste, credem că a fost construită a doua fază a sanctuarului cu 6 x 4 rânduri de socluri de calcar, iar complexul „sanctuar” din terase a rămas și el în funcțiune până la cucerirea romană.

O ultimă fază de exprimare edilitară a dacilor în Oltul de file de la Racoșul de Jos poate fi reprezentată de sanctuarul cu 6 x 3 rânduri de socluri din tuf vulcanic și de faza fonală de 8 x 6 rânduri, cea cu socluri din calcar. Contemporane cu acestea sunt, cu siguranță, cele două mari edificii din Terasa I și, așa cum am menționat, sanctuarul circular complex din Terasa sudică și „backacul”. Toate împreună reprezintă argumente indubitabile despre existența pe Tipie, în ultimii ani ai Daciei, a unei categorii privilegiate puternice și numeroase, vârfuri ale lumii sacerdotale și militare, reprezentând puterea statală, putere sinonimă pe atunci cu Regatul Daciei. Elitele au ocupat și cele două mari clădiri din *Terasa* I, al căror inventar a dovedit în primul rând calitatea moștenitorilor băștinașilor. Amplasarea lor lângă incinte sacre și a „baiTack-ului” în interiorul incintei subliniază relația naturală dintre elitele militare și sacerdotale și „sanctuarele militare”, respectiv cu sanctuarele „dreptunghiulare cu aliniamente de coloane”, care „sugerează existența unor credințe și ritualuri militare specifice”.

Cu siguranță, centrele religioase menționate mai sus au considerat că *pandacicul* nu poate fi singurul centru existent în teritoriile geto-dacice. Cercetările noi, în principal interpretări corecte și flexibile, nelegate de rutina arheologică de mult utilizată în alte țări, pot oferi o contribuție valoroasă la cunoașterea religiei strămoșilor noștri „autohtoni”. Deocamdată, trebuie avută în vedere existența ***centrului religios pandacic*** din Augustin-Tipia Onnenișului, a cărui influență spirituală s-ar fi putut extinde asupra sud-estului Transilvaniei și, poate, pe un teritoriu la est de Carpații Orientali. Începând aproximativ cu prima jumătate a secolului al II- [lea] î.Hr., timp de aproximativ 150 de ani a jucat un rol direct în consolidarea și respectarea religiei oficiale în regatul dac, care a absorbit complet instituția sa, după perioade de dezvoltare autonomă.

O altă discuție este necesitatea „baITacului” descoperit pe Tipia Onnenișului. Vorbim despre o clădire absolut identică ca plan cu cele de la Luncani-Piatra Roșie, dar cu o înălțime de 8 m. Faptul că în întreaga Dacie preromană sunt cunoscute doar două clădiri de acest tip, considerate „baITacuri”, dar care lipsesc din fortificațiile mult mai mari, justifică întrebarea dacă funcția lor corespunde cu adevărat denumirii date de Constantin Daicoviciu. Observația aceluiași om de știință: „Cele două camere din mijloc nu sunt lipsite de puțin confort și garnitură...” este echivalentă cu improbabilitatea ca acestea să fi fost destinate soldaților, mai firească fiind locuința lor de către șefii militari și preoți. Poate că nu este întâmplător, însă cele două edificii, în momentul cuceririi romane, erau singurele locuințe importante de rezerve de alimente și apă, observate în săpăturile arheologice.

Just like the state, this religious center ceased to exist in 106 AD, as all the religious edifices here and within it or outside the borders of the future Roman Dacia; this phenomenon resembles Gallia and other provinces of the Roman Empire.

BIBLIOGRAPHY

Antonescu, D. 1977, Arhitectura, 2-3, p. 90.

Antonescu, D. 1978, Arhitectura, 3, p. 53.

Antonescu, D. 1984, *Introducere în arhitectura dacilor,* București.

Babeș, M. 1974, SCIVA 25, p. 23 and next.

Babeș, M. 1975, *Problème de la chronologie de la culture géto-dace à la lumière des fouilles de Cârlomănești, Dacia, N.S.* 19, 1975, p. 125-139.

Babeș, M. 1977, *Statuetele geto-dace de la Cârlomănești (jud. Buzău),* SCIV 28, 1977, 3, p. 319-352.

Babeș, M. 1988 *Descoperirile funerare și semnificația lor în contextul culturii geto-dace clasice,* SCIVA 39, 1988, 1, p. 3-32.

Balazs, O., 1866, *A szekelyfold leirasa torténelmi, régészeti, természetrajzi, népismei szempontbol,* I, Pest.

Berciu, D. 1969, *Arta traco-getică,* București.

Berciu, D. 1970, *Lumea Celților,* București.

Berciu, D. 1981, *Buridava dacică,* București.

Bodó, C. 2003, *Construcțiile cu absidă din Daciapreromană,* Istros X, p. 251-275.

Brizzi, Brune. 1988, *The model of Rome and the Column ofTrajan,* Roma. Chevalier, J, Gheerbrant,
A. 1994, *Dicționar de simboluri,* București.

Colpe, C. 1970, in *Vorgeschichte Hailgtămer und Opferplätze in Mittel- und Nord-Europa, (apud* Conovici, Trohani 1988, p. 205 and note 3).

Comșa, E. 1972, *Contribuție la riturile funerare din secolele II-I t.e.n. din sud- estul Olteniei (mormintele de la Orlea),* Apulum 1 O, p. 65-78.

Conovici, N., Trohani, G, 1988, *Sanctuare și zone sacre la geto-daci,* Revista de Istorie 41,2, p. 205-217.

Costea, Fl. 2002a, *Construcțiile sacre de la Augustin-Tipia Ormenișului și câteva din posibilele lor interpretări,* Cumidava 25, p. 26-41.

Costea, Fl. 2002, *Dacii din sud-estul Transilvaniei înaintea și în timpul stăpânirii romane. Contribuții la etnogeneza și continuitatea românilor,* Brașov.

Costea, Fl. 2004, *Repertoriul arheologic al județului Brașov,* Brașov.

Costea, Fl. et al., 2006, *Augustin-Tipia Ormenișului, județul Brașov. Monografie arheologică* (I), Brașov.

Costea, Fl. 2007, *Centrul religios pandacic de la Augustin, județul Brașov. The Pandacians Religious Center on Augustin, Brașov District,* Brașov.

Costea, Fl., Bălos, A., Scurtu, L. 2004, *Das rechtekige Sanktuar mit Săulensockel aus Vulkantuff von Racoș-Tipia Ormenișului, Daco-Geții,* Deva.

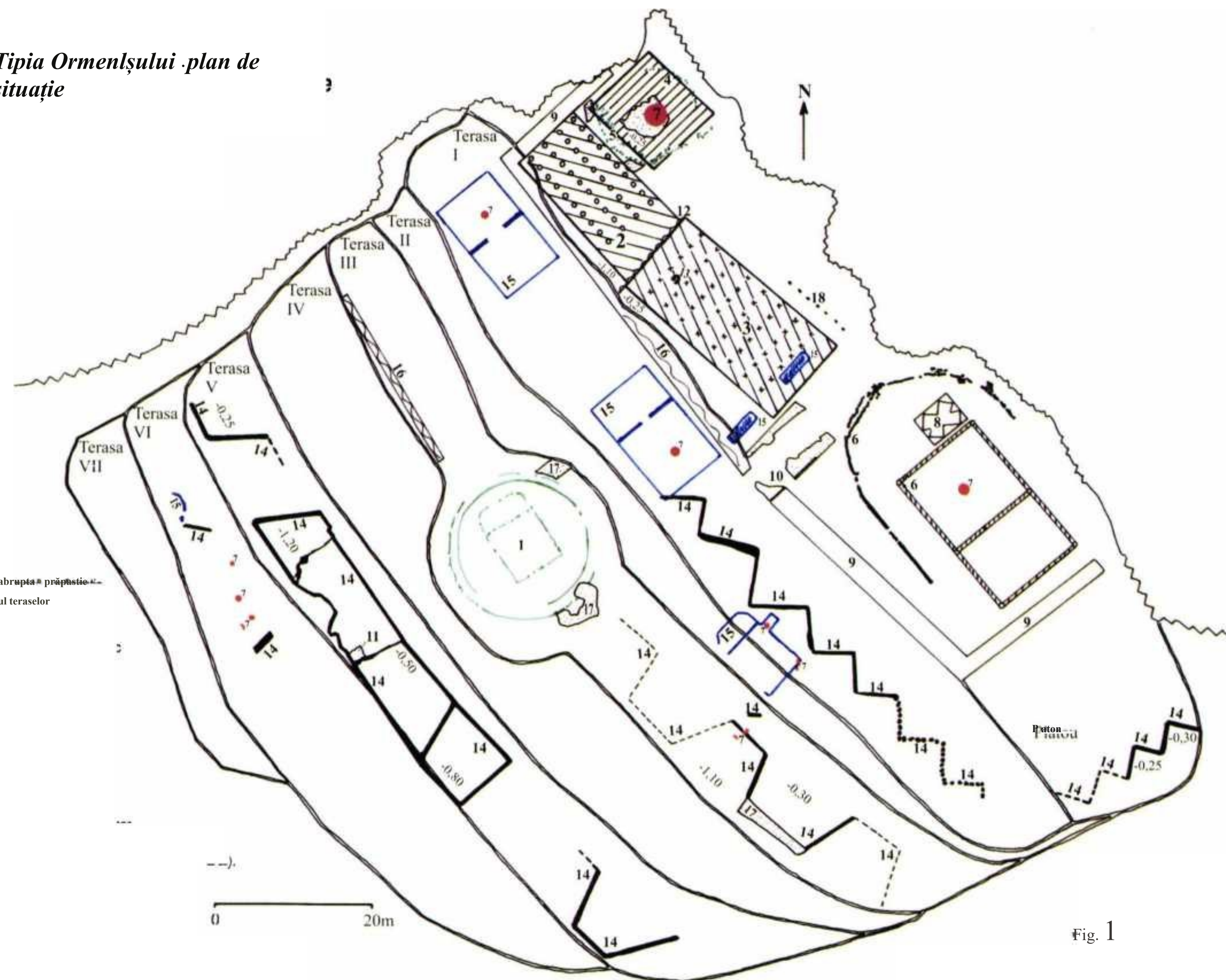
Costea, Fl., Crișan, V. 2006, *Daci și Celți în sud-estul Transilvaniei,* Cumidava 29, p. 51-75.

Crișan, I.H., 1975, *Burebista și epoca sa,* București.

Crişan, I.H., 1978, *Ziridava,* Arad.
Crişan, I.H., 1986, *Spiritualitatea geto-dacilor,* Bucureşti, p. 356-412.
Crişan, I.H., *Civilizaţia geto-dacilor,* (I-II), Bucureşti.
Crişan, V. 2000, *Dacii din estul Transilvaniei,* Sf. Gheorghe.
Daicoviciu, C. 1943-1945, *Herodot şi pretinsul monoteism al dacilor,* Apulum 2, p. 90-94.
Daicoviciu, C. 1951, *Studiul traiului dacilor în Munţii Orăştiei (Şantierul arheologic Grădiştea Muncelului). Rezultatele cercetărilor făcute de colectivul din Cluj în anul 1950,* SCIV 2, 1, p. 95-126.
Daicoviciu, *C.* 1952, *Şantierul Grădiştea Muncelului. Studiul traiului dacilor în Munţii Orăştiei,* SCIV 3, p. 281-310.
Daicoviciu, *C.* 1954, *Cetatea dacică de la Piatra Roşie,* Bucureşti.
Daicoviciu, C., Daicoviciu, H. 1960, *Sarmizegetusa,* Bucureşti.
Daicoviciu, C., Daicoviciu, H. 1966, *Columna lui Traian,* Bucureşti.
Daicoviciu, H. 1960, *Dacia,* N.S. 4, p. 234-252.
Daicoviciu, H., Glodariu, I. 1969, *Consideraţii asupra cronologiei aşezării de la Feţele Albe,* ActaMN 6.
Daicoviciu, H. 1972, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană,* Cluj.
Daicoviciu, H. 1972a, *Un sanctuar circular dacic la Feţele Albe,* Apulum 9, p. 257-262.
Daicoviciu, H. 1991, Dacii, Chişinău.
Dâmboviţa, M. Petrescu 1974, *Descoperirea de vase dacice de la Ciolăneştii din Deal, In Memoriam Constantini Daicoviciu,* Cluj, p. 285-299.
Dupoi, *V.,* Sîrbu, V. 2001, *Incinta fortificată de la Pietroasele-Gruiu Dării, judeţul Buzău* (I), Buzău.
Eliade, M. 1980, *De la Zalmoxis la Genghis-Han,* Bucureşti.
Eliade, M. 1986, *Istoria credinţelor şi ideilor religioase,* Bucureşti.
Ferenczi, Şt. 1973, *Sanctuarul vechi mic, Materiale,* 1 O.
Florescu, R., *Arta dacilor,* Bucureşti.
Glodariu, I. 1983, *Arhitectura dacilor. Militară şi civilă (sec. II t.e.n. -1 e.n.),* Cluj-Napoca.
Glodariu, I. 1995, *Adenda aux „Points de repère pour la chronologie de citadelles et des etablissements dacique de Monts d'Orăştie",* ActaMN 32, p. 119-134.
Glodariu, I., Costea, Fl. 1991, *Sanctuarul circular al cetăţii dacice de la Racoş, Ephemeris Napocensis* 1, Cluj-Napoca, p. 21-40.
Glodariu, I., Iaroslavschi, E. 1979, *Civilizaţia fierului la daci (sec.* II *î.e.n.-I e.n.),* Cluj.
Glodariu, I., Moga, V. 1989, *Cetatea dacică de la Căpâlna,* Bucureşti.
Glodariu, I., Moga, V. 1994, *Tezaurul dacic de la Lupu,* Ephemeris Napocensis, 4, Cluj-Napoca.
Glodariu, I. et al. 1996, *Sarmizegetusa Regia, capitala Dacieipreromne,* Deva.
Gostar, N. 1969, *Cetăţi dacice din Moldova,* Bucureşti.
Gostar, N., Lica, V. 1984, *Societatea geto-dacă de la Burebista la Decebal,* Iaşi.
Horedt, K. 1951, *Aşezarea de la Sf Gheorghe-Bedehaza,* Materiale, 2, p. 7-39.
Horedt, K., Seraphim, D. 1971, *Die prähistorische Ansiedlung auf Wietenberg bei Sighişoara-Schäsburg,* Bonn.
Krämer, W. 1966, in *Helvetia Antiqua, Festschrift Emil Fogt,* Zürich.
Lica, V. 1980, *Reforma sacerdotal-religioasă a lui Deceneu,* Istros I, p. 177-182.
Macrea, M., Berciu, D., Lupu, N. 1969, *Cetăţi dacice din sud-vestul Transilvaniei,* Bucureşti.
Macrea, M., Rusu, M. 1961, *Şantierul arheologic Porolissum,* Materiale 7, p. 361-390.
Macrea, M., Rusu, M. 1970, *Porolissum,* Dacia, N.S. 4, p. 201-229.
Marghitan, L. *1981, Civilizaţia geto-dacilor,* Bucureşti.
Marghitan, L. 1978, *Tezaure de argint dacice,* Bucureşti.
Matei, Al. V., Pop, H. 2001, *Măgura Moigradului, zonă sacră (sec. I î.Hr.) şi aşezare dacică fortificată (sec. I d.Hr.), in Studii de Istorie Antică. Omagiu Profesorului Ioan Glodariu,* Deva, p. *235-277.*
Moga, V. 1981, *Aşezarea şi cetatea dacică de la Piatra Craivii (jud. Alba),* in *Studii dacice,* Cluj-Napoca,

p. 103-116.
Niculiță, T., Teodor, S., Zanoci, A. *2002, Butuceni. Monografie arheologică,* București. Oppermann, M. 1988, *Tracii între arcul carpatic și Marea Egee,* București.
Pârvan, V. *1982, Getica. O protoistorie a Daciei,* București, *1982* (ed. R. Florescu).
Pescaru, A.R. 2005, *Sanctuarele Daciei,* Deva.
Preda, C. 1973, *Monedele geto-dacilor,* București.
Protase, D. 1971, *Rituri funerare la daci și daco-romani,* București.
Russu, I.I., 1944-1948, *Religia geto-dacilor. Zei, credințe, practici religioase,* A.I.S.C., Cluj- Sibiu.
Rybova, A., Bohumil, S., *1962, Keltiské ve Strednich Cechach (Sanctuaire Celtique en Boheme Centrle), Monumenta Archaeologica,* 1 O, Praga.
Sanie, S. 1995, *Din istoria culturii și religiei geto-dace,* Iași.
Sîrbu, V. 1993, *Credințe șipracticifunerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor,* Galați.
Sîrbu, V. *2004, Les Thraces entre les Carpates, les Balkans et la Mer Noire Ve s. av. J.C. - Ier s. apr. JC.).Quatre conférences données a la Sorbonne,* Brăila.
Sîrbu, V. *2006a, Dacians and Celts in Transilvania and wetern Romania,* p. 191-204, in *Studia in Honorem Demetrii Protase,* Bistrița - Cluj-Napoca.
Sîrbu, V. *2006, Oameni și zei în lumea geto-dacilor/Man and Gods in the Geto-Dacian World,* Brașov.
Sîrbu, V., Matei, S., Dupoi, V. 2005, *Incinta dacică fortificată de la Pietroasa Mică, jud. Buzău* (II), Buzău.
Smirnova, G.I., *1976, Sanctuarul de lângă satul Dolinean din regiunea Nistrului Mijlociu, SC/VA 27, 3,* p. 309-317.
Teodorescu, D.M. *1929, Cetatea dacică de la Costești, ACMIT 2,* p. *265-298.*
Teodorescu, D.M. 1930-1931, *Cetatea dacică de la Grădiștea Muncelului (județul Hunedoara), ACMIT3,* p. 45-68.
Ursachi, V. 1995, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad,* București.
Ursuțiu, A. *2006, Descoperirile aparținând primei epoci a fierului,* Florea Costea *et alii, Augustin-Tipia Ormenișului, Județul Brașov. Monografie arheologică* (I), Brașov, p. 155-160 and pl. VIII-XXXIII.
Vulpe, Alex. 1986, *Despre unele aspecte ale spiritualității dacice,* Thraco-Dacica *7,* p. 101-111. Vulpe, Alex. 1998, *GETO-DACII?, CICSA 1-2,* p. *2-11.*
Vulpe, Alex., Popescu, E. *1976, Une contribution archéologique a l'etude de la religion Geto- Daces,* Thraco-Dacica I, p. *217-226.*
Vulpe, Alex., Zahariade, M. 1987, *Geto-dacii în istoria militară a lumii antice,* București.
Vulpe, Alex. 2007, *Despre centrul de putere al dacilor din Defiileul Oltului de la Racoș, Studia in Honorem Dr. Florea Costea,* Brașov, p. *78-82.*
Vulpe, R. *1969, Așezări getice din Muntenia,* București, *1969.*
Vulpe, R. 1988, *Columna lui Traian. Monument al etnogenezei românilor,* București.

Tipia Ormenlșului .plan de situație

LEGENDA

Limita abrupta - prăpastie

Conturul teraselor

Fig. 1

1. Sanctuarul circular oomplex extramuros
2. Sanctuarul cu baze da ooloane din tuf vulcanic
3. Sanctuarul cu de ooloane din calcar
4. Sanctuarul circular ^plex din incintă
5. Edificiul cu plan rectangular
6. Cazarma
7. Vetre

8. Turn
9. Zid de incinta
10. Poartă
11. Scară
12. Platformă de amenajare a sanctuarului de calcar
13. Casata de piatră
14. Platforme (existente^—); (^stâte în stâncă (possibile
15. Locuinl&
16. Zid de susținere a terasei
17. Pavajde patră
18. Lespezi

Fig. 1. Terraces organisation, the upper plateau and monument's placement (topographical lifting by Dan Ștefan, Magdalena Duțescu, Călin Constantin and Mihai Florea).

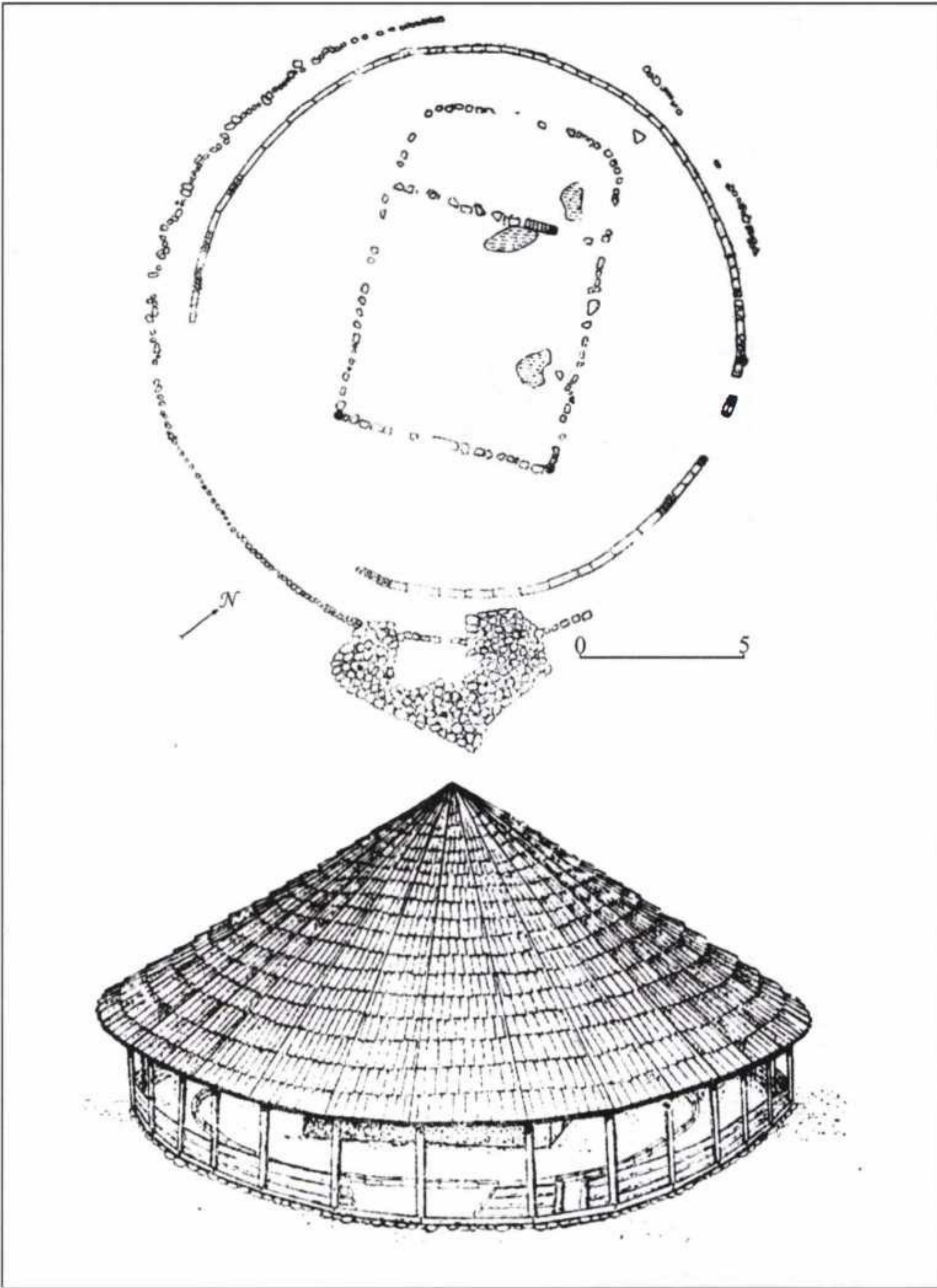
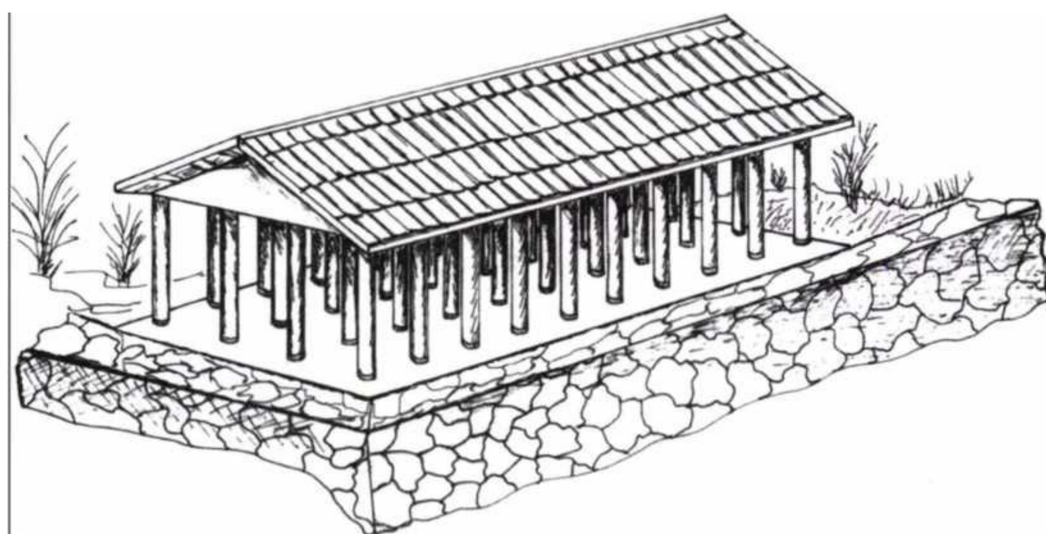

Fig. 2. The complex circular sanctuary from the southem terraces
(after I. Glodariu, Fl. Costea).

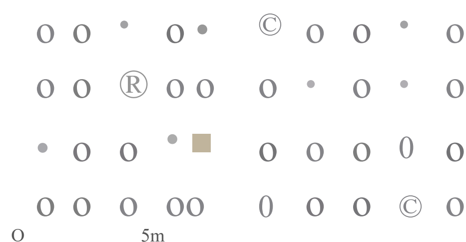
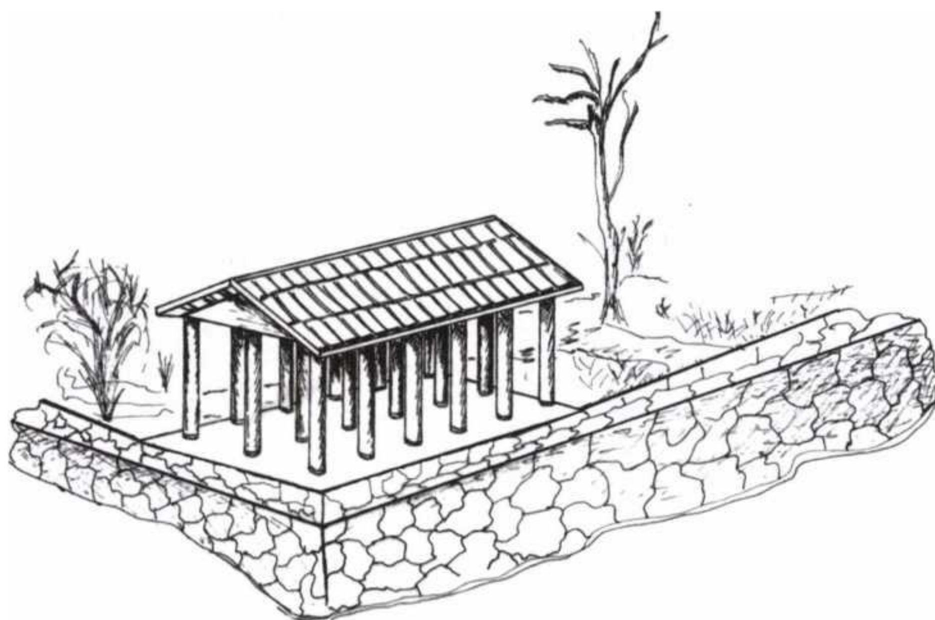

Fig. 3. Sanctuar cu alinierea bazei coloanelor din tuf vulcanic, etapa I (10 x 4 rânduri de socluri, după Fl. Costea 2007).

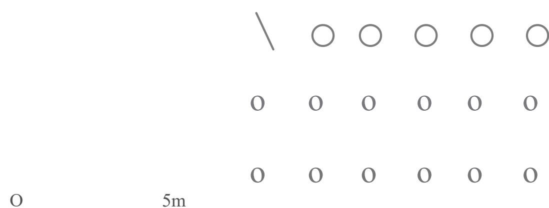

Fig. 4. Sanctuar cu alinierea bazei coloanelor din tuf vulcanic, etapa II
(6 x 3 rânduri de socluri, după Fl. Costea 2007).

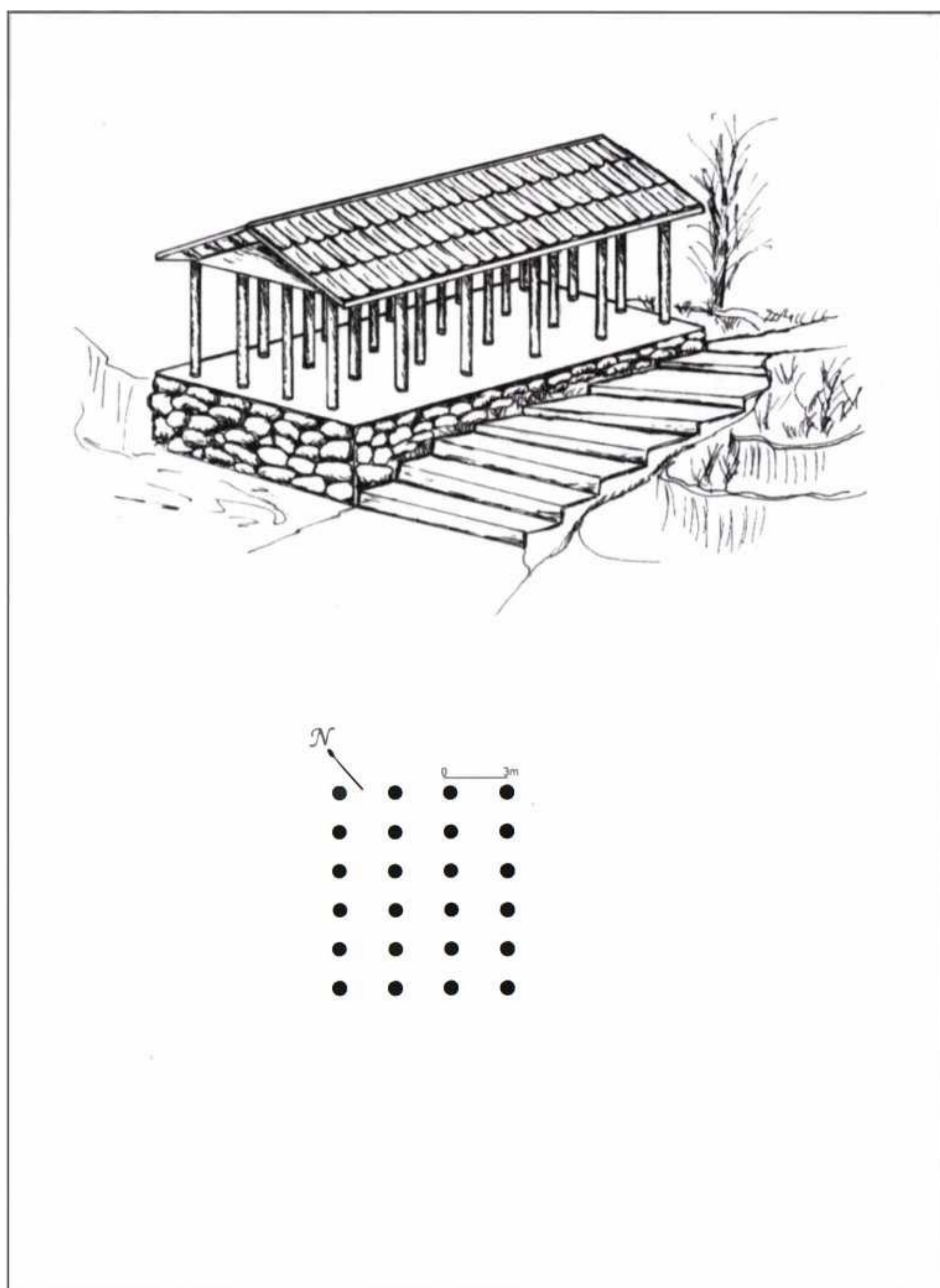
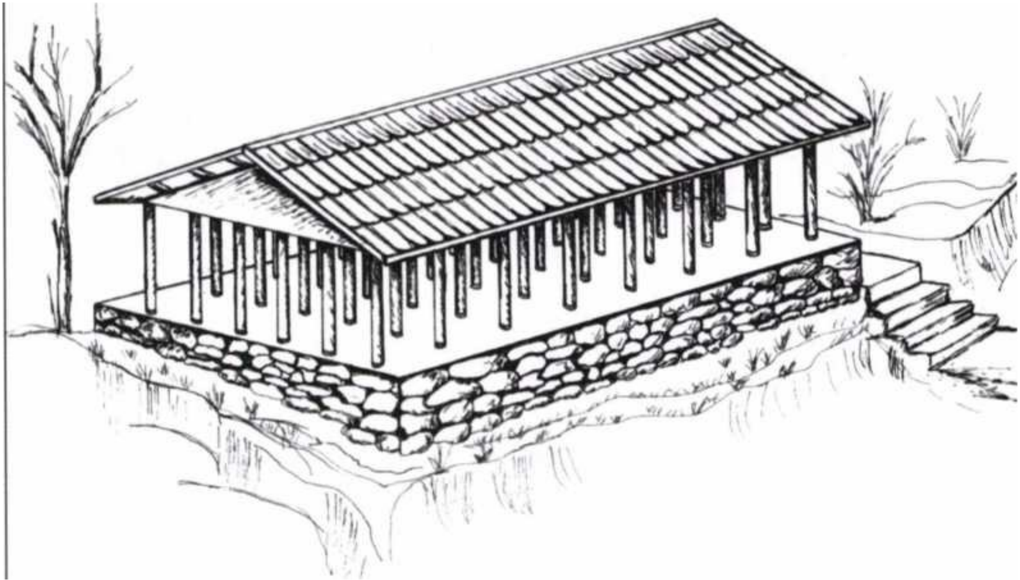

Fig. 5. Sanctuar cu alinierea bazei coloanelor din calcar, etapa a II-a (6 x 4 rânduri de socluri, după Fl. Costea 2007).

o 3

o o o o o o o

o o o o o o o o

o p o o o o o o

o e o o o o o o

o o o o o o o o

o o o o o o o o

Fig. 6. Sanctuar cu alinierea bazei coloanelor din calcar, ultima etapă (rânduri de socluri de 8 x 6, după Fl. Costea 2007).

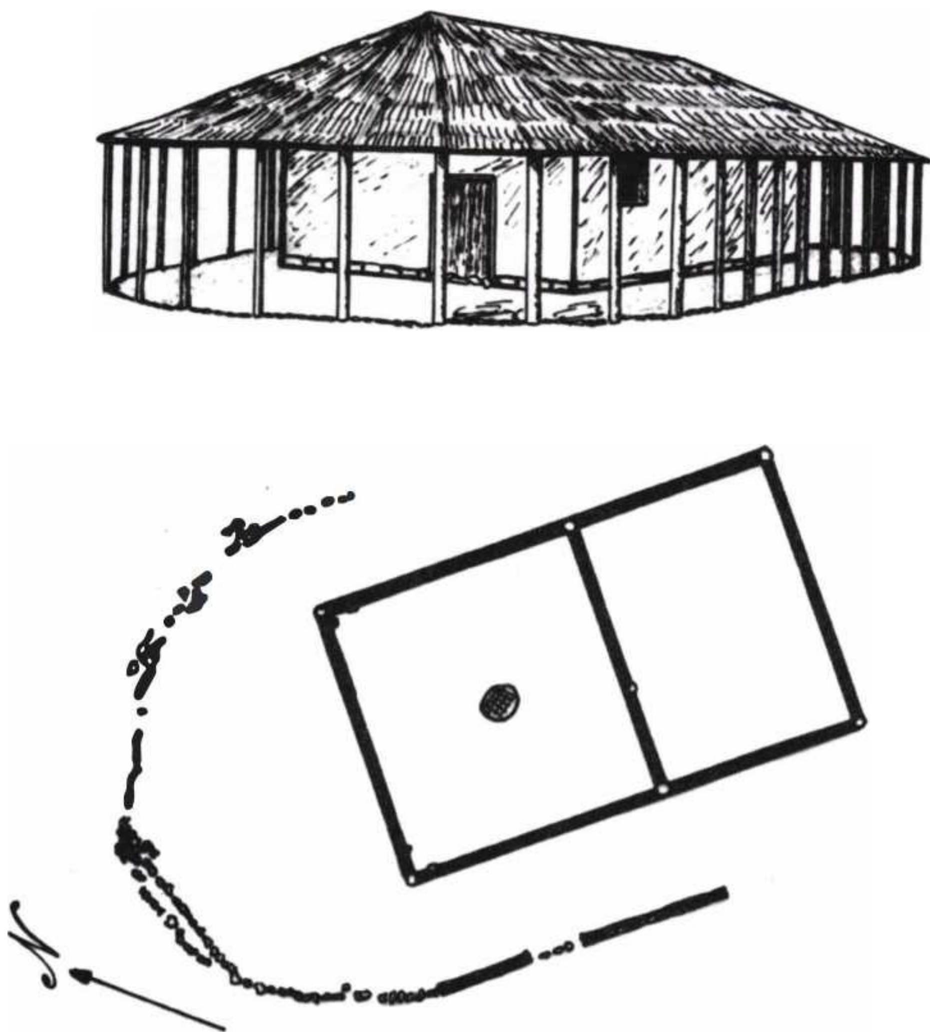

Fig. 7. „Cazarma” (după Fl. Costea 2006, 2007).

FIGURINE ÎN CULTURA PRZEWORSK DIN PERIOADA ROMANĂ TIMPURIE DE PE TERITORIUL POLONIEI

Iwona Florkiewicz (Rzeszow - Polonia)

Cuvinte cheie: figurine; cultura Przcworsk; perioada romană timpurie; Polonia; geto-dacic

Relicvele figurative nu constituie descoperiri frecvente în zona culturii Przeworsk. Acesta ar putea fi motivul pentru care nu au fost cercetate în mod cuprinzător. Deși uneori au fost luate în considerare, ele au fost de obicei tratate ca un lucru de importanță minoră în studiile dedicate altor subiecte (Florkiewicz 2006). Mulți cercetători subliniază faptul că relicvele figurative nu sunt tipice culturii Przeworsk; prin urmare, așa cum sugerează ei, astfel de obiecte sunt importuri sau împrumuturi din alte cercuri culturale.

Până în prezent, în zona culturii Przeworsk din perioada romană timpurie au fost descoperite 10 figurine individuale și 2 vase decorate cu ornamente figurative, care pot fi datate în perioada romană timpurie. În plus, aceste relicve pot fi împărțite în două categorii: figurine antropomorfe și figurine zoomorfe (inclusiv ornitomorfe).

Descoperirile din cimitirul din Chmielow Piaskowy și din așezarea din Wietrzno aparțin categoriei figurinelor antropomorfe. Obiectul de la Chmielow Piaskowy reprezintă în esență partea superioară a unui vas foarte puternic ars și deformat, în forma unei figurine feminine **(Fig. 1:1).** Capul este înclinat lateral ca urmare a influenței focului. Pe partea „superioară” a capului se află șanțul care înconjoară capul, probabil o urmă a unei bentițe sau a unei bonete. Pe partea stângă și pe spatele capului este recunoscută coafura sofisticată, acum foarte deformată. Pe gât există o reprezentare artistică a inelului de la gât. Sânii sau rămășițele acestora s-au păstrat. Mâna dreaptă, îndoită la cot, a supraviețuit aproape complet. Există doar o urmă a mâinii stângi până la mână. Figurina ține cu ambele mâini oala cu burta biconică și un cerc curbat. Marginea servea și ca orificiu de ieșire către interiorul vasului antropomorf (Godlowski, Wichman 1998, p. 23, 72).

Capul cu bucata de trunchi este aproape tot ce a mai rămas din figurina de la Wietrzno. Fruntea joasă este decorată cu un rând de mici adâncituri limitate de două caneluri superficiale, care se întâlnesc la tâmple **(Fig. 1:2).** Rândul arcuit de adâncituri este situat pe occiput și în jurul gâtului gros, executat neglijent. Pe occiput există două protuberanțe conice bine pronunțate. Sub temperiu, la nivelul mânerului, se poate observa protuberanța ușor proeminentă cu adâncitura rotundă în interior (păstrată doar pe o parte). O protuberanță similară se afla pe cealaltă parte a capului figurinei. O astfel de protuberanță a fost ruptă adesea înainte ca obiectul să fie descoperit. Pe partea din față a trunchiului, sub mâinile nemarcate, există două adâncituri superficiale (Janowski 1959, p. 394).

Celelalte relicve sunt reprezentările zoomorfe. Dintre figurinele zoomoifice izolate, opt prezintă urme de ruptură, ceea ce poate sugera că nu au reprezentat opere de artă separate, dar ar putea constitui o pereche de, de exemplu, vas. Figurinele rămase au fost, fără îndoială, opere de artă separate. Descoperirile din cimitirul din Jakuszowicc și din cimitirul din Sobocisko pot fi incluse în același grup. Sunt reprezentări de păsări. Figurina de la Jakuszowice nu este o reprezentare foarte realistă **(Fig. 2:1).** Cu toate acestea, relicva de la Sobocisko a fost realizată cu destulă grijă **(Fig. 2:2).** Figurina are deschiderea pe spate, care probabil era conectată printr-un mic canal cu a doua ieșire de pe fruntea păsării. Din păcate, figurina a fost grav deteriorată în momentul descoperirii, așa că aspectul său original rămâne incert.

În cazul relicvelor rămase descoperite în zona culturii Przeworsk, este foarte probabil ca acestea să fi făcut parte din celelalte obiecte. Așa cum s-a menționat mai sus, urmele de ruptură sugerează o astfel de posibilitate. Unele dintre aceste figurine ar putea fi o decorațiune, de exemplu, a unui vas, cum ar fi în cazul artefactului de la Wymyslowo **(Fig. 3).** Acest lucru este valabil și pentru relicvele de la Igolomia **(Fig. 4:1),** Opatow **(Fig. 4:2-3)** sau Strobin **(Fig. 4:4).** Acestea reprezintă în mare parte animale patrupezi nespecificate, precum și păsări. Câteva dintre aceste figurine ar putea fi fragmente ale capacelor, ca în cazul relicvelor de la Chmielow Piaskowy **(Fig. 1:1),** Igolomia **(Fig. 4:1),** Opatow **(Fig. 4:2-3),** Strobin **(Fig. 4:4)** sau Wietrzno **(Fig. 1:2). R.** Madyda-Legutko (1996) a fost primul cercetător care a acordat atenție unei astfel de posibilități, iar K. Godlowski și T. Wichman (1998) au luat-o în considerare în monografia dedicată cimitirului din Chmielow Piaskowy. Analogiile cu capacele decorate cu figurine au fost găsite de cercetători în materialele geto-dacice (Madyda-Legutko 1996, p. 54; Godlowski, Wichman 1998, p. 72). În aria acestei culturi au apărut reprezentările artistice atât ale călăreților, cât și ale animalelor (Bichir 1973, p. 154-156). De exemplu, pe capacul de la Carlomane^ti a fost plasată figurina de lup (Sirbu 1987, fig. 9:7). Interesant este că reprezentări zoomorfe în forma artistică au fost observate și în cazul ceramicii, servind drept mânere (Bichir 1973, pl. CXXXIX: 1-2, CXL: 1-9; Berciu 1981, pl. 18:3, 7; 27:2).

În plus, descoperirile de la Gac și Wyrnyslow sunt excepțional de interesante. În cimitirul din GaC a fost descoperit un vas decorativ, care probabil avea forma unui bou în picioare, cu o gaură cilindrică pe spate **(Fig. 5:1).** S-au păstrat doar o gaură și un cap de bou executat schematic. Husele erau deteriorate; ochii erau marcați cu două vârfuri presate, iar botul este perforat pentru a turna un mic firicel de lichid. Capul de bou din lut, care cel mai probabil făcea parte dintr-un vas zoomorf, provine din locul de veci din Wymyslowo **(Fig. 5:2).** Capul este gol în interior, cu ieșirea la botul de formă cilindrică. Două mici scobituri marchează ochii. Husele (unul rupt adesea) cresc pe linia care constituie prelungirea ceafei. Capul este decorat cu linii incizate: două linii pornesc de la baza huselor prin frunte; În mod similar, două linii de la mijlocul frunții merg spre partea inferioară a botului, pe partea superioară, iar celelalte două - de la coadă până la bot, pe laterale. Șanțul înconjoară partea inferioară a botului. Capul este rupt la capătul gâtului, în locul unde probabil se afla odinioară partea inferioară a vasului. Datorită faptului că aceste figurine au deschiderea în bot, se pare că ar putea face parte din vase care serveau la băut sau la turnarea de lichide. Capetele pot forma marginea vaselor. Vase similare sunt cunoscute din siturile geto-dacice, de exemplu la Răcătău și Poiana (Sirbu 2003, fig. 5:1, 2) . Ele aparțin ceramicii de tip „kemos", în formă cubică, cu canalul care servea la turnare (Sirbu 2003, p. 90) . Deși figurinele de animale, cum ar fi cele de pe aceste vase, nu au orificii prin care să se poată turna fluid, orificiul cilindric descoperit în GaC sugerează soluții similare.

Relicve ale culturii Przeworsk au fost găsite și în așezări și în cimitire. Cu toate acestea, mult mai multe artefacte au fost descoperite în siturile funerare. Se poate observa o disproporție aparentă în ceea ce privește tipurile de figurine. Doar două din zece relicve similare sunt antropomorfe; restul de opt constituie reprezentări zoomorfe (vite și păsări), predominant reprezentări de boi. Nici între ele nu există o distincție precisă. Atât în cimitire, cât și în așezări, se întâlnesc ambele tipuri de reprezentări. Cu toate acestea, în complexele funerare se găsesc mai multe figurine zoomorfe. Având în vedere acest fapt, se crede că imaginile figurative au fost realizate în legătură cu credințe sau rituri magice. Încă nu este clar dacă acest lucru are vreo legătură cu gradul de distrugere a figurinelor. Acestea ar putea fi deteriorate intenționat sau poate că daunele s-au produs ca urmare a acțiunilor ulterioare depunerii lor.

Scopul acestor obiecte este necunoscut. Uneori sunt interpretate ca jucării pentru copii. Unele dintre ele pot fi unelte concepute pentru producerea sunetelor sau instrumente muzicale. Figurina omitomorfă din cimitirul din Sobocisko **(Fig. 2:2)** ar putea servi drept instrument - inițial ar

fi putut fi o zornăitoare sau chiar un fluier. Presupuneri similare ar putea fi susținute de figurina omitomorfă din lut, conservată fragmentar, din Igolomia **(Fig. 4:1).** Este goală în interior, cu gaura situată în coadă. Descoperitorul ei a sugerat că ar putea fi un „instrument muzical”. Arheologul polonez, prof. T. Malinowski, exprimă presupunerile analogice cu privire la capul de bou din cimitirul din Wymyslowo (Malinowski 1999, p. 55). Cu toate acestea, concluziile anterioare cu privire la relicva din acest sit par acum mai raționale.

Vasul menționat mai sus, decorat cu ornamentații figurative provenite din cimitirul din Opatów, este o relicvă complet diferită. Mânerul său este făcut din lut, ars puternic și degradat în focul rugului funerar, ceea ce face reconstituirea sa considerabil dificilă (Fig. 6). Găleata superioară, cu marginea exterioară curbată pronunțată și mânerul de formă zoomorfă, a fost păstrată; partea inferioară a mânerului se întindea probabil până la proeminența maximă a burții, decorată cu centura de ornare formată din caneluri oblice. Celălalt ciob al acestui vas constituie o găleată cu burta rotundă, cu mânerul canelat, asemănător unei panglici. În găleata superioară a mânerului se află următoarea zonă a ornamentației conservate fragmentar, sub forma unor scobituri circulare regulate, cu diametrul de 11 mm, înconjurate de arcade incizate (Madyda-Legutko, Rodzinska-Nowak, Zagorska-Telega 2003, p.
. 210).

Relicve artistice au fost găsite și în siturile romane târzii ale culturii Przeworsk. În așezarea din Rozyce-Stara Wies **(Fig. 7:1)** a fost descoperită figurina animală - o cârtiță sau un purceluș (Wiklak 1995, p. 168). În așezarea din Jakuszowice a fost descoperită reprezentarea artistică a unui cocoș **(Fig. 7:2),** constituind probabil un element al ulciorului zoomorf, realizat din roată (Rodzinska-Nowak 2003, p. 335). Un obiect foarte asemănător **(Fig. 7:3**) provine din cimitirul din Opatow (Rodzinska-Nowak 2003, p. 336). Mai mult, în cimitirul din Spicymierz (Kietlinska, Dqbrowska 1963, p. 183) a fost descoperită piesa din figurina bouului **(Fig. 8:1).** Capul de bou din lut **(Fig. 8 : 2**) a fost găsit în așezarea din Zofipole (Dobrzaiiska 2000, p. 48) și un cap de cal **(Fig. 8:3)** în așezarea din Igolomia (Buratynski 1976, p. 105-107, fig. 16; Dobrzanska 1990', p. 43, pl. XXXVIII:8; 1990 [2], p. 60, 81). Atenția ar putea fi acordată și figurinei de la Aleksandrowice, situl 2 **(Fig.** 9), descoperită în partea superioară a umpluturii din epoca romană târzie (Naglik 2000, p. 49; 2001, p. 321). Doar găleata superioară a figurinei s-a păstrat; picioarele erau rupte la nivelul gleznelor. Trunchiul și capul său au fost modelate dintr-o singură bucată de lut, în timp ce scobiturile făcute cu degetele marcau ochii, gura și buricul. În plus, buricul a fost umplut cu bucata de lut. Mâinile au fost lipite, iar degetele și părul au fost incizate schematic cu un pieptene. Din zona culturii Przeworsk este cunoscută ceramica lucrată manual, decorată cu motive figurative gravate, atât zoo-, cât și antropomorfe (Bugaj, Makiewicz 1995). Toate aceste relicve menționate mai sus provin din cimitire. Astfel, pe baza acestor dovezi, se presupune că aceste reprezentări figurative erau probabil legate de credințe sau rituri magice (Madyda-Legutko, Rodzinska-Nowak, Zagorska-Telega 2003, p. 213; Rodzinska-Nowak 2003, p. 33-7). În plus, motive figurative similare, de asemenea în forme artistice, au fost prezente pe ceramica de pe teritoriul cercului cultural elbian, precum și din partea de sud a Scandinaviei (Bugaj, Makiewicz 1995, p. 117-118; Madyda-Legutko, Rodzinska-Nowak, Zagorska-Telega 2003, p. 213).

Reprezentările de figurine umane din limesul roman sunt rareori găsite pe teritoriul Barbaricum. Prin urmare, căutarea unor analogii în lumea geto-dacă, printre altele, pare a fi logică. Analogii pentru descoperirile prezentate pot fi găsite în numeroase situri aparținând cercului cultural geto-dac. Figurinele artistice separate, pe lângă reprezentările de păsări, înfățișează și alte animale, precum și figurine umane mai mult sau mai puțin realiste (Vulpe 1927-1929, fig. 120:2-4; Babeș 1977, p. 336-340, fig. 11, 12; Sîrbu 1987, fig. 8, 9:4).

Relicvele antropomorfe de pe teritoriul României (geto-dacice) sunt realizate din lut mai

neglijent. Tăieturi, presări și scobituri marchează detaliile unui corp uman (Dupoi, Sîrbu 2001, p. 87, fig. 105; 109). În principiu, sexul figurinei nu era marcat. Potrivit cercetătorilor români, tot felul de înțepături și perforații de pe figurine sugerează practici de „magie neagră" (Dupoi, Sîrbu 2001, p. 87) .

În ceea ce privește reprezentările zoomorfe, în majoritatea cazurilor acestea sunt dificil de identificat. Deși au fost realizate cu mai multă atenție, rareori prezintă trăsături care să sugereze genul (specia) lor, cum ar fi, de exemplu, homsul de boi (Dupoi, Sîrbu 2001, p. 87, fig. 106; 110).

Este interesant că pe teritoriul României figurinele au fost descoperite în interiorul caselor, în apropierea altarelor de lut sau a vetrelor (șemineelor), destul de des în inventare alături de alte artefacte, cum ar fi, de exemplu, ceramică miniaturală, zornăitoare, scoici exotice sau carapace de toitoise (Sîrbu 1993, p. 129-175; Sîrbu 2006, p. 67, fig. 43-44). De asemenea, au fost găsite ca „depozite" în oale de lut și obiecte de uz casnic. Foarte rar au fost descoperite în morminte, iar în templele geto-dacice nu au fost înregistrate „in situ" figurine (Sîrbu 2006, p. 69) .

În procesul de datare a figurinelor de pe teritoriul României se iau în considerare două orizonturi temporale. Primul este perioada cuprinsă între secolul al XIII-lea și secolul al V-lea î.Hr.; în prezent sunt cunoscute peste 300 de figurine antropomorfe și peste 250 de figurine zoomorfe. Al doilea orizont corespunde perioadei cuprinse între secolul al IV-lea î.Hr. și secolul al II-lea d.Hr.; din această perioadă sunt cunoscute peste 380 de figurine antropomorfe și peste 100 de figurine zoomorfe (Sîrbu 1993, p. 58-70; Sîrbu 2006, p. 68-69) .

Arta figurativă a fost, de asemenea, renumită în mediul sannatian. În primele secole d.Hr., vasele cu mânere zoomorfe au apărut în regiunea care se întindea de la coasta de nord a Mării Negre până în Asia Centrală (Abramova 1969; Madyda-Legutko, Rodzinska-Nowak, Zagorska-Telega 2003, p. 214). 11 Trebuie subliniat faptul că ornamentația animalică este tipică triburilor nomade care au trăit în epoca bronzului și ulterior. Decorul zoomorf al ceramicii sannatiene, cunoscut din secolul I î.Hr., derivă probabil din stilul decorativ folosit inițial în ornamentarea produselor din argint și aur (Madyda-Legutko, Rodzinska-Nowak, Zagorska-Telega 2003, p. 214). Astfel, scobiturile rotunde înconjurate de arcade gravate, precum cele de pe oala de la Opatow **(Fig. 6),** par a fi, în opinia autorilor, o referință îndepărtată la decorațiunile vaselor metalice cunoscute în zonele caucaziană și pontică în a doua jumătate a mileniului I î.Hr. și în primele secole d.Hr. (Madyda-Legutko, Rodzirrska-Nowak, Zagorska-Telega 2003, p. 214) .

Așa cum s-a menționat mai sus, relicvele figurative nu sunt tipice culturii Przeworsk. Din acest motiv, este interesant de analizat modul în care descoperirile tipice culturii geto-dacice - întrucât există multe analogii - au ajuns în inventarele comunităților culturii Przeworsk. Prin urmare, ar trebui luată în considerare posibilitatea ca acestea să fi fost importate. Se poate acorda atenție faptului că, deși astfel de descoperiri au fost prezente în cercurile culturale dacice, ele sunt complet necunoscute în zona culturii Lipice. Până în prezent, relicve similare nu au fost găsite în orizontul mixt celto-dacic din Slovacia sau în zona culturii Puchowska, care posedă și ea substrat dacic. Cu toate acestea, acestea au fost descoperite în cetatea din Malaja Kopanja din Ucraina Transcarpatica (Kotigorosko 1995, p. 102, fig. 51:1), dar sunt cunoscute în principal de pe teritoriul actualei Românii, printre altele din situl de la Răcătău (Sîrbu 2003, fig. 7:2). Un număr mic de figurine zoo- și antropomorfe găsite în zona prezenței culturii Przeworsk pot atesta că acestea au fost transportate din alte regiuni ca urmare a schimburilor comerciale sau ca pradă sau cadouri. Imitația locală a obiectelor, care trebuie să fi fost cunoscută de populația culturii Przeworsk, nu poate fi exclusă nici ea. Din cauza lipsei descoperirilor similare în zona culturii Lipice, se pare că acest teritoriu ar trebui exclus ca zonă care servește drept intermediar în transferul impulsurilor similare. Pe harta distribuției acestui tip de descoperiri, nu se poate distinge nicio zonă în care să se poată observa o acumulare de relicve similare **(Fig.** 10). Astfel de figurine se găsesc în sud-estul Poloniei, precum și în Polonia

Mare și Silezia. Se pare că lipsa relicvelor similare în zona culturii Lipice și pe teritoriul Slovaciei poate indica faptul că elementele analogice au fost transferate direct în cercul culturii Przeworsk, fără intermedierea lor distinctă. Astfel, s-ar putea lua în considerare transferul direct al relicvelor similare din zona pentru care erau tipice. Acum, se pune întrebarea: sunt acele figurine dovada prezenței fizice a dacilor în zona culturii Przeworsk sau sunt doar o dovadă a influenței extinse a culturii geto-dace?

BIBLIOGRAFIE

Abramek, B. 1982, *Așezarea culturii Przeworsk în Strobin, situl 3,* Rapoarte arheologice 34, pp. 151-169.

Abramova, MP1969, Despre keramike cu rucks zoomorfe, Sovietskaja Archeologija 2, p. 69 84.

Babeș, M.1977, *Statuete geto-dace de la Cirlomănești,* SCIVA 28, 3, p. 319-352.

Berciu, D.1981, *Buridava Dacica,* București.

Bichir, Gh.1973, *Cultura carpică,* București.

Bugaj, E., Makiewicz, T. 1995, *Ornamentarea figurală pe vase de lut din perioada preromană și romană în Polonia,* Przeglqd Archeologiczny 43, pp. 87-122.

Buratynski, S. 1976, *Producția artizanală de ceramică gri, strunjită, din perioada influenței romane în Nowa Huta și [Gołomia],* în *Culturi arheologice și zone culturale din Europa Centrală în perioada influenței romane,* Lucrări arheologice, 22, pp. 89-112.

Dobrzanska, H.1990 [1], *Așezare din perioada romană târzie în [gołomia, voievodatul Cracovia, partea I,* Cracovia.

Dobrzanska, H.1990 [2], *Așezare din perioada romană târzie în Igolomia, Voievodatul Cracovia, Republica Cehă,* Cracovia.

Dobrzanska, H. 2000, Centrul de producție a *ceramicii „cenușii" din perioada romană din Zofipol,* în *150 de ani de existență a Muzeului Arheologic din Cracovia,* Cracovia, pp. 37-68.

Dupoi, V., Sîrbu, V. 2001, *Incinta dacică fortificată de la Pietroasele-Gruiu Dării, județul Buzău* Buzău.

Florkiewicz, I. 2006, *Elemente dacice în cultura Przeworsk în perioada timpurie a influenței romane,* Analecta Archaeologica Ressoviensia 1, pp. 195-237.

Godlowski, K. 1966, Săpături la cimitirul din Opatów, districtul Klobuck, în 1964, Rapoarte arheologice, 18, pp. 141-147.

Godlowski, K. 1992, *Jakuszowice, Woiwodschaft Kielce, Gemeinde Kazimierza Wielka, Fundstelle 2 (Siedlung der Trzciniec- und Przeworsk-Kultur und des Mittelalters),* Recherches Archéologiques de 1990, p. 36-53.

Godlowski, K., Wichman, T. 1998, *Chmielôw Piaskowy. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur im Swiçtokrzyskie-Gebirge,* Monumenta Archaeologica Barbarica, 6, Cracovia.

Hadaczek, K. 1909, Album cu obiecte scoase la iveală din mormintele cimitirului de incinerare de lângă Przeworsk (din epoca Imperiului Roman), *Dosar de Conservare* 3, Lviv.

Janowski, J. 1959, *Așezarea din secolele* II *și III d.Hr. în Wietrzno, cătunul Bania, raionul Krosno,* Wiadomości Archeologiczne 26, p. 394.

Jasnosz, S. 1952, *Un cimitir din perioadele latină târzie și romană în Vymyslova, pow. Gostyn,* Fontes Praehistorici 2, p. 1-284.

Kietlinska, A., D<tbrowska T., 1963, *Cimitir din perioada influențelor romane în satul Spicymierz, pow. Turek,* Materiale Starozytne IX, p. 143-254.

Kotigorosko, V. 1995, *ȚinuturileTisei de sus în secolele III î. E. n. - IVe. n.,* București.

Madyda-Legutko, R. 1996, *Reconcilierea culturală a zonei Beskie poloneze în okreșele latine și romane,* Cracovia.

Madyda-Legutko, R., Rodzinska-Nowak, J., Zagorska-Telega, J. 2003, *Un vas unic din cimitirul din Opatów, Voievodatul Silezia, situl 1. Observații asupra sternei de plasticitate zoomorfă care apare pe ceramica culturii Przeworsk în perioada romană,* pp. 209-219, în 150 *de ani ai Muzeului Arheologic din Cracovia,* Cracovia, pp. 209-219.

Malinowski, T. 1999, *Unelte sonore și instrumente muzicale din perioada laten târzie și perioada influenței romane în Polonia,* Przegl<td Archaeologiczne 47, p. 45-59.

Naglik, R. 2000, *Cercetări arheologice de salvare pe traseul autostrăzii A-4 din vestul Poloniei Mici,* Z Otchlani Wiekow, 55/2, pp. 44-49.

Naglik, R. 2001, *Raport privind cercetările de salvare efectuate în legătură cu construcția autostrăzii A-4 în fostul voievodat Cracovia și partea de vest a fostului voievodat Tarnów în anii* 1996-1999, în *Raportul* 96-99, *Programul național pentru protecția bunurilor culturale arheologice puse în pericol de construcția planificată de autostrăzi,* Reviste ale Centrului de Cercetare Arheologică pentru Salvare, seria B, materiale arheologice, Varșovia, pp. 308-352.

Pescheck, Ch. 1939, *Die friihwandalische Kultur in Mittelschlesien* (100 *vor bis* 200 *nach Christus),* 1939, Leipzig.

Reyman, T. 1952, *Pe urmele roșcatelor. Igolom* „fabrica ferri" *din perioada romană,* Z Otchlani Wiekow 21, p. 119-128.

Rodzinska-Nowak, J. 2003, *Reprezentarea plastică a unui cocoș din cultul Przeworsk și presupusul său simbolism,* pp. 335-342, în *Antichitate și barbari, o carte dedicată profesorului Jerzy Kolendo la cea de-a șaptezeci-a aniversare a nașterii sale,* Varșovia.

Sîrbu, V. 1987, *Credințe magico-religioase but get-dacilor reflectate in descoperirile arheologice,* SCIVA 38, 4, p. 303-322.

Sîrbu, V. 1993, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor,* Brăila- Galați.

Sîrbu, V. 2003, *Trăit-au geto-dacii de la Burebista la Decebalfără vin?,* Mousaios 8, p. 87-85.

Sîrbu, V. 2006, *Oameni și zei în lumea geto-dacilor/Man and Gods in the Geto-Dacian World,* Brașov.

Vulpe, R. and Vulpe E. 1927-1929, *Lesfouilles de Poiana,* Dacia III-IV, p. 253-351.

Wiklak, H. 1995, *Osada kultury przeworskiej w Roiycach-Starej Wsi, na stanowisku 3, w woj. skierniewickim,* Prace i Materialy Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Lodzi, Seria Archeologiczna 37-38, p. 141-196.

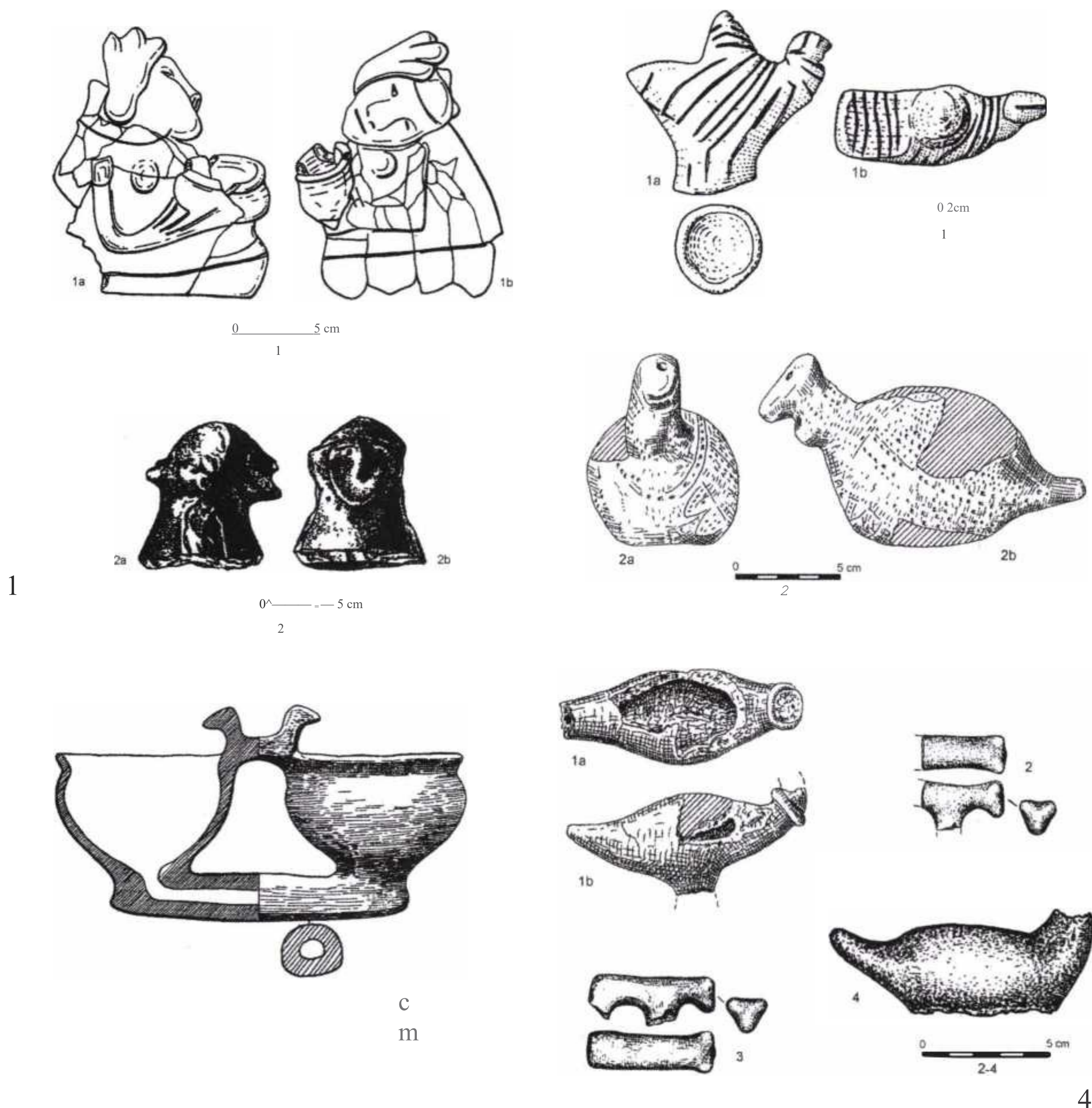

Fig. 1. Figurine antropomorfe: 1 Chmielow Piaskowy, raionul Ostrowiecki (după Godlowski, Wichman 1998); 2 - Wietrzno, districtul Krosno (după Madyda-Legutko 1996).
Fig. 2. Figurine zoomorfe: 1 Jakuszowice, raionul Kazimierza (după Godlowski 1992); 2 Sobocisko, districtul Olawa (după Malinowski 1999).
Fig. 3. Vas decorat cu ornamentație figurativă: Wymyslowo, districtul Gostyn (după Jasnosz 1952).
Fig. 4. Figurine zoomorfe: 1 Igolomia, raionul Cracovia, mărime necunoscută (după Malinowski 1999); 2-3 Opatow, districtul Klobuck (după Godlowski 1966); 4 Strobin, Wielun distirct (după Abramek 1982).

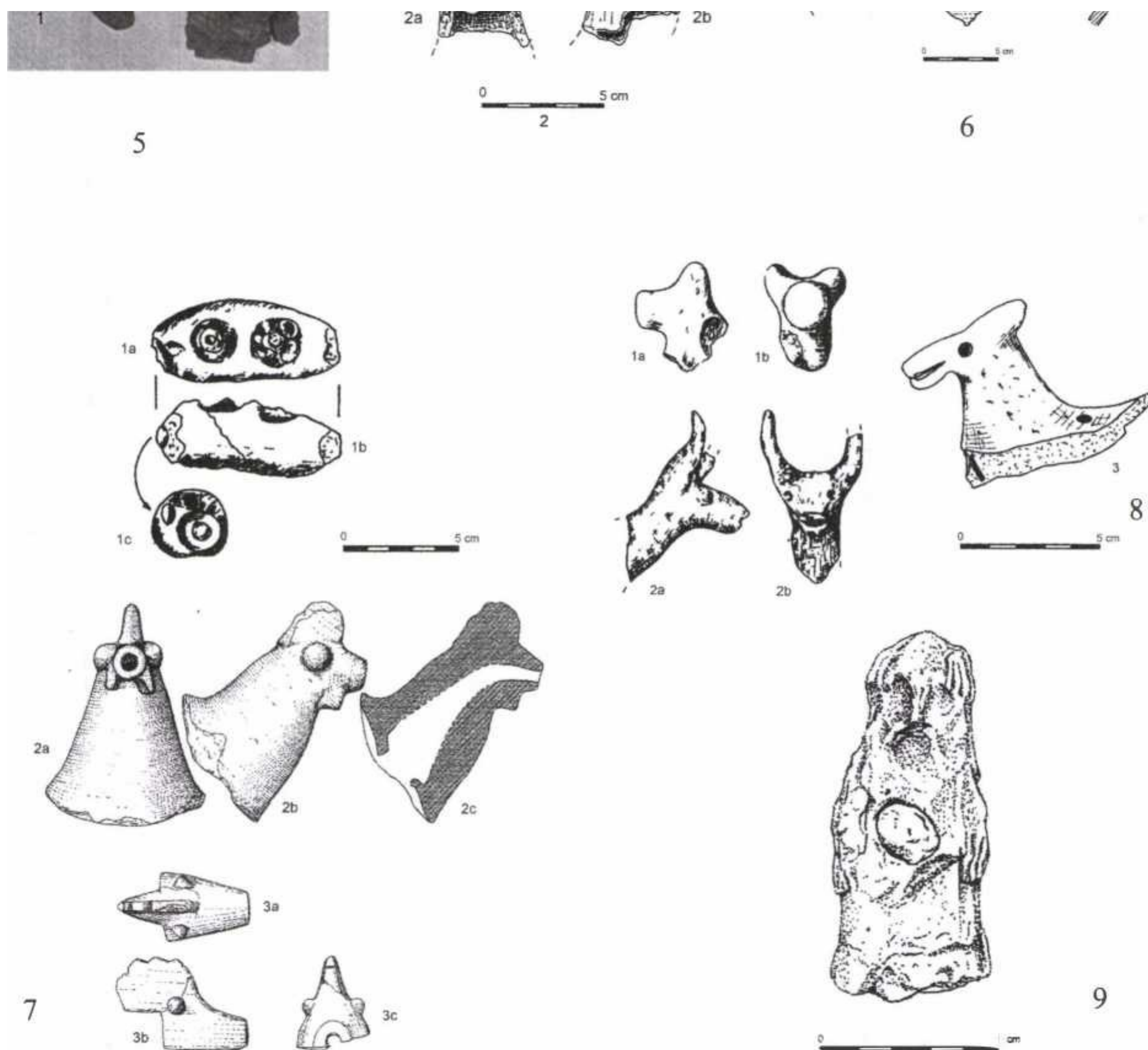

Fig. 5. Figurine zoomorfe: 1 GaC, districtul Przeworsk, dimensiune necunoscută - (după Hadaczek 1909?); 2 Wymyslowo, districtul Gostyil (după Malinowski 1999).
Fig. 6. Vas decorat cu semnificația figurativă: Opatow, raionul Klobuck (după Madyda-Legutko, Rodzinska-Nowak, Zagorska-Telega 2003).
Fig. 7. Figurine zoomorfe: 1 Rozyce-Stara WieS, districtul Lowicz (după Wiklak 1995); 2 Jakuszowice, raionul Kazimierza (după Rodzinska-Nowak 2003); 3 Opatow, districtul Klobuck (după Rodzinska-Nowak 2003).
Fig. 8. Figurine zoomorfe: 1 Spicymierz, raionul Turek (după Kietlinska, D^browska 1963); 2 Zofipole, raionul Cracovia (după Dobrzanska 2000); 3 Igolomia, raionul Cracovia (după Dobrzanska 1990).
Fig. 9. Figurină antropomorfă: Aleksandrowice, districtul Cracovia (după Naglik 2001).

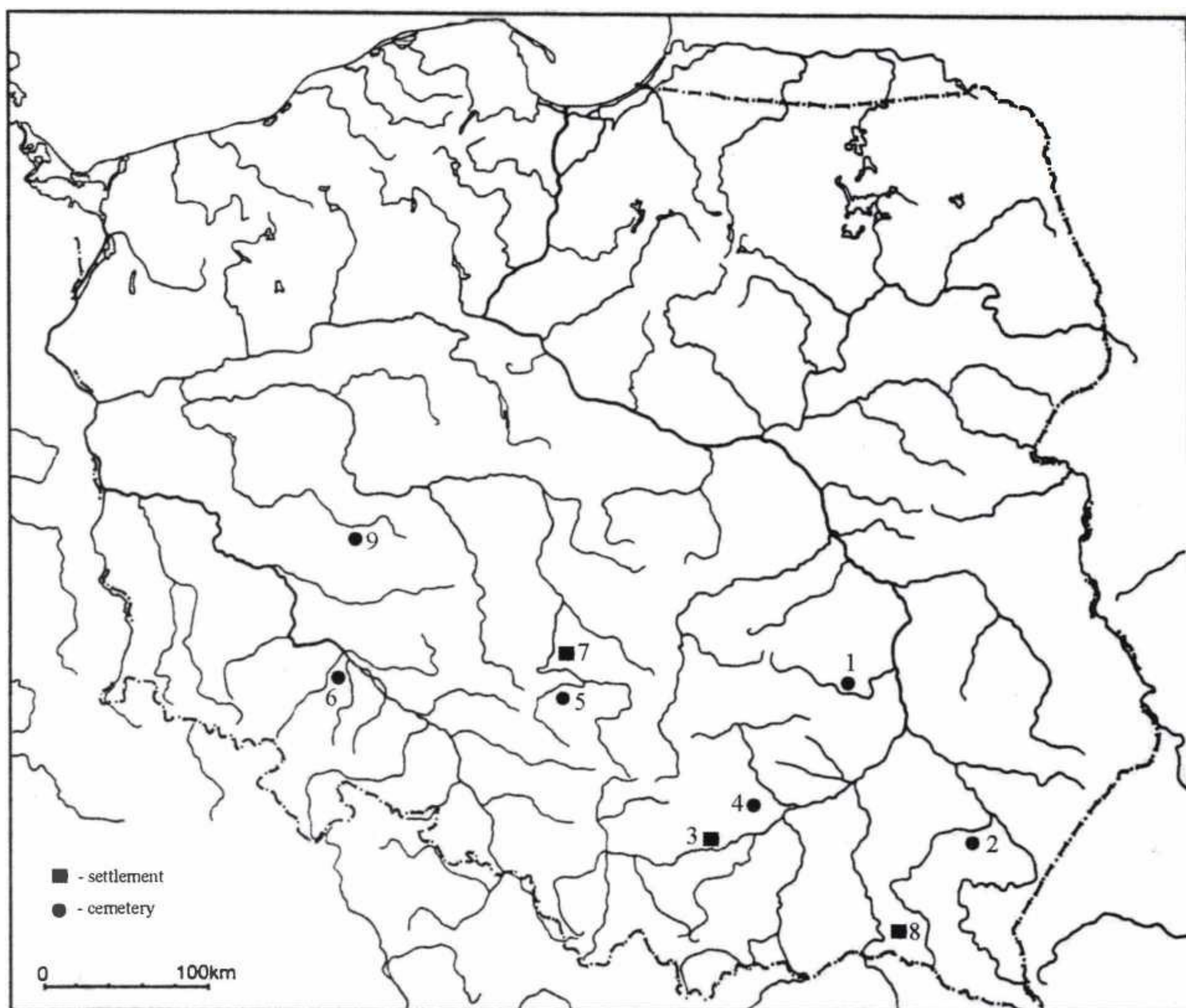

Fig. 10. Situri ale culturii Przeworsk cu relicve figurative din perioada romană timpurie de pe teritoriul Poloniei: 1 Chmielow Piaskowy, districtul Ostrowiecki, voievodatul Słońsk; 2 GaČ, districtul Przeworsk, voievodatul Podkarpackie; 3 Igolomia, districtul Cracovia, voievodatul Malopolskie; 4 Jakuszowice, districtul Kazimierza, voievodatul Słońsk; 5 Opatow, districtul Klobuck, voievodatul Słońsk; 6 Sobocisko, districtul Olawa, voievodatul Dolnośląskie;
7 Strobin, raionul Wielun, voievodatul Lodzkie; 8 Wietrzno, raionul Krosno, voievodatul Podkarpackie; 9 Wymyslowo, districtul Gostyn, voievodatul Wielkopolskie.

SANCTUAIRES ET PLACES DE CULTE DES GÉTES DANS LA BULGARIE DU NORD - EST

Diana Gergova (Sofia - Bulgaria)

Cuvinte cheie : sanctuare, lăcașuri de cult, geți, nord-estul Bulgariei

„Decenius... i-a instruit în toate ramurile filosofiei. Le-a învățat etică, scăpându-i în același timp de obiceiurile lor barbare, științele fizice, făcându-i să trăiască după legile naturii; aceste legi fiind scrise, au fost păstrate până acum sub numele de belagine; le-a învățat logică, făcându-i spiritual superiori altor națiuni; în timp ce demonstra teoria celor douăsprezece semne ale zodiacului, le-a arătat planetele și toate secretele astronomiei, cum crește și descrește orbita luminii, dimensiunile globului de foc al soarelui în raport cu globul pământului și le-a făcut cunoscute numele și semnele celor trei sute patruzeci și șase de stele care traversează cerul de la est la vest, uneori apropiindu-se, alteori îndepărtându-se de bolta cerească."

Jordanes, Getica, *69 de ani*

Conceptul, creat de autorii antici, al legăturii deosebit de strânse dintre „geții nemuritori" și regele, preotul și zeul lor, miticul Zalmoxis, cu doctrina nemuririi sufletului și misterele vieții de apoi, a predestinat rolul extrem de important al datelor arheologice în îmbogățirea surselor privind organizarea vieții religioase în ținuturile getice.

Unde se află sanctuarele și locurile de cult ale geților, al căror nume tribal poate fi cel mai probabil legat de termenul „goetes", adică profeți (Gergova 2007, p. 10)? Care este organizarea spațiului sacru și a activității rituale care poate fi reconstituită pe baza datelor arheologice?

Cercetările din ultimii ani în NE-ul Bulgariei arată că, la fel ca în restul lumii tracice, și aici au avut loc schimbări considerabile în sistemul de așezări la sfârșitul mileniului II și începutul mileniului I î.Hr. Unul dintre aspectele cheie este apariția în masă a siturilor de cult și a sanctuarelor (Gergowa 2007a). Fondate în apropierea surselor de apă, în condiții microclimatice favorabile (Domaradzki 1994) și la intersecția unor drumuri importante, acestea au devenit centrele de bază ale sistemului de așezări tracice.

Multe dintre sanctuare au jucat un rol nu doar în viața religioasă, ci și în cea politică a Traciei și au stat la originea proceselor de urbanizare din secolele următoare. Un moment important a fost apariția complexelor cultice cu caracter funerar, în care sanctuarele erau legate reciproc de necropolele de movile. S-a stabilit o practică generală de înmormântare ceremonială a obiectelor rituale în locuri sacre, vizibil nemarcate (feproea 1987; Gergova 1988; Gergova 2007a **)** .

Studiile limitate ale teritoriului din nord-estul Bulgariei permit crearea doar a unei idei preliminare despre marea diversitate a caracteristicilor topografice,

planificarea, funcțiile și riturile din sanctuarele și lăcașurile de cult din această parte a spațiului getic. Peșteri în canioanele pitorești ale râurilor, temenos pe platouri înalte de piatră sau în văi, sau pur și simplu locuri strategice vizibile erau alese pentru ceremonii religioase, diferite prin caracterul lor.

Pe teritoriul actualei Bulgarii de nord-est, primele rezultate în această direcție au apărut după începerea, în 1982, a studiului arheologic sistematic al presupusei „Dausdave" - centrul religios și politic getic din „Sborianovo", cu scopul de a clarifica caracterul, întinderea, limitele cronologice și funcțiile părților integrante individuale (Gergova 1992; Gergova 2000).

Pe lângă dovezile prezenței umane în peșteri din epoca eneolitică și a fierului până în Evul Mediu (I'aiÎTaH,Ll)KneBa, ITaenoe 2005), studiul necropolelor din epoca fierului superioară și perioada elenistică, precum și al orașului tracic, alte trei situri de cult au fost identificate pe teritoriul centrului getic, fondat tot la sfârșitul mileniului al II-lea și începutul mileniului I î.Hr. După mijlocul secolului al IV-lea î.Hr., împreună cu orașul, formează centrul unei aglomerări getice bine planificate, înconjurate la est, nord și vest de impunătoare necropole tumulare **(Fig. 1).**

Sanctuarul situat pe malul vestic al râului Krapinetz, pe platoul înalt „Kamenrid”, oferă cele mai vechi date despre organizarea unui spațiu sacru (feproea 1988; feproea 1990; feproea 2006). Zona, înconjurată de ziduri de piatră de la nord la sud și limitată de canionul râului de la est la vest, este de 47 de hectare. Explorările au permis stabilirea a două etape de dezvoltare a sanctuarului. În prima, referindu-se la secolele XI-VII î.Hr., spațiul sacru era înconjurat la sud de un zid masiv de piatră care continua și el pe direcția SE - NV. La sud de acesta, în perioada elenistică, a fost construită o nouă incintă din piatră. Intrarea, descoperită în zidul elenistic estic, sugerează că, în vremuri mai vechi, pasajul se afla tot la sud. Zidul nordic al sanctuarului, probabil cu reconstrucții, a fost folosit pe tot parcursul mileniului I. Două parcele de teren pot fi clar observate în timpul epocii fierului timpuriu. Pe platoul natural de stâncă, direct la nord de zidul sudic, există altare rotunde din lut tencuite în stâncă, unele dintre ele cu bază de piatră și fragmente ceramice. Printre cantitatea mare de ceramică fragmentată au fost descoperite și vase întregi - unele cu urme de ardere (fouee, Wanranoea 2006), idoli din lut, obiecte de cult, ornamente din bronz și altele. Au fost găsite și concentrații de oase de animale, un craniu uman, precum și o înmormântare de bebeluș **(Fig. 2).**

Gropile rituale formează o altă zonă, situată la nord de vetre, spre centrul teritoriului închis. Într-una dintre ele - o groapă dublă - au fost găsite cupe cu mânere rupte ritualic și ustensile biconice, în alta - un idol feminin din lut și spirale de bronz. Prezența a două construcții din lut, în partea de sud-est și centrală a zonei închise, sugerează că teritoriul sacru a fost locuit în timpul epocii timpurii a fierului, deși de un număr limitat de oameni (feproea 1988; feproea 1990; feproea 2006).

Sanctuarul a fost reorganizat radical în a doua jumătate a secolului al IV-lea î.Hr. Odată cu construirea unui nou zid de incintă, s-a format un set de două cercuri de piatră în partea de NV a spațiului închis. Cercurile, legate printr-o zonă rituală comună din piatră, diferă prin plan și funcții. Cel nordic, cu plan oval și intrare dinspre SE, este construit în tehnica zidurilor de incintă - din pietre neșlefuite care formează cele două fețe și o umplutură din pietre mici. Cel sudic este din pietre mari neșlefuite și include o bucată mare de rocă - probabil un altar. Materialul ceramic din această perioadă este exclusiv rar și este descoperit în partea de sud a temenosului, în zona celei mai vechi activități rituale (eproBa 2006). Construcția acestui complex contrastează izbitor cu mormintele remarcabile ale necropolei elenistice a sanctuarului și mărturisește un moment interesant din filosofia tracilor gecți - arhitectura cu adevărat perfectă este cea sepulcrală, deoarece este un element esențial al riturilor funerare, al sacramentului imortalizării (Gergova 1996).

Poziția celor două cercuri pe platoul înalt implică legătura lor cu corpurile cerești luminoase, cu venerația soarelui și a lunii, a lui Apollo și Artemis, în cadrul acelei triade sacre antice care a predominat în cele mai importante sanctuare din Tracia și lumea egeeană la sfârșitul mileniului V î.Hr., cum ar fi în Delos, Delfi și altele (Gergova D. 2005).

Începutul venerării izvoarelor și stâncilor, transformate în altare impunătoare, în valea râului Krapinetz, chiar în inima centrului sacru, poate fi datat și la sfârșitul mileniului al II-lea și începutul mileniului I î.Hr., conform fragmentelor ceramice descoperite. (Balkanska 1998; LeproBa 2006; Teprosa, Teo.nopoB 2006) (Fig. 3). Și aici, urme semnificative de clădiri sunt legate de perioada elenistică, când în reorganizarea centrului sacru au fost introduse ideile unei singure concepții spațiale. Datele cercetărilor arată trei etape în dezvoltarea sanctuarului după mijlocul secolului al IV-lea î.Hr. Prima fază include numeroasele altare plate din lut descoperite în zona de

la nord de mormântul sfântului Alian Demir baba el de dedesubt. (Balkanska 1998, pp. 19-46) A doua etapă este marcată de o construcţie dreptunghiulară din lut cu, în interior, două platforme dreptunghiulare pentru donații și trei omfaluri din lut. Un fragment de perete absidal cu un pythos de mari dimensiuni sugerează că această construcție poate fi inclusă printre clădirile absidale cu scop cultic, a căror prezență este atestată în pustiurile de la nord de Dunăre. Fragmente de eschara ne permit să presupunem o structură a clădirii, similară construcțiilor dreptunghiulare cu perete absidal, descoperite la nord de Dunăre (LeproBa 2006; Leprosa 2007).

A treia fază este legată de reconstrucția sanctuarului după marele cutremur de la începutul secolului al III-lea î.Hr. Blocurile mari care s-au desprins au fost transformate în altare. Unul dintre ele, cu o nișă absidă sculptată în peretele său vestic, este prevăzut cu canale pentru scurgerea sângelui animalelor de sacrificiu. Al doilea, în formă de treaptă, aparține tipului de altare caracteristice sanctuarelor rupestre din sudul tracilor și vestul Asiei Mici, precum și de la Delfi, fondate la sfârșitul mileniului al II-lea și începutul mileniului I î.Hr. Se presupune că temenosul are atunci o formă pătrată, cu ziduri de piatră înconjurătoare. Funcționarea acestui sanctuar până în secolul I î.Hr. și în perioada romană, de asemenea, arată forța aspectelor religioase ale centrului getic, păstrate chiar și după declinul orașului după mijlocul secolului al III-lea î.Hr. Fragmente de vase, sparte și aranjate ritualic, împreună cu un corn de cerb și o fibulă, cantitatea considerabilă de ceramică din regiunea sanctuarului sugerează practicile cultice din regiune (Balkanska 1998, pp. 19-46).

În structura hanoniană a sitului central, sunt inserate logic două grupuri de echipamente din piatră, dispuse pe teritoriul necropolei dinspre est și dinspre vest. Cel mai mare este cel de pe teritoriul necropolei funerare vestice de la Sborianovo, în localitatea „Novite koreneji" (Vulcheva 2000) (Fig. 4). Un zid de piatră, lung de 380 m și lățime de 0,80 - 1,20 m , de construcție instabilă , înconjoară dinspre est lăcașul de cult a cărui activitate ca atare este consemnată după mileniul I î.Hr. Acesta reprezintă un complex de 38 de construcții din piatră de formă rotundă, ovală, dreptunghiulară și arcuită, gropi rituale cu fragmente de amfore, ceramică tracică și tencuială arsă din secolele IV - III. Patru gropi funerare, sub partea sudică a construcțiilor picne cu înmormântări scheletice, sunt caracterizate prin intervenții post-sepulcrale - deplasări ale părților scheletice, rearanjamente anatomice ale elementelor scheletice, care demonstrează păstrarea particularităților riturilor funerare tracice, probabil legate de persoane cu un statut social specific, perceptibile de la începutul epocii fierului, pe tot parcursul mileniului I î.Hr.

Un serviciu de trei vase de lut, descoperit în partea centrală a unei zone extinse de lut, precum și o comoară îngropată ritualic în limitele acestui sit de cult și conținând 56 de monede republicane de argint într-un mic vas de lut, datat de la mijlocul secolului al II-lea până la mijlocul secolului al I-lea î.Hr. și o monedă din Odessos, arată existența aici a practicilor cultice MCMCM după declinul Junctions-urilor orașului în jurul mijlocului secolului al III-lea î.Hr. (Vulcheva 2000, p. 217).

O inscripție dedicată zeiței Phosphorus de către Menehannos, fiul lui Posidonius, datată în jurul începutului secolului al III-lea î.Hr. și descoperită lângă poarta de sud a orașului trac, sugerează că, pe lângă sanctuare izolate, exista și un mic sanctuar în limitele orașului, dedicat protectoarei acestuia (MuuHKOBa c KOJICKTHB 1988).

Investigarea sanctuarului stâncos din apropierea satului Strelkovo în 2005 (Săpături efectuate de D. G. Grygova și G. Atanasov) **(Fig. 5),** situat într-un canion fluvial, a permis descoperirea urmelor unor altare de lut și a activității rituale în peșteră, dispuse la o înălțime de aproximativ 15 m deasupra văii râului. La baza masivului stâncos, sub peșteră, au fost găsite trepte săpate în stâncă. În partea superioară a peșterii s-a format un strat cultural considerabil de vase de lut sparte ritualic. Studiul arată limitele cronologice ale celei mai intense perioade de utilizare a locului, de la începutul epocii bronzului până în perioadele romane și romane ulterioare. Gropi

rituale, săpate în platoul stâncos de deasupra peșterii și o necropolă extinsă de tumuli, precum și alte aglomerări importante, dar nestudiate în detaliu, cu rezoluție spațială de tipul centrului getic de la Sborianovo, pot fi observate, cel puțin în apropiere de Strelkoto, de asemenea, în apropierea satului Vetren - regiunea Silistra, în apropierea satului Pobit kamak - regiunea Razgrad și altele. Acestea sugerează stabilitatea modelului centrelor de acest tip răspândite în această parte a Traciei, în care orașul, sanctuarele și necropolele sunt supuse unei scheme de planificare uniforme.

La sanctuarele rupestre ar trebui adăugat sanctuarul maritim unic în prezent din localitatea Yailata, la N/NE de Capul Kaliakra (satul Kamen briag, municipiul Kavarna, regiunea Dobrich) (lopo)l (auoB 2007). În partea de NE a unei capcane, situată pe un platou stâncos la o înălțime de 10-15 m deasupra nivelului mării și aproximativ la fel de jos decât nivelul continentului, au fost descoperite două ancore mari de piatră, fiecare cu o gaură, „bătute" vertical și alte trei mai mici, așezate liber. Una dintre ele a fost folosită, înainte de a fi așezată pe pământ deasupra mării. Deasupra acestei terase este documentat un sanctuar stâncos pe un palier la 46 m deasupra nivelului mării, cu vedere spre mare și orizontul îndepărtat spre est. S-au păstrat crestături liniare și unghiulare în stâncă, o scară cu trei trepte care duce la mare a fost săpată în stâncă, precum și trei morminte la poalele acesteia. Rezultatele studiilor arheoastronomice arată că axa principală a complexului sanctuarului este orientată spre punctul echinocțiului de iarnă (azimut 123 grade și 38 minute) și se referă la secolele VI-V î.Hr. Ancorele de piatră descoperite la Yailata sunt singurele de pe coasta bulgară a Mării Negre, găsite în stâncă, la 10-15 m deasupra nivelului mării. Amplasarea lor sub sanctuar și deasupra portului ca ancore votive, le determină ca element central în acest complex sacral, sculptat în stâncă și legat de zeița mamă și de fiul/soțul ei, Soarele. Datarea acestui tip de ancore în a doua jumătate a secolelor al II-lea și primele secole ale mileniului I î.Hr. și studiile arheoastronomice datează sanctuarul la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului (Hopo:lKauoB 2007).

Un alt aspect al practicilor de cult tracice ale geților este înmormântarea rituală a descoperirilor colective, o trăsătură caracteristică și altor părți ale arealului tracic (Teprosa 1987; Gergova 1988). Această tradiție este atestată în ținuturile getice încă din epoca bronzului târziu prin numeroase descoperiri colective din bronz, precum și printr-o descoperire remarcabilă de matrițe pieiTe pentru elaborarea obiectelor din bronz și a însemnelor Pobit kamak (l.fepnbix 1987, pp. 244-248). În regiunea Razgrad, aceasta a dobândit caracteristici stabile în epoca fierului. O tradiție tracică comună este înmormântarea serviciilor din lut, a ornamentelor și a elementelor de harnașament pentru cai. Acestea sunt cel mai probabil legate *de* venerarea unei antice triade sacre a Marii Zeițe Mamă, Artemis și Apollo (Leprosa 1987; Gergova 1988).

În NE-ul Bulgariei, printre acestea se numără cupa de aur de la Belene (Marazov 1997), ustensile de lut din regiunea Cherkovna - Razgrad, descoperirea colectivă de curele de argint și cercei de aur din regiunea Barzitza - Provadia (feprosa 1982) **(Fig. 6),** serviciul de argint de la Borovo (J;1BanoB 1975), pegasul din regiunea Vazovo - Razgrad (FaôpoBCKH, KajioHHOB 1980), aplice pentru cai și casca ceremonială de la Letnitza (BeiienHKOB 1987) și ornamente din argint de la Tcheluchnitza (ToHKona 2006). Comoara de la Letnitza **(Fig. 7)** și coifurile ceremoniale din bronz sau aur (Rousse), descoperite doar în arealul getic și îngropate ritualic, arată că în practicile rituale ale geților, probabil un loc important îl are și venerația unui alt zeu - Ares (Leprosa 2005a; Leprona 2006; Leprona, TeojtopoB 2006).

Descoperirea slujbei de la Borovo pe teritoriul unei necropole tumulare, a Pegasului din Vasovo în apropierea centrului de cult al geților din Sborianovo, precum și a unei gropi din epoca romană pline de stele votive ale Cavalerului Trac, nu departe de Marea Movilă Sveshtari, arată că descoperirile îngropate sunt o urmă a practicilor cultice și funerare complicate ale geților, incluse într-un sistem religios unificat. Asemănarea structurii descoperirilor îngropate ritualic cu cea a descoperirilor îngropate în gropi sanctuare, cum ar fi de exemplu cele din sanctuarul „Kamen rid",

sau cu slujbele din unele dintre morminte, subliniază strânsa unire a practicilor cultice ale geților.

Amplasarea descoperirilor colective reprezintă o posibilitate de localizare a teritoriilor sacre în afara complexelor funerare și de cult. Astfel sunt descoperirile de pe insula Belene, descoperirea de la Barzitza, descoperită pe malul râului Provadia și altele.

Prezentarea generală oferită nu epuizează problema sanctuarelor și lăcașurilor de cult din arealul getic. Există încă o multitudine de posibilități și nuanțe în interpretarea altor ansambluri (escare de lut în clădiri rezidențiale, altare de lut în movile fără sau cu înmormântare) etc.

Practica comună a tracilor de a înființa sanctuare și lăcașuri de cult în apropierea surselor de apă, pe masive stâncoase înalte, în condiții climatice favorabile și *la* răscruci importante, se leagă și de geți. Orașul Sborianovo este acel important centru getic prin care, dinspre Marea Egee, mărfurile pătrundeau, prin Dunăre, în interiorul Traciei de Nord și al Europei. Sanctuarul de lângă Yailata este legat de rutele maritime. Topografia sanctuarelor din ținuturile getice este îmbogățită și de documentarea, pentru prima dată, a activității cultice în peșteri, deasupra tunurilor pitorești ale râurilor și râpelor din NE-ul Bulgariei (Strelkovo).

Studiile arheoastronomice arată o legătură strânsă între rezoluția spațială a marilor centre getice, precum și a elementelor lor separate, și armonia cosmosului (Gergova 2005).

Structura sanctuarelor și a temenosului - cu ziduri joase și o intrare sudică - corespunde modelului mediteranean comun de organizare a locurilor sacre. Clădirile din lut și cercurile de piatră diferă prin simplitatea lor, care caută o armonie cu natura divinizată.

Prezența vetrelor rotunde și în formă de carne, în afară de clădirile de cult cu pereți absidali în sanctuare, precum și sub movile și un anumit tip de mormânt, sugerează funcțiile evidențiate și ale monumentelor sepulcrale ale lăcașurilor de cult. De asemenea, acestea sugerează legătura deosebit de strânsă dintre cei înmormântați și cultul funerar.

Sub cer deschis, se fac ofrande sângeroase și nesângeroase, libații și depuneri de daruri, adesea însoțite de răni și fragmentarea obiectelor. Locurile de depunere sunt atât gropi în sanctuare și locuri sacre, cât și movile și necropole de movile. Pe lângă slujbe, ornamente și hamuri, în ținuturile Gctes se ofereau și căști ceremoniale. (reproBa 2005a, Teprosa 2006, f'eproBa, Teo.uopoB 2006). O mare parte din donațiile depuse sunt monumente exclusive ale toreuticii înghețate și dezvăluie o aripă ce inițiază și legitimează istoria sacră cu un univers și o mentalitate specifică, cu motive, imagini, scene și ceremonii caracteristice deja cristalizate (Sîrbu 2002, p. 370). Influența acestei arte, ca paliație a ideologiei înghețate, își are originea departe în vestul și nordul Europei și rămâne acolo secole mai târziu.

Dovezile directe și indirecte din monumente sugerează că în spatele diversității locurilor de cult și a sanctuarelor se află practica unui sistem ritualic ordonat, care trebuie să fie legat logic de o triadă sacră „hiperboreeană" a Marii Zeițe Mamă și a gemenilor ei, Artemis și Apollo, precum și de locul special al lui Archaeus în misterele războinicilor greci.

Caracteristicile relevate ale sanctuarelor și lăcașurilor de cult getice, precum și ale practicilor legate de acestea, deși încă fragmentate, confirmă în mare măsură, în mod obiectiv, afirmațiile autorilor antici și demonstrează importanța studiilor arheologice pentru aprofundarea cunoștințelor noastre despre organizarea vieții religioase și practicile geților traci.

Bibliografie

Bene.l.iHKOB *11.* 1986. *TpaKUÙcKomo cbKpomtll{e pe JJemnuya,* C. faöpoBCKH M. KaiorHOB Ст. 1980. *Ilpomoxie ill Ile?ac,* BeKOBe 3, p. 77-82. raHTaHi)f(HeBa M, IlaB.iOB H. 2005. *[/eufepume 6 CôopRuoeo* (The cavcs in thc Sboryanovo reserve), Hclis V, pp. 274-277.

Tcproßa .D,.1982. *Ilpoit3xod, analiza si damupoexa ill cbKpoeuufemo 0111 Ebp3Utill 16. Wepe.item/, BapitettcKu oxpb?* (Originea, caracterul și cronologia tezaurului Barzitsa, Regiunea Vama), Apxeonorna XXIV, VOI. 3-4, p. 1-1

TeproBa)],. 1987. *CbKpoeuiqama om TpaKUR u xuneproopeùcKum Mum* (Theasures Thrace and the Hyperborean myth), dans EbJirapcKHTe 3e.\rn B .ilpeBHocrra. Eb.irapnx npc3 cpertHOBCKOBHeTO.)],oKna)ln Ha BtopnUI Me)f(.UyHapo.ueH KOHrpec no obJirapncTHKa. Vol. 6, pp. 53-74.

PeproBa fl. 1988. *TpaKuücKuxm o6eKm e M . „KOMCH pud „Kpaü c. Manx nopoeen-pasKonKu, pesyjtmamu, npooie.uu* (Situl trac din localitatea „Kamen rid”), Terra Antiqua Balcanica III, p. 165-172.

PeproBa fl. 1990. Centrul religios și politic getic din Sboryanovo - date NOI DESPRE CARACTERUL SĂU , Terra Antiqua Balcanica IV, p. 66-71.

Teprosa fl. 2005. *Jlemnuna, AutMaH și CambH Xyy.* IIapa;:H11 mneMoses 11 KyjiTOBH npaKT11K11 Ko11pepeHI.(11B CbKpoB11meTo. CnnseH 2003, 10, p. 148-1

Peprosa fl. 2005a. *CbKpoBuutemo despre JlemHuija. CmpyKmypa u rjJyHKijuu* (Comoara letonă. Structură și funcții), Heroes Hephaistos, p. 59-71, în Studiu în cinstea lui Liubae Ognenova-Marinova.

Peprosa fl. 2006. *„CoopnuoeoPeimuu u naMemHuiju* (Religii și monumente în rezervația Sboryanovo, summ.), Helis V, p. 25-38.

Peprosa fl, E. Teo;:opos 2006. *npaôwicapcKu u mpaKuUcKu cjiedu* (protobulgară și Urme tracice) l13;:. M3TOK - 3arra;:.

Peprosa fl. 2007. *Hoeu daHHu 3a caKpMHama apxumeKmypa e deopa Ha)Je.Mup 6a6a meKe* (Nre date despre arhitectura sacră la „Demir baba teke", p. 47-53, în H3cne.nsaH11B s naMeT Ha aKa;:.. Arnos.

Peprosa fl. 2007a. *Ecxapama e ¿emcKomo nozpeôeHue* (The Eschara in the Getic Burial, summ), C6opH11K s qecT Ha M. H111111Kosa (rro.n rreqaT).

Poues An., llanraHosa T. 2006. *KepaMul.[Hunm KOMnjteKC Ha meMeHoca „KaMeH pud „* (Complexul ceramicii din temenos Kamen rid, sum.), Helis V, p. 194- 203.

Ksa11os fl. 1975. *Cpe6bpHomo cbKpofiuipe om c. Eopoeo* (Comoara de argint din satul Borovo), H3KycTBo, p. 25, 3–4

M11xa11 nas . 2005. *hunenu ozHuuja uo!lmapu om mpaKuücKun ¿pad e CdopxHoeo (npedeapume!lHu HaGiiodeHun),* MH<l> 9, p. 229-240.

nopo)l(aHOB K. 2007 (rro.n iie'taT). *TpaKuücKo MopcKo ceemujiuuie Ha 3anadHomo l/epHoMopue -npu Hwtama Had Ka;zuaKpa* (Sanctuarul maritim trac de pe coasta vestică a Mării Negre - la Yalita Halita M Cilata) de vest. H111111Kosa.

TottKosa. M. 2006. *3a damama u xapaKmepa Ha cbKpoBuu{emo om creo^pnu HaKumu om l/ejuomnuna* (A propos la date et le charactere du tresor de Cheluchnitza, sum.), Helis V, p. 5-441.

HepH11x E. 1978. *TopHoe de!lo u Memajuiypzun e dpeeiieüuieü Eomapuu,* Coqrn».

HepHbix E. 1978. *TopHoe de!lo u MemœuypzuR e dpeeneùmeü Eomapuu,* C.

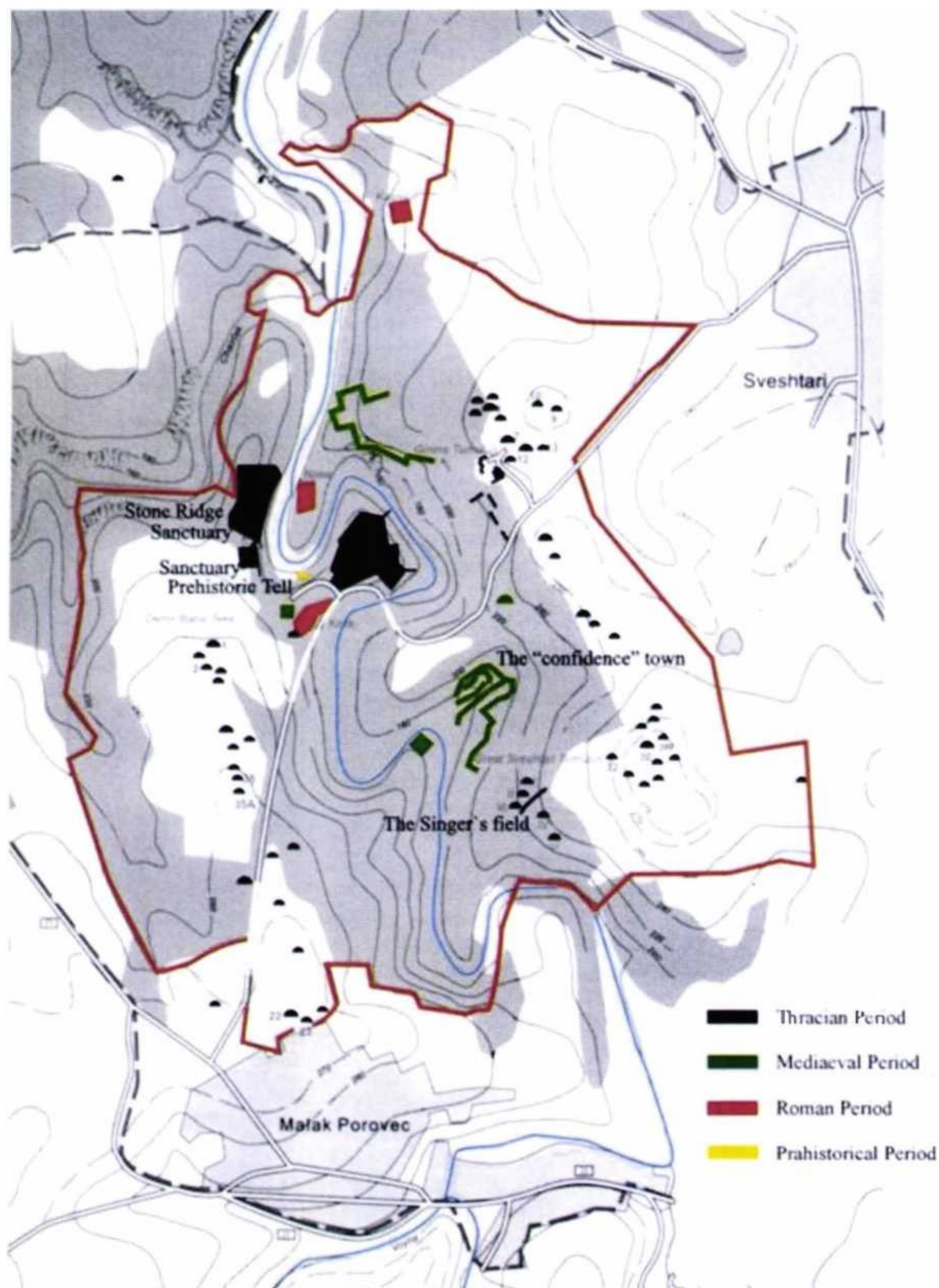
H111111Kosa M. c KOJieKT11B 1988. *Pa3KonKu Ha mpaKuücKu yKpeneH ¿pad npu BodHama yeHmpa;za Kpaü c. M. nopoeeij, Pa32padcKa o6jiacm* (Săpăturile orașului trac fortificat din apropierea centralei hidroelectrice, satul M. Poroveț, regiunea Razgrad), AOP rrpe3 1987 r., Enaroesrpa.n, p. 55-57.

Balkanska A. 1998. *Sanctuarul tracic de la „Demir bab teke”,* Sofia.

Comșa M. 1994. *Obiectele de cult la geto-dacii din România,* Tracia Antică, Komotini, p. 247-260.

Domaradzki M. 1994. *Lăcașurile de cult ale tracilor (a doua jumătate a secolului al II-lea - mileniul I*

î.Hr.), Helis III, p. 69-108.
Gergova D. 1988. *Ofrandele sacre ale tracilor,* în *Comorile țărilor bulgare.* Pavilionul Mudejar, p. 19-22.
Gergova D. 1992. *Abordare interdisciplinară în investigațiile lui Sboryanovo,* Helis II, p. 9-22.
Gergova D. 1996. *OOpedbm na oöescjwbpmxeaHemo 6 òpeena TpaKUR* (The Rite of Imortalization in Ancient Thrace) (Eng. Summary) (=) Agato, Sofia.
Gergova D., I. Iliev, V. Rizzo 1994. *Seismic Effects on Tombs in Sveshtari, datat to the Hellenistic period,* dans *Terremoti et Civilta Abitative.* Roma, octombrie 1993, Annali Geofisici.
Gergova D. 2000. *Sboryanovo - Investigații, descoperiri și probleme,* p. 17-24, în Japan ICOMOS Information, 4.
Gergova D. 2005. *Sboryanovo - Țara Sacră a Geților.* Bestseller bulgar.
Gergova D. 2007. L 'eschare dans le monde *de Thrace et Celte ,* p. 149-165, în Proceedings of the International Coloquium *Thracians and Celts ,* Bistrița, 18-20 mai 2006, Cluj- Napoca (V. Sîrbu și DL Vaida Eds.).
Gergova D. 2007a. *Die Bestattungssitten der Thraker,* p. 59-68, în *Die alten Ziwilisationen Bulgariens. Das Gold der Thraker,* Basel.
Marazov I. 1997. *Aurul antic. Bogățiile tracilor. Comori din Republica Bulgaria.*
Sîrbu, V. 2002. *„Epoca Gloden" a Prinților Geți (±350* - +250 *î.Hr.),* p. 370-388, în *Studia In honorem Prof dr. Ivan I. Marazov,* Sofia.
Vulcheva D. 2000. *Burials at "Novite koreneziCult Place in Sboryanovo Archaeological Reserve,* p. 213- 224, dans *Pratiquesfunerarires dans l'Europe des **XHf-f s** . av. J C.* Actes du Ille Colloqie Inernational d'Archeologie Funerarie.

1. Planul general al orașului Sborianovo.

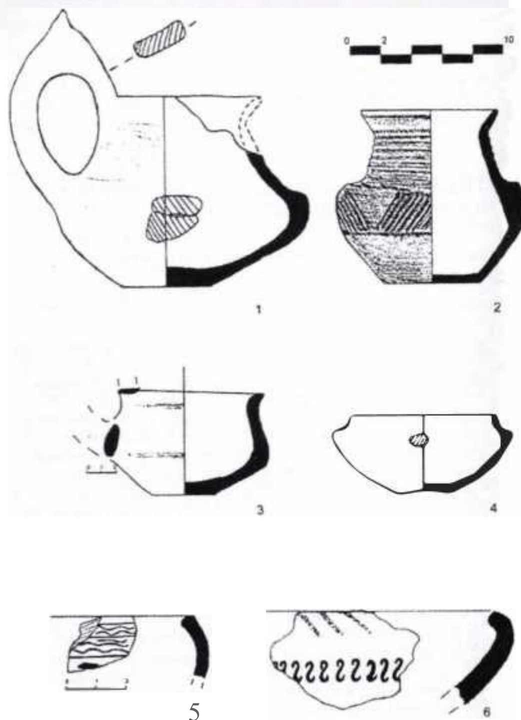

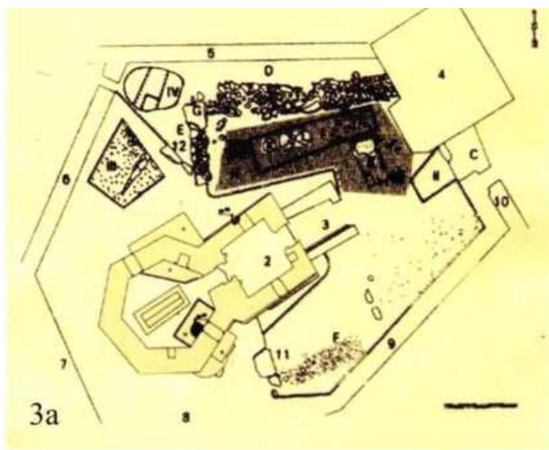
c

d

1. Sanctuarul din Kamenrid

a. deschidere generală pe frunze
b. oale de lut
c. cercul de piatră din perioada elenistică
d. vaze ceramice, ceramică și descoperiri

Табло I Table I

3c3

3c1

3c2

3 D

3. Sanctuarul de langa Demir baba teke.
   a. plan general
   b. prezentare generală a săpăturilor. A. Balkanska
   c. ceramică și descoperiri de sanctuar
   d. parte din peretele absidei cu omfalosul. Săpături din 2004.

4. a. Strelkovo-Bad/a/ia/a - monede; bc Sboryanovo-Novite korene/ï - ceramică

"ТРОНА"

Стрелково 2005 г.
обект Базаджията
Топография и схема
на пещерите

55
51
N
сондаж 2005 г.
ПТ4 71,78
ПТ3 75,32
ПТ2 51,86
ПТ1 57,00
така нар. "олтар"
голямата пещера
"пещерата-вход"
52
53
55
0 10 20м

a

b

c

5. Sanctuarul de stâncă din apropierea satului Strelkovo, regiunea Silistra a. plan general bc. gropi de stâncă

a

b c

6. Trouvaille collective de Barzitza, région de Provadia

7a

7b

7c

7d

7. Plăcuțele de aplicare pe o cască ceremonială din tezaurul de la Letnitza (7a-c) și o cască ceremonială de la Satton Hoo (7d)

SACRIFICIU „DUPĂ OBICEIUL ANCESTRAL”.
O încercare de reconsiderare a sanctuarelor tracice din gropi

Lyubava Konova (Sofia - Bulgaria)

Cuvinte cheie: sanctuare tracice cu gropi, *bothroi* în lumea greacă, ritualuri.

Problemele legate de practicile rituale din așa-numitele sanctuare cu gropi din regiunea vest-pontică și de cele din continent nu sunt nicidecum noi. Interesul crescând pentru interpretarea lor a fost provocat de mai multe situri nou excavate, precum și de studii generalizate în literatura bulgară și românească (TeopracBa 1991, p. 1-11; RayHoB 1998, p. 7-13; TeoprucBa et al. 1999, p. 164-183; Ea;ia6aii0B 2002, p. 241-542; Vulcheva 2002, p. 103-125 ; Tonkova 2003, p. 479-504; ToHKOBa 2005, p. 67-73; Tonkova 2005; citat și în Sirbu 2006). Studiul aprofundat asupra problemei realizat până în prezent a oferit, fără îndoială, o bază de date factuală importantă pentru dezbateri și ipoteze ulterioare.

Punctul de plecare al acestui eseu reprezintă un caz particular - cel al sanctuarului din groapă de la Debelt, situat în litoralul sudic al Pontosului de Vest. Poziția sa cronologică în secolul al III -lea - secolele 4' 1 ' î.Hr., iar principalele caracteristici ale gropilor - cum ar fi organizarea spațială, forma, construcția și umplutura - prezintă anumite uniformități cu complexele contemporane sau anterioare din continentul tracic (TeoprneBa 1991, p. 1-11; TeoprneiBa et al. 1999, p. 170-173 ; E>ana6aHOB 2002, p. 241-542; Vulcheva 2002, p. 103-125; Tonkova 2003, p. 479-499; ToHKOBa 2005, p. 67-73) **(Fig. 1).**

Apariția sincronă a așa-numitelor câmpuri subterane, aria lor de distribuție și asemănările tipologice sunt criteriile comune pentru a le considera un fenomen tracic (ultima mențiune în Oppemiann 2004, p. 31, 34, 94). Un alt grup de autori este destul de moderat față de acest concept, specificând existența unor paralele în diferite regiuni ale lumii antice - Grecia, Europa Centrală etc. (TeoprneBa et al. 1999, p. 174; Ea.ia6aHoB 2002, p. 544-545 ; Vulcheva 2002, p. 103-125; Tonkova 2003, p. 483).

Totuși, principalul punct de diferență dintre gropile din interiorul Traciei și cele din Debelt este materialul găsit în umplutura lor - aceasta din urmă reprezentând adesea ceramică grecească importată, a cărei dată cea mai veche - sfârșitul secolului al II-lea î.Hr. - coincide cu înființarea așezării grecești vecine, Apollonia Pontica **(Fig. 2).** Prin urmare, structura generală a gropilor și ritualurile observate acolo întăresc o comparație principală cu practica rituală desfășurată în *ambele* sanctuare ale unor colonii grecești, cum ar fi cele din Odessos, Histria și Olbia (Tomeo Ba 1967, p. 157 și următoarele; ultima în Eeoprnc Ba et al. 1999, p. 171). Funcția structurilor gropilor *(bothroi)* atestate acolo a fost considerată recent ca „servind probabil pentru cumpărarea obiectelor de mobilier și aparatură rituală care nu mai sunt folosite” (TeoprneBa et al. 1999, p. 170, 174 cu referințe; ultima în Rusyaeva 2003, p. 110).

Deși se pare că această afirmație necesită un studiu mai detaliat al fiecărui caz în parte. Motivul pentru aceasta sunt argumentele cercetătorilor pentru relația strânsă a *bothroi-urilor* din unele sanctuare grecești cu cultul lui Asclepius sau al zeităților și/sau eroilor chtonici (Ekroth 1998, p. 120-127; Riethmuller 1999, p. 123-143; Riethmuller 2001; Monis et al. 2002). Mai departe, asemănările în forma, umplutura și stratigrafia gropilor, fie în ținuturile tracice, fie în Grecia continentală (pentru structurile gropilor din lumea greacă, comparați în Ekroth 1998, p. 120-127; Monas et al. 2002 passim), oferă o bază solidă pentru stabilirea cel puțin a unei legături formale între acțiunile rituale desfășurate acolo.

Judecând din acest punct de vedere, diferența generală dintre *bothroi* din sanctuarele grecești și structurile cu gropi din periferia lumii grecești ar trebui căutată în principiile principale de organizare a spațiului sacru, conform cărora cele dintâi erau organizate conform unui model „clasic”. Deși exploatarea acestei perspective ar putea fi un punct de vedere înșelător în examinarea problemei, deoarece criteriile formale de diferențiere a acestora rezidă fie în prezența, fie în absența clădirilor de cult - temple, zid *temenos* , altar etc., acestea din urmă apărând uneori și în sanctuarele cu gropi tracice.

În complexul arheologic „Kostadin cheshma” din Debelt, au fost documentate o structură rotundă săpată în stâncă cu urme de cărbune în jurul ei, platforme dreptunghiulare din piatră cubică, un șanț ritualic și fragmente ceramice în jurul gropilor (BariaoanoB 1999, p. 69-71). O situație similară a fost observată și în zona Drama, regiunea Yambol - în așa-numita structură B din epoca timpurie a fierului din locul Kaiiyaka, care reprezintă un inel elipsoidal de piatră în jurul unui pavaj circular de piatră (Jlnxap.'.lyc et al. 2001 p. 136-137, fig. 47) **(Fig. 3).** În „câmpurile de gropi” recent explorate, din epoca fierului timpuriu până în secolele V - IV [XI] î.Hr., în Polski Gradets de lângă Radnevo și Malko Tarnovo de lângă Chirpan (ambele situate la sud de muntele Haemus), au fost semnalate mai multe altare de piatră impunătoare prin dimensiunile lor și șanțuri de cult în formă de potcoavă cu platforme de piatră în jurul gropilor (HHKOB 2005, p. 67; ToHKOBa, .LI.HMMTpoB 2005, p. 75-76).

Este însă foarte speculativ să afirmăm că structurile descrise mai sus reprezintă un fenomen tracic specific. Unul dintre motive este asemănarea menționată mai sus cu complexe contemporane, mai vechi sau mai târzii, din lumea antică, printre care structurile arheologice recent raportate din Acropola de la Monte Polizzo, lângă Agrigento, în Sicilia, suscită un interes deosebit **(Fig.** 4). În ceea ce privește originea fenomenului, concluziile săpătorilor, bazate pe observații la scară largă, sunt că „Data sugerează că altarele chtonice rotunde cu gropi au fost transmise de la o cultură la alta, cea mai plauzibilă direcție fiind din Sicilia către Marea Egee. Cel mai plauzibil scenariu este că coloniștii greci au adoptat unele activități religioase indigene, dar le-au adoptat în propriile scopuri, inclusiv (dar fără a se limita la) cultul chtonic. Agrigento ar fi putut fi principalul punct de interacțiune” (Monis et al. 2002, p. 56).

Luând în considerare cazul sanctuarelor tracice din gropi, a căror amplasare indică aproximativ principalele direcții de contact de-a lungul văilor râurilor în perioada anterioară colonizării grecești și ulterioară - (vezi **Fig. 1),** este rezonabil să afirmăm că au existat mai multe puncte de interacțiune în care coloniștii greci au adoptat probabil un tip similar de liniște. Până în prezent, dezvoltarea consecventă a acesteia din urmă pe parcursul întregii epoci romane în Tracia poate fi calificată drept un fenomen al dezvoltării diacronice a societății.

Ipoteza amplifică căutarea unor asemănări tipologice și esențiale suplimentare între *hothroi-urile* din templele grecești și așa-numitele câmpuri de gropi din Tracia. Una dintre acestea este existența unor structuri simple, asemănătoare altarului, atestată în mai multe complexe de gropi tracice. Aceeași caracteristică a fost observată și în multe sanctuare grecești din perioadele arhaice și anterioare. De fapt, divergența ulterioară dintre construcția și amenajarea ambelor a fost evident determinată de tendințele ideologice generale ale elaborării polisului, pe de o parte, și de conservatorismul societății non-polis, pe de altă parte (<t>oJI B. 2006, p. 30-31).

Următorul punct de asemănare este ritualul în sine și practicile sacrificiale efectuate în gropi. Analiza rămășițelor osoase prezintă următoarea imagine:

1. Conform observațiilor, majoritatea depozitelor osoase reprezintă practica de a depozita doar anumite părți ale victimelor (TcoprneBa et al. 1999, p. 177; Ba.ia6aiioB 2002, p. 542; pentru analize, vezi Tonkova 2003). În unele cazuri, se detectează un tratament culinar (TeoprneBa *et al.* 1999, p. 177; Tonkova 2003, p. 487). Combinarea acestora din urmă cu descoperiri de origine

vegetală, vase sparte etc. permite sugerarea că avem de-a face aici cu un fel de sacrificiu analog binecunoscutei *thysie grecești arhaice și clasice.*

Elementele de bază ale acestuia din urmă includ sacrificarea victimei pe altar, presărată cu grâne, colectarea sângelui într-un vas și o libație, urmată de masa comună a închinătorilor (Jameson 1994, 35; Scullion 2000, 163-171; Ekroth 2000, p. 267-268; Gebauer 2002, p. 255). Mai rar, această practică a fost complet înlocuită de holocaust, dar, ca regulă generală, porția zeului era doar o găleată cu victima distrusă prin ardere (Jameson 1994, p. 35; Gebauer 2002, p. 255-256). Restul era de obicei consumat de închinători, ceea ce poate reprezenta cea mai plauzibilă explicație a tratamentului culinar al oaselor în sanctuarele tracice. Această concluzie fundamentală dă naștere ipotezei că unele dintre fragmentele ceramice - de acele forme particulare concepute pentru mâncare și băutură - ar putea fi interpretate ca urme de ospăț.

2. A doua posibilă interpretare se referă la cazurile în care ritualul putea fi modificat de un element *theoxenia* , adică prin oferirea hranei preparate zeilor. În ceea ce privește ritualul *theoxenia* însoțit de obicei de ofrande de carne și fructe (Jameson 1994, p. 35-57), resturile vegetale și obiectele intacte, cum ar fi amforele etc., indică probabil o practică similară.

Al treilea caz este cel al depozitelor osoase mari, atestate în Drama (Jfuxap.Zlyc H Jlp. 2001, p. 143) și în descrierea unui tumul din Istria (Alexandrescu, Evtimie 1959, p. 143-164; Alexandrescu 1966, p. 409-422). Acest fenomen special ar putea fi probabil considerat în relație cu așa-numitele altare din os, realizate din cranii, os și/sau coapsele victimelor, cunoscute din descrierea literară a celebrului altar al lui Apollo de la Delos și din practica dovedită arheologic la Didyma, Samos și Efes (Hagg 1998, p. 53-54; Chenal-Velardc, Studer 2003, p. 215-220).

3. Următorul punct se referă la practica depunerii animalelor întregi. Aceasta reprezintă un tip de acțiune rituală relativ rară în cazul sanctuarelor cu gropi, dar, pe de altă parte, a fost atestată mai des în context funerar. Victimele comune sunt calul, oaia, țapul, berbecul, câinele și pisica într-un caz - aceasta din urmă atestată într-o groapă din sanctuarul Dcbclt (Bana6anoB 1999, p. 69, 72, 74). Această practică, așa cum aș sugera, seamănă cu ritualul *sphagia* , care este, de asemenea, bine cunoscut din sursele scrise încă din tabelele Linear B (Palaima 2004, p. 225). Trăsăturile care o disting de *thysia , mai obișnuită* , sunt tratamentul special aplicat victimei și importanța ofrandei de sânge. La acest tip de sacrificiu nu se folosea altar, nu se aprindea foc; animalul era pur și simplu ucis, iar sângele curgea pe pământ sau într-un *bothros* (Ekroth 2000, p. 269 - 271; Gebauer 2002, p. 255-256; 280-281 cu referințe).

Conform opiniei larg răspândite, acest tip de acțiune ritualică pare să fi fost efectuată pe câmpul de luptă (Ekroth 2000, p. 276-279) sau în legătură cu cele mai sacramentale ritualuri, cum ar fi purificarea și/sau jurămintele (Gebaucr 2002, p. 255). În acest punct, ar putea fi probabil comparată cu semnificația sacrificiului uman, care reprezintă, de asemenea, un caz extrem de practică sacrificială (TOIIKOBS 2005, p. 70). Exemple de acest tip au fost găsite la Debclt, Gledachevo, Malko Tarnovo, regiunea Chirpan, Drama, Durankulak (ultima în TOHKOBS 2005, p. 70-71 cu literatură) și în unele complexe la nord de Dunăre, care sunt mai ulterioare (ultima în Sirbu 2006, p. 59 cu referințe). Așa cum au confirmat sursele scrise, sacrificiul uman nu era deloc neobișnuit pentru Tracia antică (pentru dovezi literare, vezi în Hounslow 1989, p. 55-67 cu referințe) și - așa cum arată exemplele atestate arheologic din secolul al VII-lea și al [XI-] lea î.Hr. încoace, poate fi considerat și o practică diacronică în comparație cu exemplele literare cunoscute din Elada însăși (pentru o discuție despre sacrificiul uman, vezi Heinrichs 1981, p. 195-242; Hughes 1991; Brown 1991; Antonacio 1995; Doji B. 2006, p. 116, 151-153).

În ciuda incertitudinii comparației dintre narațiunile literare și situațiile arheologice, este clar că principala componentă a practicii rituale - groapa, mărturisește importanța sacrificiilor de sânge și/sau libații, care sunt bine atestate în ritualurile mai multor zeități și/sau eroi chtonici, cum

ar fi în exemplele literare cunoscute ale lui Agamedes la oracolul Trophonios din Lebadeia, în Erehtheionul atenian etc. (pentru exemple suplimentare, vezi Ekroth 2000, p. 274 - 275) (Fig. **5).** Această asociere necesită mai multe puncte de considerație.

Una se ocupă de termenul greacă veche care acoperă sensul sacrificiului de sânge - EvayiCerv, Kaiayi^siv, tradus ca „a fi parte a poluării” (Power, Nagy 1999, p. 451), sau similar ca „a absorbi victima și/sau sângele acesteia” ca instrument pentru atingerea purității sacre (LSJ sv; pentru o interpretare ulterioară, vezi în <Do.r1 2002, p. 286). Conform concepției general acceptate, bazată pe analiza terminologiei înregistrărilor scrise antice, termenul este folosit pentru a desemna ritualurile asociate cu zeități sau eroi chtonici (vezi în Jlaiosa 2000, p. 139; relația cu sacrificiile umane, vezi în Yanakieva 2005 cu referințe), spre deosebire de verbul Ofo:tv aplicat sacrificiului olimpian. În ceea ce privește sanctuarele în gropi, precum și materialul arheologic din Elada, este atestată existența ambelor categorii rituale - *thysia* și *sphagia* , diferența „literal” declarată între ritul olimpian și unul non-olimpian evocă anumite jenante.

Informațiile inconsistente furnizate de înregistrările scrise și arheologice au fost elucidate în mod convingător în studiile recente asupra problemei. Ideea principală a autorilor este că distincția clară dintre zeii olimpici și cei chtoni (adică complexele rituale și echipamentul ritual) nu a existat întotdeauna, cel puțin până în perioada postclasică (pentru o analiză detaliată, vezi Ekroth 1998, p. 129-213; Scullion 2000, p. 163-171; Ekroth 2002, p. 23-128, 129-213). În concluzie, autorul oferă o analiză critică utilă a termenilor și definițiilor legate de cultele eroice grecești și încearcă să infirme presupunerea tradițională conform căreia diferite ritualuri separau zeii cerești de eroi/zeii chtonici și arată în mod convingător că principalul ritual pentru ambele grupuri este sacrificiul *thysia* , urmat de cină (Ekroth 1998, 117-129; Ekroth 2000, p. 263-279; despre cultele eroice, vezi ultima lucrare în Antonacio 1995; Deoudi 1999; Fol V. 2005).

O explicație suplimentară este oferită de textul legii sacre din Selinous, care prescrie sacrificii anuale unei serii de figuri supranaturale - Zeus Eumenes, Eumenidele, Zeus Meilichios și *Tritopatores* , în legătură cu festivalul Kotytia (Jameson, Jordan, Kotansky 1993). Aceștia din urmă sunt descriși mai întâi ca fiind „poluați”, iar procedura este explicit „ca pentru eroi”, care include o libație prin acoperișul hipogeului, adică de sus în pământ. Urmează procedura arderii celei de-a noua părți a animalului, restul fiind probabil consumat. După aceea, urmează un sacrificiu al unei nave adulte, însoțit de o libație de amestec de miere și de ofrande de măsline, fructe și carne - de data aceasta „Tritopatorelor puri”, ca zeilor (A 13-17).

Textul stârnește un interes deosebit în două aspecte.

Prima se referă la natura așa-numiților strămoși colectivi, al căror nume a fost recunoscut încă din tăblițele Linear B (Deoudi 1993, p. 3, nn. 7-8; <Do;i 2004, p. 151).

Conceptul ulterior, elaborat literar, îi descrie ca „primul-născut urmaș al lui Uranus și Gaia” sau ca suflete purtătoare de vânturi (după <t>to:i 2004, p. 150-151 cu analiza înregistrărilor scrise). În concluzie, percepția spiritelor ancestrale primordiale ar putea fi considerată similară conceptului de relicvă sau personalități istorice - eroii, a căror natură divină sau semi-divină a fost mitologizată ritualic sau literal în cursul dezvoltării ideologice a polisului grecesc (Antonacio 1995, p. 267-268; Hall 2002, p. 93-98). Un proces similar este evident în tratarea literară a unei serii de figuri mitologice tracice - regii-eroi, profeții și *antropodaimonii* Rhesos, Orfeu etc. (Fol V. 2005). Tendințele de bază ale creării și dezvoltării acestui tip de imagini și practici rituale își au originea probabil în trecutul micenian, dar sunt evidente și în unele complexe arheologice ulterioare din Tracia. De aici rezultă și introducerea termenului „Tracia miceniană” ca denumire a tradiției și practicii rituale „miceniene” îndelungate și vii din Tracia (<t>on 1998, p. 107-118; <t>on B. 2003, p. 238-241; <t>Fol V. 2005).

Totuși, căutarea coerenței complete între narativele literare și situațiile atestate arheologic

pare a fi o chestiune mai mult sau mai puțin dificilă. Această abordare are multe în comun cu arheologia contextuală promulgată de I. Hodder (Hodder 1987, p. 10) și urmată într-o oarecare măsură de C. Antonaccio, care susține că „abordarea contextuală deschide noi posibilități de înțelegere a sensului prin accentuarea contextului acțiunii rituale și a urmelor acesteia în arhiva materială. Contextul include variații și asemănări regionale, ofrande și acțiuni făcute într-o varietate de circumstanțe, surse scrise conservate și cadre istorice” (Antonaccio 1995, p. 9).

Explorând confruntarea dintre înregistrările scrise ale cultului eroilor epici și/sau mitologici și urmele materiale ale activității rituale din diferite localități din Grecia, autorul a demonstrat raritatea cultului eroilor înainte de perioada arhaică. Pe de altă parte, există o clară „preocupare pentru ritualurile extinse legate de morți și numeroase dovezi care consideră băutura și ospățurile ca o instituție socială importantă în epoca fierului” (Antonaccio 1995, p. 197). O examinare ulterioară a problemei conduce la concluzia unei anumite continuități a practicii de reutilizare sau plasare a ofrandelor în mormintele miceniene ca manifestare fie a unui tip de cult local al eroilor, fie ca cult ancestral, cel mai proeminent exemplu fiind mormântul „aristocratic” din Lefkandi (Antonacio 1995, p. 199-220).

Următorul punct important în această legătură este că cultul mormântului, în special atunci când este văzut ca o manifestare a cultului eroului, a fost asociat cel mai probabil cu „pierderea structurii stabile a puterii” și până acum a avut scopul de a stabili o legătură cu locuitorii antici și de a abate furia puterii anonime din țară (Antonacio 1995, pp. 6-7 cu referințe). Urmând această tendință generală a studiilor și informațiile oferite de dovezile arheologice și scrise ale tuturor celor trei categorii - mormânt -, cultul eroului și cultul strămoșilor, una dintre cele mai plauzibile sugestii se referă la procesul convergenței lor literare. În plus, aceasta din urmă este atestată explicit în cazul complexelor trilaterale din Eretria, de pe Agora ateniană și al Arhegesionului de pe Delos, considerate fie ca eroi, fie ca locuri de cult ale strămoșilor colectivi - *Tritopatori* (vezi în Antonaccio 1995, p. 263 și următoarele; Ekroth 1998, p. 119). Această convergență este evidentă și în textul legii sacre a lui Selinous care prescrie sacrificii aduse Tritopatorilor, care sunt aceleași „ca și pentru eroi” (A 9, după Jameson, Jordan, Kotansky 1993).

Având în vedere acest lucru și în lumina absenței argumentate mai sus a unei diferențe clare între sacrificiul olimpic și cel chtonian (vezi ultima dată în Ekroth 2000, 263-279), nu există niciun motiv să considerăm sensul lui Katayi^Ei v și OÚEI v ca definind sacrificiile „marcate” și „nemarcate” (pentru comentarii suplimentare, vezi Scullion 2000, 164-165, supra 4). Interpretarea cea mai plauzibilă pare să fie în conceptul că ambele verbe sunt destinate să desemneze secvența acțiunii rituale așa cum au fost descrise, de exemplu, în textul lui Selinous - mai întâi să se îndeplinească purificarea „Tritopatorilor poluați” *(katagidsein),* după care urmează sacrificiul adus „Tritopatorilor puri... ca zeilor *(thuein)* (A 13-17).

Tipul și succesiunea acestor acțiuni rituale oferă încă un punct de comparație cu ritualurile din sanctuarele tracice din gropi. Cea mai plauzibilă reconstrucție, bazată pe legea sacră a Selinous și pe interpretarea situației arheologice oferită până în prezent, conturează o serie de ritualuri purificatoare, cum ar fi sacrificiul de sânge și libațiile de lichide în pământ (groapă) pentru „ *Tritopatorii poluați* , ca și pentru eroi”, urmate de acțiuni obișnuite de tip thysia - pentru spiritele ancestrale pure „ca și pentru zei”. Un indiciu pentru înțelegerea sensului acestui ritual este oferit de pasajul din Porfir. (de ant. Nymph. 31), citându-l pe Pherecydes din Syros, care menționează cotloane, bârlocuri (gropi), peșteri, porți și porturi [1], însemnând într-un mod enigmatic trecerea sufletelor către și dinspre existența pământească (vezi comentariile din Seaford 1986, p. 13; ultima în <t>on B. 2000, p. 20-21; Fol V. 2003, p. 239-250). Potrivit lui Seaford, această idee ar putea fi considerată ca derivând din ritual, probabil similar cu cel al mai multor mistere grecești, care ar fi putut implica peșterile, șanțurile și porțile enumerate de Pherecydes (Seaford 1986, p. 13-14). După

cum s-a demonstrat, originea rituală a acestui concept ar putea oferi un indiciu pentru interpretarea structurilor gropilor atestate în contextul tracic, fiind un instrument esențial asociat cu transformarea și contactul dintre aceasta și Lumea de Dincolo.

În acest punct, ideea este coerentă în general cu practicile hitite, care, chiar și reprezentând cazuri îndepărtate spațial și cronologic, oferă analogii izbitoare cu subiectul nostru recent. Mai multe texte discutate recent de Collins descriu o serie de acțiuni rituale adresate Zeiței Întunecate Eailh și *Anunnaki* - zeitățile Primordiale ale Lumii Subpământene (vezi Collins 1995, p. 224-238). De obicei, acestea erau efectuate în aer liber, iar comunicarea se realiza prin intermediul unor gropi săpate în pământ, ca răspuns la o problemă specifică. Cea mai proeminentă referință la semnificația acestui element ritualic este dată de includerea Gropii *(Api)* printre zeii Lumii Subpământene, care nu este atât o mărturie a statutului său divin, cât o recunoaștere a puterii sale extra-umane de a conecta tărâmul zeilor cu cel al omului (Collins 1995, p. 225). Groapa a fost considerată a îndeplini o serie de funcții în ritualul hitit: ca un canal pentru zeitățile chtonice și ca o ușă prin care acestea primesc ofrande; ca modalitate de asigurare a fertilității pământului și a oamenilor; ca mijloc de eliminare a impurităților prin consemnarea lor pământului ca ofrandă sau, în final, pentru a atrage zeitatea în noua sa casă (Collins 1995, p. 226). În ceea ce privește sacrificiul animalelor în care sângele a jucat un rol semnificativ, cele mai frecvente victime au fost mieii, oile și purceii - aceștia din urmă oferind principalul motiv pentru trasarea unor paralele „tentente” cu unele dintre practicile atestate în cadrul *Tesmoforiilor grecești* și al misterelor eleusine (vezi Collins 1995, p. 237-238).

Mergând mai departe, pare acceptabil să extindem diapazonul argumentelor lui Collins și să subliniem anumite asemănări cu practicile descrise mai sus în complexele de gropi tracice, care ar putea avea originea în setul comun de idei dezvoltate într-un proces al interacțiunilor traco-anatoliene bine atestate încă din cele mai vechi perioade ale istoriei lor.

În lumina analogiilor prezentate până acum, sunt posibile mai multe concluzii. Ritualurile atestate în gropile tracice sunt cel mai probabil legate și adresate zeităților chtonice, dar au o oarecare legătură și cu noțiunea strămoșilor primordiali - *antropodaimonii* și

---

rou Xupiou <l>EpEKv5ou pu^ouç
Kai ßoOpouc; Kat avTpa Kat Oupa<; Kai. rcôA.aç A.Éyovwç Kat Sia **TOVTWV** aivmopévou tàç îCÎ:lv yEVÉO'Etç Kai. àrcoyEVÉO'Eiç ...

Stăpânii pământurilor locuite. Aceștia din urmă ar putea fi considerați ca amintind de conceptul eroilor creați și elaborați ideologic în cursul dezvoltării poliției grecești. Există câteva fapte suplimentare care susțin acest lucru.

Prima este implicită în posibilitățile de a stabili o relație teItorială între sanctuarele arheologice, așezările și necropolele existente pe același loc. În unele cazuri, există observații foarte importante făcute de excavatori. Câteva exemple precum cele din Troyanovo, Debelt, Drama, Staliyska mahala etc. indică existența consecutivă a așezărilor anterioare și a sanctuarelor de gropi ulterioare sau la o coexistență de gropi și necropole, de asemenea (EoiteB l 996; Jhixap!lyc et al. 2001, p. TOFIGO/6IH; KocTOBA 2005 , p. 54-55 , HHKOB , 2006 , p.

Prin urmare, se poate presupune că ritualurile atestate în sanctuarele din gropi erau probabil destinate purificării și sfințirii anumitor teritorii, despre care se credea că aparțineau spiritelor ancestrale. Prin urmare, acestea trebuiau să fie îmbunate prin libații, sacrificii de animale și sânge, ca „eroilor”, pentru a realiza transformarea și regenerarea lor - o idee comparabilă cu cea dată de Pherekydes. După aceea, spiritele pure nou-născute trebuie venerate „ca zei”, conform terminologiei legii sacre din Selinous. Al doilea motiv ar putea fi căutat în nevoia de autodefinire a comunității, care a confirmat ritualic autohtonia acesteia prin intermediul riturilor descrise. Cele mai substanțiale dovezi în sprijin sunt unele descoperiri particulare, comune inventarului gropilor.

Acestea sunt rămășițele de lut provenite din fiecare găleată a casei, tencuială de pereți, fragmente de vetre portabile etc. (rezumate în Tcop m ena et al., 1999, p. 171; pentru ultimele exemple atestate de practici similare, vezi în HexpH30B, BaJleHTHHOBa 2006, p. 144; ToHKOBa, Teop m eBa 2006, p. 164-165; ToHKOBa, MHKOB 2006, p. 166-167). Această categorie aparțin probabil fragmente de vase speciale cu ștampile sau inscripții care se referă la numele ulterioare ale unor așezări, precum aceasta din Debelt (Ea:ia6aiioB 1999, p.74, fig. 16) **(Fig. 6).**

Urmând această tendință de interpretare, cazurile în care au fost atestate doar părți ale scheletelor umane sau cranii individuale (EaiiafiauoB 1999, p. 69) ar putea fi considerate un act simbolic de depunere a relicvelor ancestrale. Această sugestie nu contrazice afirmația că acestea ar putea reprezenta un tip de măsură de precauție împotriva unui hannfol decedat, care zace neîngropat (f'eoprneBa 1999, p. 227; Georgieva 2003, p. 318-319). Este însă de remarcat faptul că antropodaimonii - stăpânii pământului - sunt, de asemenea, capabili să pună comunitatea în dificultate dacă nu sunt potoliți prin sacrificii.

Următorul grup de descoperiri, care, conform unor opinii, reprezintă „obiecte tipice ale cultului”, cum ar fi figurinele de lut de formă brută, zarurile etc., permite interpretarea în același context. Rara lor prezență, așa cum au subliniat unii cercetători, nu este atât de surprinzătoare pe cât s-a considerat a fi (EanafiaHoB 2002, p. 542). Acest tip de obiecte a stârnit un interes deosebit în rândul multor cercetători bulgari începând cu anii 50 [ai] secolului trecut (MHKOB B. 1958, p. 657-671; Ta"!eBa-XiiTOBa M. 1971; Teo.aocHeB 1990; <lo.i 1991, p. 83-95; 114-120; Teo.ocneB 1992).

În cursul studiului meu recent asupra problemei, se pare că cel mai plauzibil indiciu pentru interpretarea lor nu constă pur și simplu în forma lor (ca în Teo/iocneB 1990, 1992), ci în actul modelării și depunerii lor într-un context particular (Konova 2004; Koitosa 2005). Prelucrarea figurinelor de lut (noroi, pământ) este semnificativă pentru purificarea rituală în sine, așa cum este menționată și în textele hitite (Collins 1995, p. 227-228). Actul de a le așeza în groapă ar putea fi comparat - deși cu anumite rezerve, cu întregul set de acțiuni descrise și în narativul orfic despre argonauți (pentru interpretare, vezi <lo;i 2002, p. 120-122). Textul oferă o relatare a ritualurilor îndeplinite de Orfeu - nu cântărețul, ci magicianul, menite să o îmbuneze pe puternica Artemis chtonică - gardianul porții în spatele căreia era păstrată Lâna de Aur, prin săparea unui *bóthros de un copac,* prin aruncarea cu boabe și/sau figurine modelate brut (?) (Konona 2005, p. 153).

Este însă un fapt cert că exploatarea asemănărilor dintre tradiția literară și urmele ritualurilor atestate arheologic este mai mult sau mai puțin speculativă. Astfel, abordarea mai sofisticată se bazează, fără îndoială, pe analiza cuprinzătoare a întregului set de descoperiri în contextul ritualurilor din fiecare complex particular. Din acest punct de vedere, definirea figurinelor modelate brut și a altor descoperiri drept „obiecte cultice tipice” sună mai puțin convingătoare, deoarece restul descoperirilor situate în gropi își pot schimba sensul și funcția utilitară la nivel ritualic (vezi în Osbom 2004, 1-10). Prin urmare, apariția „figurinelor cultice” în complexe individuale ar putea fi considerată o manifestare a singularității actului magic de modelare, adică de discernere și denotare a naturii divine creatoare, responsabilă de organizarea și reînnoirea Cosmosului. Pe de altă parte, actul în sine trebuie să fi reprezentat un echivalent al purificării rituale prin intermediul unității divine cu strămoșii.

Având în vedere coincidența perioadei inițiale de existență a sanctuarului din groapă de către Debelt cu înființarea coloniei Apollonia Pontica și descoperirile de ceramică importată, una dintre opiniile plauzibile este că complexul reprezintă unul dintre „punctele de întâlnire” dintre noii coloniști și băștinași, unde Conner continuă să adopte ritualuri foarte apropiate de cultele ancestrale din Elada însăși și, pe de altă parte, de conceptul de polis conform căruia eroii prindeau contur exact în această perioadă. Acțiunile ritualice pe care le-au îndeplinit aveau scopul nu doar de a potoli spiritele ancestrale - stăpânii pământului, ci și de a oferi un fel de sancțiune sacrală a autohtoniei lor

în teritoriile nou colonizate prin „exercitarea ritualurilor conform obiceiului ancestral” și crearea astfel a unui nou „trecut” pentru ei înșiși, precum și a unei noi realități sociale și religioase, după cuvintele lui C. Antonaccio (Antonaccio 1999, p. 121).

BIBLIOGRAFIE

Alexandrescu, P. 1966, *Necropola tumultuoasă,* în *Histria,* 2, p. 409 - 422 .

Alexandrescu, P„ V. Evtimie 1959, *Morminte tracice de perioadă arhaică în necropola tumultoasă a Histriei,* Dacia, N S. 3, p.

Antonaccio, C. 1995, *O arheologie a strămoșilor. Cultul mormântului și cultul eroilor în Grecia timpurie,* Rowman & Littlefield Publishers, Maryland și Londra.

Antonaccio, C. 1999, *Colonizarea și originile cultului eroilor,* p. 109 - 121, în *Cultele eroilor din Grecia antică.* Lucrările celui de-al cincilea Seminar Internațional privind Cultul Greciei Antice la Universitatea din Göteborg (21-23 aprilie 1995), Stockholm.

Chenal-Velarde, I. „Studer, J. 2003, *Arheozoologia într-un context ritualic: cazul altarului sacrificial din Eretria Geometrică,* p. 215-220, în Kotjabopoulou, E. „Hamilakis, Y. „Halstead, P. „Gamble, C. și Elefanti, V. (eds.), *Zooarheologia în Grecia: Progrese recente,* Londra.

Deoudi, M. 1999, *Heroenkulte in Homerischer Zeit.* BAR International Series 806. Oxford.

Ekroth, G. 1998, *Altare în cultele eroilor greci. O trecere în revistă a dovezilor arheologice,* p. 117 - 130, în: (ed.) R. Hagg. *Practicile cultice din Grecia Antică din dovezile arheologice.* Stockholm.

Ekroth, G. 2000, *Ofrande de sânge în cultul eroilor greci,* p. 263-280, în *Eroi și eroine,* suplimentul Kemos 1 O. Liège: Centrul Internațional pentru Studiul Religiei Greciei Antice.

Ekroth, G. 2002, *Ritualurile sacrificiale ale cultelor eroilor greci din perioadele arhaice până la elenistică timpurie,* Suplimentul Kemos, 12. Liège: Centrul Internațional pentru Studiul Religiei Greciei Antice.

Fol, V. 2005, *Herooni - Morminte - Sanctuare,* p. 67-78, în *Tracia XVI. În studioul Onorabilului Congres al X-lea, Thracicorum, Serdicae. MMV.*

Forstenpointner, G. 2003, *Moștenirea prometeică - investigații privind procedura rituală a sacrificiului „olimpian”,* p. 203-213, în Kotjabopoulou, E., Hamilakis, Y., Halstead, P., Gamble, C. și Elefanti, V. (eds.), *Zooarheologia în Grecia: Progrese recente.* Londra.

Gebaucr, J. 2002. *Pompe und Thysia. Povești atice despre sacrificii de animale pe vaze cu figuri negre și roșii.* Munster.

Georgieva, R. 2003, *Morminte neobișnuite din Tracia (secolul Ier târziu î.Hr.),* p. 313-322, în: Tracia XV.

Hägg, R. 1998, *Osteolog; și Practica sacrificială greacă,* p. 49-56, în ed. R. Hägg, *Practica cultului grecesc antic din dovezile arheologice.* Stockholm.

Hughes, D. 1991, *Sacrificiile umane în Grecia antică.* Routledge. Londra-New York.

Janakieva, Sv. 2005, *Les temiognages des auteurs de "Sacrifices" de Veuves en Thrace,* p. 151 - 162, în Thracia XVI. *In Honorem X Congressus Studiorum Thracicorum.* Serdicac. MMV.

Morris și colab. 2000 = Morris I., Jackman T., Blake E., Gamand B., Tusa S., *Universitatea Stanford: Săpături la Acropola de la Monte Polizzo, Sicilia, III:* Raport preliminar asupra sezonului 2002. MAAR 47.

Oppennann, M. 2004, *Poleisurile pontice de vest și mediul lor indigen în epoca preromană* (=Scrieri pentru arheologie și istorie culturală a regiunii Mării Negre 2), Langenweißbach: Beier &

Beran.

Osbom R. 2004. *Tezaure, obiecte votive, ofrande: arheologia obiectului dedicat,* p. 1-10, în World Archaeology, vol. 36. *Obiectul dedicării.* Taylor and Francis Ltd.

Power - Nagy 1999 = *ODISEEA lui Homer,* Traducere de Samuel Butler, revizuită de Timothy Power și Gregory Nagy, *Odiseea homerică și cultivarea dreptății,* Președinte și membri ai Colegiului Harvard : disponibil pe http://www.uh.edu/~cldue/3308/3308 SOURCEBOOK.5.pdf

Ricthmüller, J. 1999, *Bothros și Tetrastyle: Heroonul lui Asclepius la Atena,* p. 123-143, în ed. Hägg, R. *Cultul eroilor greci antici. Lucrările celui de-al cincilea Seminar Internațional despre Cultul Greciei Antice,* Stockholm (21-23 aprilie 1995).

Riethmüller, J. 2001, *Asclepieia - Sanctuare și culte ale unei zeități vindecătoare grecești.* Heidelberg: Editura de Arheologie și Istorie.

Scullion, S. 2000, *Sacrificiu eroic și chtonian: noi dovezi din Selinous,* în Journal of Papirology and Epigraphy, nr. 132, pp. 163-171.

Sîrbu, V. 2006, *Oameni și zei în lumea geto-dacilor/Man and Gods in the Geto-Dacians World,* Brașov.

Solcs, J. 2001, *Reverența pentru strămoșii morți în Creta preistorică,* p. pp. 229-236, în *Aegaeum 22 „POTNIA. Zeități și religie în epoca bronzului din Marea Egee”,* ed. Robert Lanineur și Robin Hägg, *Lucrările celei de-a 8-a Conferințe Internaționale din Marea Egee de la Göteborg.* (12-15 aprilie 2000).

Tonkova, M. 2003, *Sanctuare de gropi din Epoca Târzie a Fierului din Tracia: contribuția studiilor de la Gledachevo,* p. 479-504, în Tracia XV. *Studiu în cinstea poporului antic al LXX Alexandria,* TANGRA - Editura TannakRa.

Tonkova, M. 2004, *Sanctuarele în groapă și problema sacrificiilor umane în Tracia,* pp. 237-241, în: Nikolov, V. - Bacvarov, K. (ed.), *De la Domica la Drama. Volum memorial pentru Jan Lichardus,* Institutul Arheologic și Muzeul Academiei Bulgare de Științe, Sofia.

van Straten, FT 1995, *Uiera kala. Imagini cu sacrificiul animalelor în Grecia arhaică și clasică, (=Religii în lumea greco-romană. Ed. R. van den Brock, HJ Drijvers, HS Versnel)* Leiden, New York, Brill, Koln.

Vulchcva, D.2002, *Un sanctuar de gropi:,* p. 103 - 125, în ed. Bozkova, A., Delev, P. *Koprivlen: A Thracian Settlement,* voi. Eu, NOUS Publishers Ltd., Sofia.

***

EajiaoauoB, II. 1999, *Gropi rituale tracice* DE *Debelt,* ApxeoJioruH 4, pp. 62-7

Ea.'iaoauoB, 11. 2002, *Pumycribue >i.\tbi r:.ar:. yiiuaepcaibiibiU :J'iesienm ofityeHuH c 602a.nu 6 JJpemieu <</>paruu u CKUrjiu, (Gropiile rituale ca element universal în relația dintre om și zeu în Tracia și Sciția),* p. 541-546, în *Lucrările celui de-al VIII-lea Congres Internațional de Tracologie; Tracia și Marea Egee* (Sofia - Yambol, 25 - 29 septembrie 2000). Sophia.

EoKKOBa, A., HHKOB, K. 2005, *„Săpături la sanctuarul tracic din satul Malko Târnovo, regiunea Chirpan”, p. 74-76, în A XXIV-a Întâlnire* a muzeelor din Bulgaria de Sud-Est, vol. 1 .

I'eoprueBa P. 1991, *()6pednu >l.vu* li *opuuiqa 6 T/JlfKUfl (r:.pai ua* fi - *I xu:i. np. Xp.)(gropi rituale și locuri de ofrande în Tracia (sfârșitul mileniului 2" d - 5' î.Hr.).* ApxeojiorHR 1, p. 110 .

I'oprucBa și colab. 1999 = LcoprncBa P., CrmpujioiiOB T., Pexo M. 1999. *Emiio.ioeufl Ha mpar:.ume (Etnologia tracilor).* Editura Universitară „Sf. Kliment Ohridski” Sofia.

rocno;iMiiOB K., KocTOBa K. 2005, *Cnacume.viu apxeo.iozunecKU pa3Konr:.u Ha o6er:.m M 16, JIOT 5, AM TpaKwt. a seM.'iuiyemo iia c. TpoHiioao, o6ufwta Kaweno (Săpături de salvare la obiectul N 16 din zona satului Troyanovo, municipiul Kameno)* , p. 54-55, în A *XXIV-a Întâlnire a muzeelor din Bulgaria de Sud-Est, vol. I.*

JlpaiKCBa ll 2005. *Apxeo.iozmiecKU npoyHaan* UR *na o6er:.m M 22 De la 5 dimineața „TpaKun” în*

jurul Kpi , cmiuia, oufufiuia Kcmteno, numărul 2004, p. 53-54, în A *XXIV-a Întâlnire a Muzeelor din Bulgaria de Sud-Est, vol. I.*

KapaiioToB, MB., KuHiiiKHHa, Il. 2005. *TpaKuucr:.o ceem . moarte om Kbcno:J1CejiR3nama enoxa npu c. Bpamuifa, o6ii(una Kaxieno, Oowcm Eypeac,* pp. 31-32, în *A XXIV-a Întâlnire a Muzeelor din Bulgaria de Sud-Est, vol.*

KouOBa, JI. 2004. *Mazimmci net oopasum e. Fnuiieiiu Ky.tmoeu (fieypu om pauona in c. Kotteeo, E:IXO6CK() (Imaginile magice. Figurine de cult de lut din satul Konevo, regiunea Elhovo,* Rezumat în limba engleză), Buletinul Muzeului Național de Istorie, XIV.

KoHoBa ,JL 2005. *The unexpected.ieii oped. Eiuiieiiu Ky.'imoeu rfiuzypu om ner:.pono.w na Ano.ionuH llonmuKa(Magic andfuneral riteness. Clay cult figurines from the necropolis of Apollonia Pontica,* abstract in English), p. 148 - 164, în *Eroi adormiți. Studii în onoarea lui Liubae Ognenova - Marinova,* Editura Faber, V. Tamovo.

Jla3GBa, **IJ, N.** 2000. *Xe p w:. b . iu Ky.imbm Kbx xe po R 6 d p emiama 6anKaHCKa mpadin/iiR (Heracle și cultul eroilor în tradiția balcanică antică),* p. 131-142, în *Tradiții și transformări ale elementelor culturale în Europa de Sud-Est antică,* Seminarium Thracicum 4.

Jlnxapnyc ct al. 2001 = JInxap.uyc, J:l., A 11 TCTOB, JI., BepTeMec, <D., **EXT,** P., Către T HH'-i a po **B,** P., J;IJineB, *l1.* 200 1. *Jf.putere. Hic.iedeaHUH e .MuKpopezuoHa Ha c. Jf.pa.Ma (Ozouimonna Ewizapun). ()6o6ufenue Ha ocuoenuine peiy.rz m amu iia 6b.izapo- z e p.MancKume paJKonKu om 1983 do 1999 z.(Forschungen in der Mikroregion von Drama, Sudbulgarien)* University Press "Sf. Kliment Ohridski", Sofia.

MHKOB, B. 1958. *Hapodna xte d uifuna y cmapume mpaKu, (Medicina tradițională a tracilor antici),* p. 657 - 671, *în Studia in honorem academici Dimitar Decev,* Presa Academiei Bulgare de Științe, Sofia.

HexpiBOB, E., BaieHTHHOBa, M. 2006. *Cn a cum e .w U paiKonKu HCI HMHO cBe m u r uje om J1ce.iH3nam a enoxa u ce . sotia da Hi/da 6po ii 3oea enoxa npu zp. CeWlen z pa d (Săpăturile de salvare a unui sanctuar de groapă din epoca fierului și așezarea timpurie din bronz de către Svilengrad),* în Rapoartele anuale ale excavațiilor arhecologice din Bulgaria pentru 2005, p. 144 - 146 .

HHKOB, K. 2005. *floae c oop eduu H.MU om pmmama :i1c:e:iH3Ha enoxa 6 .M. „Ce.iuiyemo" Kpau c. H. F p adeif , odufuna* Padneeo, p. 67, în A *XXIV-a Întâlnire a muzeelor din Bulgaria de Sud-Est, vol. I.*

Ta '-IC Ba -XHTOBa, M. 1971. *Hueenma p , pumyaa u damupoeKa iia .RichHama z p o6nuya npu c. Cma p oc e iK a,* Apxeo11ormi 3, p. 42 - 51 .

Theo;ioCl1CB , 1990. *Jocul sacru al orficilor , Tipul* 3, p. 65-77.

Teoaocnen, 11. 1992. *Muc me p ua.inume uzpal./Ku ua m p aKuiicKume oprjm/u (Misterele „jucării" ale orfilor traci),* Orphcus 4, p. 92-100.

ToHKOBa, M. 2005. *llpod.iesrbm ia HoaewKomo J1CepmBonpuHouienue 6 T p a K U H (Problema sacrificiului uman în Tracia Antică), p.* 67-73, în *Ținuturile Bulgariei - leagăn al culturii tracice.* Lucrările conferinței expediției trace pentru investigații tumulare din V. Tamovo (mai 2003) , vol. 2, Editura Universitară "Sf. Kliment Ohridksi", Sofia.

T O **H** KO B a, M., **J HMHTPOB,** *3 .* 2005. Studiul *muzeelor din Bulgaria de Sud-Est și al Bulgariei de Sud-Est, publicat de K y niy Ka , ÎN lucrarea LUI Ma.'iKo* ***Tbpuoeo*** *, lucrare de cercetare (ÎN lucrarea lui K m M !, 11 din Raportul privind organizarea Conferinței „Tpa.KUH" , p .* 75-76, în A *XXIV-a Întâlnire a Muzeelor din Bulgaria de Sud-Est, vol. I.*

ToHKOBa *, M. ,* TeoprHeBa , B. 2006. *DIFERENȚA dintre cele două țări . Fiedal./eBo , o6eKm „Jf.eopa", care a lucrat în domeniul săpăturilor arheologice din* Padneeo, p. 164-166, în Rapoarte anuale ale săpăturilor arheologice din Bulgaria pentru

ToHKOBa, M., **MHKOB,** P. 2006. *X.MHO ceemieiuufe om V - nanaiomo ua HI B. np.Xp. 6 M. Kapa610.iK)K npu c. Jl6uiKOBO (o6eK m N! 9, KM 222.050 - 223.570 no OBOC ua .'JICn. .'inHwima n.ioBdiB -*

Ceuienzp a d, p. 166 - 167, în Rapoarte anuale ale săpăturilor arheologice din Bull pentru 2005.

ToH'-le B a , E. 1967, *Apxaul./HU .Mamepua.iu 0111 Odecoc ,* în Buletinul Institutului de Arheologie XXX.

<1>o11, A11. 1991. *TpaKHUCKimm 'Jf.uouuc. Kuuz a nbpBa: 3azpeii. (Dionysos tracul. Cartea întâi. Zagreus),* Editura Universitară „Sf. Kliment Ohridski”, Sofia.

<l>on, An., 1998. *Tematică publică. Publicație în limbajul copiilor,* Riva Press, Sofia.

<l>on, Ai. *2002, 7'pa/a/ùcKitRm J(uonuc. Knuca mpema. Ha'ioGaaane u GRpa (Dionysos tracul. Cartea a treia. Numire și credință),* Editura Universitară "Sf. Kliment Ohridski", Sofia.

*l>on, An. 2004, *ûrphica Magica I.* Editura Universitară „St. Klimcnt Ohridski”, Sofia

<l>o.ri, B. 2000, *Monumente megalitice și săpate în stâncă în Tracia Antică (Monumente megalitice și săpate în stâncă în Tracia Antică),* EDITURA Universitară „St. Kliment Ohridski” și Demax, Sofia.

<l>pe B. *2003. Moufu na xe p ou ,* p. 238-241, în *Studia in honorem prof. Iordan Lordanov, al 7-lea colocviu de studii istorice „Omul în trecut”,* Muzeul Regional de Istorie - V. Târnovo (20-21 mai 2003).

<1>o;i B. *2006. Numele unui călugăr din țara IO ?ou3mo și Japonia ÎN Maw AUIR .* Disertație de doctorat. În curs de publicare.

România
Bucureşti
Rusia"
Doman kulak
Kavarna
bunic
ă
Sofia
• ^Mlovo
Sam o
acoperire
Pistiros
Vratitsa Krastina
Burgas
Tsoyanovo
Strâmtoarea
Zagara
Chcrna gora
e Radnevo Gledachevo
Dramă
• Cu.pup
Mednikarovo •
Introduce
• Grădinițe poloneze
• Glavan
Persoa
ne cu
dizabili
tăți
Eleslutsa
Yabalkovo
Zlatovrnh
Dimitrovgrad
Svilengrad
Koprivlen
1

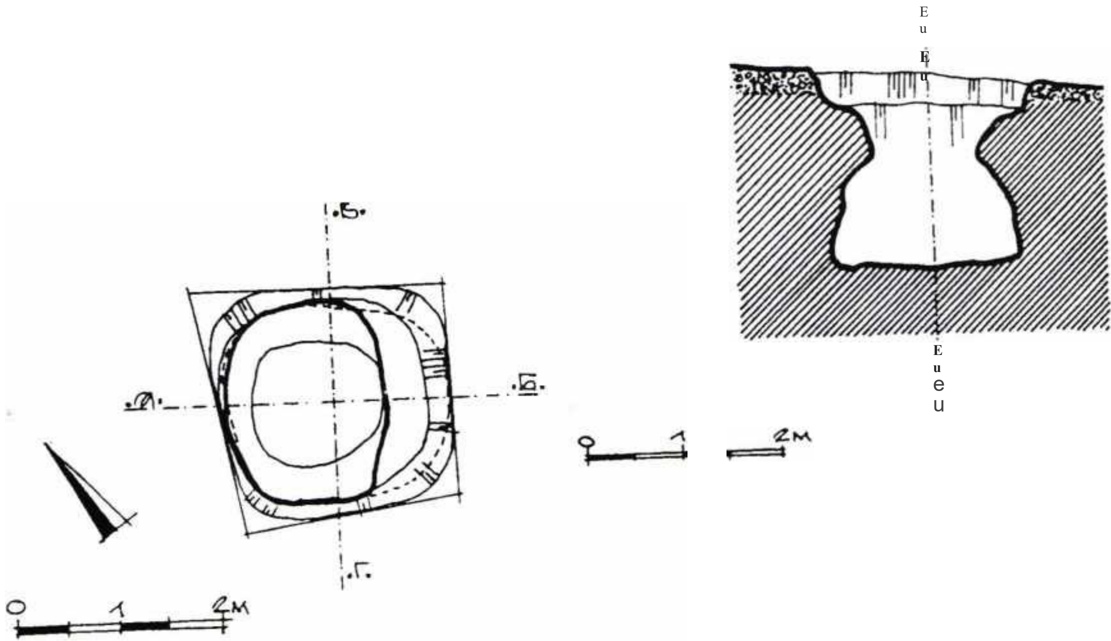
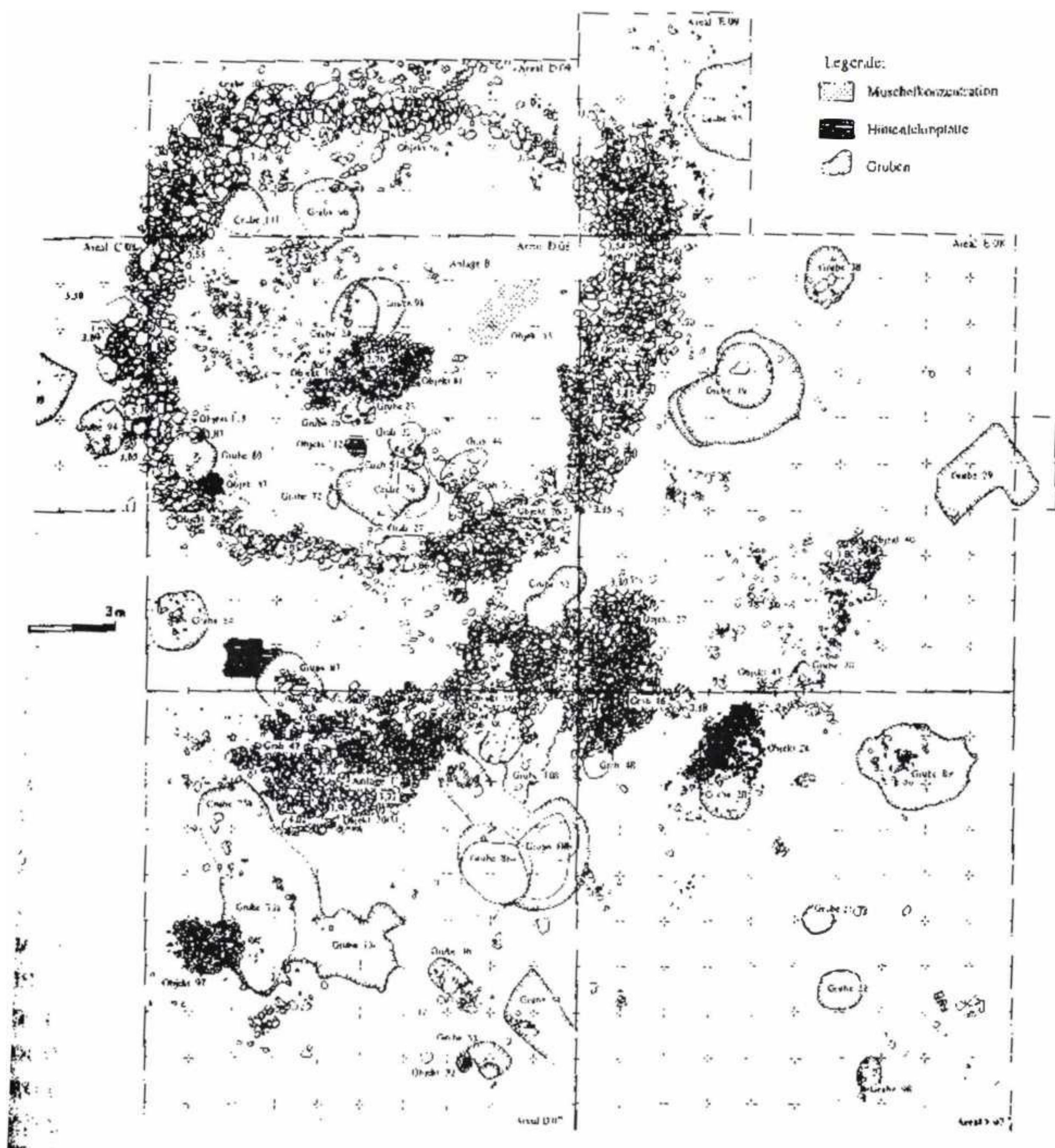

Fig. 1. Harta sanctuarelor arheologice din Bulgaria.
Fig. 2. Plan și secțiune transversală a gropilor rituale de la Debelt (după Balabanov 1999, fig.9).

137, fig. Pl 47) Despre structura B din Piața Drama -Kairyaka (după Lichardus și colab. 2001, p.

Una dintre structurile rotunde cu gropi rituale de pe Acropola de la Monte Polizzo (după Morris și colab., 2002).

Structura A

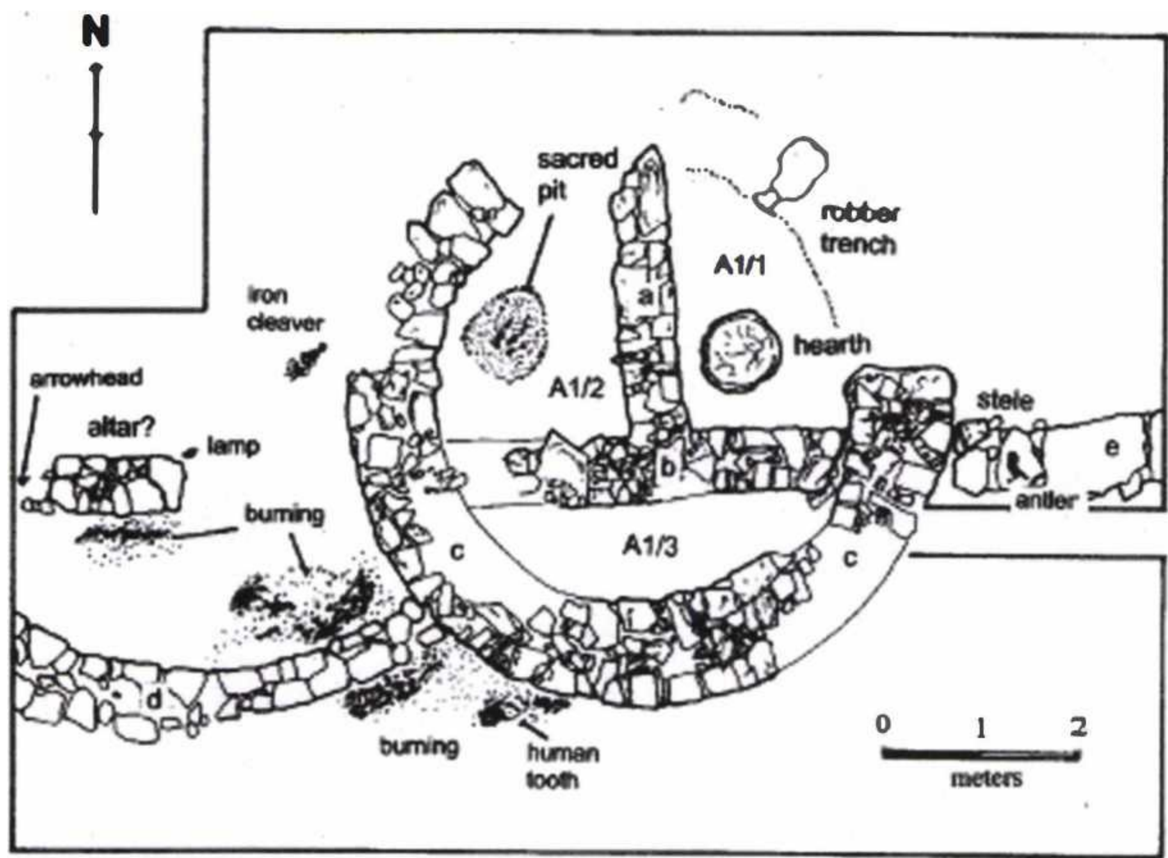

Fig. 4. Structura rotundă A cu gropi rituale din Acropola de la Monte Polizzo (după Morris și colab., 2002).

Altar gol pentru libații și groapă rituală în Erehtheionul atenian
(După Ekroth 2000, 275, **fig.1);**

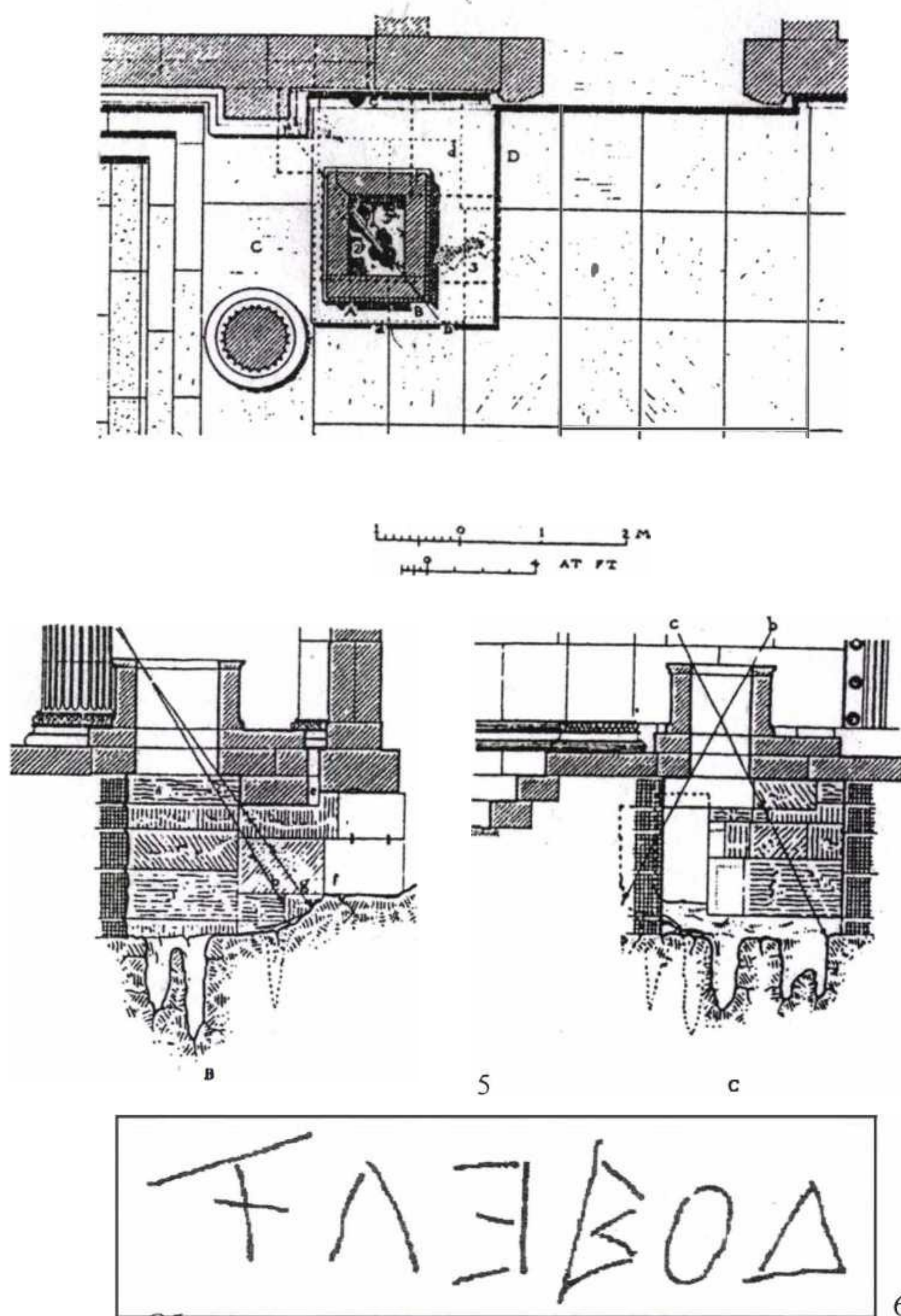

Fig. 5. Hollow altar for libations and ritual pit in the Athenian Erechtheion (after Ekroth 2000, 275, fig. 1).
Fig. 6. Graffito inscription with the name of the settlement near Debelt (after Balabanov 1999, 74, fig. 16).

SANCTUARE DIN SARMIZEGETUSA REGIA (GRĂDIȘTEA MUNCELULUI), JUDEȚUL HUNEDOARA

Adriana Rusu-Pescaru, Eugen Pescaru (Deva- Romania)

Cuvinte cheie: sanctuare dacice, temple, Sarmizegetusa Regia, fundație, calcar.
Rezumat. Sanctuarele, adevărate temple ale antichității geto-dace, reprezintă ingeniozitatea, talentul și priceperea constructorilor acestor edificii de cult de mari dimensiuni, cu o arhitectură aparte. Aproape fiecare structură și arhitectură de fortificație, indiferent de caracterul său, include și sanctuare. Aceste sanctuare au o formă dreptunghiulară, asemănându-se unui șir de socluri din calcar sau andezit, fie circulare, simple sau complexe. Literatura de specialitate a menționat până în prezent aproximativ 35 de sanctuare. Sunt cunoscute 26 de sanctuare liniare și 9 circulare.

Așezările și cetățile din Munții Șureanu, cunoscute sub numele de „Cetățile dacice din Munții Orăștie", sunt situate în sectorul montan central și vestic al lanțurilor muntoase ale Carpaților Meridionali. Majoritatea cetăților sunt concentrate în jurul râului Grădiștea sau Apa Oreaului, afluent al râului Mureș.

Ruinele Sarmisegetusei Regia, glorioasa capitală a statului dac, sunt situate pe o înălțime stâncoasă numită „Piciorul Muncelului", la 1 OOO m deasupra nivelului mării. Aici se află zona sacră cu sanctuare - construcții religioase realizate odată cu creșterea importanței Sarmisegetusei. Acestea au fost ridicate de la domnia lui Burebista până la cea a regelui Decebal, pe două terase deluroase situate la nord-est de cetate **(Pl. I).** Existau 11 sanctuare, dintre care 9 de tip dreptunghiular și două de tip circular, și pe lângă acesta se află și „Soarele de Andezit".

Numărul și gloria sanctuarelor indică faptul că este vorba despre sfântul munte „Kogaionon", menționat de Stabon.

Marele sanctuar de calcar *ry2* (**Pl. II)** a fost identificat pe terasa a Xl-a în timpul campaniei arheologice din 1951. A fost investigat în anii următori, inclusiv 1979-1981, ca urmare a lucrărilor de conservare și restaurare de la Sarmizegetusa Regia. Rampa cu sanctuarul situată la sud-est de izvor este orientată NE-SV și păstrează patru etape de construcție.

Privită cu susul în jos, aceasta este o construcție romană din lemn așezat peste un strat de piatră care acoperă rămășițele nivelate ale sanctuarului după distrugerea fortăreței incendiate și cucerite de romani în anul 106 d.Hr. Acest nivel a fost găsit la o adâncime de aproximativ 1 m.

Al doilea nivel, aparținând fazei dacice, se află la doar 0,35 m sub cel roman, unde am găsit urmele unui sanctuar alcătuit din stâlpi de andezit așezați pe o substructură realizată...

[1] Antonescu, D., *Introducere în arhitectura dacilor,* București, 1984; Crișan, I. H., *Spiritualitatea geto-dacilor,* București, 1986; Glodariu I., laroslavschi E., Rusu A., *Cetăți și așezări dacice în Munții Orăștiei,* București, 1988; Glodariu I., Pescaru Rusu A., laroslavschi E., Stănescu Fl., *Sarmizegetusa Regia - capitala Daciei preromane,* Deva, 1996; A Rusu-Pescaru, *Sanctuarele Daciei,* Deva, 2005.

[2] C. Daicoviciu and alli., MCA V, 1959, *p.395-399;* MCA VI, 1959, *p.357;* MCA I, 1961, p.304-305; H. Daicoviciu, *op.cit., p.207;* I.H. Crișan, *op.cit,* p.176-185; H. Daicoviciu and colab., MCA 1980, p.161-163; MCA, București, 1983, *p.233;* MCA 1986, p.115.

din piatră de legare a lutului **(Pl. III).** La mijlocul suprafeței conturate de stâlpii de andezit, se aflau 7 piedestaluri de calcar cu diametrul mediu de 1,30 m și grosimea de 0,20-0,25 m, susținute de o „fundație" realizată din piatră nefinisată amestecată cu pământ **(Pl. IV).** Rampa laturii nordice care constituia accesul la sanctuar pare să fi fost la acest nivel. Rampa avea o lățime de 2 m și era realizată din blocuri de calcar.

Pe partea nordică, aproape de capătul rampei de acces, investigațiile arheologice au identificat o altă urmă de „fundație”, care ar fi putut fi urma 8 [stânga] de pe aliniamentul cu șapte piedestale din mijlocul terasei.

Următorul nivel **(Pl. III)** se află la o adâncime de 2,85 m, unde au fost descoperite patru rânduri de piedestaluri de calcar, fiecare având câte 13 părți *in situ* , de dimensiuni similare cu cele precedente, respectiv 1,30 m diametru și 0,20-0,25 m grosime. Pe suprafața unor piedestaluri s-au observat goluri circulare cu diametrul de 0,50-0,80 m, urme reprezentând diametrul coloanelor de lemn ridicate pe aceste piedestaluri. La vest, pe o substructie similară cu cea pe care au fost amplasați pilonii de andezit ai nivelului 2, au apărut urmele a șapte piloni de lemn cu diametrul de 0,50-0,80 m, iar la est există doi piloni plus patru urme cu diametrul mediu de 0,40 m. Distanța dintre pilonii de lemn era de 2 m. Aceste ultime patru urme, descoperite în 1980, au condus la concluzia că pilonii de lemn se aflau pe toate cele patru laturi ale sanctuarelor. Întotdeauna atunci s-a observat că piedestalele de calcar erau așezate pe „fundații ”[3], săpate sub formă de conuri în materialul de umplutură al terasei **(Pl. IV).** Acestea aveau un diametru maxim de 1,60-1,85 m și o adâncime de 1,60-1,90 m **(Pl. IV).** Aceste „fundații” erau realizate din piatră și lut, iar spațiul dintre ele depindea de spațiul dintre piedestale, deoarece acestea constituiau sistemul de rezistență al piedestalelor pe care erau ridicate coloanele de lemn. Investigațiile efectuate între 1980-1981, pe latura de est a sanctuarului, au relevat urma fundației nr. 14 din rândul de piedestale. A 15-[a] „urmă de fundație” a fost distrusă de operațiunile de săpare anterioare, la verificarea elevației peretelui lateral nordic la descoperirea sanctuarului. Se admite că, în cazul acestui nivel de construcție a edificiului, este vorba despre un sanctuar alcătuit din 4 rânduri de câte 15 coloane fiecare. Așadar, avem un sanctuar cu 60 de coloane distanțate la 3,20 m între rânduri și 2,50 m între coloane (interax). Pe partea de sud, zidul suspendat al terasei este dublat de un alt zid gros de 1,30 m. Paralel cu zidul, la 2,55 m de acesta, există unul similar, dar cu grosimea sa de 1,08 m. Aceste două rânduri de ziduri mărgineau scările de acces la sanctuar, iar această scară este realizată din lespezi de calcar care se termină în fața unei rampe situate la 0,40 m deasupra zidului terasei, corespunzătoare nivelului de netezire al acestei faze de construcție **(Pl. III,** 2). Este evident acum că piedestalurile din cele 2 rânduri (al 14 [-lea] și al 15 [-lea]) au fost demontate și reutilizate pentru faza de construcție, împreună cu cele 8 piedestaluri din mijlocul sanctuarului și incintei cu stâlpi de andezit. Ultimul nivel observat la o adâncime de 4,40 m constă dintr-un rând de 3-4 grupuri de blocuri de calcar dispuse în cruce sau triunghiular **(Pl. III,** 1). Acestea au fost descoperite pe partea estică a terasei sanctuarului. Totodată, pe această direcție au apărut niște lentile [4]realizate sub formă de găuri semisferice umplute cu pietre nefinisate legate de lut, care constituie fundația bazei de susținere a coloanei.

Terasa de 41 x 13 m, pe care este amplasat sanctuarul, similar cu toate terasele de aici, a fost amenajată de daci și este susținută de ziduri masive din blocuri de calcar, construite folosind tehnica *murus dacicus* . Zidul de susținere a terasei marelui sanctuar de calcar se întinde pe trei laturi (nord, sud și vest), zidul are o grosime de 2,50-2,90 m și este alcătuit din 11-13 straturi de blocuri. Din colțul de sud-est al sanctuarului, pe partea de sud-est până la cea de nord-vest, la nivelul de 2,40 m pornește latura unui turn de formă dreptunghiulară. Turnul face parte din acest prim nivel dacic de pe rampa sanctuarului.

De la descoperirea sa, s-a considerat că era un sanctuar deschis, cu coloane ridicate pe piedestalele de calcar, înalte de până la 1,50 m. Apoi, se propune o altă „reconstituire”: un birou pe două niveluri, și anume subsol și parter, cu pridvor, *pivniță* și acoperiș, un sistem inspirat de sistemul

3 H. Daicoviciu and alli., MCA 1986, p. 105-106.
4 Idem, *op.cit.,* p.106 fig. 113.

templelor dipterale grecești combinat cu cel psido-dipteral.[5] **(Pl. V).** Această opinie contrazice influența greacă, dar menține ideea privind existența unui acoperiș și a unei închideri parțiale cu piloni de lemn și a unei clime a subsolului și a altor elemente, cum ar fi veranda, pivnița.[6 7 8] **(Pl. VI).** Conform altor opinii, aceasta ar fi o reconstituție cu coloane, acoperiș și pereți din lemn ' [1] **(Pl. VII).**

În urma analizei tuturor opiniilor, s-a concluzionat că este vorba de un sanctuar alcătuit din 4 rânduri de câte 15 coloane fiecare. Fiecare dintre piedestaluri este așezat pe o fundație a cărei adâncime nu permite prezența unei alte construcții la subsol. Aceste fundații au fost necesare pentru a prelua presiunea coloanelor din roca friabilă și în special din umplutura de piatră. La doar 0,80 m de rândul marginal se află rândul de stâlpi de lemn care nu permit suficient spațiu de circulație pentru construirea zidurilor de-a lungul acestei distanțe. Astfel, rămâne în continuare posibilitatea unui edificiu alcătuit din stâlpi de lemn susținuți de stâlpii de calcar menționate, care, la rândul lor, susțin un acoperiș din șindrilă, iar stâlpii constituie doar închiderea, un contorsionator în jurul sanctuarului, iar acest lucru este comun și pentru alte sanctuare. Accesul era asigurat de escalele sanctuarului sudic **(Pl. III, 2).**

Pe baza celor menționate mai sus, împreună cu arh. Lavinia Bratcscu și arh. Richard Sillcr de la Institutul de Design Hunedoara-Deva, am încercat să refacem acest mare sanctuar din calcar din secolul al XI-lea, faza a XI-a, cu patru rânduri de cincisprezece piedestale fiecare și o incintă din stâlpi de lemn **(Pl. VIII),** ținând cont de structură și de caracteristicile de rezistență.

Rezultatele indică faptul că este vorba despre un sanctuar ale cărui coloane au 6 m înălțime.

Micul sanctuar de calcar a fost investigat între anii 1962-1963 [și] este situat la sud de terasei XI, între marele sanctuar de calcar și drumul antic pavat **(Pl. IX, 1).** Există o probă de blocuri de calcar care a fost parțial acoperită cu pământ provenit din săpături mai vechi. În urma îndepărtării blocurilor, s-a observat existența unui nivel de netezire, pe care au fost găsite fragmente ceramice de suprafață și obiecte metalice dacice și romane. Pe întreaga suprafață s-au găsit urme semnificative de pericol de incendiu, care pe alocuri au identificat colorarea roșie a solului. Cantitatea mare de blocuri de calcar a indicat că au fost aduse de acolo sau că au căzut din paramentul drumului antic, dar oricum acestea nu erau *in situ* și făceau parte dintr-un zid sau dintr-o structură de construcție. Acest prim nivel a fost probabil contemporan cu a doua fază a construcțiilor sacre, caracterizate prin utilizarea andezitului. Astfel, se explică prezența la acest nivel a materialelor romane.

După curățarea completă a acestui nivel, săpăturile au continuat și, la o adâncime de 0,40 m, a fost găsit un al doilea nivel din lut galben-roșcat. Pe acest nivel, s-au găsit piedestaluri de calcar de aceeași formă și dimensiune, asemănătoare cu cele ale sanctuarelor mari, dar acestea erau aranjate pe trei rânduri de câte 6 pietre fiecare **(Pl. IX, 2).** Sanctuarul este orientat NE-SV.

Fiecare piedestal de calcar a fost așezat pe o lentilă de fundație construită în același mod ca și sanctuarul anterior, ceea ce demonstrează că existau și coloane de lemn pentru susținerea acoperișului. În jurul acestui sanctuar nu au fost găsite până în prezent urme ale unor eventuali stâlpi de incintă, dar la colțul de nord-vest a fost găsit un prag format din blocuri de calcar **(Pl. IX, 2).** Întotdeauna pe această latură a sanctuarului a fost găsit un canal de mici dimensiuni, format din lespede de calcar.

Sanctuarul descoperit aparține primei faze de construcții caracterizate prin utilizarea calcarului și, prin urmare, este probabil contemporan cu marele sanctuar de calcar din apropiere. Dar este cu 1,80 m mai înalt. Se observă că, după abandonarea micului sanctuar de calcar, terenul nu a mai fost folosit pentru construirea unui sanctuar de andezit, așa cum a fost în cazul marelui

---

5' I.H. Crișan, Burebisia², p.391-395.

6 D. Antonescu, R\1\1 1, 1980, p.69-76; Idem. ***Arhitectura.*** p.51-66.

7\1. Strîmbu, I. Glodariu, Acta\\1 XVIII. 1981. p.377-386.

8* St. Fercnczi, \1CA X. 1973, p.65; H. Daicoviciu, Dacia. p.209; I.H. Crișan. Spiritualitatea. p.187.

sanctuar de calcar. Peste micul sanctuar de calcar, după operațiunea de nivelare, au fost construite doar una sau mai multe clădiri din lemn de brad.

Sanctuarul de andezit al terasei Xa **(Pl. X, 1).** Terasa X, situată la vest de terasa XI, are 70 m lungime și 40 m lățime și este mărginită la est și vest de ziduri masive care o separă de terasa superioară IX și de terasa inferioară XI. Zidurile sunt realizate folosind tehnica comună *murus Dacicus* . Zidul care separă terasa X de terasa IX are o grosime de 3,20 m și se observă două elemente distincte: prezența pe alocuri a unor fante verticale pe fața zidului și o balustradă în partea sa superioară.

Celălalt zid care separă tenacele X de cel inferior XI este un zid dublu. Ambele ziduri construite în etape diferite au o înălțime de 4-5111 m. Primul zid, construit în prima fază, a urmat configurația terenului, linia întreruptă în unghi a tenacelor X, după care, la o anumită dată, a fost construit al doilea zid lipit de primul **(Pl. X, 2).** Ambele ziduri au câte două paramente cu dimensiunile de 2,50 m și respectiv 1,70 m. Al doilea zid pare a fi decorativ, în partea sa superioară existând blocuri cu inscripții grecești de jur împrejur. Investigațiile din anii 1951-1952 [9]au indicat existența, pe terasa X, a două sanctuare, unul din calcar, corespunzător fazei de construcție a primului zid suspendat din tenace, și un zid de andezit, când terasa a fost extinsă și al doilea zid a fost ridicat. Pe suprafața sanctuarului au fost descoperite 33 de piedestaluri de andezit *in situ,* cu diametru variabil de 2,05-2,25 m și grosime de 0,35 m. Acestea erau aranjate pe patru rânduri paralele, două pe partea de nord-vest cu zece piedestaluri și două pe partea de sud-est cu opt, respectiv trei piedestaluri și două pe al șaselea. Distanța dintre rânduri este de aproximativ 4 m, iar intervalul dintre piedestalurile fiecărui rând este de aproximativ 1,60 m.

La construcția sanctuarului de andezit s-a folosit aceeași metodă ca și la marele sanctuar de calcar de pe terasa XI. Astfel, sub discurile de andezit care susțineau calcarele exista o bază, de fapt o groapă umplută cu pietre și noroi, care avea forma unui alb inferior; diametrul superior este de 2,70 m, iar înălțimea gropii este de 1,28 m (respectiv adâncimea gropii).

Suprafețele piedestalurilor sunt bine sculptate și netede, cu mici adâncituri, cu excepția a aproximativ 0,30 m din diametru. Partea netedă a permis amplasarea unui al doilea element aflat la baza coloanei. Diametrul bazei este de 1,20 m, îngustându-se până la 1,10 m și are o înălțime de 0,50 m. Acestea sunt caracterizate prin profiluri înalte de 0,18 m în partea inferioară, ceea ce presupune că până la acest nivel, cele 2 elemente, și anume piedestalul și baza, erau în pământ.

Pe primul disc al celui de-al doilea rând dinspre partea de nord-vest se află o bază de coloană a cărei parte superioară a fost distrusă **(Pl. X, 1).**

Peste aceste baze au fost amplasate tamburi de coloane, realizate tot din andezit, identificați în diferite zone (marginile terasei XI, baia romană, zidul cetății). Acești tamburi au o lungime de 0,92-1,18 m și un diametru de 0,81-0,82 m. Diferența dintre diametrul (incertă) al părții superioare a bazei coloanei (1,10 m) și diametrul tamburului nu reprezintă un obstacol în calea elementelor constructive ale sanctuarului. Pe baza dimensiunilor piedestalului, a distanței dintre acestea și a finalizării unui zid suspendat al terasei, exista un sanctuar de mari dimensiuni, format din 6 rânduri cu câte 10 elemente fiecare, orientate NE-SV. În acest caz, al 6 -lea rând traversează zidul din prima fază de construcție, iar sanctuarul avea 37,50 m lungime și 3,50 m lățime.

Lipsa indicatorilor referitori la înălțimea coloanelor sau a altor elemente arhitecturale l-a determinat pe C. Daicoviciu [10] să emită două ipoteze: fie sanctuarul nu era definit în momentul începerii războiului cu romanii și suntem, fără să ne gândim, de acord cu asta, fie este vorba despre un edificiu deschis cu coloane înalte, corespunzătoare dimensiunilor tamburelor din jur, propunând

---

9 C. Daicoviciu and alli., SCIV II, 1, 1951, p. 1 08-11 0; SCIV. III, 1952, p.292-296; SCIV IV, 1-2, 1953, p.156164; H. Daicoviciu, op.c/7., p.21 0; I.H. Cri$an, op.c/r., p. 184-194.

chiar și o reconstituire a aliniamentelor **(PI. XI, 2).** Ideea a fost preluată de H. Daicoviciu.[10 11]care o completează prin plasarea pe fiecare coloană a câte un vas mare de andezit pentru sacrificiile aduse zeilor **(PI. XI, 3).**

În ceea ce privește acest sanctuar cu 60 de coloane, trebuie menționat că pe latura sa de vest, dar nu paralel cu acesta, a fost găsit un zid din blocuri de calcar, considerat „gard”, deoarece ar fi avut o înălțime de cel puțin 3 m și nu ar fi fost umplut cu piatră și pământ. Paralel cu acesta, la 6 m, se află zidul de tenace. În colțul sud-vest al tenacei X au fost găsite jgheaburi mari sculptate în piatră, care pornesc din această zonă și continuă pe terasa XI, sub capătul estic al pieței pavate.

Sanctuar din calcar de pe terasa *X.* În 19512 [s] -a observat existența unui sanctuar mai vechi decât cel cu coloane de andezit. Acest sanctuar închis de piloni de calcar (PI. XII) ocupa o suprafață de terasă de 37,50 m x 26 m, extinzându-se până la primul perete al terasei din prima etapă de construcție (interior). La acest nivel al sanctuarului, în afară de resturi ceramice, nu au fost găsite alte vestigii deosebite.

Stâlpii și blocurile de colț au fost așezate pe lespezi de calcar cu lățimea de 0,60 m, lungimea de 2,30 m și grosimea de 0,10 m. Forma stâlpilor de calcar trebuie să fi fost dreptunghiulară. Blocul de colț păstrat pe partea de NE are o formă ciudată, cu o tăietură în „L” unde s-ar fi putut afla un stâlp de lemn pentru susținerea acoperișului. Credem că în interiorul acestei incinte de stâlpi de calcar se aflau piedestaluri de calcar similare ca formă și dimensiune cu cele de la Costești. Analogia se bazează pe astfel de piese identificate în zidul roman al cetății. Întotdeauna a fost găsită o rampă pătrată de calcar, dar rolul acesteia nu este cunoscut, probabil a fost un altar. Sanctuarul era orientat NE-SV. Pe partea de vest a sanctuarului, rândul de stâlpi de calcar este întrerupt pe o lungime de 5 m x ...

I Avea o suprafață lățime de 30 m și ar fi putut fi o intrare în sanctuar.

Construcțiile dreptunghiulare din partea de nord a terasei ar putea fi legate de acest sanctuar. Având în vedere că din sanctuarul calcaros al terasei X s-au păstrat puține elemente, se poate doar presupune că acesta a fost contemporan cu sanctuarul mic și mare din calcar de pe terasa XI.

Marele sanctuar patrulater din andezit [' 3'] este situat la capătul nordic al terasei XI **(Pl. XIII, 1).** Are o formă dreptunghiulară cu o latură orientată spre NS, lungă de 13,5 m. S-au păstrat doar câțiva piloni dreptunghiulari din andezit (0,22 x 0,18 m) cu o înălțime de aproximativ 0,60-0,70 m. La colțuri, sanctuarul era prevăzut cu piloni mai mari și mai puternici, cu dibluri în partea superioară. Dimensiunea celor trei piloni dreptunghiulari este de 0,42 x 0,43 m, 0,45 x 0,45 m și 0,47 x 0,50 m. Dimensiunile diblurilor au o înălțime de 0,26 m și o grosime de 0,26 m **(Pl. XIX, 2).** Pe partea de sud, rândul de piloni este întrerupt de o rampă realizată din blocuri de calcar și acoperită cu dale din același material, care pătrunde peste aproximativ 1 m în interiorul sanctuarului. Rampa are o lățime de 1,55 m și se află la aproximativ 0,1 m de stâlpul din colțul sud-vest al edificiului. În interior există doar cinci elemente constructive, două elemente dreptunghiulare de 0,58 m x 0,58 m și trei elemente circulare cu diametrul de 0,52 m. Acestea sunt dispuse pe 3 rânduri, ceea ce ar fi însemnat că sanctuarul era alcătuit din trei rânduri, dar nu putem specifica numărul coloanelor sau al stâlpilor interiori. Pe laturile de vest și nord, sanctuarul este mărginit de zidul suspendat al terasei X, la o

---

10. C. Daicoviciu and alli., SCIV III, 1952, p.295.

11 H. Daicoviciu and alli., op.c/7., p.210-211.

12 C. Daicoviciu and alli., SCIV 1-2. 1953, p. 158; H. Daicoviciu, op.c/7.. p. 210; I. H. Crișan, op.c/7., p.188.

C. Daicoviciu and alli., SCIV II, 1, 1951, p.118; III. 1952, p.287-288; MCA VII. 1961, p.303; H. Daicoviciu, op.c/7.. p.21 0; I. H. Crișan, op.c/7., p.195.

distanță de tavan.

Micul sanctuar de andezit, patrulater, [12]este situat în partea de nord a terasei XI, între marele sanctuar de andezit, patrulater, și micul sanctuar circular. Sanctuarul are dimensiunile de 12 x 9,20 m și este orientat spre NS **(PI. XIV, 1).** Este mărginit pe cele patru laturi de piloni de andezit cu dimensiunile de 0,22 x 0,18 m, cu o înălțime de aproximativ 0,60-0,62 m, introduși la o adâncime de aproximativ 0,20111 m în pământ și la o distanță de 0,22 m. Partea lor superioară este distrusă, dar este probabil că au fost terminați cu dopuri. La colțuri există patru piloni de dimensiuni mari, trei piloni dreptunghiulari ale căror dimensiuni ale laturilor variază între 0,45 m și 0,60 m, iar cel din colțul de NV este circular cu un diametru de 0,46 m și o înălțime de 0,55 m. Fiecare pilon a păstrat o parte din dopurile de capăt, care aveau o lățime și o grosime de aproximativ 0,25111 m și acopereau întreaga lățime a pilonului.

În interior, există trei rânduri de coloane cu câte șase elemente fiecare. În prezent, se păstrează fragmente de 16 coloane cu diametrul de 0,68-0,70 m. Există cinci fragmente de coloană pe primele două rânduri nord-vest și șase fragmente pe al treilea rând est. Fiecare dintre aceste coloane este așezată pe un strat de piatră și pământ care constituie fundația, iar această structură este similară și pentru celelalte sanctuare. Spațiul dintre coloane este de 1,50 m de-a lungul aliniamentului Noilh-Sud și de 2 m lățime pe direcția est-vest. Însă distanța de la coloane la rândul de stâlpi ai incintei este diferită **(PI. XIV, 2).**

La sud, în partea exterioară a sanctuarului, spre colțul de vest al rândului de piloni de andezit, se află un zid lat de 1,50 m, realizat din blocuri de calcar, cu suporturi pentru rampa de intrare în sanctuar **(PI. XIV, 4).** Pe partea opusă, la 0,72 m în interiorul sanctuarului și la doar 0,18 m de rândul de piloni, se află o placă de 0,48 x 1,70 m care constituie pragul interior al intrării. Rampa și pragul sunt conectate printr-o punte de lemn în trepte deasupra stâlpilor de andezit, între rampă și prag. În partea de est a rampei, aproape de aceasta, dar centrate pe ea, se află două blocuri de calcar cu o deschidere dreptunghiulară, fiecare la mijloc.
Distanța dintre blocuri este de 1,13 m, astfel încât accesul în sanctuar este posibil și din partea de est. Cu siguranță, stâlpii cu dopuri de andezit au reprezentat o balustradă de închidere a sanctuarului. Întregul stâlp trebuie să fi avut o dimensiune de 1,20-1,35 m. Elementele de lemn fixate cu dopuri, ridicate de stâlpii de colț și de coloanele interioare, susțineau un acoperiș cu șindrilă pe două ape **(PI. XIV, 3).**

Reconstituirea și calculul de rezistență al structurii sanctuarului au fost efectuate împreună cu ing. Lavinia Brătescu și arh. Richard Siller. Coloanele acestui sanctuar ar fi putut avea o înălțime de 5 m, conform calculelor de structură și rezistență.

În timpul investigațiilor arheologice ale sanctuarului au fost descoperite mai multe blocuri de calcar, ceea ce ne determină să presupunem existența unui *sanctuar cu piedestal patrulater din calcar* [13]*,* elemente identificate în zona zidurilor cetății.

Marele sanctuar circular este situat pe terasa a XI-a de la Grădiștea Muncelului - Sânizegetusa Regia. Investigarea și curățarea sa completă au fost efectuate de C. Daicoviciu între 1950 și 1958 (Pl. XV, **1).** De atunci s-a stabilit că a fost o construcție.[14] format din trei cercuri concentrice, iar în mijloc se afla o construcție cu absidă. Diametrul maxim este de 29,40 m. Primul cerc, și anume cel exterior, este alcătuit din 104 blocuri mari de andezit, aranjate unul lângă altul și formând un inel închis. Fiecare bloc are 0,80-0,90 m lungime, 0,47-0,50 m grosime și 0,43-0,45 m

---

12C. Daicoviciu and alli., SCIV II, I. 1951, p.117-118; SCIV III, 1952. p.287-288; MCA VII, 1961, p.303; H. Daicoviciu, oryc/7.. p.209-210; I.H. Crișan, op.c/7. . p.194-195.

13 C. Daicoviciu and alli.. ***SCIV*** IL L 1951, p.118.

14C. Daicoviciu and alli., MCA IV. 1959. p.336-337; MCA VII. 1961. p.303; H. Daicoviciu. *op.cil.,* p.235-260; I.H.Crișan, *op.cit..* p.200; H. Daicoviciu and alli.. MCA 1983. p.232-234; C. Daicoviciu and alli., SCIV, I. II. 1951. p.115-117; SCIV III 1952. p.283-287.

înălțime, iar în partea sa inferioară se află o margine care reprezintă cu siguranță nivelul neted. Lângă acesta, în partea interioară, se află un al doilea cerc format din 180 de stâlpi înguști și 30 lați, tot din andezit. Stâlpii celui de-al doilea cerc sunt aranjați în grupuri de câte șase stâlpi, fiecare urmat de unul mai lat (Pl. XV, **4).**

Probabil că în partea superioară a stâlpilor înguști (Pl. XVI) existau dopuri pătrate la capăt. Aceștia aveau o înălțime de aproximativ 1,20-1,35 m și o înălțime de 0,50-0,60 m cel puțin deasupra nivelului antic. Lățimea și grosimea lor variază între 0,18-0,24 m. Latura exterioară a stâlpilor, cu dimensiunile de 0,50 x 0,21 x 0,52 m, este ușor convexă, iar spațiul dintre doi stâlpi succesivi este de 0,12-0,13 m. La aproximativ 3,65 m de rândul interior de pietre există un alt cerc, dar de data aceasta include 84 de stâlpi de lemn [15], al căror diametru la nivelul solului este de 0,40 m și sunt distanțați de 0,35-0,40 m. Acești stâlpi aveau o adâncime în pământ de 1,40-1,60 m. La baza fiecărui stâlp se află un bloc de calcar, similar cu cele ale construcției zidului, care susținea stâlpul pentru a preveni tasarea acestuia. Partea stâlpului în pământ avea în mare parte o formă circulară, iar partea deasupra solului avea margini sculptate, permițând construirea unui zid de 111ud. Pe fiecare stâlp erau fixate șuruburi cu cap inelar, triunghiular, cu cap rotund mare sau dreptunghiular. În interiorul fiecărei găuri de stâlp, în partea sa puternic arsă, s-au găsit între 11 și 23 de astfel de șuruburi; unele dintre ele aveau până la 0,40-0,50 ft lungime și cu siguranță erau folosite pentru agățarea ofensivelor.

Spre deosebire de cercurile de piatră, cercul stâlpilor de lemn este întrerupt de patru praguri marcate de blocuri de calcar care constituie intrările în acest spațiu. Dimensiunea pragului intrărilor unu și patru este de 1,30 m, iar pentru intrările cinci și șase este de 2,20 m. Numărul de stâlpi de lemn dintre cele patru praguri este următorul: între Pi și P6 - 20 de stâlpi; între Pi și P5 - 19 stâlpi; între P6 și P4 - 22 de stâlpi și între P4 și P5 - 23 de stâlpi. Diametrul acestui cerc este de 20 m (Pl. XV, ***2).***

În partea centrală a sanctuarului se aflau 34 de stâlpi de lemn care formau o absidă orientată nord-vest. Stâlpii, similar cercului precedent, erau fixați în pământ la aproximativ aceeași adâncime și erau susținuți fiecare de câte un bloc de calcar. Planul absidei era întrerupt de două intrări, și anume două și trei (pe direcția pragurilor 1 și 4 din cercul de stâlpi), care aveau o lățime de 1,30 m. În timpul campaniilor de investigații din 1957 și 1958 a fost descoperit un foc de șemineu dreptunghiular [16], realizat din pietre rotunde de râu legate cu nămol galben și crustă superficială. Acesta are dimensiunile de 1,50 x 1,35 m și este situat în interiorul cercului de stâlpi de lemn, lângă intrarea 6. În partea exterioară a sanctuarului, în timpul curățării împrejurimilor, la intrarea nr. 1, la 0,60 m de rândul de blocuri de andezit, a fost găsită o lespede laterală de calcar de 2,30 m, care mult timp a fost considerată intrarea în edificiu. Ulterior, în 1984, investigațiile arheologice efectuate în jurul sanctuarului au relevat existența unei alte rampe, orientate est-vest, cu lățimea de 1,50 m, realizată din blocuri de calcar, similară cu cea utilizată pentru zidul dacic, situată la 1,20 m de cercul exterior de andezit, între pragul unu și șase. Accesul era asigurat prin această rampă și apoi o scară din lemn care traversa balustrada cu stâlpi de andezit **(PI. XV, 3).**

Investigațiile efectuate pe această terasă, inclusiv sanctuarul, și anume pe terasa XI din partea de nord, au relevat urme de locuire umană la 2 m sub nivelul marelui sanctuar circular, construit după supraînălțarea artificială a terasei mai vechi. Nivelul inferior se afla probabil la același nivel cu marele sanctuar din calcar de pe terasa XI.

De la descoperirea sa din 1951, s-au făcut mai multe încercări de reconstituire a obiectivului. A fost considerat un edificiu deschis, apoi, conform interpretării, a fost un calendar

---

15 Numărul de 84 de stâlpi a fost stabilit în urna degajării în suprafață a sanctuarului. în anul 1980, cu prilejul lucrărilor de conservare-restaurare. Până la acea dată era cunoscut un cerc de 68 de stâlpi, ce a permis diverse interpretări asupra obiectivului, în special acela de calendar.

16 C. Daicoviciu and alli.. MCA VIL 1961, p.303; H. Daicoviciu, ***Dacia.*** p.240.

dacean bazat pe gruparea de piloni de andezit 6+1 sau un sanctuar real. Este sigur că este o clădire religioasă din incinta sacră a Sannizegetusei Regia. În 1951, arhitectul Horia Teodoru a încercat să refacă monumentele din incinta sacră a Grădiștei **(PI.XI, 1)** . La acea vreme, ideea unor temple deschise era predominantă, iar reconstrucția consta doar din simpla amplasare a unor piloni din lemn [17]. H. Daicoviciu își menține opinia despre reconstrucție, dar în realitate a fost vorba doar de o transpunere în elevație a datelor de teren.[18] **(PI. XVI).**

Arhitectul Dinu Antonescu, convins că la Grădiștea Muncelului nu există sanctuare *„sub caelo"* și că existau edificii monumentale interioare, a propus reconstrucția sanctuarului.[19] **(PI. VII).** El a colectat datele din rapoartele de săpături și a indicat că cele două cercuri se aflau deasupra nivelului sanctuarului cu 0,20-0,25 m și astfel s-ar putea crea o margine etanșă continuă purtătoare de apă. Pentru a elimina acest lucru ar fi necesar un sistem de canalizare și fie acoperirea completă a clădirii, fie ridicarea nivelului sanctuarului. Arhitectul D. Antonescu își imaginează sanctuarul ca un edificiu monument format dintr-o galerie cu platformă ridicată cu aproximativ 0,40-0,50 m față de nivelul antic, pavată cu lespezi de piatră mărginită, la partea exterioară, de o bază puternică de andezit și o balustradă formată din 6 balustri dispuși regulat, cu 30 de căi de acces. Edificiul în sine ar fi avut acoperiș și pereți din lemn. La partea exterioară, pereții sanctuarului ar fi fost marcați de un rând de stâlpi pătrați acoperiți cu plăci ceramice până la acoperiș. Fără îndoială, este o clădire închisă și acoperită, dar reconstrucția propusă nu ia în considerare mai multe elemente, cum ar fi materialul de construcție găsit în timpul investigației și de aceea credem că templul ar fi trebuit să arate diferit.

Elementele disponibile în prezent ne permit să pledăm pentru existența unui edificiu cu trei încăperi. Descoperirea unor stâlpi de lemn fixați în pământ și sprijiniți pe blocuri de calcar, precum și prezența unei cantități de nămol de legătură sunt cele mai semnificative dovezi ale unui acoperiș conic ridicat până la 5-5,50 m înălțime, susținut de pereții din stâlpi de lemn.

Ca și în cazul celorlalte sanctuare investigate pe templuurile din „zona sacră", nu s-a găsit niciun element care să ne permită să vorbim despre prezența unui alt tip de podea, ci doar cea din lut. Este adevărat că toate aceste edificii au fost distruse de romani, dar urme ale acestuia ar fi trebuit să fie găsite oricum în timpul investigațiilor. Așadar, susținem în continuare ideea nivelării cu lut a întregii suprafețe a sanctuarului, adică la nivelul său neted.

În acest caz, este necesar ca acoperișul să acopere întreaga construcție, prevenind, în același timp, formarea de noroi în timpul ploii sau ninsorilor în galeria circulară. Prin urmare, acoperișul era susținut de piloni sau coloane de lemn care erau ridicate pe pilonii lați ai celui de-al doilea cerc de piatră. Pilonii înalți de andezit, cei șase, erau la rândul lor conectați între ei printr-o centură de lemn care cuprindea și pilonii acoperișului **(Pl. XVIII).** Astfel, galeria circulară care permitea intrarea în galerie era formată prin cele 4 intrări și apoi prin absidă, către cealaltă. Pereții acestor două încăperi erau realizați din piloni de lemn și material de legătură din noroi amestecat cu pleavă.

Micul sanctuar circular [20]a fost identificat în 1950, iar investigațiile au început în 1952 pe terasa XI, în apropierea marelui sanctuar circular, dar la nord de acesta, la aproximativ 18 m. S-a format un cerc format dintr-un singur rând de piloni de andezit cu diametrul de 12,50 m **(Pl. XIX, 1).** Partea inferioară a pilonului a fost distrusă și, prin urmare, înălțimea lor este variabilă.

Cercul de piloni de andezit al sanctuarului era format din 114 piloni, dintre care 13 erau mai lați și 101 mai înguști. Printre aceștia, cei mai lați au dispărut, cu excepția unui singur, amplasarea celorlalți fiind evidentă prin găurile lăsate în urmă în succesiunea pilonilor înguști. Cei 114 piloni

17 C. Daicoviciu and alli .. SCIV II, 1951, **p.1***12;* H. Daicoviciu, *op.cit., p.235-237.*

18 H. Daicoviciu, *op.cit., p.237.*

19 D. Antonescu, SCIVA *4,* **1980, p.499-517;** *Arhitectura,* **p.71-88.** C. Daicoviciu and alli., SCIV, 1-2, 1953, p.153-156; MCA VI, 1959, p.336; MCA VII, 1961, p.303-304; H. Daicoviciu, ***op.cit,*** p.260-263; I. H. Crișan, ***op.cit.,*** p.208.

20 C. Daicoviciu and alli., MCA VII, 1961; MCA VIII, 1962, p.466-467; I. H. Crișan, MCA X, 1973, p.62-63.

erau aranjați în 13 grupuri, 11 grupuri de câte 8 piloni înguști fiecare și 1 pilon mai lat, un grup de 7 piloni mai înguști și 1 pilon mai lat și un ultim grup de 6 piloni înguști și 1 pilon lat **(Pl. XIX, 2).**

Stâlpii erau așezați pe un sol de lut bine compactat, fără bază sau piedestal. Dimensiunile lor sunt date mai jos: stâlpii înguști au aproximativ 0,60-0,70 m; lățimea lor variază între 20,5 cm, 20,8 cm și 21 cm; grosimea fiind constantă de 15 cm. Cea mai mare parte a elevației inițiale a stâlpilor înguști, care ar fi trebuit să fie de aproximativ 0,90-0,95 m, era înfiptă în pământ, găleata rămasă ridicându-se deasupra nivelului dacic al sanctuarului. Dimensiunile stâlpilor mai lați sunt: 0,39 m înălțime, 0,44 cm lățime, 0,18 m grosime. Aceștia, după cum se poate observa din singura piesă păstrată, nu aveau capăt cu dop ca cei înguști, ci aveau o suprafață netedă. Erau înfipți în pământ până la o adâncime de 0,10 m, iar distanța dintre ei era întotdeauna de aproximativ 0,10 m.

În interiorul sanctuarului s-a format un podea neted de lut compactat, pe care s-a observat un strat subțire de cărbune ars din lemn de brad, gros de 7-8 cm. Urmele de material ars sunt mai evidente la periferia cercului și devin mai puțin evidente spre partea centrală, dar nu dispar. De-a lungul diametrului, pe direcția est-vest, au existat 3 (poate 4) stâlpi de lemn cu diametrul de 0,35 m, ale căror urme se păstrează încă și se aflau la 0,30-0,40 m sub nivelul dacic. Gropile sunt umplute cu cărbune ars și pământ. Supra podeaua originală a sanctuarului, la aproximativ 0,10-0,20 m deasupra, se află un material ars nou și un podea compactată cu lespezi de calcar care traversează și peste zonele cu piloni de andezit, precum și cu țigle romane și câteva vase. Gropiul oval din partea sudică a cercului pare să aparțină și acestei construcții.

În 1978, investigațiile din interiorul sanctuarului au fost reluate și au fost găsite urmele mai multor stâlpi de lemn, dar împreună cu cele găsite în săpăturile precedente, nu sunt suficiente pentru a reconstitui sanctuarul.

Soarele *de andezit.* Lângă marele sanctuar circular, pe latura sa de nord-vest, a fost găsit un „pavaj circular" numit „soarele de andezit" sau „discul solar" **(PI. XX, 1).**

Pavajul din andezit este alcătuit dintr-un disc central cu diametrul de 1,46 m și zece raze lungi de 2,76 m. Întregul pavaj circular are un diametru de 6,98 m, iar lățimea razelor nu este egală, dar distanța dintre ele este de câțiva centimetri. Grosimea pavajului este de 0,30 m.

Monumentul nu a fost conservat în întregime, cinci dintre raze fiind mai mult sau mai puțin distruse. La 0,45 m de marginea exterioară a razelor, se practică niște fante dreptunghiulare de 10,5 cm lungime, 1,5 cm lățime și 5,6-8 cm adâncime, dispuse paralel cu marginea exterioară a pavajului. Există aproximativ 6-7 fante într-o rază; uneori o fantă se suprapune peste două raze. Starea precară de conservare a pavajului nu a permis determinarea numărului total de fante. Partea inferioară a pietrei dolomite sculptate în formă de „T" pătrunde în fante **(Pl. XX, 3).**

În partea de sud a pavajului, care acoperea două raze, exista un foc circular cu diametrul de 1,05 m, amplasat direct pe pavaj **(Pl. XX, 2).** Partea sa centrală se află la aproximativ 2,30 m de partea centrală a pavajului. Crusta de vopsea este în mare parte deteriorată de pământ și pietrele afundate ulterior în pavaj; aceasta ar putea fi reparată pe alocuri. La foc s-au găsit oase de porc și fragmente ceramice fine. Este posibil ca acesta să fi fost așezat pe pavaj după distrugerea sa și în alt scop decât ceremoniile religioase ale preoților daci sau poate că acest pavaj a fost exact altarul solar, iar focul a servit pentru sacrificii; această ipoteză este legată de existența unui bloc mare de calcar, lung de 1,03 m, săpat ca bazin de spălare - cu o deschidere orientată spre canal - găsit pe marginea construcției canalului, aproximativ la mijlocul porțiunii de jgheab, formând un singur corp cu substructura discică.

Din păcate, aproape jumătate din „discul de andezit" este distrus și este exact partea din canal, doar o mică porțiune din fiecare rază fiind păstrată. Conservarea deficitară a monumentului în această parte se explică prin faptul că razele 5, 6 și 7 acopereau canalul și nu exista nimic rezemat de marginea lor exterioară.

Un bloc de calcar, o „săgeată", se desprinde din „discul andeit", iar această săgeată este

orientată spre N, în secolul I d.Hr. Pe unele blocuri ale săgeții există urme, dintre care unul coincide cu

echinocții [24].

Sanctuarele, adevărate temple din Antichitatea geto-dacică, reprezintă talentul și priceperea constructorilor de a ridica edificii de cult de mari dimensiuni și de a completa o anumită arhitectură. Aproape fiecare cetate, indiferent de natura sa, cuprinde sanctuare. Aceste sanctuare sunt dreptunghiulare, de tip piedestal circular, simplu sau complex, din calcar sau andezit.

Literatura de specialitate specifică un număr de 35 de sanctuare descoperite până în prezent pe teritoriul vechii Dacii **(Pl. XXI).** Sunt cunoscute 26 de sanctuare de tip aliniament și anume: patru la Costești, două la Blidaru, unul la Piatra Roșie, nouă la Sannizegelusa Regia, unul la Bănița, trei la Piatra Craivii, două la Căpâlna, unul la Racoș, unul la Barboși, două la Bâtca Doamnei; iar a doua categorie - cele circulare - cuprinde 9 sanctuare și anume: trei la Sannizegetusa Regia, luând în considerare și soarele de andezit, unul la Fețele Albe, unul la Pecica, unul la Racoș, unul la Brad, unul dolinean (?), unul la Butuceni (?).

Componentele edificiului de cult, în principal piedestalurile, erau așezate direct pe roca terasei sau pe o fundație realizată prin săparea unor lentile conice umplute cu pietre de râu și argilă în materialul de umplutură al terasei, pentru a consolida terenul. Coloanele de lemn erau ridicate pe piedestaluri de calcar și susțineau acoperișul cu nervuri din lemn și zidărie; pentru bazele de andezit, tamburii coloanelor erau realizați din același material.

Pentru aproape fiecare sanctuar sunt cunoscute două sau chiar trei faze de construcție.[21 22]

Numai la Sarmizegetusa Regia, sanctuarele mai vechi cu piedestal din calcar sunt înlocuite de cele cu bază de andezit. La Sarmizegetusa Regia există, de asemenea, două sanctuare din andezit care îmbină coloanele și stâlpii din același material. Se pare că etapa de construcție a sanctuarelor din calcar corespunde perioadei lui Burebista și a succesorilor săi, iar a doua fază, și anume construcția din andezit, pare a fi contemporană regilor din secolul I d.Hr. sau chiar celei de-a doua jumătăți a secolului I d.Hr. și domniei lui Decebal.

Piedestalurile și o parte a coloanei erau înfipte într-un strat de umplutură de lut care constituia nivelul neted, respectiv pavajul edificiului. Cercetările arheologice nu au găsit niciun alt element care ar putea fi folosit în acest scop, cum ar fi, de exemplu, lespezi de piatră.

Pe lângă datele legate de sistemul constructiv de rezistență, prezența acoperișului este indicată de rampele de la intrarea în sanctuar, realizate folosind aceeași tehnică de zid dacică binecunoscută. Aceste rampe erau prevăzute cu un pavaj din lespezi de piatră pentru mers, ca de exemplu la marele sanctuar de andezit de pe terasa a XI-a sau cu o podea din lemn care urma direcția sanctuarului și cu o treaptă de intrare.

Descoperirea recentă a unor elemente constructive noi a permis reconstruirea din punct de vedere arhitectural a unor sanctuare. De-a lungul timpului, acestea au fost considerate locuri deschise, cu piedestaluri circulare din piatră, unde se puteau ridica coloane înalte de 1,20-1,50 m. Dimensiunile acestora au fost determinate pe baza coloanelor care aparțineau marelui sanctuar de andezit de pe terasa X și care nu fuseseră terminate până la cucerirea Sarmisegetusei Regia.

Aceste edificii de cult erau amplasate de obicei în afara cetății propriu-zise, cu excepția sanctuarului *intra vallum* de la Costești și cu condiția să fie un sanctuar, cel de la Racoș care a fost investigat și care se află în interiorul cetății. Acestea erau ridicate pe terase special amenajate de om, în stânca care constituia înălțimea unde era construită cetatea.

I. H. Crișan, în lucrarea sa intitulată „Burebista și epoca sa”, exprimă, ca ipoteză, ideea că

---

21 [24] Fl. Stănescu, Acta\W XXII-XXIII, 1985-1986, **p.105-129;** Fl. Stănescu, în I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu-
22Pescaru, Fl. Stănescu, ***Sarmizegetusa,*** **p.237-268.**

elementele **constructive** erau constituite din piloni care susțineau acoperișul unui templu „de tip grecesc din lemn, ușor modificat” [2] **(PI. V).** Este destul de greu de crezut, deoarece nu s-a găsit nici podea, nici fundație de piatră (stereobat) și nici rampă (stilobat), elemente tipice construcției unui templu grecesc. Stratul de cărbune ars, rezultat probabil în urma arderii templului, odată cu incendierea cetății, nu indica existența unei cantități de lemn care ar fi putut constitui structura marelui monument. Generalizând și pentru celelalte sanctuare de același tip, ridicarea unui astfel de edificiu de către daci ar fi presupus existența unui cult al zeilor greci și nu s-au găsit până în prezent dovezi ale acestuia. În cazul marelui sanctuar de pe terasa a XI-a a Sarmisegetusei Regia, a cărei reconstrucție s-a încercat, existența unui subsol, precum și diminuarea numărului de coloane pentru nivelul superior ni s-au părut imposibile. Chiar dacă scările din această zonă constituie o cotitură față de rampa laterală de sud, acestea nu pot fi considerate nivelul de intrare în templu, deoarece distanța verticală dintre piedestalele de calcar și rampă este de doar 0,60 m.[23] [24] [25]...și este prea jos pentru a exista acolo o cameră subterană. Analogia cu „palatul - sanctuar” găsit la Ocnița [26], un edificiu format din trei camere subterane, săpate în stâncă, acoperite de trei rânduri de coloane, este puțin probabilă, mai ales pentru că edificiul este menționat doar în timpul analizei materialelor găsite în așezarea respectivă. Așadar, nu putem spune care a fost destinația sa și nu se încadrează în construcțiile deja cunoscute.

O analiză a aliniamentelor a fost făcută [27]și de M. Babe§, care l-a considerat un templu grecesc cu peristil. Trebuie reamintit faptul că peristilul este un grup de coloane situate în apropierea clădirilor laice. Dacă numele a fost acceptat, aspectul coloanelor indică tehnica lor de construcție și anume, conform lui *Vitruvius,* înălțimea coloanelor trebuie să fie egală cu lățimea pridvorului, iar spațiul dintre coloane nu trebuie să fie mai mic de trei ori diametrul coloanei și nici de patru ori mai mare [28]. Dimensiunile coloanelor și spațiul dintre rândurile de coloane nu corespund cu cele ale coloanelor noastre și, în plus, în afara rândurilor de coloane nu există niciun alt edificiu legat de acestea.

Având în vedere descoperirile arheologice din marele sanctuar de calcar de pe terasa XI de la Sarmizegetusa Regia, arhitectul Dinu Antonescu [29]a încercat, pentru această fază de construcție cu 60 de columini, reconstrucția unei colonade de lemn cu acoperiș în două ape **(PI. VI).** D. Antonescu prezintă cele trei laturi ale zidului suspendat al terasei, în timp ce latura de vest reprezintă doar rândul de stâlpi de lemn al incintei și delimitării sanctuarului. În reprezentarea autorului, stâlpii de la est nu au fost reprezentați, astfel încât suprafața terasei sanctuarului rămâne „o galerie deschisă spre partea frontală a coloanelor edificiului”.

O altă reconstrucție, care a inclus și niște ziduri care înconjurau laturile sanctuarului la o anumită distanță de colonadă, a fost realizată de M. Strimbu și I. Glodariu.[30] **(PI. VII).**

Incinta cu pereții laterali de-a lungul alinierii pilonilor de lemn a galeriei este eliminată. Deoarece distanța dintre pilonii de lemn și coloane este de 0,80 m, considerăm că rândul respectiv de piloni este doar o incintă care se regăsește și la sanctuarul de calcar al terasei X și la cele două sanctuare dreptunghiulare de andezit de pe terasa XI.

Pe lângă sanctuarele de tip aliniament cvadrilateral, au fost investigate sanctuare circulare

---

23 I. H. Crișan, *Burebista*[2], București, 1977, p.415-421.
24 *Ibidem,* p.391.
25[21] C. Daicoviciu, MCA VI, 1959, p.339.
26 D. Berciu, SCIV 3, 1974, p.386; Apulum XIII, 1975, p.616; *Buridava,* p.66-67.
27 M. Babeș, SCIV, 2, 1974, p.236.
28 Vitruviu, *Despre arhitectură,* București, 1964, p. l o 1-113.
29 D. Antonescu, *RMM* 1, 1980, p.69-76; Idem, *Arhitectura,* p.65.
30 M. Strimbu, I. Glodariu, ActaMN XVIII, 1981, p.377-386.

din cetățile și așezările dacice. Problema construcției se pune și în cazul acestora.

Acestea par a fi construite ca un singur cerc de piloni din lemn sau piatră, iar sanctuarele complexe sunt constituite din mai multe „incinte” sau „camere”.

În cazul sanctuarelor circulare, și anume marele sanctuar circular al Sarmizegetusei Regia, elementele de rezistență sunt relevante. Fiecare stâlp de lemn al unui edificiu este susținut de un bloc de calcar înfipt la o adâncime de aproximativ 1,40-1,60 m, astfel încât stabilitatea stâlpilor deasupra solului este asigurată și să susțină, la rândul lor, un acoperiș sprijinit pe pereții cu schelet de lemn.

În ceea ce privește sanctuarele circulare, au existat mai multe opinii cu privire la semnificația lor astronomică și calendaristică. Din nou, pentru sanctuarul circular de la Sarmizegetusa Regia, este de remarcat faptul că, de la bun început, gruparea 6+1 a stâlpilor de andezit, împreună cu repetiția sa de 30 de ori, a fost interpretată ca o ilustrare a unui semestru din anul de 360 de zile.

Ținând cont de faptul că celelalte popoare antice foloseau un calendar de 365 de zile, cel dace a fost corectat prin stâlpii cercului interior format din 68 de stâlpi de lemn, de fapt 8484 [31], dar aceștia au fost numărați prin deducere, deoarece nu fusese găsită întreaga suprafață a sanctuarului până la momentul promovării ipotezei și nici cei 34 de stâlpi ai absidei.

Dacă, într-o etapă inițială, ipoteza a fost justificată, ulterior au fost formulate numeroase opinii, dar acestea au fost exagerări nefondate. Interpretările ciclurilor, măsurătorile bazate pe metode moderne de calcul privind piesele arheologice din sanctuare, relațiile dintre acestea, presupun existența mai multor centre ale sistemului calendaristic, fac inutile speculațiile dacă noile descoperiri arheologice nu sunt luate în considerare.

Investigațiile arheologice întreprinse până în prezent asupra sanctuarelor cvadrilaterale sau circulare nu au reușit să identifice nicio relație între tipul de sanctuar și un zeu venerat de populația Get-Dace.

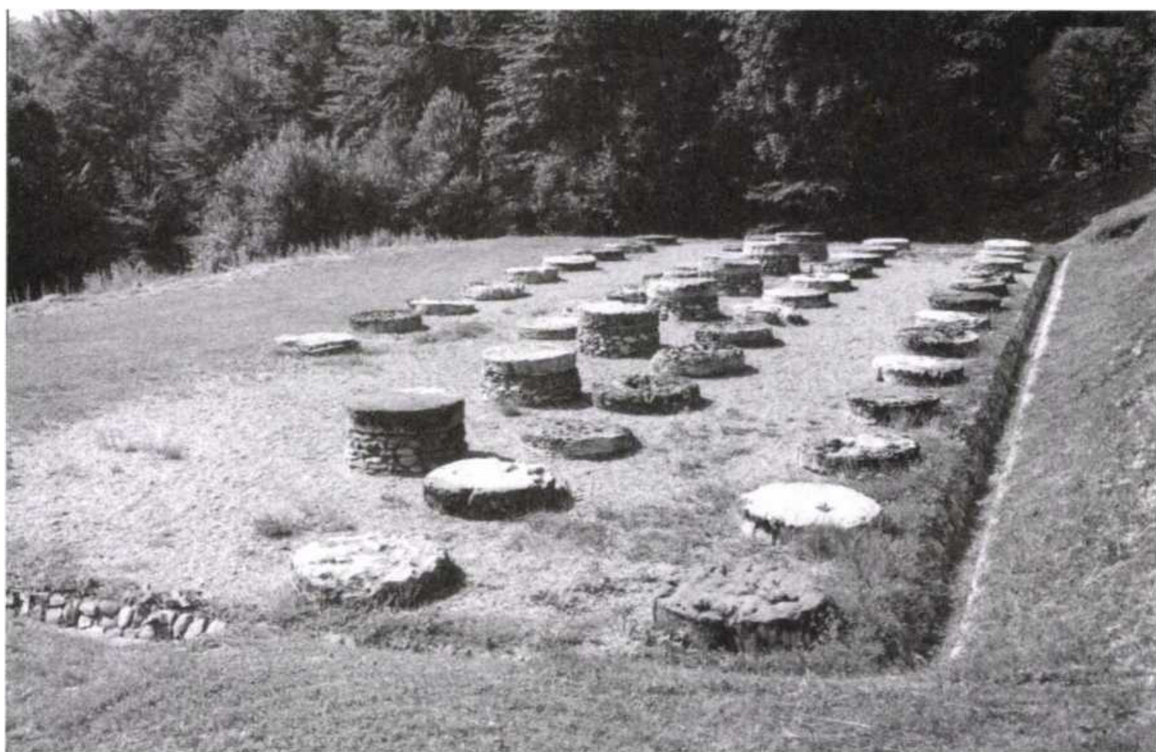
31 H. Daicoviciu and alli., MCA 1983, p.232-234.

DESEN I. Grădiștea Muncelului - Sarmizegetusa Regia. Terasele Sanctuarului

1

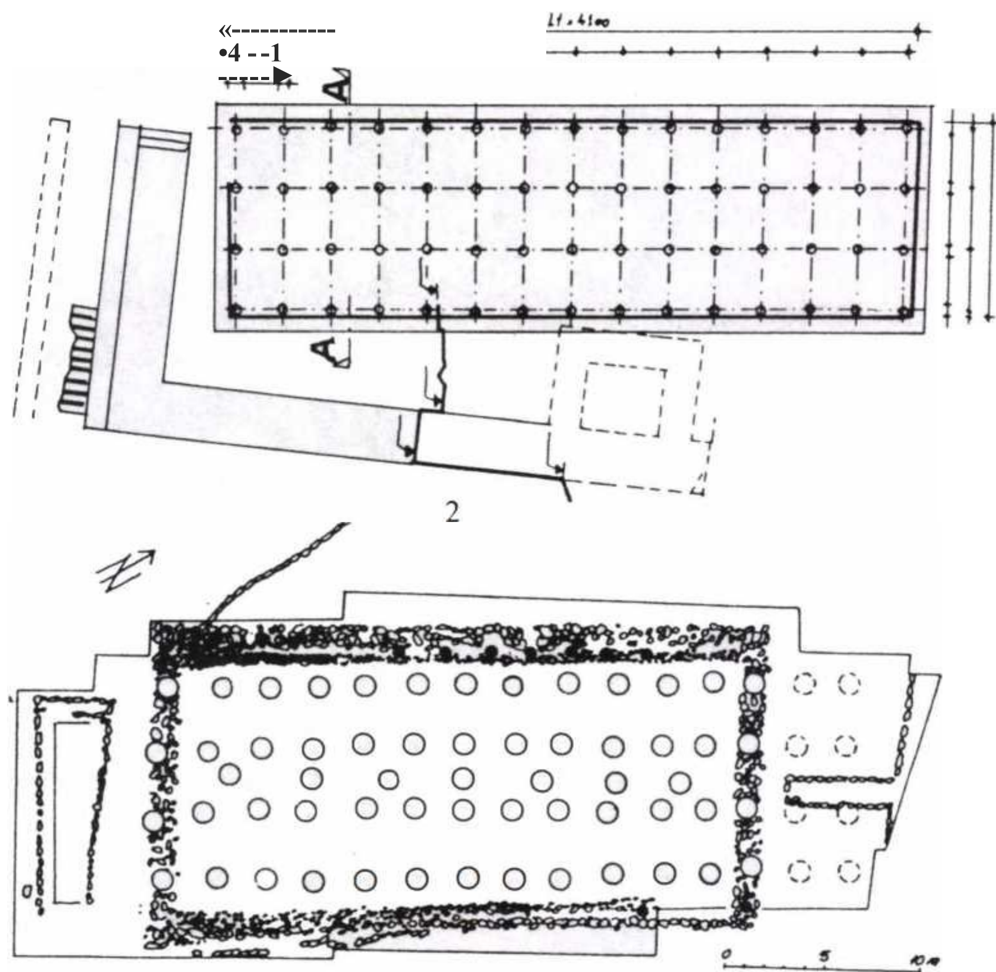

2

DESEN II. Grădiştea Muncelului - Sarmizegetusa Regia.
1. Fotografie Sanctuarul mare de tei de pe terasa a XI [-a];
2. Fotografie a sanctuarului după finalizarea lucrărilor de consolidare şi conservare

EE

1

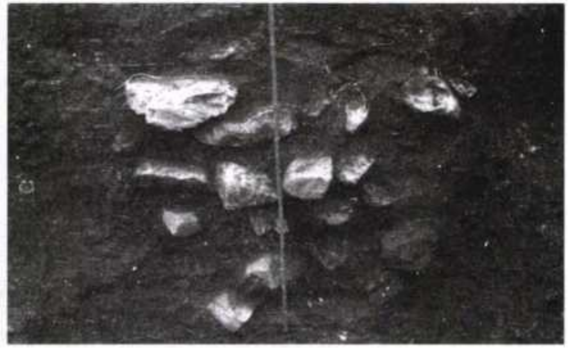
DESEN III. Grădiștea Muncelului

3

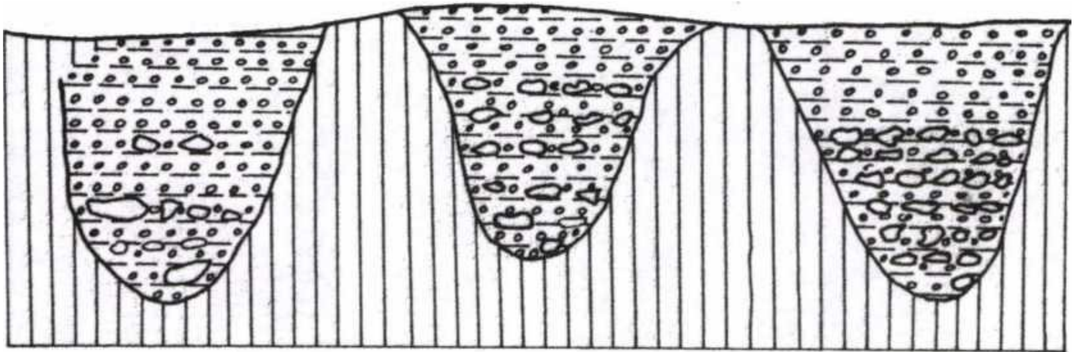
Big Inne sanctuary from the

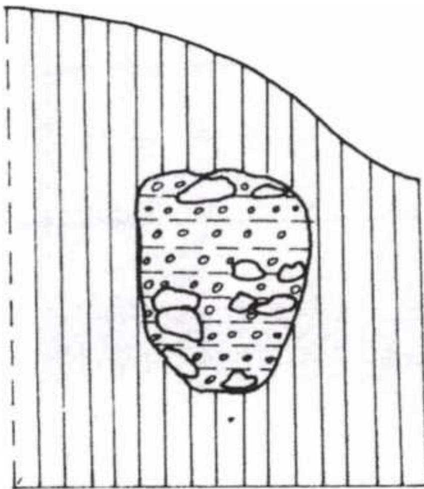

1

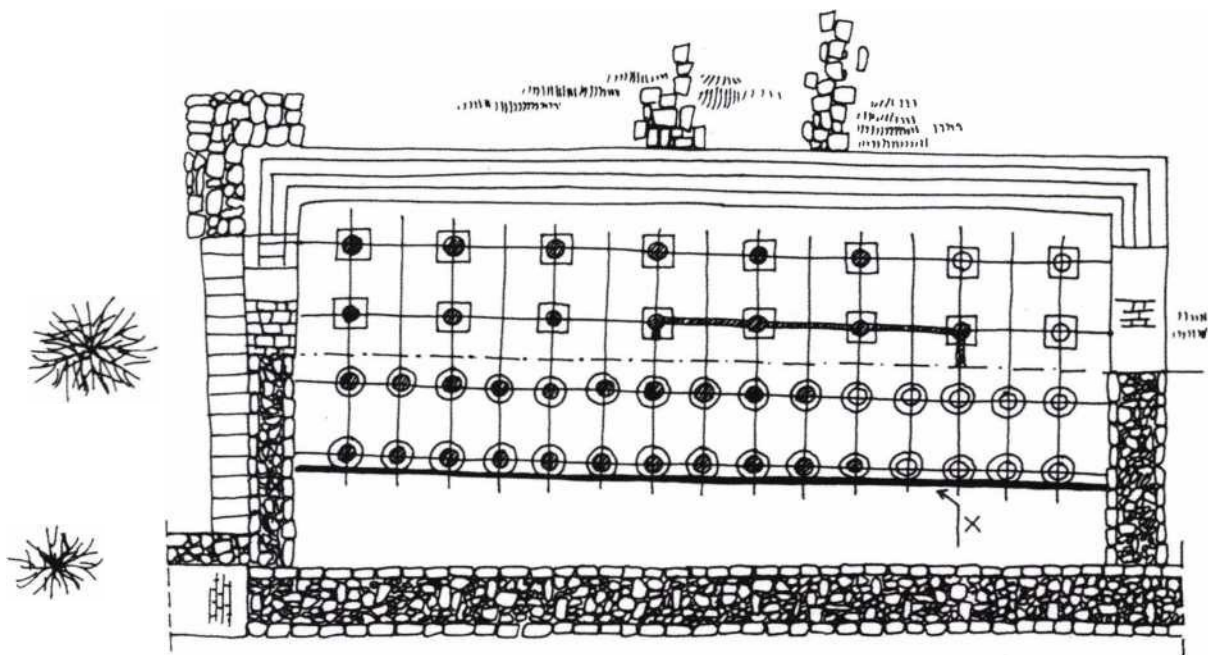
2

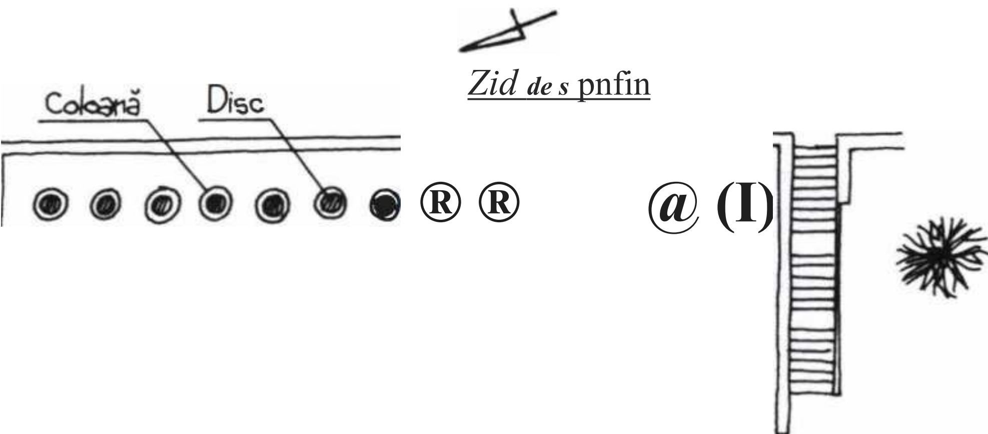
DRAWING IV. Grădiștea Muncelului - Sarmizegetusa Regia. Big lime sanctuary from the Xlth terrace. 1. Foundantion lens aerial view; 2-3. Plan cross sections

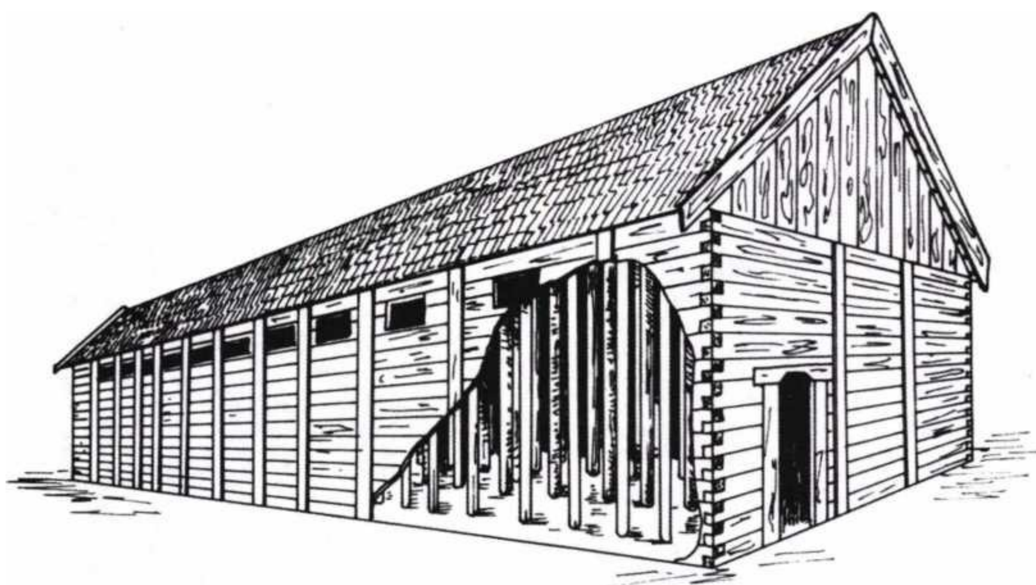

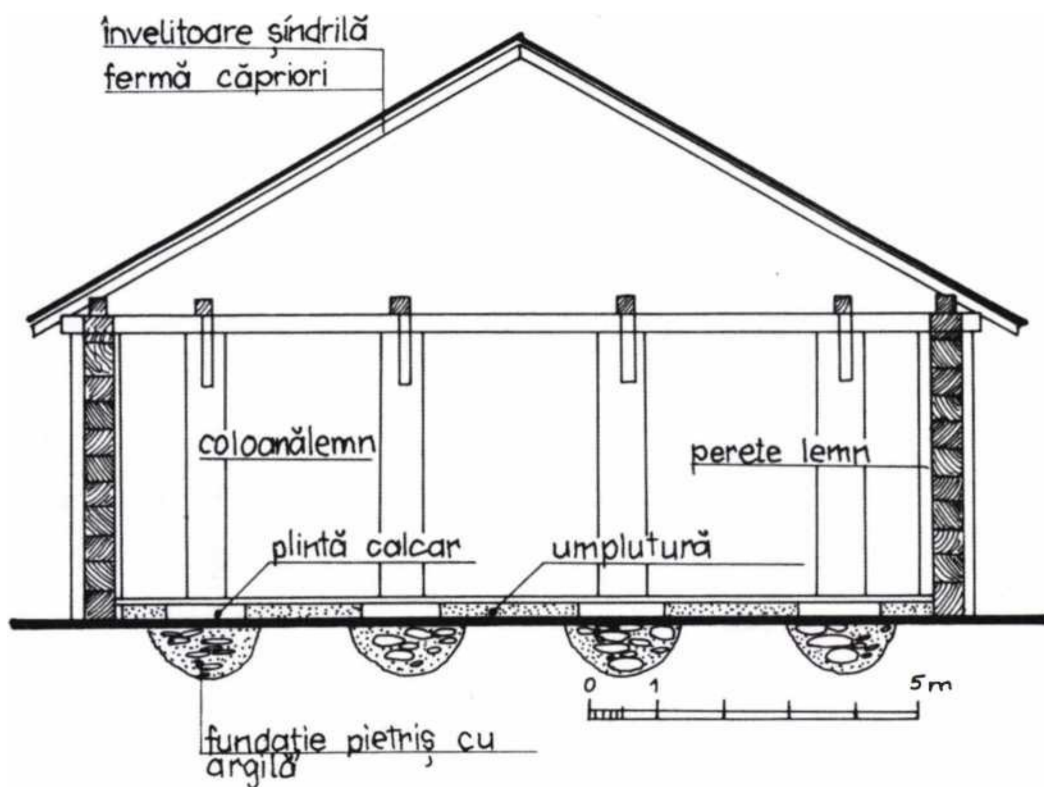
DRAWING V. Grădiștea Muncelului - Sarmizegetusa Regia. Big lime sanctuary from the Xlth terrace. Proposal for reconstitution (acc. to I. H. Crișan).

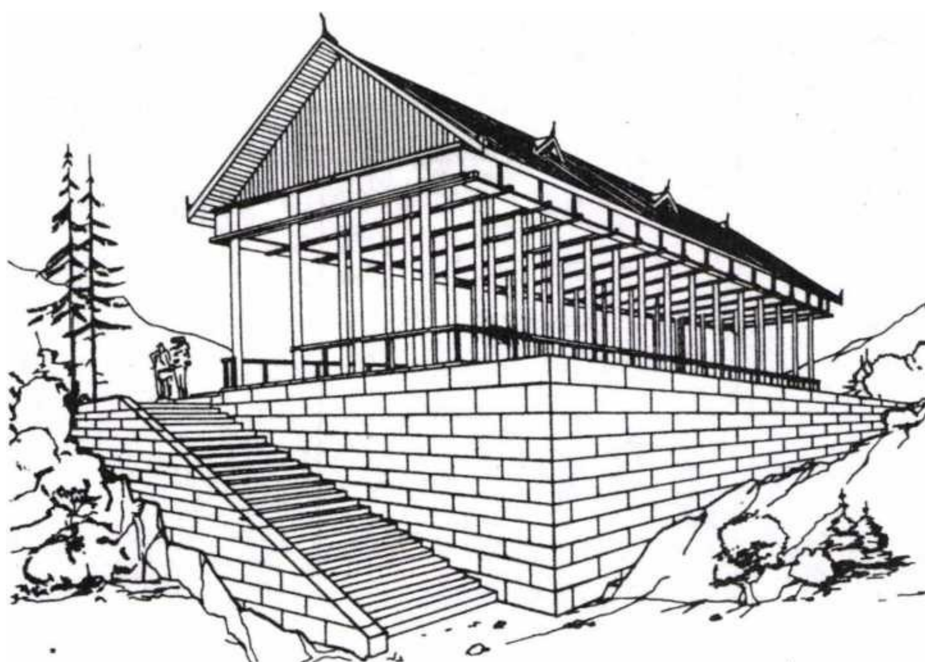

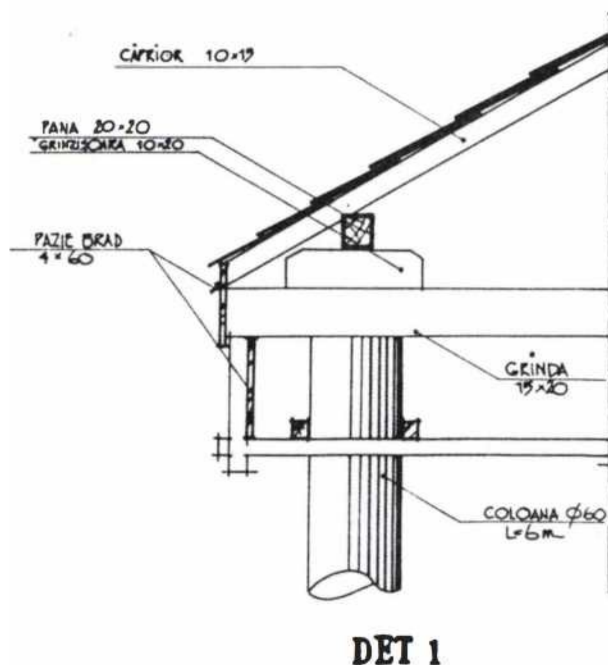
DEWING VI. Grădiștea Muncelului - Sarmizegetusa Regia. Big lime sanctuary from the Xlib terrace. Proposal for reconstruction (acc. to D.Antonescu).

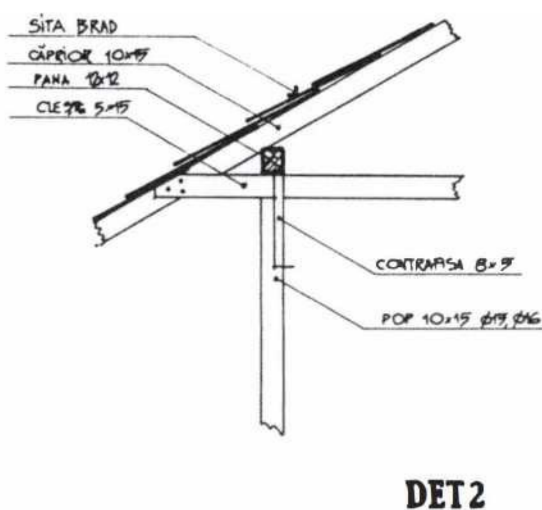

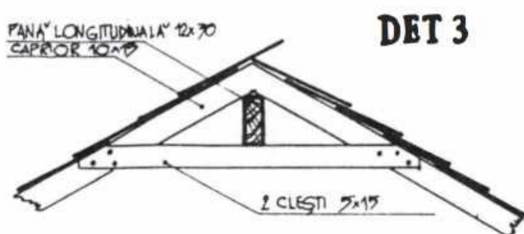

DRAWING VII. Grădiștea Muncelului - Sarmizegetusa Regia. Big lime sanctuary from the XIth terrace. Proposal for reconstruction (acc. to M. S trâmbu and I. G lodariu).

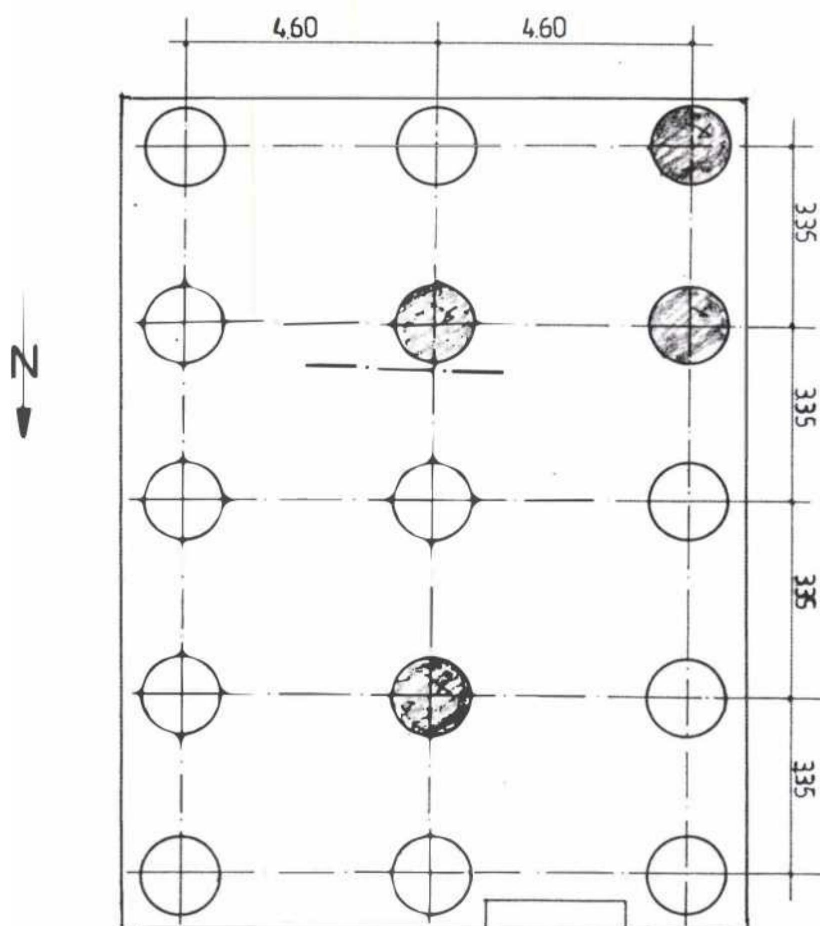

DRAWING VIII. Grădiștea Muncelului - Sarmizegetusa Regia. Big lime sanctuary from the Xlth terrace. Proposal for reconstruction and construction details.

1

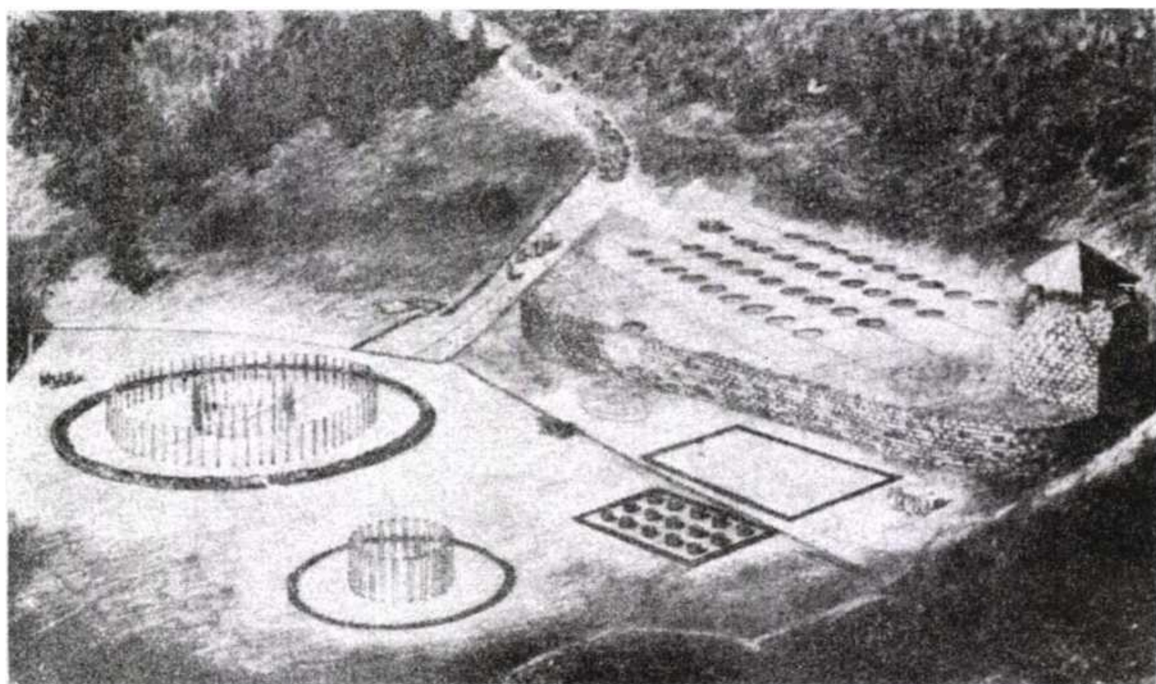

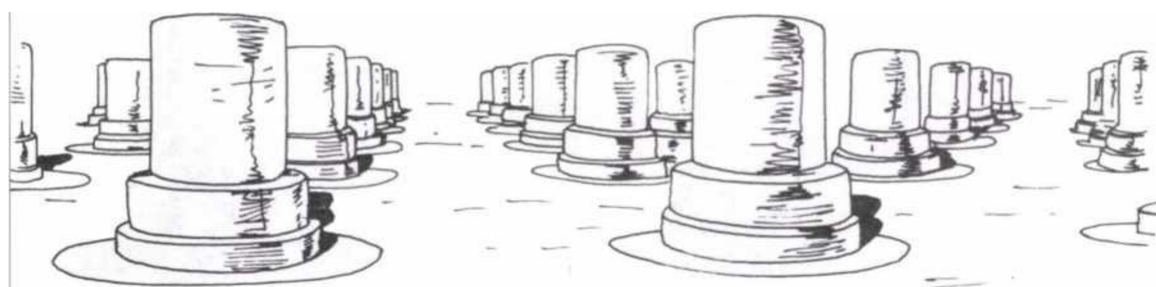
2

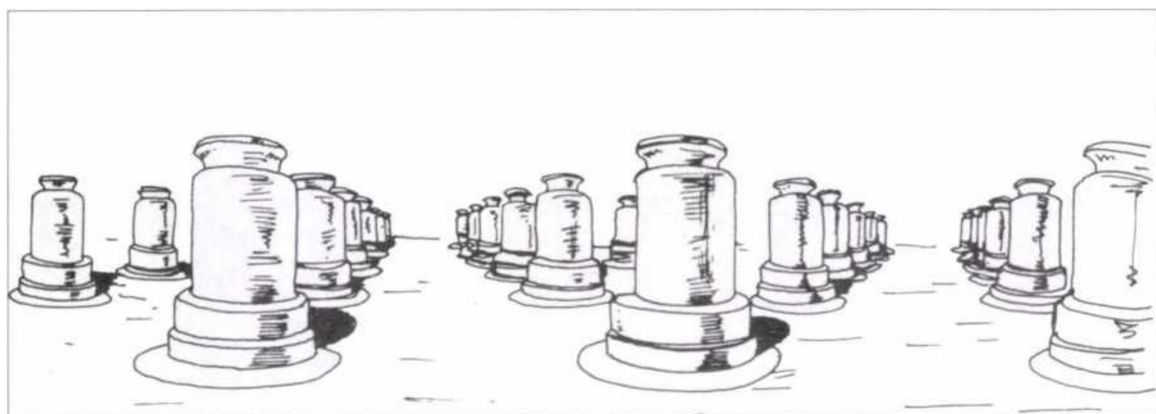
DRAWING IX. Grădiștea Muncelului - Sarmizegetusa Regia. Small lime sanctuary from the XI* terrace. 1. Photo; 2. Plan.

DRAWING X. Grădiștea Muncelului - Sarrnizegetusa Regia. Andesite sanctuary from the Xth terrace. 1. Photo; 2. Plan.

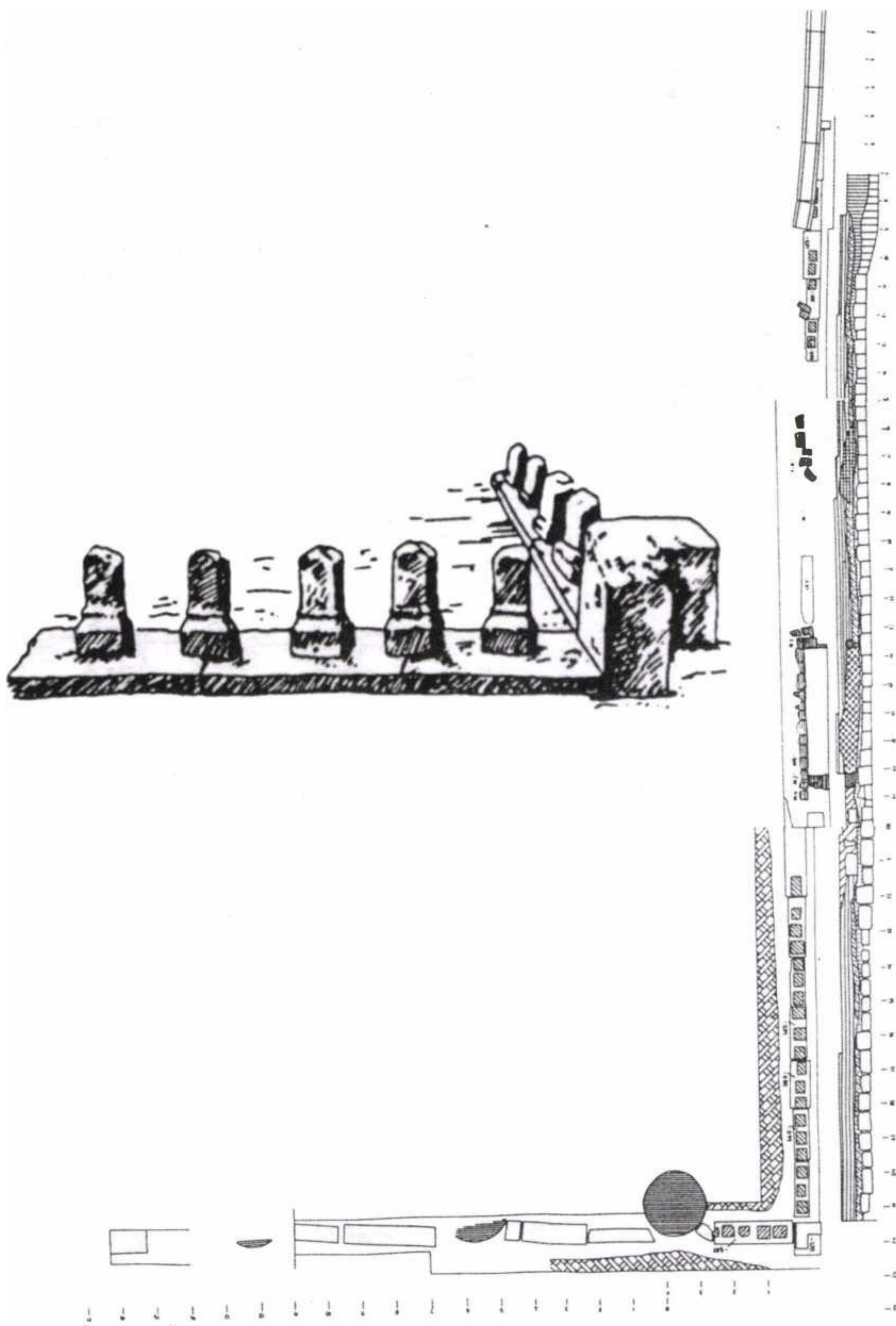

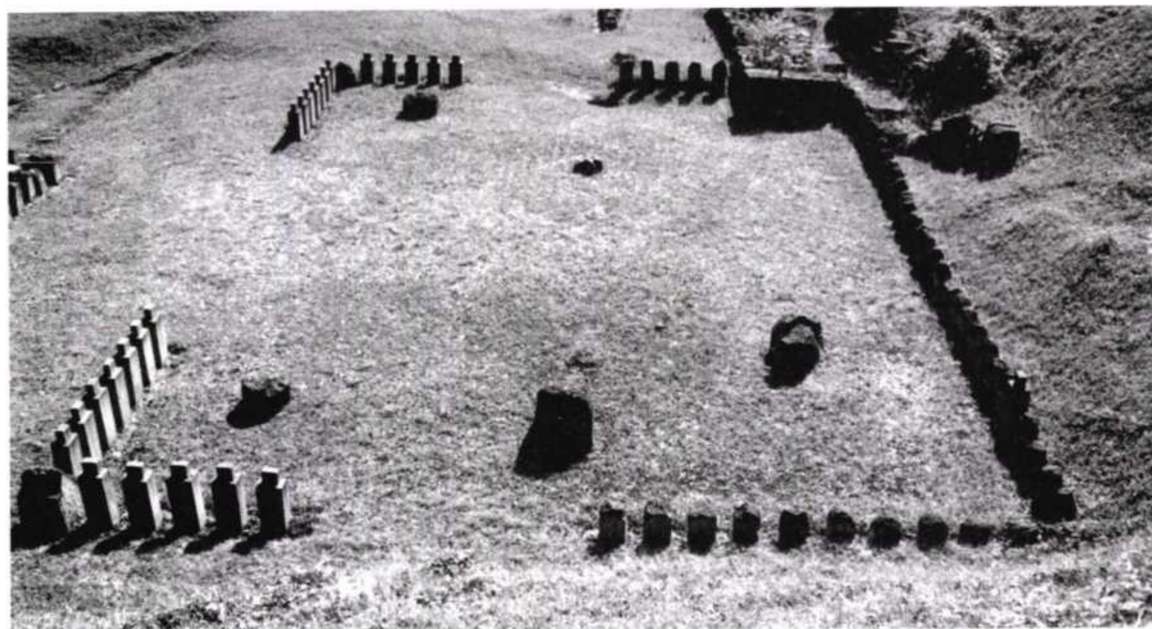

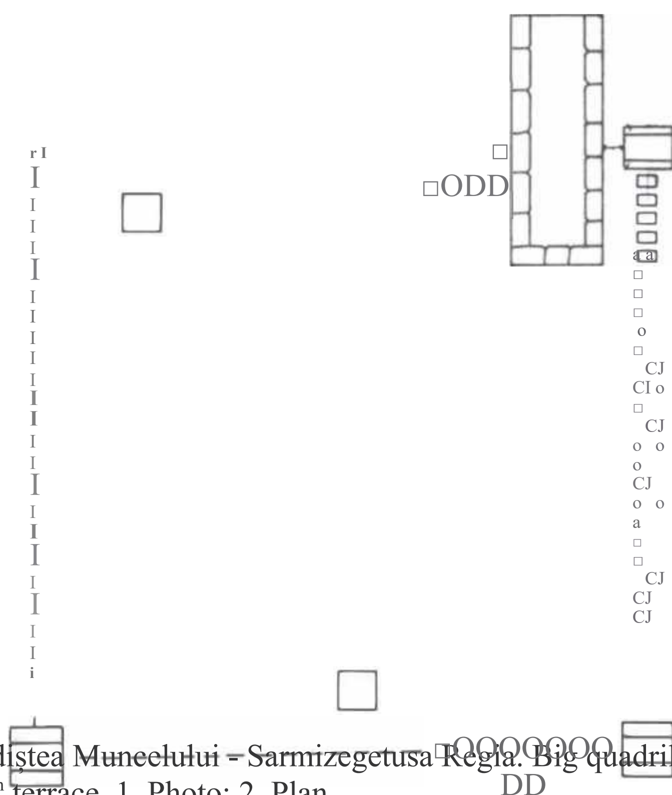
3

DRAWING XI. Grădiştea Muncelului - Sarmizegetusa Regia. 1. Terraces with sanctuaries; Reconstruction attempt. Plan (acc. to H. Teodoru). Andesite sanctuary from the X'h terrace, Reconstruction proposal (2 - acc. To C. Daicoviciu; 3 - acc. to H. Daicoviciu).

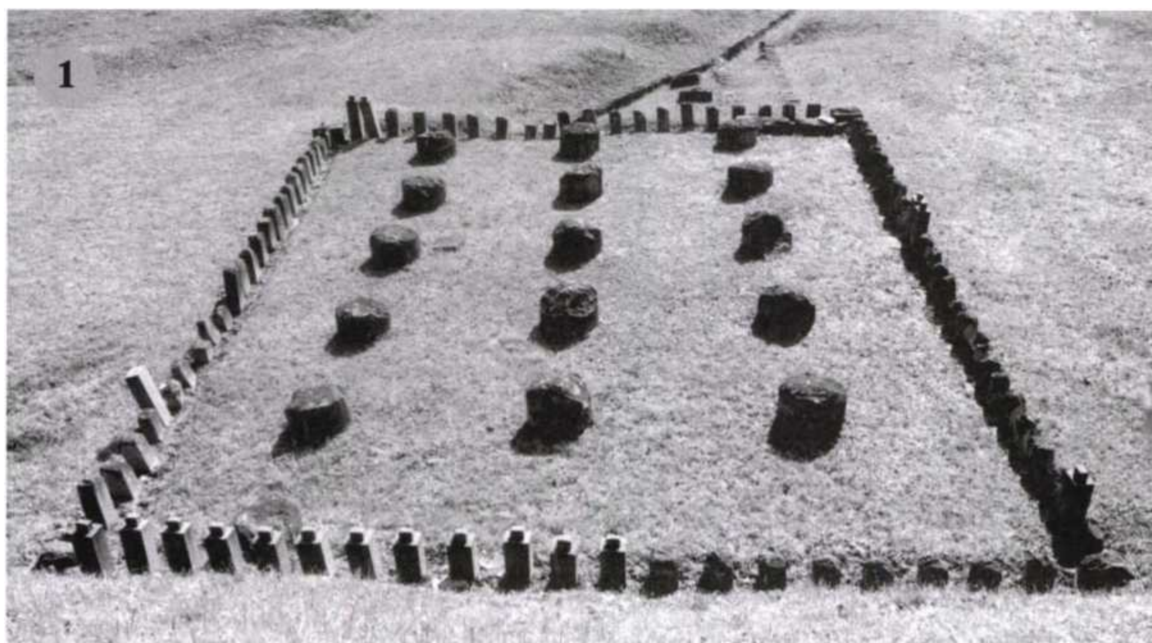

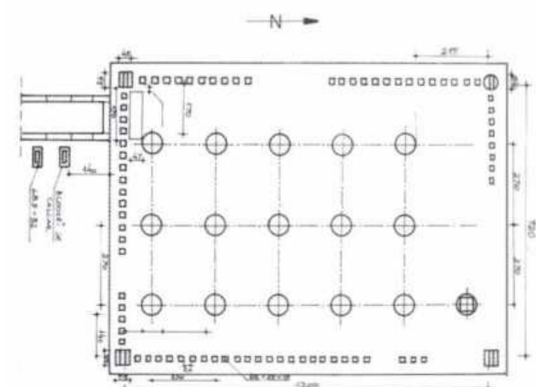
DRAWING XII. Grădiștea Muncelului - Sarmizegetusa Regia. Lime sanctuary from the Xth terrace.

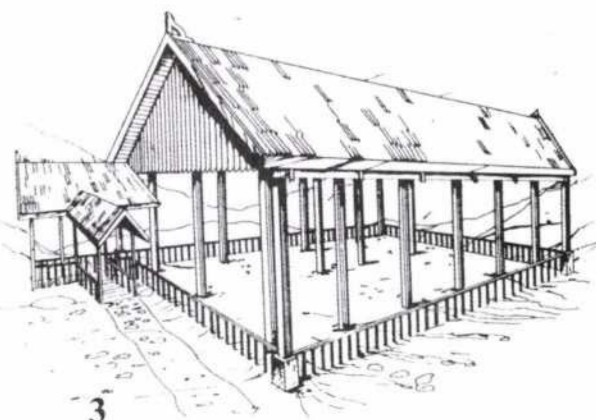

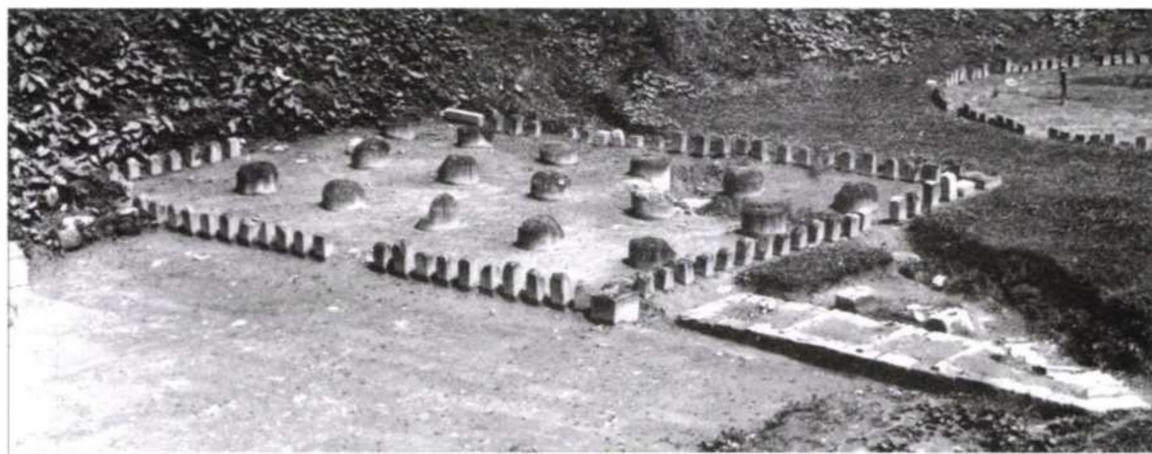

DRAWING XIII. Grădiștea Muncelului – Sarmizegetusa Regia. Big quadrilateral andesite sanctuary from the XIth terrace. 1. Photo; 2. Plan.

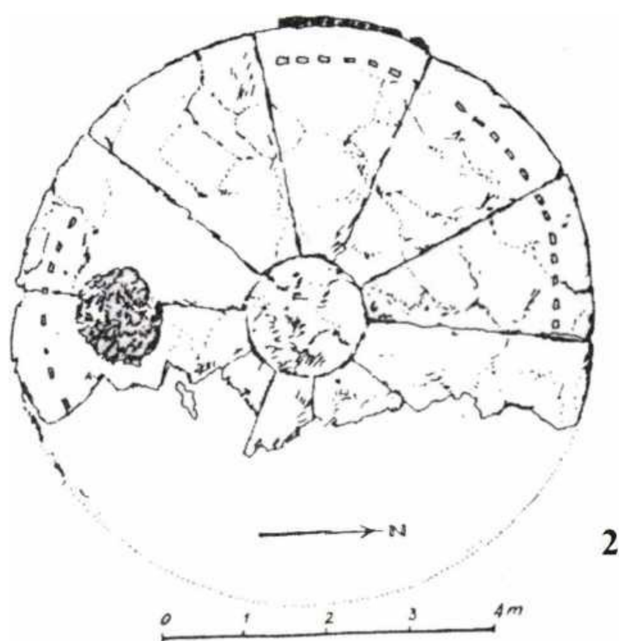

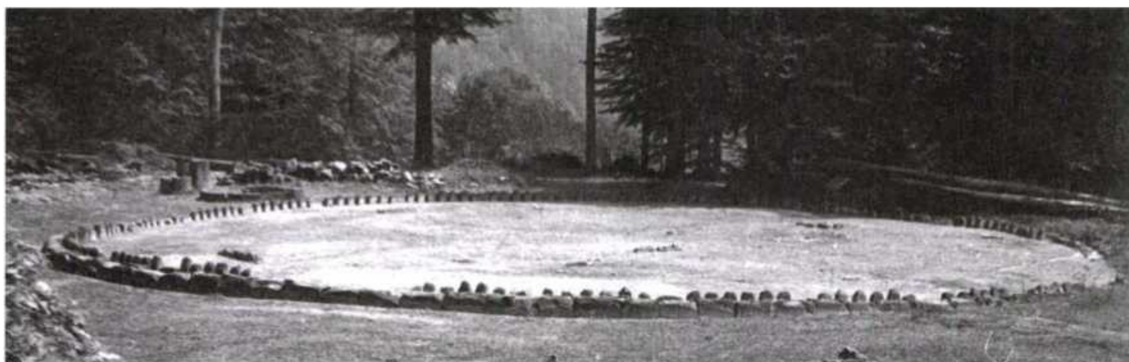
DRAWING XIV. Grădiștea Muncelului - Sarmizegetusa Regia. Small quadrilateral andesite sanctuary from the XIth terrace. 1 and 4. Photos; 2. Plan; 3. Reconstruction proposal.

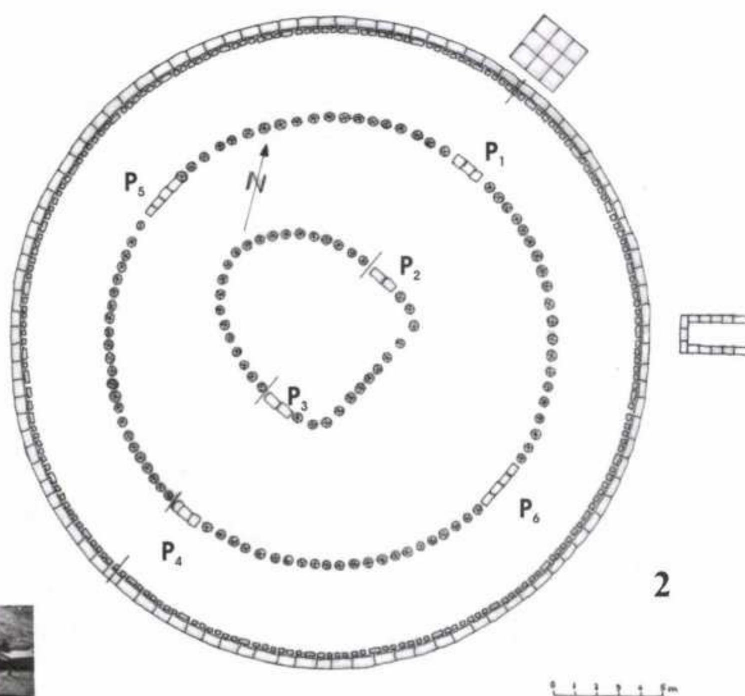

DRAWING XV. Grădiştea Muncelului - Sarmizegetusa Regia. 1. Andesite sun; 2. Plan; 3. Photo "T " shape decorative part.

1

2

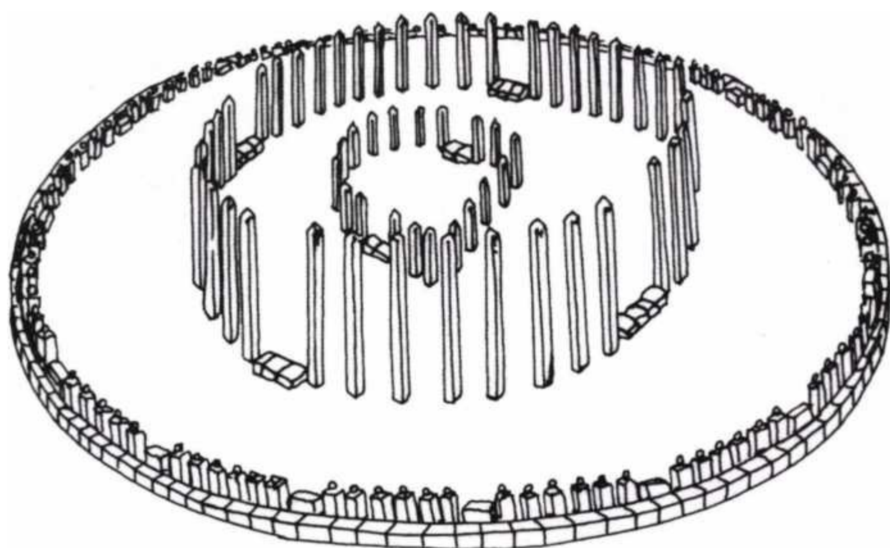

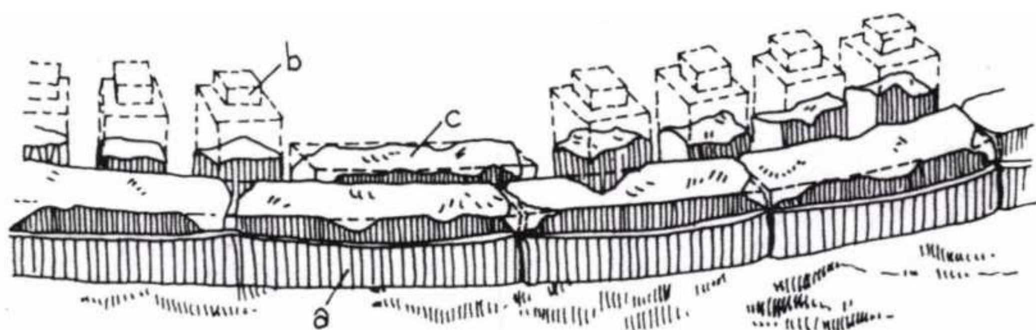
3

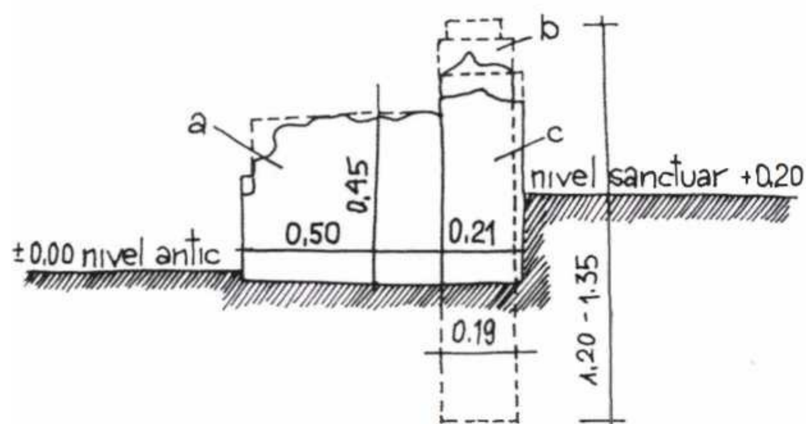
4

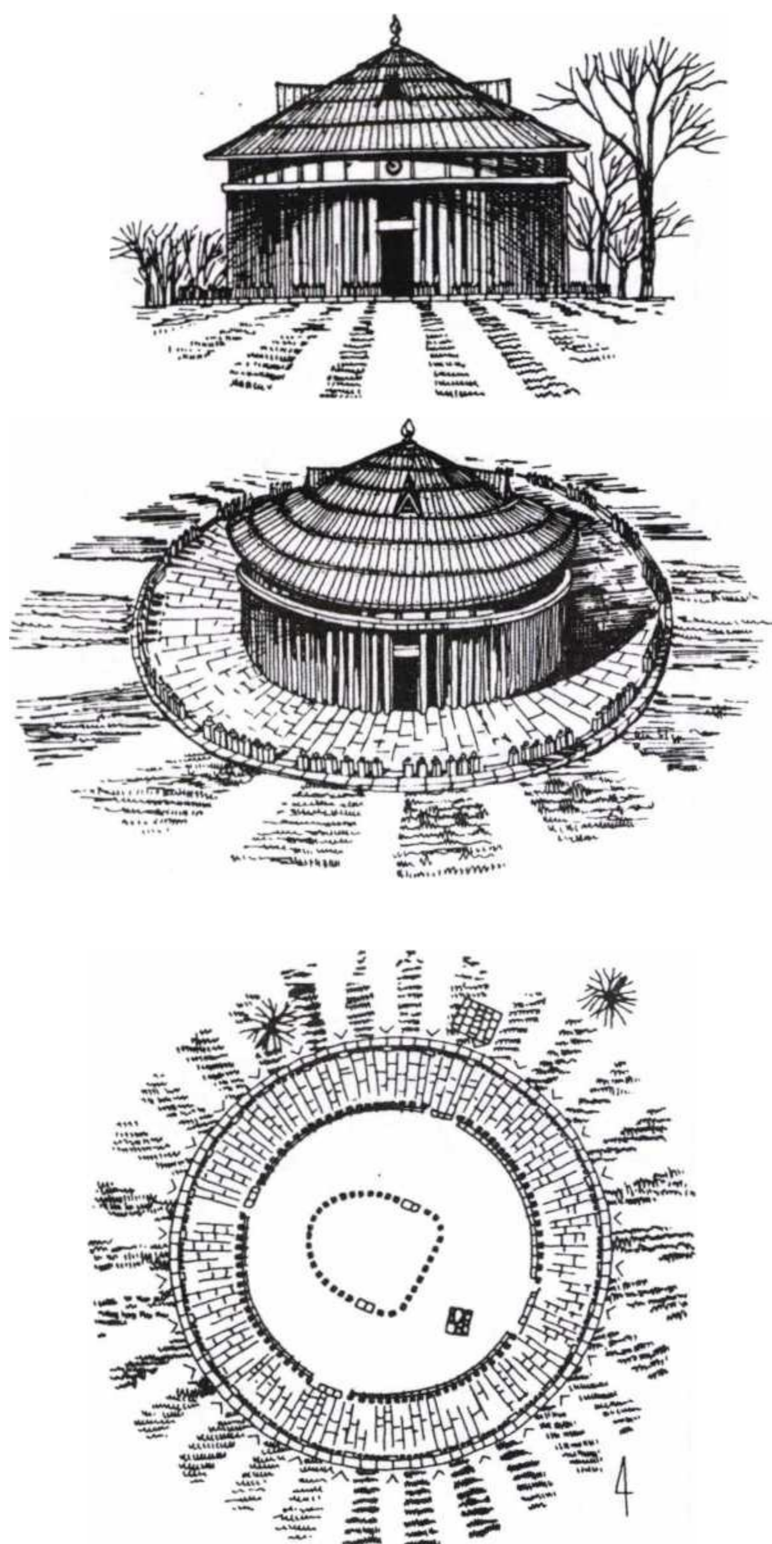
DRAWING XVI. Grădiştea Muncelului - Sarmizegetusa Regia. Big circular sanctuary from the XIth terrace. 1. Overview; 2. Plan 3. Photo - Entrance ramp; 4. Photo. Aspects during the investigations concentric andesite circles.

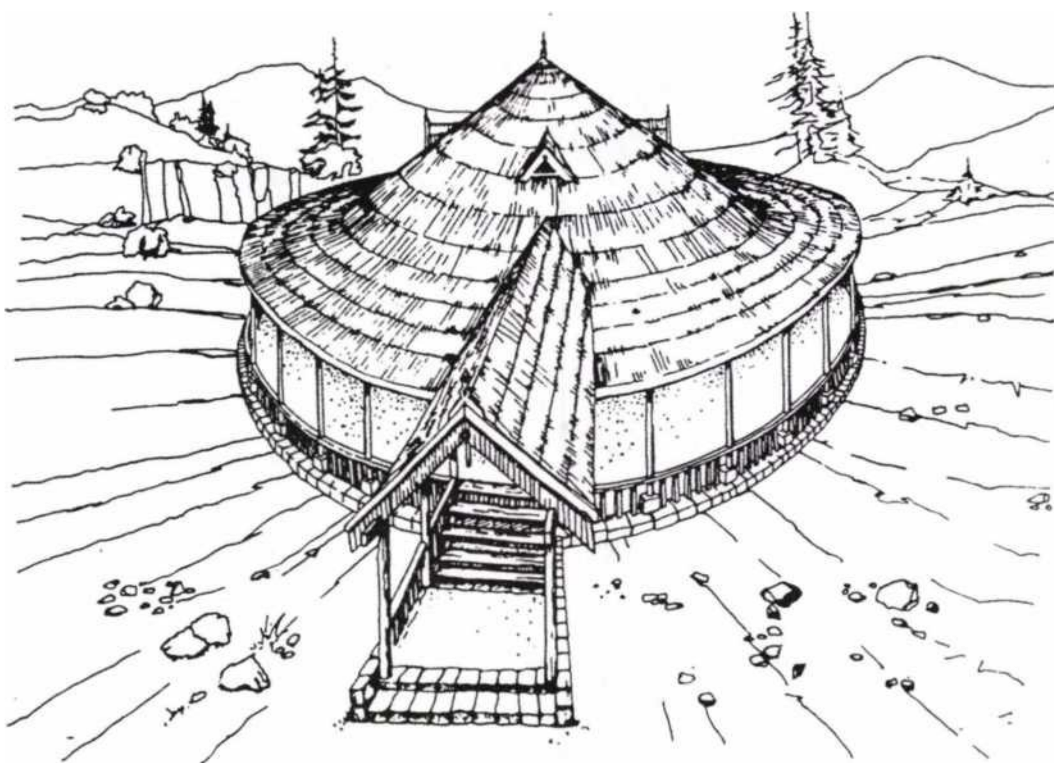

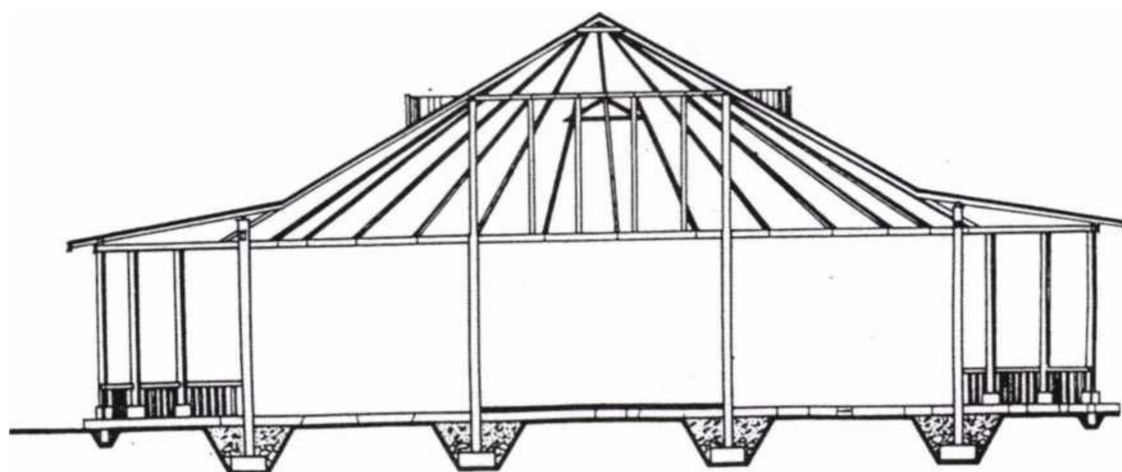

DRAWING XVII. Grădiștea Muncelului - Sarmizegetusa Regia. Big circular Sanctuary from the XI* terrace. Reconstruction proposal (acc. to H. Daicoviciu).

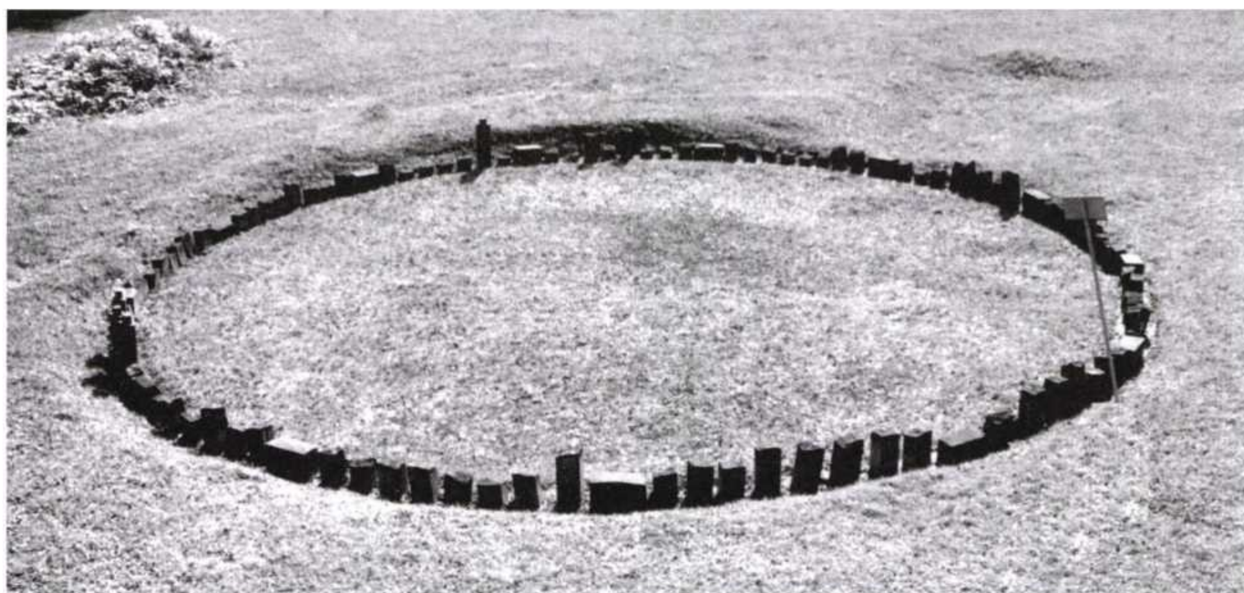

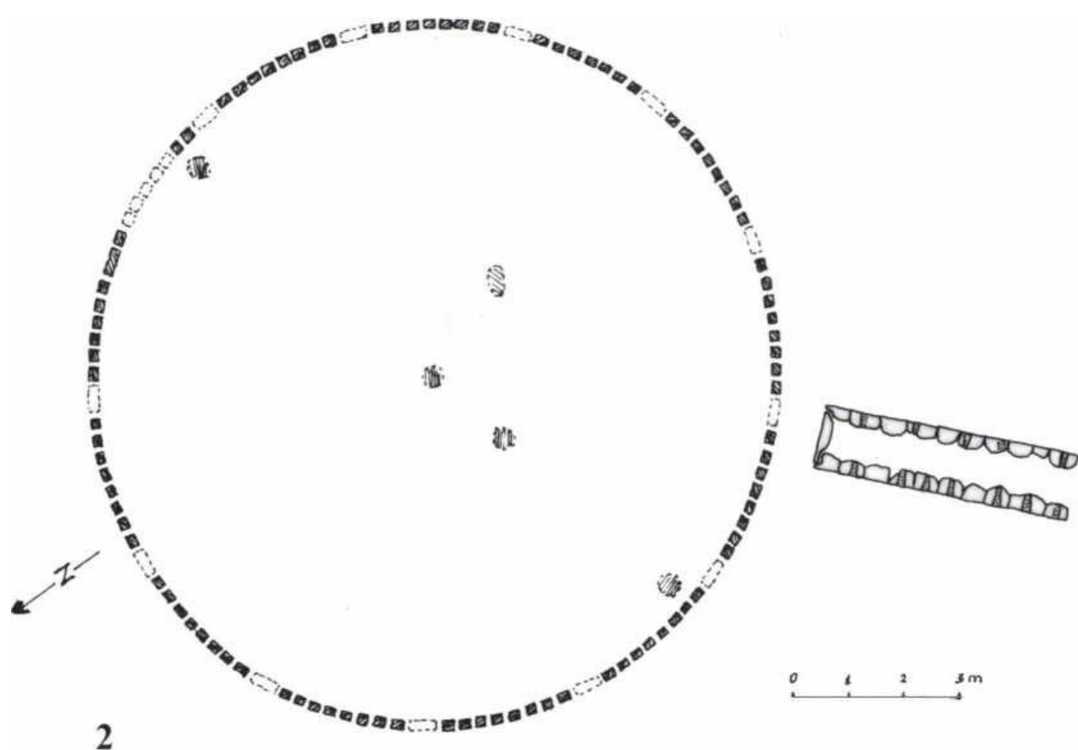
DRAWING XVIII. Grădiştea Muncelului - Sarmizegetusa Regia. Big circular sanctuary from the Xlth terrace. 1. Plan; 2. Elevation; 3. Perspective reconstruction proposal (acc. to D. Antonescu).

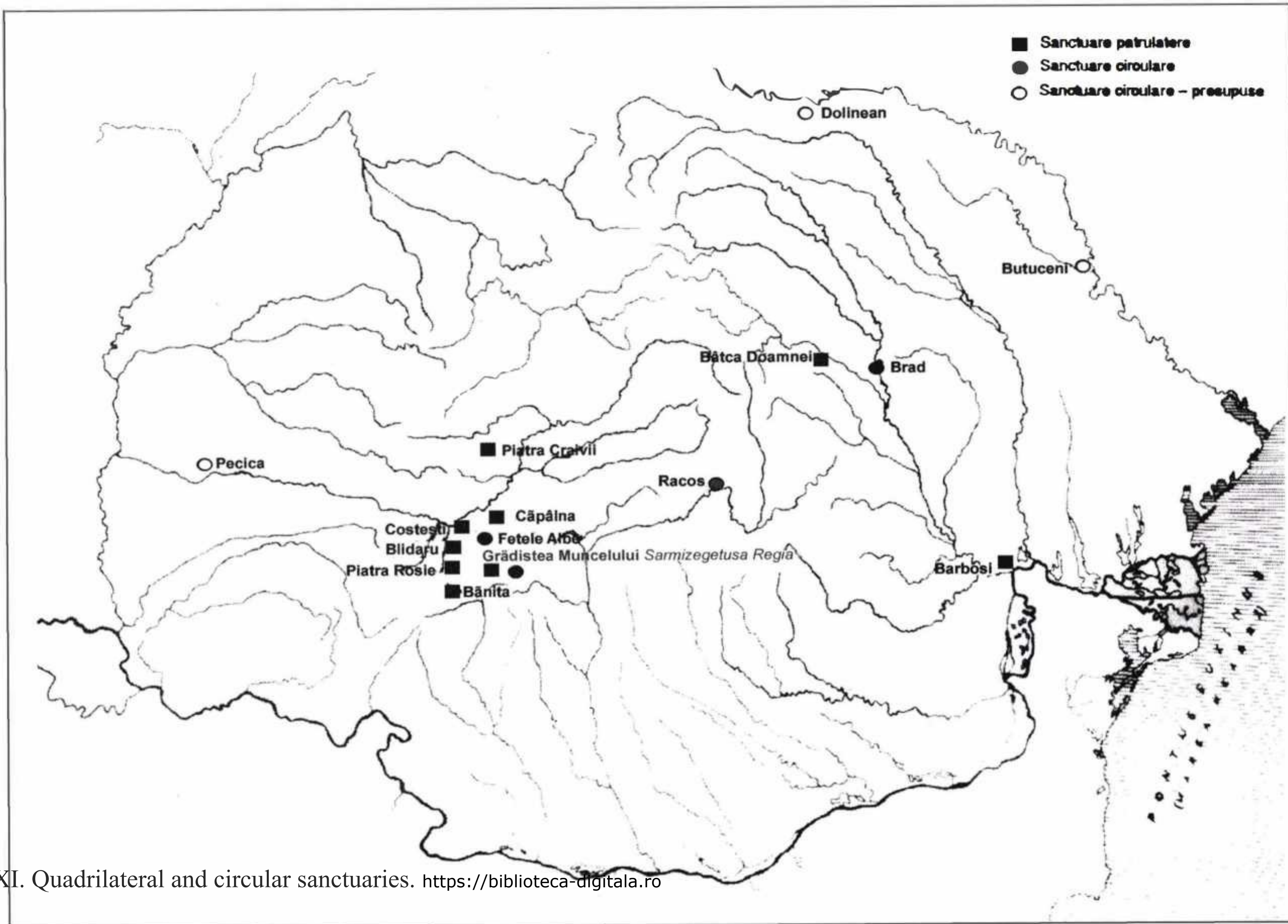

DRAWING XIX. Grădiștea Muncelului - Sarmizegetusa Regia. Big circular sanctuary from the XI terrace. Reconstruction proposal.*

DRAWING XX. Grădiștea Muncelului - Sarmizegetusa Regia. Small circular sanctuary from the XIth terrace. 1. Photo; 2. Plan.

DRAWING XXI. Quadrilateral and circular sanctuaries.

MĂGURA MOIGRADULUI^
SACRED AREA (1ST CENTURY BC) AND
FORTIFIED DACIAN SETTLEMENT (1ST CENTURY AD)

Horea Pop, Alexandru V. Matei (Zalău - Romania)

Cuvinte cheie : daci, incintă sacră, așezare fortificată, inventar, cronologie.

Singura așezare fortificată dacă cunoscută în județul Sălaj este cea de pe Măgura Moigradului. Prezența sa în apropierea Porții Meseșeane[32] [33]nu a fost evident, întâmplător. Trecere obligatorie, principală rută de acces nord-vestică din și spre Transilvania, locul ni se pare o importantă cale de comunicații folosită de negustori sau de oricine altcineva, dorind să iasă sau să intre în Transilvania cu alte scopuri.

Scurt istoric

Un deal vulcanic, o grămadă masivă de pietre, exploatată în prezent de o carieră situată pe versantul său sud-vestic, Măgura Moigradului se ridică ca un impresionant corp conic, cu o altitudine maximă de 514 m, ridicat cu 224 m deasupra Văii Ortelec, apa care a creat trecătoarea numită anterior. Platoul superior este de formă ovală, cu diametrul mare de aproximativ 400 m și cel mic de 250 m; cu o suprafață totală de șapte hectare **(Planșa 1)** . Situl a devenit cunoscut în literatura științifică destul de devreme [34], datorită descoperirii unor tezaure dacice de podoabe și monede din argint [35], iar apoi, în urma săpăturilor arheologice dintre 1938-1939 [36], 1940-1941 [37], 1958-1959, [38]ca o necropolă de incinerare dacă. Situl de la Măgura Moigradului se dovedește a fi o așezare dacă fortificată, amplă și prosperă, [39]precedată anterior de un sit cu caracter cultic [40], datat

---

32 This short description presents the main conclusions contained in the monographic study of the site, which is in preparation. An analogous Roman ian version of this text appeared in *Studii de istorie antica. Omagiu Profesorului Ioan Glodariu,* p. 253-277

33 V. Mihăilescu, *Porțile Transilvaniei,* Crisia, 1971, I, p. 9-14.

34 I. Marțian, *Urme din războaiele romanilor cu dacii,* Cluj, 1921, p.6.

35 IC Siedel, *AOG* XV, 1855, p. 324; C. Gohl, *Cronica descoperirilor arheologice de la Siebenburgen,* Hennannstadt, 1875, p. 37; O. Gohl, ArchErt XX, 1900, p. 434; *idem, Koisztobokus, Eremlelet Aranyosmedyesen,* NK, Budapesta, 1903, II; I. Marțian, *op. cit.;* E. Chirilă, *Descoperiri monetare în Transilvania,* AMN III, 1966, p. 421; K. Horedt, *Descoperirile dacice de argint,* Dacia NS 17, 1973, p. 127-167; Ministerul Federal al Științei și Cercetării, *Dacii: Descoperiri arheologice din România,* Viena, I, Neue Hofburg, Burggartensale, 11 iunie, Bisch, octombrie 1981.

36 C. Daicoviciu, *Neue mitteilungen aus Dazien,* Dacia VII-VIII, 1937-1940, p. 323.

37 I. Ferenczi, *Regeszeti megfigyelesek a limes dacicus eszaknyugati szakaszan,* EM, XLVI, 1941, p. 199-206.

38 M. Macrea, M. Rusu, *Der Dakische Friedhofvon Porolissum und das problem des Dakischen Besattungsbrauche in der spatlatenzeit,* Dacia N.S. IV, 1960, p.201-229; M. Macrea, D. Protase, M. Rusu, *Şantierul arheologic Porolissum,* Materiale VIII, 1962, p. 485-504.

39* Al. V. Matei, *Așezarea dacică fortificată de pe Măgura Moigradului,* ActaMP X, 1986, p. 126-128; Al. V. Matei, H. Pop, *Şantierul arheologic Porolissum - Moigrad,* in voi. Cronica Cercetărilor Arheologice, Satu Mare, 1994, p. 50-51; *idem, Raport preliminar în legătură cu săpăturile arheologice și lucrările de conservare și restaurare executate la Porolissum în anul 1993,* ActaMP XVIII, 1994, p. 111-134; *idem, Şantierul arheologic Porolissum- Moigrad,* in *Cronica Cercetărilor Arheologice,* Cluj Napoca, 1995, p. 55-57; *idem, Măgura Moigradului,* in *Situri arheologice cercetate în perioada 1983-1992,* Brăila, 1996, p. 73-74.

40 Al. V. Matei, *op. cit,* p. 126-128; Al. V. Matei, C. Stoica, *Cercetări arheologice pe Măgura Moigradului Campania 1987, ActaMP* XII, 1988, p. 158-160; H. Pop, *Contribuții metodologice privind cercetarea spiritualității dacice, reflectată în*

între sfârșitul secolului al II-lea î.Hr. și secolul I î.Hr. [41]Din cauza condițiilor geografice, așezările fortificate, similare celor descoperite în Dacia de Sud sau de Est [42], nu sunt tipice regiunii Sălaj; doar situl de la Moigrad stă detașat.

Nu vom detalia acum problemele legate de fortificația sitului, care vor fi discutate mai târziu în text, dar vom încerca să reflectăm câteva aspecte ale sitului scoase la iveală în săpăturile efectuate în ultimii ani, prezentate și în studii ulterioare [43].

Pe Măgura Moigradului au avut loc săpături arheologice sistematice începând cu anii 1938-1939 [44]. Bine cunoscute în acest moment sunt rezultatele [45]campaniilor de cercetare din 1984, 1987-1995, la care putem adăuga și campaniile din anii 1958-1959, [46]dar numai cu o anumită probabilitate, datorită situației particulare în care am primit inventarul arheologic **(Planșa 1 -** *Planul general al săpăturilor).*

Suprafața excavată - rezultate preliminare. Platoul are o suprafață totală de 70.000 de metri pătrați, din care au fost excavați doar 3.730,36 de metri pătrați, reprezentând 5,32% din total. Pe această suprafață au fost identificate 193 de gropi dacice, 32 de locuințe, 43 de vetre și 8 cuptoare. Mai multe cuptoare mai puțin conservate ar fi putut fi considerate vetre, dar această posibilitate nu schimbă datele principale ale problemei. Din cele 195 de gropi dacice descoperite, două erau găuri de stâlpi și erau conectate, probabil, cu o locuință poziționată în apropiere.

Pentru orizontul cronologic datat la sfârșitul secolului al II-lea î.Hr. - secolul I î.Hr., care corespundea perioadei în care situl a funcționat ca o zonă cu depozite rituale, au fost identificate și datate ca atare 4 locuințe-groapă **(Planșa 1)** și 79 de gropi. Pentru perioada cuprinsă între secolul I î.Hr. și secolul I d.Hr. s-a putut data 1 locuință și 6 gropi, iar pentru secolul I d.Hr. au fost excavate și datate 27 de locuințe **(Planșa 1)** și 25 de gropi. Pentru ultimele două orizonturi cronologice am identificat doar locuințe de suprafață, dar și gropi cu o natură incontestabil rituală. Restul gropilor nu au putut fi datate cu precizie în una dintre cele trei perioade cronologice, din cauza inventarului deficitar sau a unor înregistrări tehnice deficitare.[47] (inaccesibil pentru noi).

Fortificarea platoului - componente. Datorită controverselor legate de cronologia lor, au apărut doar note ocazionale despre elementele de fortificație de la Măgura Moigradului. Începând cu anul 1984, când s-au reluat săpăturile arheologice în acest sit, elementele de fortificație au fost investigate în unsprezece puncte corespunzătoare celor șase campanii de teren care au avut acest obiectiv **(Planșa 1).** Cele șapte hectare ale platoului superior au fost împrejmuite cu un sistem de garduri fixate în două șanțuri de fundație paralele, poziționate la distanțe variabile (de la 5 la 10 metri, **Planșa 8/13-15).** Într-un singur punct (Sl/1993, **Planșa 8/15a)** situat în partea estică a platoului, distanța observată dintre cele două șanțuri de fundație a fost mai mică (0,5 m). Această zonă este cea mai dificil de escaladat și aici fortificația de gard nu a fost dublată la exterior de un șanț. În toate celelalte cazuri, șanțul de fortificație a fost situat la baza gardului la o distanță de 3,5 -

---

descoperirile arheologice, ActaMP XVII, 1993, **p.** 91-105.

41 H. Pop, Al. V. Matei, *The tipology of grey pottety discovered in the dacian settlement from Măgura Moigradului,* paper sustained at the *Pre Congress Colloquy-The stamped grey pottery,* Zalău, 27-30 June, 1996.

42 Few examples at I. Glodariu, *Arhitectura dacilor,* Cluj Napoca, 1983; D. Berciu, *Buridava dacică,* București, 1981; others from Transylvania at I. Glodariu, *Așezarea dacică și daco-romană de la Slimnic,* A\MN IX, 1972, p. 119-140, idem, *Vase de argint în tezaurele dacice,* Sargetia XI-XII, 1974-1975, **p.** 19-34; idem, *Așezări dacice și daco-romane la Slimnic (jud. Sibiu),* București, 1981, **p.** 1 9 1.

43 H. Pop, *Civil architecture and habitat during Latene D in the Depression of Șimleu,* ActaMN XXXII, 1995, p. 103-118.

44 C. Daicoviciu, *op. cit.,* p. 323.

45 Săpături efectuate de dr. Al. V. Matei împreună cu un colectiv la care au participat C. Stoica (1987-1990), D. Tamba (1984, 1987-1989), dr. H. Pop (1988-1995), I. Bejinariu (1994)

46 Vezi nota de subsol numărul 6.

47 Este cazul celor 55 de gropi descoperite în campaniile de săpături din 1958-1959.

7 m. Deschiderea șanțului, care avea fundul rotunjit, varia între 2 - 3 m, cu adâncimi între 0,7 - 1,5 m ***(Planșa 8/13,14).*** Lățimea celor două tranșee cu grinzi de lemn care susțineau gardul măsura între 0,3 - 0,6 m, și adâncimi de 0,8 m **(Planșa 8/13a).** Chiar dacă panta abruptă și lungă a dealului îngreuna suficient orice tentativă de ascensiune neprietenoasă, întregul platou era fortificat cu o fortificație din lemn și pământ dublată la exterior, aproape pe toată lungimea sa (aproximativ 1 km), de un șanț, impus într-un fel de modelul terenului **(Planșa 1).** Mai mult, la 25 de metri distanță de aceste elemente de fortificație, pe versantul vestic al dealului, cel orientat spre Galera Meseșeană și mai ușor de escaladat, a fost găsit un alt șanț, lung de 235 m (**Planșa** 11). Șanțul avea o lățime de 3 m în partea superioară și o adâncime de 1,3 m și a fost probabil proiectat cu un gard fixat într-un *vallum* care probabil s-a prăbușit în timp în interiorul șanțului, din cauza pantei abrupte **(Planșa 8/15b**). Ambele fortificații par să fi funcționat în același timp, în timpul secolului I d.Hr., până la cucerirea romană. O dovadă în acest sens este materialul arheologic găsit în umplutura șanțului, dar mai presus de aceasta, descoperirea unei locuințe dacă datate în secolul I d.Hr., suprapusă peste fortificația dacă a platoului.

Zona sacră. Un sit arheologic poate fi considerat loc de cult doar în funcție de contextul arheologic al descoperirii, de prezența în apropiere a unor complexe cu elemente rituale solide: vetre, altare, sanctuare, gropi rituale, obiecte cu semnificație cultică.

Măgura Moigradului a intrat în literatura istorică cu unele descoperiri rituale, interpretate inițial ca monumente funerare [48]. Ca urmare a săpăturilor efectuate în perioada 1984-1995, situl poate fi considerat acum o așezare civilă dacă de mari dimensiuni [49]*, care a ocupat întreaga suprafață de 7 ha a platoului superior înconjurat de un *val.* Dacă această afiliere pare a fi incontestabilă pentru realitatea arheologică datând din secolul I d.Hr., deși și în această perioadă au fost descoperite gropi rituale, pentru secolul I î.Hr. interpretarea cea mai justificată a sitului este cea a unui loc de cult.

Un argument pentru această interpretare [50]ar putea fi numărul mare de gropi databile în secolul I î.Hr. (79) comparativ cu numărul mic de locuințe cu gropi sezoniere (niciuna dintre ele nu avea vatră) (4) cu un inventar deficitar. Mai mult, pentru acest orizont cronologic, gropile rituale au fost identificate și pe versanții dealului, în exteriorul fortificației, așa cum a fost cazul unei gropi excavate în 1991 [51]și al altor complexe identificate în sectorul sudic al sitului, în timpul reconstrucției drumului care asigură accesul pe platou. Pe lângă inventarul tipic (vasuri ceramice întregi sau fragmentare, pietre arse, oase de animale, uneori incinerate, cenușă, cărbune, ustensile întregi sau fragmentare, bucăți de vetre și pereți de lut ars, podoabe, accesorii vestimentare, fragmente de râșnițe), unele gropi (4 la număr) conțineau în interiorul scheletelor umane sau părți din schelete [52].

Fără o tendință evidentă de grupare în vreo parte a platoului, gropile dacice datate în secolul I î.Hr. aveau diametre regulate de 1 m și adâncimi regulate de 1,2-1,5 m. Au fost identificate, de asemenea, gropi mari, cu diametre de 2,2-2,5 m, nu mult mai adânci decât restul. Situația a fost similară în cazul mai multor gropi datate în secolul I d.Hr.

---

48 M. Macrea, M. Rusu, ***op. cil.,*** p. **201-229;** M. Macrea, D. Protasc, M. Rusu, ***op cil..*** p. **361-390;** M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan. ***op. cil.,*** p. **485-504.**

49* See the text in which thc subject is thc fortified settlement from Măgura Moigradului.

50 H. Pop, ***Arhitectură civilă și habitat hi La Tene D, in Depresiunea Șimleului,*** in vol. ***Studii de istorie a Transilvaniei. Familie și societate,*** Cluj Napoca, **1999.** p. 1**09-122.**

51 idem, ***Contrihufii metodologice privind cercetarea .spiritualității dacice. reflectată în descoperirile arheologice,*** ActaMP XVII **1993,** p. **91-105.**

52 Al. V. Matei, ***Așezarea dacică/orti/icatâ de pe Măgura Moigradului,*** ActaMP X, **1986,** p. 1**26-128;** Al. V. Matei, H. Pop, Șantierrl arheologic Porolissum-Moigrad, in voi. ***Cronica Cercetărilor Arheologice,*** Satu Mare, **1994,** p. **50-5 1 ;** idem, ***Raport preliminary în legătură cu săpăturile arheologice și lucrările de consefuare și restaurare executate la Porolissum în anul*** 1993, ActaMP XVIII, 1**994,** p. 111-1**34;**

În general, cele patru locuințe-groapă identificate pe Măgura Moigradului **(Planșa 1),** care corespund orizontului cronologic în care situl funcționa ca loc sacru, aveau un plan circular și adâncimi de 0,70 m, cu 30-40 cm săpați propriu-zis în patul de stâncă al dealului. Acoperișul avea două pante susținute de doi stâlpi, poziționați în interiorul construcției, fixați cu 60 cm sub nivelul mersului. Diametrul locuințelor varia între 2 și 3,5 m. Niciuna dintre aceste case nu avea vatră în interior. Acest tip de complex avea în inventar ceramică, oase, unelte mici și pietre căzute de pe acoperișul cu fân și a fost observat pe părțile estică și sudică ale platoului, în opoziție cu locuințele de suprafață, care au fost identificate nu doar pe laturile estică și sudică, ci și pe partea nord-vestică, mai expusă vânturilor.

Așezarea dacă fortificată. Identificarea așezării dacă fortificate a rezultat în urma analizelor așa-numitelor *platforme ceramice,* prezente atât în literatura mai veche, cât și, mai mult, după apariția unor complexe similare în săpături mai recente. Considerăm aceste *platforme ceramice*[53 54]ca locuințe de suprafață **(Planșa I).** Inventarul lor consta în vase ceramice sparte in situ, bucăți de pereți de lut, uneori arse, oase de animale, alteori arse, alte obiecte specifice vieții de zid (piatră de ascuțit, obiecte din fier, obiecte pentru modelat ceramică, râșnițe) . Conturul lor era adesea neregulat; adesea se suprapuneau peste un vetre și frecvent peste gropi. Gropile aparțineau de obicei nivelului mai vechi. De aceea, considerăm acele platforme locuințe de suprafață construite pe fundații din bârne de lemn, tehnologie utilizată datorită adâncimii mici la care se putea găsi roca vulcanică specifică Măgurii Moigradului; grinzile de lemn nu au lăsat urme în stâncă decât atunci când au fost săpate în aceasta.

Materialul arheologic. Cronologie, tipuri de vase, funcționalitate, decor, tehnici de fabricație. Pentru intervalul de timp cuprins între sfârșitul secolului al II-lea î.Hr. și secolul I î.Hr., când considerăm primul orizont cronologic al locuirii dacă în acest sit ca fiind o zonă sacră, menționăm ca repere cronologice broșa de argint cu noduri (3 piese) descoperită în 185523 (la KMV începând cu anul 1865), databilă în ultimul sfert al secolului al II-lea î.Hr. până la mijlocul secolului următor [55]. În groapa G 17/1994 au fost găsite fragmente dintr-un cârlig de curea acoperit cu o placă de bronz decorată **(Lăsta 2/1)** împreună cu un cuțit, o lingură **(Lăsta 2/7),** un pinten de fier și vase ceramice întregi (3 oale cu mânere izolate și o fructieră neagră lustruită, fără picior). Cârligul de curea poate fi datat...

2 5

în secolul I î.Hr. [56], precum și exemplarul din fier descoperit în groapa-puț identificată în Sl/1993. În această locuință a apărut și un fragment de zale de fier, acest tip de echipament dispărând treptat la începutul secolului I d.Hr.[57 58 59].

În G5/l 984, lângă locul unde a fost depusă ritualic jumătatea superioară a unei femei, a fost descoperit un pandantiv globular de argint **(Planșa 2/4)** cu analogii solide la Liptovska Mara [2] cu obiecte celtice datate în secolele II-I î.Hr. Aceste obiecte timpurii oferă cronologia vaselor ceramice descoperite în groapa G5/l 984, într-o perioadă mai veche, la sfârșitul secolului al II-lea î.Hr. și de-a lungul secolului I î.Hr. Reparațiile antice observabile pe inelul de agățare al pandantivului globular de argint, realizat cu sârmă de bronz, pot sugera o perioadă lungă de utilizare a acestui obiect. O

---

53 M. Macrea, M. Rusu, ***op. cit.,*** p. **201-229;** M. Macrea, D. Protase, M. Rusu, ***op. cit.,*** p. **361-390;** M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, ***op. cit.,*** p. **485-504.**

54 2' R. Florcscu, I. Miclea, ***Tezaure transilvane la Kunsthistorische Muzeum din fi.ena,*** București, **1979,** p. **20-21.**

55 "4 A. Rustoiu, ***Fihulele din Daciapreromană,*** București, **1997,** p. **32-33.**

56 M. Babeș, ***Paftalele Latene târzii din sud-estul Europei,*** SCIVA **34, 1983, 3,** p. **196-221 ;** A. Rustoiu, ***Metalurgia bonzului la daci,*** București, **1996, p. 120-121**

57 A. Rustoiu, op. cit., p. 150.

58 K. Picta, ***Liptovska Mara,*** Bratislava, '1996, p. 94, fig. XI-3, 4, 9.

59 2S K. Horedt, C. Seraphin, ***Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenherg hei Sighișoara-Schasshurg,*** Bonn, 1971.pl. 62/13. '

ipoteză tentantă, considerând această podoabă ca fiind specifică lumii celtice, ar putea afirma că individul sacrificat a fost prizonier de război (?). Pandantivul circular de argint cu trei trepte, descoperit în același complex, fără analogii solide în lumea dacă, ar putea susține, de asemenea, teoria menționată anterior. Un exemplar similar, dar cu patru trepte, a apărut la Sighișoara-Wietenberg [2] 8, iar analogiile sale central-europene [60]sugerează faptul că piesa a fost importată [61]sau că individul feminin sacrificat din groapa G5/1984 a fost prizonier de război. Aceste tipuri de piese sunt de obicei datate cronologic între a doua jumătate a secolului al II-lea î.Hr. și secolul I î.Hr., date care completează, de altfel, cronologia propusă pentru întregul complex [62].

Orizontul cronologic al așezării fortificate (secolul I d.Hr.) poate fi datat cu precizie datorită prezenței în mai multe complexe (Ll/1991/1992 în S 1/1991 și C2-C3/1992 și turnul-locuință descoperit în sectorul sudic al sitului în 1995) a unor pandantive din bronz profilat **(Ll/8-12),** datate în special în secolul I d.Hr. [63]O broșă de fier, fără arc, fabricată într-un atelier local **(Ll/6),** descoperită în locuința identificată în S 1/1991 și C2-C3/1992, poate fi datată în relație cu pandantivele din bronz profilat din a doua jumătate a secolului I [64]d.Hr.

Catarama din bronz în formă de liră **(Planșa 2/5),** descoperită în locuința L2/1 992, aparține unui tip dacic foarte cunoscut [65], datat în principal în secolul I d.Hr. [66]Acest tip de cataramă apare în 5 exemplare din Liptovska Mara [67], Slovacia, în cultura Puchov, autorul care le-a publicat considerând că sunt piese de import noric-panonic. O piesă fragmentară a fost descoperită în Malaja Kopanja, Ucraina, considerată tot acolo o piesă de import noric-panonic [68]. Acest tip de accesoriu vestimentar oferă materialului ceramic descoperit în interiorul locuinței o cronologie în secolul I d.Hr.

Considerând ceramica găsită în complexe aparținând celor două orizonturi cronologice, ca repere cronologice, am observat că aceste materiale sunt într-adevăr diferite, de la o perioadă la alta, ca decor, forme și material folosit în amestecul de argilă.

Dacă pentru prima perioadă (sfârșitul secolului al II-lea î.Hr. - secolul I î.Hr.) am identificat oale lucrate manual **(Lăzile 3)** cu buză ușor evazată și mai rar cu o buză fațetată, decorată cu cingători alveolare (niciodată cingători incizate) **(Lăzile 3/5, 6)** care leagă butoni cilindrici sau plați, cu alveole în formă de vârf de degete, decorați cu cingători oblici poziționați pe corpul oalei **(Lăzile 3/4)** sau decorați cu ornamente incizate realizate cu un „pieptene" pe toată suprafața oalei sau cu două sau patru butoni izolați pe curbura maximă a oalei **(Lăzile 3/7, 8),** conținând în lut cioburi zdrobite, calcar sau mică, oalele (vasele de gătit **)** datate în al doilea orizont (secolul I d.Hr.) aveau o buză evazată pronunțat, cu fațete, imediat sub... Decorat cu linii orizontale sau linii ondulate incizate cu un „pieptene" de 3-5 cm **(Lăzile 6/1, 3),** urmate aproape constant de brâuri orizontale continue, incizate **(Lăzile 6/7, 8)** sau cu alveole **(Lăzile 6/1, 6, 9),** în relief, poziționate pe curbura maximă a vasului. În această perioadă a apărut decorul cu brazi mici incizați, poziționați în jumătatea superioară a vasului **(Lăzile 6/6).** În lut se amesteca de obicei nisip fin.

---

60 D. van Endcrt, ***Die Bronzefunde aus dem Oppidum von Manching,*** in the series Ausgrabungen in Manching, Bd. 13, Stuttgart, 1991, p. 15-18.

61 A. Rustoiu, ***Metalurgia hronwlui la daci,*** București, 1986. p. 126

62з' ***Ibidem,*** p. 26

63: M. Macrca, M. Rusu, ***op. cil.,*** p. 215, fig 13/11; A. Rustoiu, ***op.cil.,*** p. 123-124.

64 A. Rustoiu, op. cit., p. 52, fig. 57il, type 18.

65-'4 A. Rustoiu, ***Catarame informă de "liră" în Dacia preromană,*** Marisia XXIII-XXIV, 1994, p. 577-580

66 A. Rustoiu, ***Metalurgia hronwlui la daci,*** București. 1986, p. 118-119

67з' K. Picta, I. J\itra. 1982. p. 253, fig. XI/14; idem, ***Liptovska Mara,*** Bratislava, 1996, p.80, fig. VIII/5-8.

68-'7 V. Kotigorosko, ***Ținuturile Tisei Superioare în veacurile III î.e.n.-IVe.n.,*** București, 1995, p. 98 and fig 50/53

Pentru orizontul mai vechi[69 70 71 72 73 74]Tipic erau terciurile cu buză în formă de „T” sau „S” **(Plăcile 4/6, 8),** bolurile pentru fructe negre sau maro lustruite **(Plăcile 4/5) sau exemplarele gri lucrate manual și** *kantharoi* lucrate manual, tipic celtic , cu mânere ușor despicate **(Plăcile 4/7)3** [9.] **De asemenea**, sunt frecvente și cănile bitrunchiate de dimensiuni mici și mijlocii, cu un mâner cilindric, acoperit cu o învelișă maronie sau cenușie închisă **(Plăcile 4/1-4).** Cănile cu lanternă rareori nu aveau mânere **(Lăzile 8/11)** și mai des aveau un mâner **(Lăzile 8/3-5)** sau două mânere **(Lăzile 8/1, 2, 10),** fără prea multe decorațiuni **(Lăzile 8/10**), în special în secolul I d.Hr., când situl funcționa ca o așezare fortificată, context în care creșterea numărului acestui tip de instalație de iluminat ar putea avea o explicație. Miniaturii nu au fost foarte numeroase în prima perioadă; un obiect special, un vas miniatural, a fost decorat cu motive, care nu au fost niciodată observate în totalitate în decorarea vaselor mari **(Lăzile 3/3).** Pentru secolul I d.Hr. s-a observat o prezență tot mai mare a miniaturilor, imitațiilor de oale **(Lăzile 8/6-9)** și a cănilor cu lanternă **(Lăzile 8/12).**

Ceramica lucrată la roată a fost în majoritate arsă fără oxigen, prezentând o culoare cenușie. Pentru orizontul din primul secol î.Hr. am observat prezența unor recipiente emisferice cu o buză în formă de „T” **(Pl. 5/4, 5)** sau „S” **(Pl. 5/2, 3)** și a numeroase căni cu o singură toartă **(Pl. 5/6-12),** în care apa putea fi adusă din izvoarele din apropiere. Vasele mari de depozitare **(Pl. 5/1)** au lipsit aproape complet. Bolurile pentru fructe aveau, în general, buze mari de 3,5-8 cm și diametre impresionante. Cantitatea de ceramică lucrată la roată a fost mai mică în comparație cu același tip tehnologic datat în perioada ulterioară a dezvoltării sitului.

În secolul I d.Hr. am observat prezența unor boluri mari, cu un tăviș poziționat în zona marginii **(Lăzile 7/8).** Aceste vase erau folosite pentru transportul hranei la masă, mobilier pe care îl putem ghici ca fiind o invenție în locuințele de suprafață, tipic acestui secol de pe Măgura Moigradului. Terciurile cu un profil similar reprezentau o rudă mai modestă ca dimensiuni a acestor boluri; acestea erau folosite în alimentația individuală **(Lăzile 7/6, 7).** Bolurile pentru fructe, confecționate din lemn, aveau forme mai subțiri, interior conic și margini înguste (1,5 - 3 cm, **Lăzile 7/3-5),** sugerând utilizarea lor mai mult ca pahare de băut (Lăzile 7/2) decât ca vase pentru mâncat. Numărul mic de *canthari* **(Lăzile 9/12)** poate fi explicat în acest fel. Cănile **(Lăs. 7/13)** au fost găsite din nou într-un număr mare, completând funcționalitatea cupelor-fructe, aceea de a transporta lichide. Și ulcioarele au fost găsite într-un număr mic **(Lăs. 7/11)** , în comparație cu cănile. În acest orizont cronologic au apărut capacul emisferic cu guler exterior **(Lăs. 7/1)** și vasele mari de depozitare, gri sau de culoare cărămizie, cu fund inelar sau drept și buză profilată, evazată **(Lăs. 7/10).** Acest tip de vas a fost destul de numeros, compensând într-un fel lipsa unor resurse majore de apă în interiorul platoului închis, ca posibile vase de stocare a apei. Decorațiunile au fost întotdeauna aceleași: seturi alternative incizate de linii orizontale sau linii ondulate, realizate cu „piepteni” cu 4 - 9 dinți. Din cauza nivelului ridicat de umiditate din sol, puține ornamente șlefuite s-au păstrat în timp, dar presupunem că acestea decorau vase precum fructiere, căni sau *kantharoi;* motivele șlefuite păstrate erau tipice pentru ceramica dacică.

Aceste concluzii sunt susținute de tabelele următoare.

Tabel statistic cu situația gropilor de pe Ma gura Mo.gradului.

69Good analogies for the pottery dated in this horizon in M. Macrea, I. Glodariu, ***Așezarea dacică de la Arpașu de***
70***Sus,*** București, 1976; I. Glodariu, ***Așezări dacice și daco-romane la Slimnic,*** București, 1981; V. Sîrbu, ***Dava getică de la Grădiștea,*** Brăila, 1986.
71, The best analogies in B. lovanovic, M. lovanovie, ***Gomolava,*** Novi-Sad-Bclgrad, 1988, where the Celtic type
72***Kantharoi*** belong to the materials dated in the phases Via and VIb, dated in the time interval between the second
73cen^ry BC and the end of the first century BC. The Dacian material from Gomolava is identical with the pottery
74diseovered at Moigrad.

	Dac					Metri pătrați excavați în fiecare campanie
	BC	**AD**	**Între secole**	**Nu este databil**	**Găuri pentru**	
1958 1959	?	?	?	55 de ani	?	800
1984	17 ani	4	2	7		44I
1987	2	-	-	1		40
I988	5	1	-	1		I66,6
I989	6	4	-	7		580
1990	I3	1	Eu	1		200,5
I99I	3	-	Eu	-		I I0.25
1992	6	1	Eu	2	2	299
1993	5	3	Eu	2	-	233
I994	15	6	-	5	-	503
I995	8	5	-	1	-	437
Total	80	25	6	82	2	3.730,35
%	41	I3	3	42	Eu	
% din total	I95=80%					
	Gropi dacice datate			Gropi dacice nedatate		
	1 I 1=57%			84=43%		

Pentru 45.000 de metri pătrați în utilizare, presupunem existența a 2.943 de gropi posibile.

statistic **cu situația locuințelor de pe strada Magura** Moigradul

An	Locuinţă	Context	BC		î.Hr./dr.	AD
			locuință în	Locuință la		
1984	LI	S3, contorul 15-				Eu
	L2	S3				Eu
	L3	S4				Eu
I988	LI	Sl-S2				Eu

	L2	S2 metru 9-12		1		
1989	Ll	S2 metru 113 1 17				1
	L2	S2 contor 1-4	1			
1990	Ll	Sl/90				1
1991	Ll	S 1/91, C2-				1
1992	Ll	Sl/92				1
	L2	S 1 /92 metru²				
1993	Ll	Peste L2 S 1/93				1
	L2	Mai jos Ll, cu Gil?	1			
1995	Ll	Turn de locuit?				1
	L2	Cl7, 20	1			
Total 9	15		3	1	1	26
			4			
	%			13	3,2	83,8
1958 1959	Ll-116					16
				31 de locuințe		

statistică a ceramicii dacăce lucrate la roată , descoperită în gurile și săpăturile dacăce din **campania arheologică din 1984 .**

		BC	AD	Total	°/o	BC%	AD%
1	Vase cu picior	20	26	46	39	44,4	35,5
2	Căni	15	23	38 de ani	32	33,3	31,5
3	Căni mici	4	1	5	4,2	8,8	1,3
4	Capace	-	1	1	0,8	-	1,3
5	Recipiente mari de	2	8	10	8,4	4,4	11
6	Boluri	4	10	14	12,3	8,8	13,6
7	Imitații	-	4	4	3,3	-	5,4
	Total	45	73	118	100%	100	100%
	Total%	38	62				

Concluzii

Săpăturile efectuate în diferite părți ale platoului au arătat că situația generală a așezării a rămas neschimbată indiferent de zonă, cu excepția unei treimi din platou poziționată la mijloc, care este mai înaltă, deci expusă vânturilor și unde numărul complexelor este foarte mic. O analiză statistică [75]poate aproxima [76]numărul total de complexe care ar fi putut ocupa cândva întregul platou, datorită numărului reprezentativ de complexe cercetate și datorită săpăturilor efectuate în diverse puncte. Considerăm pentru

75 Similar data can be observed in V. Crișan, *Despre situația demografică în estul Transilvaniei în scalele II î. H.-I d. H,,* ActaMN XXVI-XXX, 1/1, 1989-1993, p. 70-89.

76 See a first attempt in H. Pop, *op. cit.,* p. 103-118.

această presupunere doar cele două treimi din platou care au fost locuite intens și permanent (45.000 de metri pătrați).

Prin urmare, ipotetic, pentru orizontul cronologic datat în secolul I î.Hr., ar fi putut exista 48 de locuințe și 952 de gropi, un raport regulat, în cazul unui loc sacru cu depozite rituale în gropi, al unei locuințe la 19,7 gropi.

Pentru orizontul cronologic intermediar, datat între secolul I î.Hr. și secolul I d.Hr., ar fi putut exista 12 locuințe și 72 gropi, iar pentru al treilea orizont, căruia credem că îi aparținea și intermediarul, 325 de locuințe și 301 gropi.

Calculând că o locuință ar putea fi ocupată de o familie compusă din 5-6 membri [77], estimăm comunități de 240 de persoane pentru primul orizont, 60 pentru cel intermediar și 1625 pentru al treilea [78].

Desigur, aceste estimări ar putea părea exagerate, dar numai pentru al treilea orizont cronologic, care se termină la cucerirea romană, perioada în care a fost ridicată întreaga fortificație [79].

Ce anume a determinat creșterea populației pe platoul Moigradului rămâne dificil de stabilit. O creștere demografică este exclusă. Mai probabil, considerăm imigrarea unei populații din vale pe deal în fața unui posibil pericol datând din secolul I d.Hr.

Săpăturile arheologice efectuate pe termen lung la Măgura Moigradului, natura complexelor identificate (gropi rituale, locuințe) au permis, prin analiza acestor complexe închise, apariția unei propuneri îndrăznețe pentru o cronologie mai scurtă a ceramicii dacice identificate aici, susținută de datarea complexelor închise cu obiecte metalice și de analiza tipologiei ceramice și a tehnologiei de fabricație. Asocierea diferitelor tipuri de ceramică dacică în complexe închise a oferit indicii pentru o cronologie mai scurtă a complexelor.

Prezenta încercare a avut ca scop prezentarea celor mai recente concluzii istorice și arheologice privind natura controversată a descoperirilor făcute la Măgura Moigraului, ca o abordare sintetică, urmată în curând, sperăm, de studiul monografic complet al sitului (concluzii pentru săpăturile din 1984-1995).

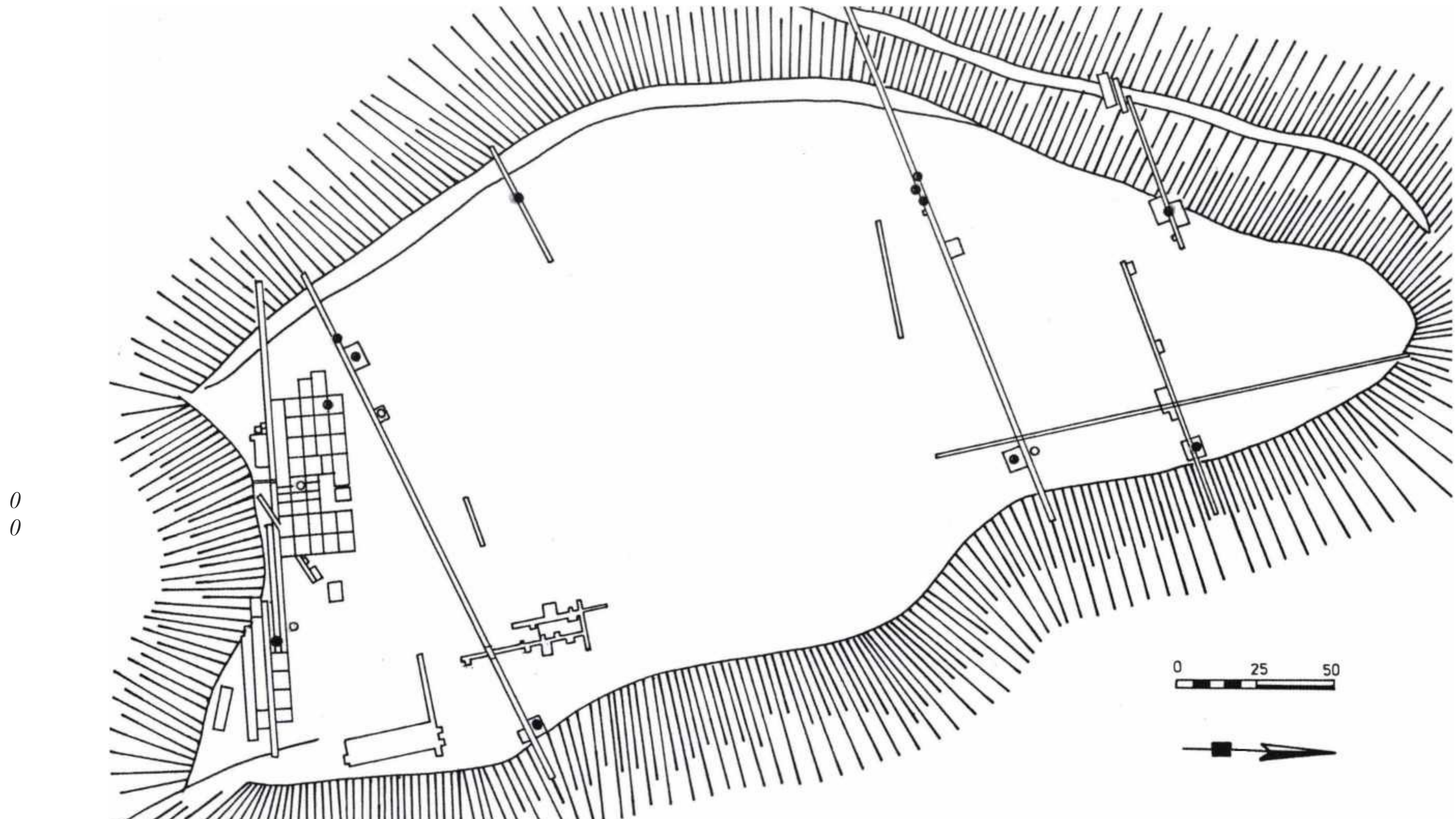
---

77 V. Crișan, *op. cit.,* p. 87.

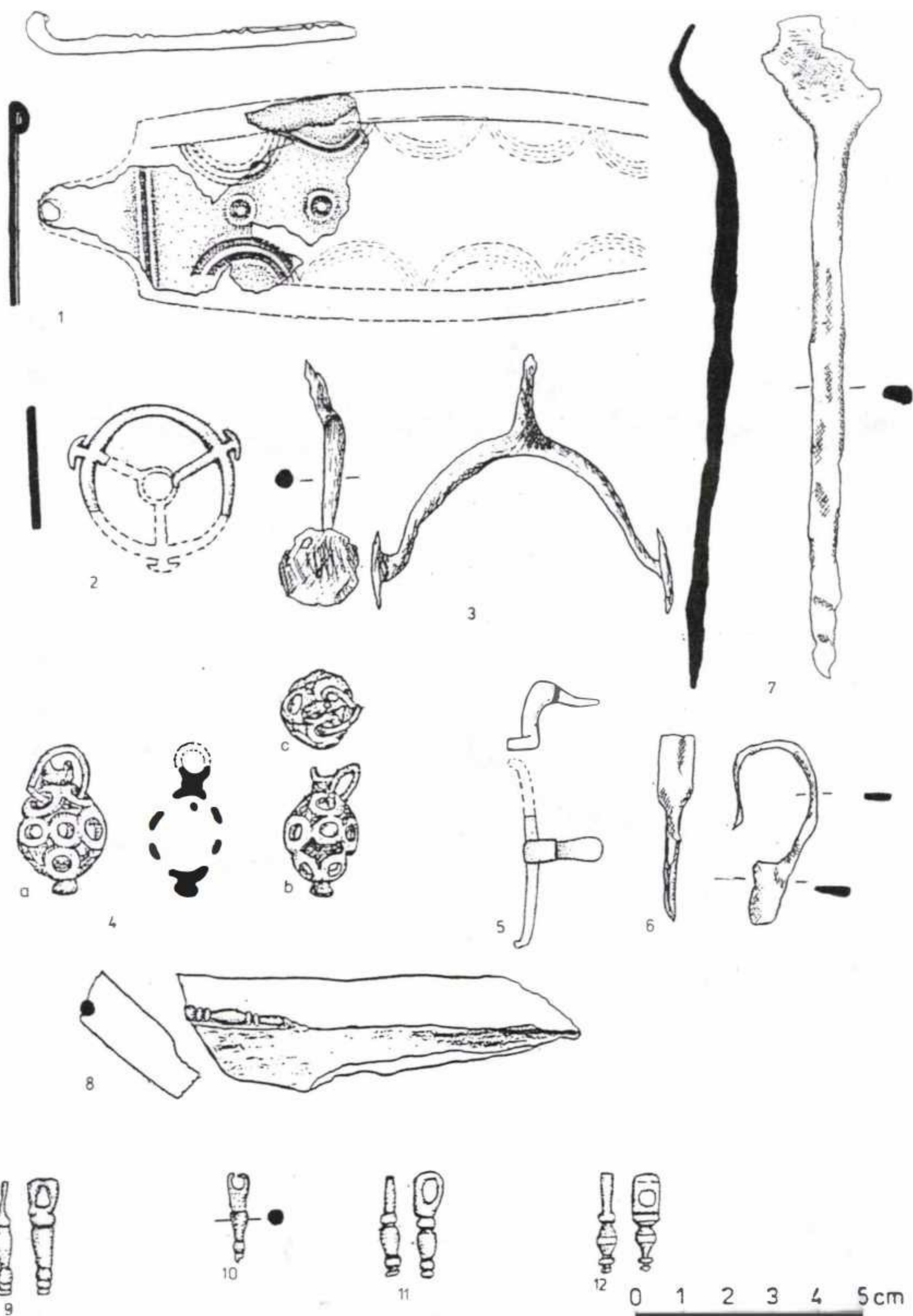
78The calculus used the minimal value of 5 members.

79H. Pop, *Dacii nord-vestici ai războaielor daco-romane,* Sargetia XXVI/1, 1995-1996, p. 257; idem, *Dacii nord-vestici și războaiele daco-romane,* lucrare prezentată la simpozionul *Războaiele daco-romane din vremea lui Traian,* Deva-Geoagiu, 7-9 noiembrie 1996.

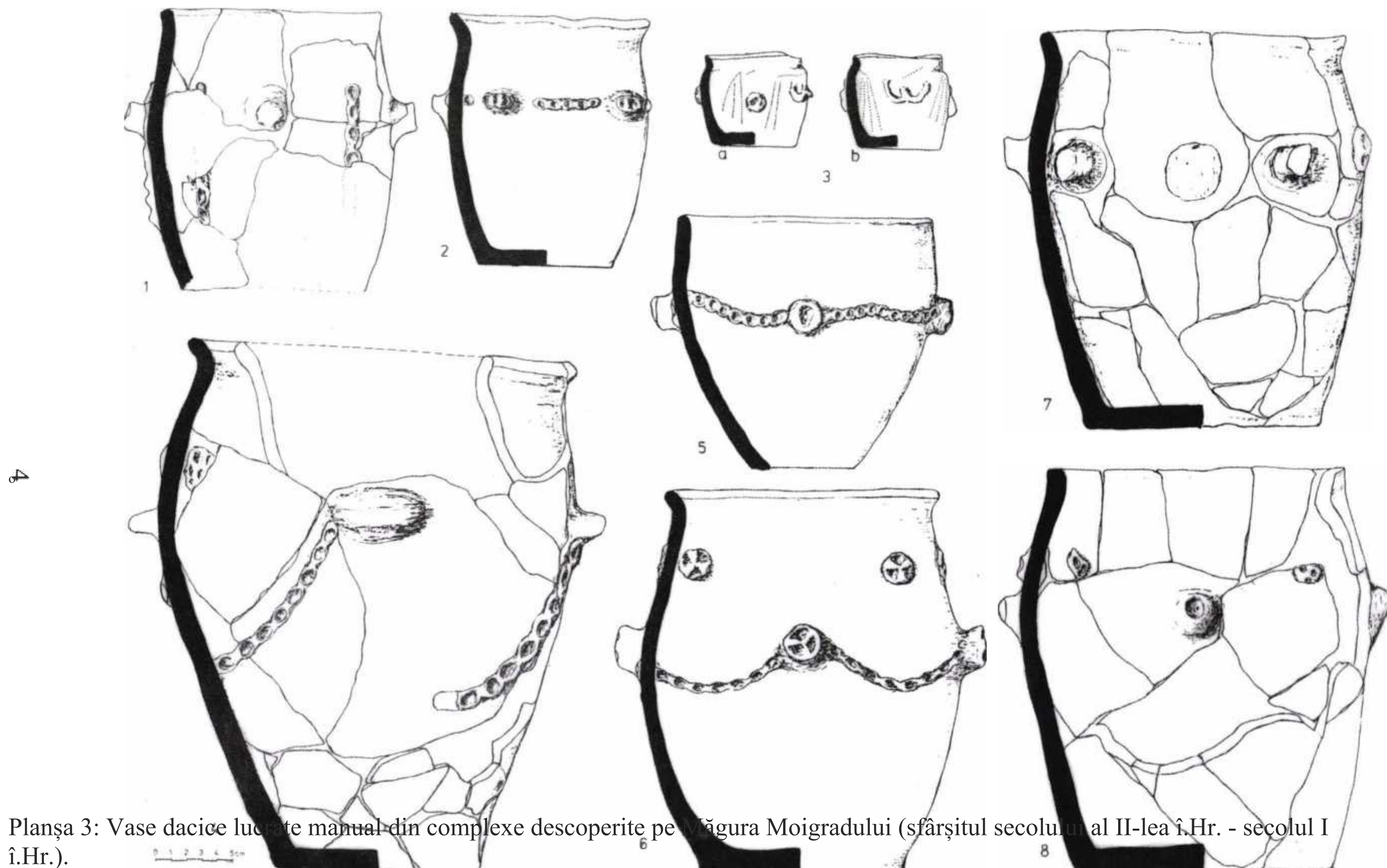
0
0

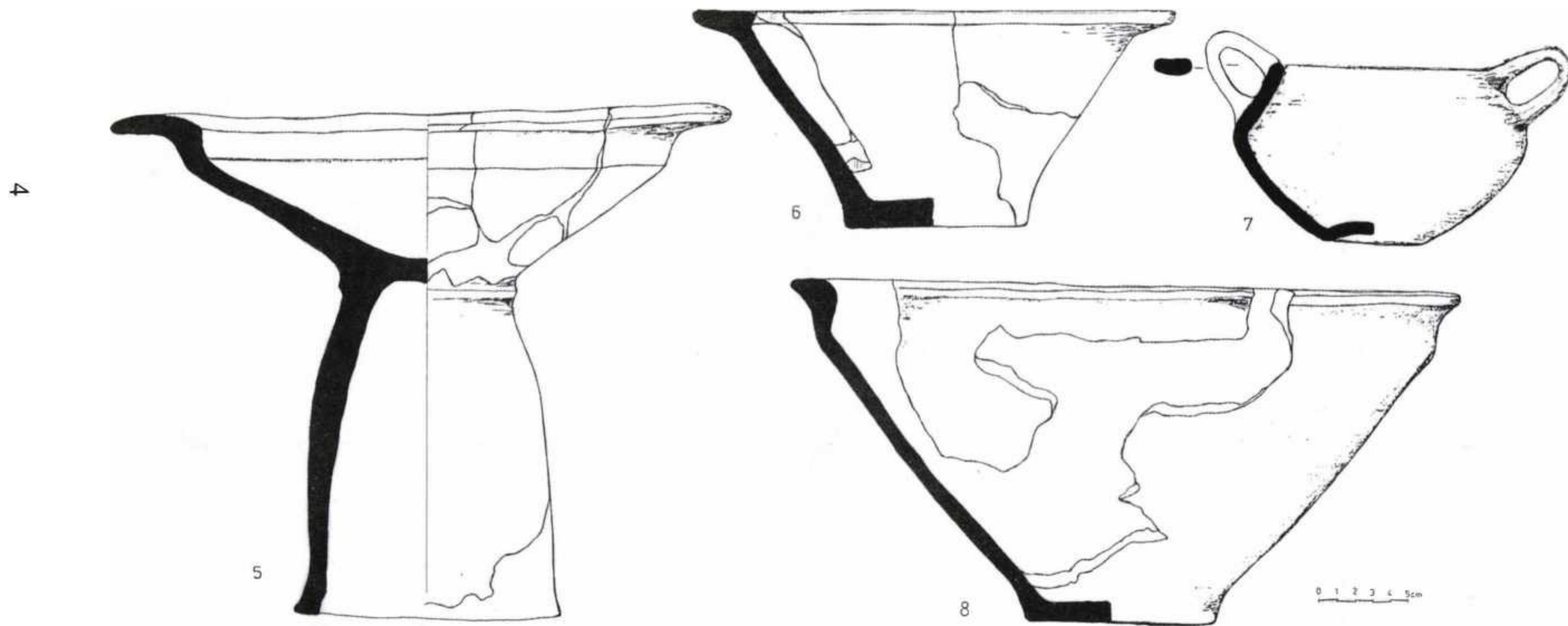
Planșa 1: Măgura Moigradului. Planul general al săpăturilor (1958-1959, 1984, 1987-1995). Cercurile goale și cercurile parțial umplute reprezintă locuințele datate la sfârșitul secolului al II-lea î.Hr. - secolul I î.Hr. Cercurile umplute reprezintă locuințele datate în secolul I d.Hr.

Planșa 2: Obiecte metalice descoperite în complexele dacice de la Măgura Moigradului. Orizont mai vechi sfârșitul secolului al II-lea î.Hr., secolul I î.Hr. (1-4, 7), orizont mai târziu secolul I d.Hr. (5, 6, 8-12). Placă de curea (1), pandantive (2, 4, 8-12), pinten (3), lingură (7), cataramă (5), broșă (6). Fier cu placă de bronz (1), fier (3, 6, 7), bronz (5, 8-12), argint (2, 4).

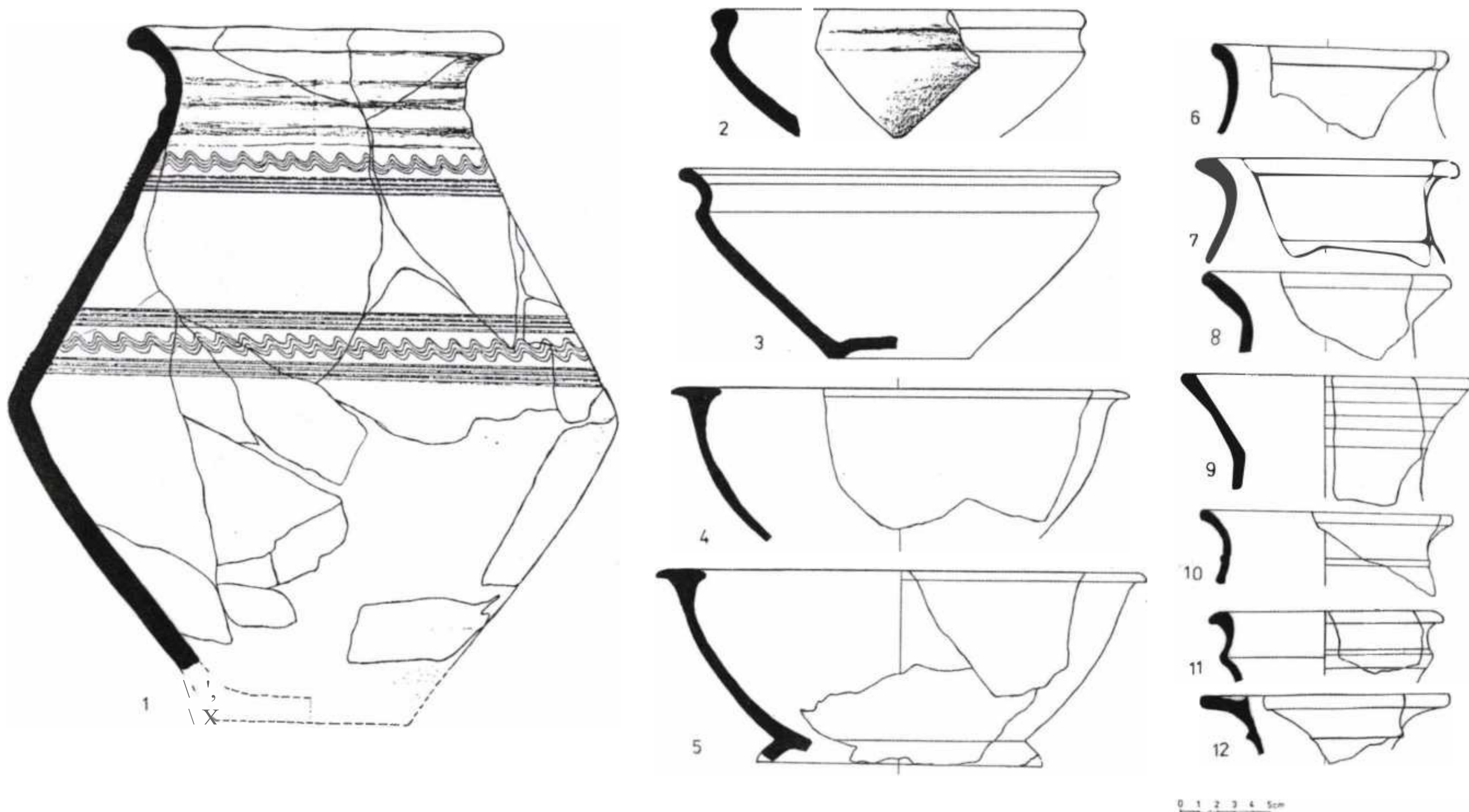

Planșa 3: Vase dacice lucrate manual din complexe descoperite pe Măgura Moigradului (sfârșitul secolului al II-lea î.Hr. - secolul I î.Hr.).

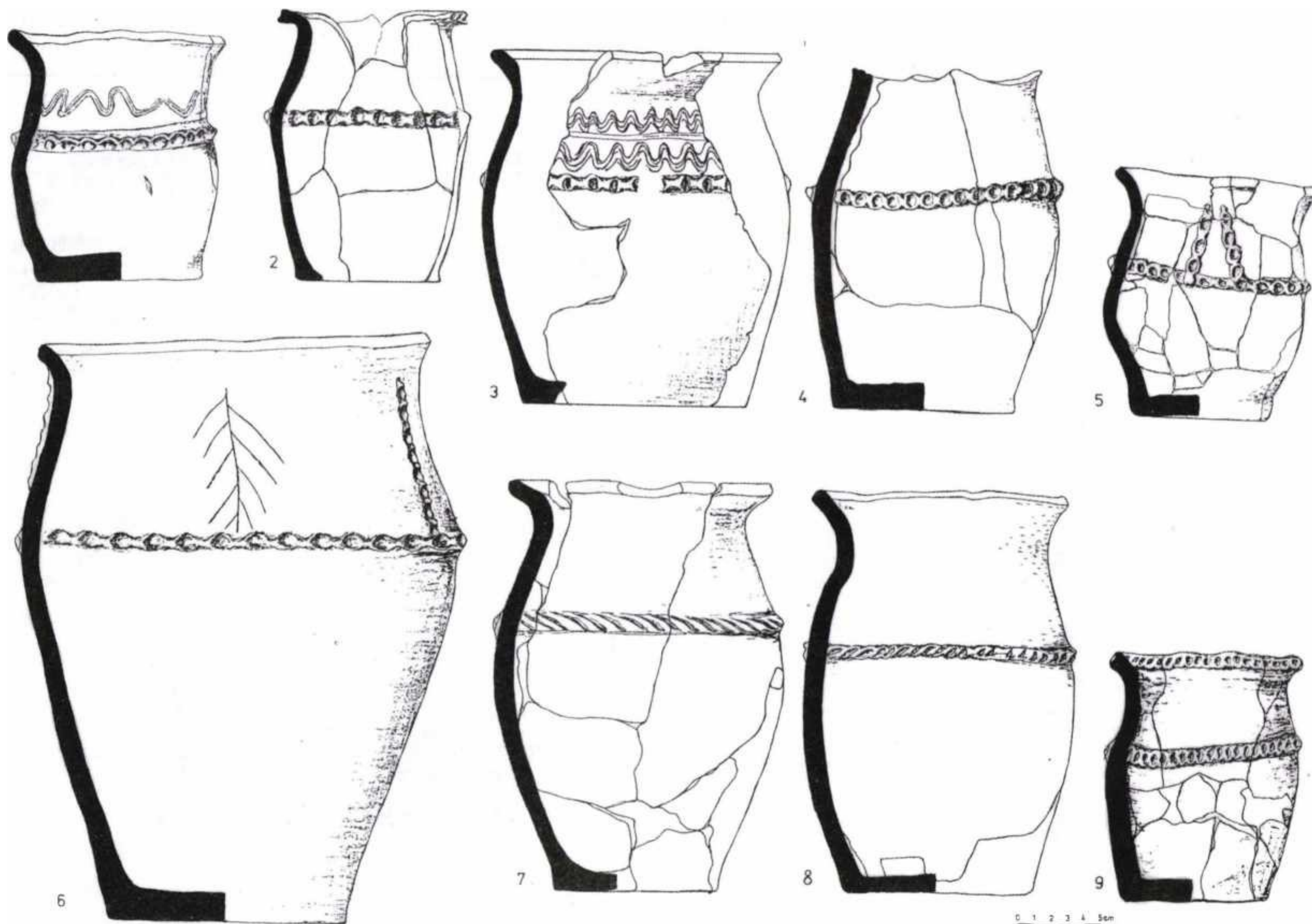

4

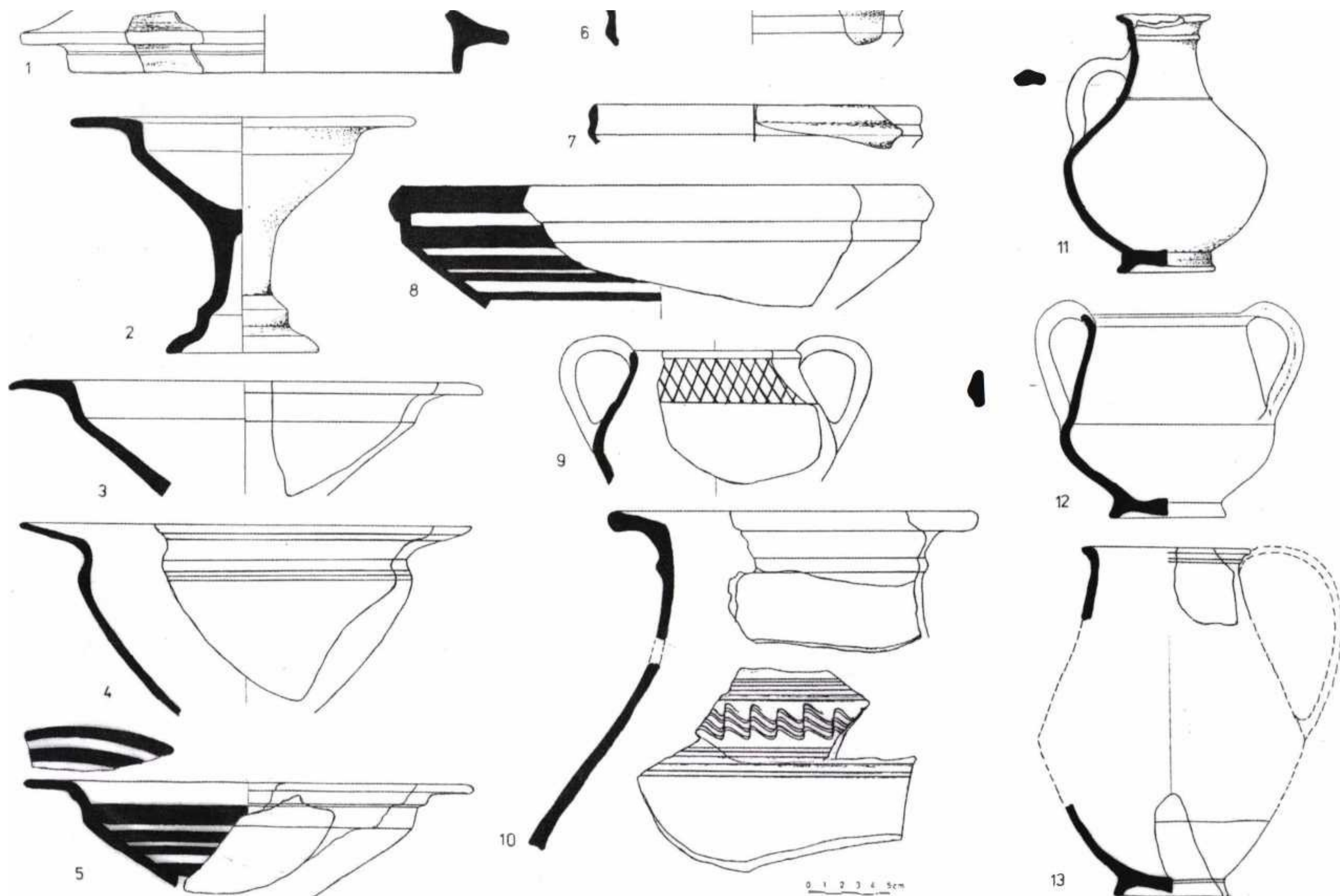
Planșa 4: Ceramică dacică lucrată manual din complexe descoperite pe Măgura Moigradului (sfârșitul secolului al II-lea î.Hr. - secolul I î.Hr.) Căni (1-4), boluri pentru fructe (5), oale cu ciolan, boluri (6, 8), cantharos (7).

Planșa 5: Ceramică dacică lucrată la roată din complexe descoperite pe Măgura Moigradului (sfârșitul secolului al II-lea î.Hr. - secolul I î.Hr.). Cane (6-12), oale (2/5), vase de depozitare (1).

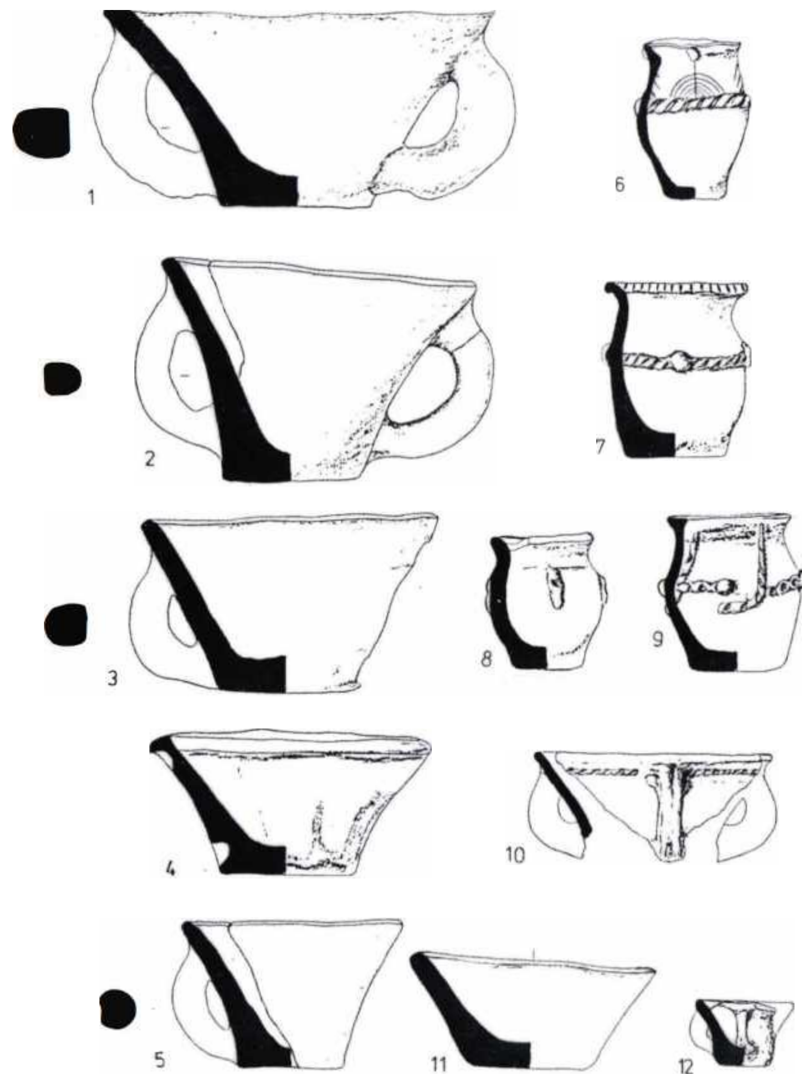
Planșa 6: Vase dacice lucrate manual din complexe descoperite pe Măgura Moigradului (secolul I d.Hr.).

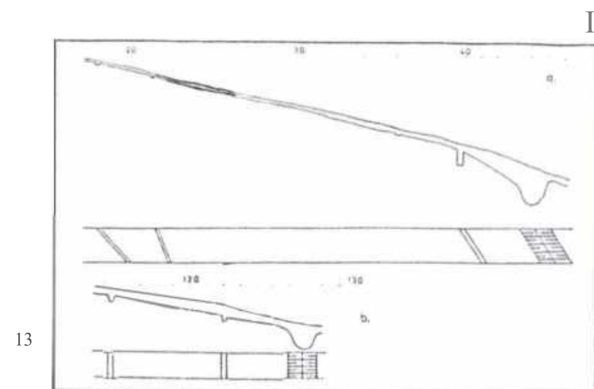

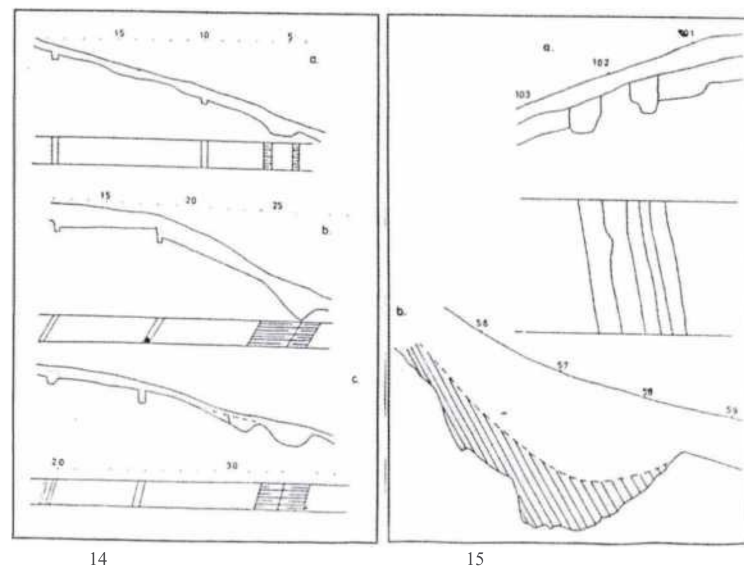
Planșa 7: Ceramică dacică lucrată la roată din complexe descoperite pe Măgura Moigradului (secolul I d.Hr.). Căni (13), terciuri (6, 7), vase de depozitare (10), boluri (8), cantharoi (9, 12), capace (1), boluri pentru fructe (3-5), cupe (2), ulcioare (11) .

I

Vl

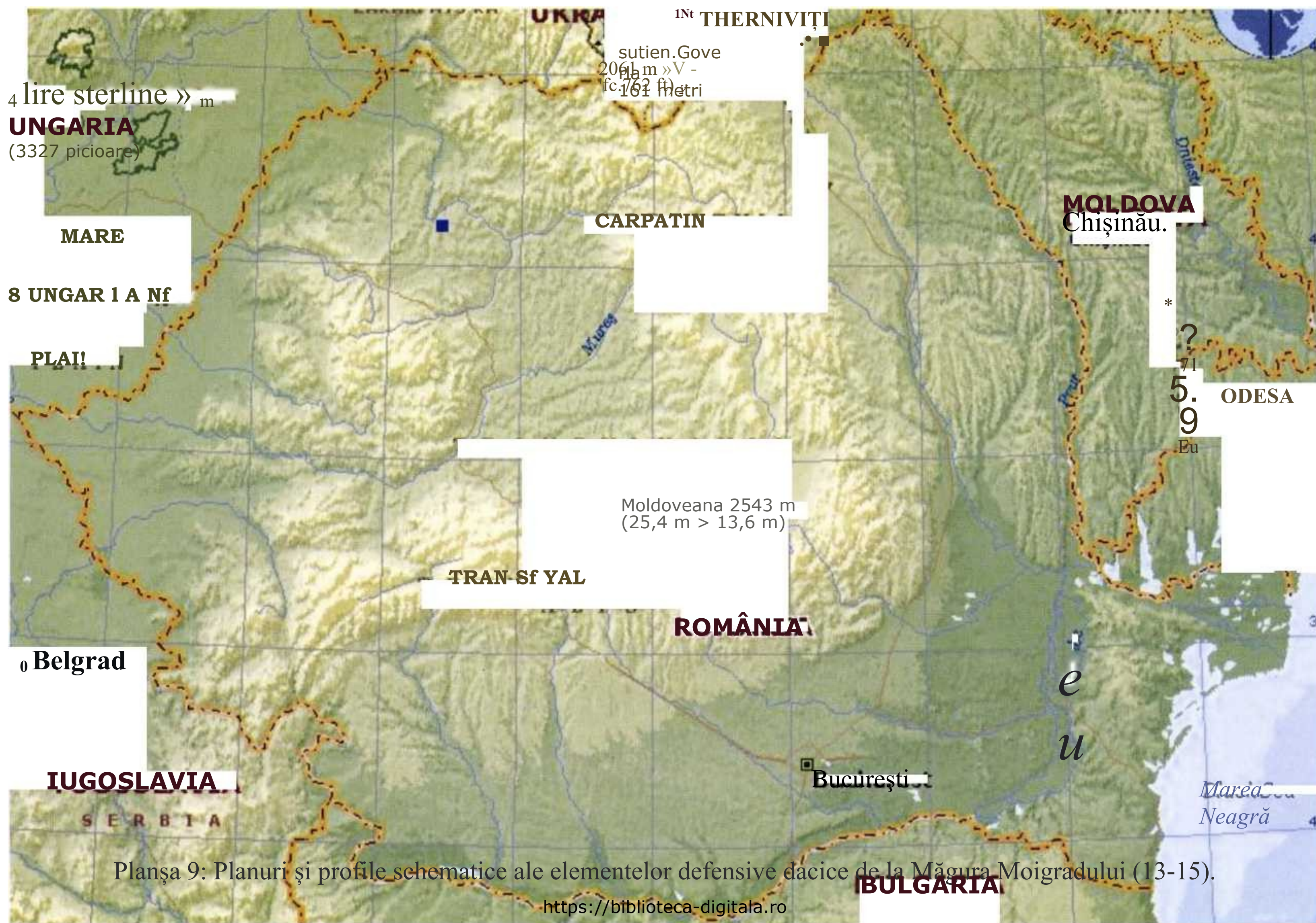

O 'i i 'i i Sem

Planșa 8: Ceramică dacică lucrată manual din complexe descoperite pe Măgura Moigradului (secolul I d.Hr.). Cești cu lampă de copt (1-5, 12), oale miniaturale (6/9).

Planșa 9: Planuri și profile schematice ale elementelor defensive dacice de la Măgura Moigradului (13-15).

„ARTEMIS VENDIS *I* VASSILEIA”: ASPECTE FOCEANE ALE CULTURII DE NORD

Sotiris Y. Raptopoulos (Delphi - Grecia)

Cuvinte cheie: sanctuare rupestre, ritualuri rupestre, religie greacă, cultură nordică.

Termenul „Sanctuar stâncos” [„sanctuaire rupestre”] era folosit pentru a descrie sanctuarele orașului ale unor zeițe precum Demeter și Persefona, fondate de primii coloniști greci din sudul Italiei și Sicilia [„Magna Graecia”].

Aceste sanctuare combinau camerele săpate în stâncă, cunoscute în religia greacă ca locuri unde se desfășurau [80]*ritualuri rupestre* [81]- cu fațada unui templu normal, în ordine doric. Funcția lor este considerată *„oficială”, „asemănătoare statului”* - cu alte cuvinte, erau considerate sanctuare importante, centrale, ritualurile lor având legătură cu motivele religioase pe care primii coloniști le-au adus cu ei din *Grecia continentală.*

Lolling din secolul al XIX-lea , primul care a studiat faimosul *„Sanctuar Stâncos” al lui Artemis,* a remarcat că această curioasă clădire cu trei abovede, de dată clasică - parțial curbată pe versanții muntelui *Kefali, în orașul focean Antikyra* **(Fotografia 3)** (sanctuarul din Antikyra, schiță de Lolling) **(Fotografia 4)** (sanctuarul din Antikyra, fotografii recent realizate) a fost foarte importantă - deoarece era singura de acest tip din Grecia continentală care i-a atras atenția [82]. Celelalte exemple pe care le-a putut oferi se găsesc în Asia Mică...

Lolling părea să ignore „Sanctuarele stâncoase” din „Magna Graecia” - totuși, el nu trebuie învinovățit pentru ceva ce cercetările arheologice nu au înțeles decât multe decenii mai târziu... „Sanctuarul stâncos” asiatic la care se referă este, fără îndoială, *Yasilikaya* - din Asia Mică centrală - dedicat cultului Astartei/Artemisei [83].

Așadar, tipul nostru de sanctuar se găsește în Grecia Centrală, în Magna Graecia - și în Asia Mică. Dedicat zeițelor [și, de asemenea, zeilor masculini] este puternic legat de ritualurile orașului *I* , adică de ritualurile „oficiale” [84]. La sfârșitul secolului **al XX-** [lea] secolul, pe măsură ce cercetările arheologice au progresat, am început să înțelegem -din ce în ce mai bine- modelul:

Originar din Grecia Centrală, *modelul de sanctuar stâncos* se găsește aproape peste tot în lumea greacă: Sanctuarul din Antikyra, care a adăpostit una dintre capodoperele sculptorului Praxiteles **(Fotografia** 5) (baza statuii), este amplasat în mijlocul unei zone pline de astfel de sanctuare: Această zonă este identică cu *Grecia Centrală însăși...*

Sanctuarul Aesculapius (în Naupactus [85]), sanctuarul din Oeanthea descris de Pausanias [86], sanctuarul stâncos recent găsit la *Pente Oria [Chaleum], eventual dedicat lui Apollo, Artemis și Aesculapius* [2,] **(Fot.** 5) (Sanctuarul stâncos de la Pente Oria, tăiat în Pente Oria, **7Phot** . sanctuarul

---

80 Le DINAHET, pp. 143-144.
81 IIOPOYPIOL, - 3-4.
82 LOLLING, pp. 229-232, pl. 7.
83 Deutsches Archaeologisches Institut - Investigații și Forschugen, Din 1950, p. 44.
84 GRAF, p . 63 .
85 ITALIANĂ, X, 38, 9.
86ITALIANAL, X, 38, 9-10 și 12-13.

Oria), sanctuarul lui Trofonie din Levadeia[87 88] **(Fotografia 8)** (gravură din secolul al IX -lea a sanctuarului Trophonius) - și, bineînțeles, sanctuarul din Delfi în sine **(Fotografia 9,** 10) (sanctuar stâncos la nord de Apollo temenos, Delfi)! Acest model s-a transmis în Asia Mică și Sicilia - și, de asemenea, în *Macedonia* și *Tracia* (Privind sanctuarele stâncoase *din Filipi* , ne dăm seama că Artemis din reliefurile stâncoase este cea *de tipul Kynagetis,* cea praxitelică, cunoscută din Atena)[89] și Antikyra **(Fotografiile** 11, 12, 13) (Filipi, sanctuare stâncoase).

Forma sub care Artemis era venerată în Tracia este cea a lui *Vendis* sau *Vassileia,* un tip de *„potnia theron"* [„stăpâna vânătorii"]: „Sacul" său caracteristic, conul care *îi acoperă* „pălăria" de pe cap, este cunoscut din statuetele găsite în *Cimitirul Arhaic din Antikyra.*[90] - și numele ei poate fi văzut într-o inscripție sculptată în piatră din orașul de coastă modern Glypha[91] *[posibil antica Oeanthea* [92]*],* lângă modernul Naupactus.

Ajungem la concluzia că *Focidele* și *Locrida de Vest, „etnele"* Greciei Centrale, au jucat un rol important în formarea cultului trac Orfic I al lui *Vendis:* nu trebuie să uităm că *Pilade,* colegul lui Oreste care l-a ajutat să aducă statuia lui Artemis din Knmaia în Grecia (conform tradiției dramatice antice), era focean![93 94]

Cultul sanctuarelor stâncoase are două caracteristici care îi conferă caracterul său unic: În primul rând, *complexitatea sa:* dincolo de zeitatea sa primordială, un sanctuar stâncos adăpostește mai multe zeități „secundare" - culte. În Antikyra, acesta adăpostește multe *„forme"/„eponime"* ale lui Artemis **(Fotografiile** 14, 15) (inscripțiile sanctuarului din Antikyra, care includ diverse eponime ale lui Artemis). Această complexitate se reflectă în *Dhistomonul modern,* unde, într-o biserică creștină dedicată *Aghiei Paraskevi / Aghios Panteleimon,* un sanctuar din secolul **al III** -lea...
Un fragment de bază de marmură din secolul al XIX-lea î.Hr. conține următoarea inscripție:

]II:QTEIPAI
OPOMA0EI

adică, Ap'tEpt5]l Zcordpat npopa0ei — <„.către Artemis salvatoarea .. .către Prometeu >

Secolul al III-lea î.Hr.

[15] **(Fot.** 16, 17) (inscripția bisericii Aghia Paraskevi I Aghios Panteleimon, Dhistomon)

Inscripția aparține unei dedicații adresate atât lui Artemis, cât și lui Prometeu.

Deukalion, *fiul lui Prometeu,* a fost patriarhul fazei post-cataclism a umanității - și, conform mitologiei fociene, barca sa [o paralelă cu barca lui Moise - dacă vrem să căutăm referințe biblice] a aterizat, după cataclism, pe vârful muntelui Pamassus - la doar câțiva kilometri de această biserică Dhistomon... Dar cel mai important indiciu pentru cercetarea noastră este că *Prometeu aparține vechii ordini a zeilor, el este cel pedepsit de „noul lider" Jupiter, fiind legat de o stâncă pe Muntele Kaukasus - legătura sa cu cultul nord-estic fiind mai mult decât evidentă... Și, ca purtător - hoț al focului divin, este destul de apropiat de Artemis - și de forma ei de* ***Pyrforos,*** *„purtătorul de lumină". Sora lui Apollo este larg cunoscută și respectată în culturile nordice...*

Apoi, în aproape toate aceste sanctuare, întâlnim obiceiul *emancipării:*

Dedicația supremă față de Dumnezeu este *viața umană,* o viață dedicată «EnT,Af:u0r.pia»,

---

87 E. PAITTONOYAOE I, a.17.
88 vezi nota „6".
89 1° M -MIIPOYEKAPH, cr. 91-2.
90 ^.pAnTOIIOYAOL 2.
91 IdG.IX, I, „PHOKIS - INSCRIPȚII ALE LOCRESULUI OCCIDENTAL", p. 92, nr. 355.
92 povucct AA 2003, «bwiciSa [în curs de publicare].
93 **M.** BROOKS BERG, p. 232.
94 Z 'PANTOIIOYAOE 1, o.12.

«să fie liber»: Aici avem legătura cu cultura creştină timpurie orfică *I* : un *«'5ovA.oc; Ot:ov» - sclav al lui Dumnezeu* nu pretinde că sclavia sa este un dar trimis de Dumnezeu - dimpotrivă, el spune că este *liber în numele lui Dumnezeu:*

Zidul poligonal „purtător de 800 de nume” al sanctuarului lui Apollo din Delfi **(Fotografia 18)** (Zidul Poligonal din Delfi) >este monumentul suprem al libertății, într-o societate antică care credea în libertate dincolo de contextul socio-economic al epocii sale [95]...

BIBLIOGRAFIE

BROOKS BERG - M. BROOKS BERG, Legenda, cultul și cultura celor trei sanctuare ale lui Artemis, UMI,

Și DINAHET M.-TH. DINAHET, Altarele chtoniene din Sicilia - în: *G. ROUX, Temple și altare, Casa Orientului* 7, Lyon 1984.

GRAF - F.GRAF, Apollon Lykeios la Metapontum: Inscripțiile și cultul - în: Al 8- lea Congres Internațional de Epigrafie Greacă și Latină, Atena

LOLLING - H. LOLLING, Artemisheligtum-ul de la Antikyra, 14 *AM* 1889. LOLLING - M. MITPOYLKAPH, Ta pvripaa iqs AKporcoATJs, AOfiva 1996. ITALIA - ITALIA, E **JJd** 8oc Il£ptT|7TJCTlg, Official **iK** a.

ITOP<l>YPIOL - ITOP<l>YPIOY, «rfepi trov *EV* O8uoo£.iat trov Nupcprov Avtpou».

L.PAITTOITOYAOL 1 - L.PAITTOITOYAOL, «To Ppaxw8£s fepo oTilv OcoKua **)** AvtiKupa, A£A<atunci 2005.

L.PAITTOITOYAOL 2 - L.PAITTOITOYAOL, «Eupfipata avaoKacprnv Atcrtopou-Avturupac»,
A£A<atunci 2005.

95 L.PANTONOY A OL 1, G. 19.

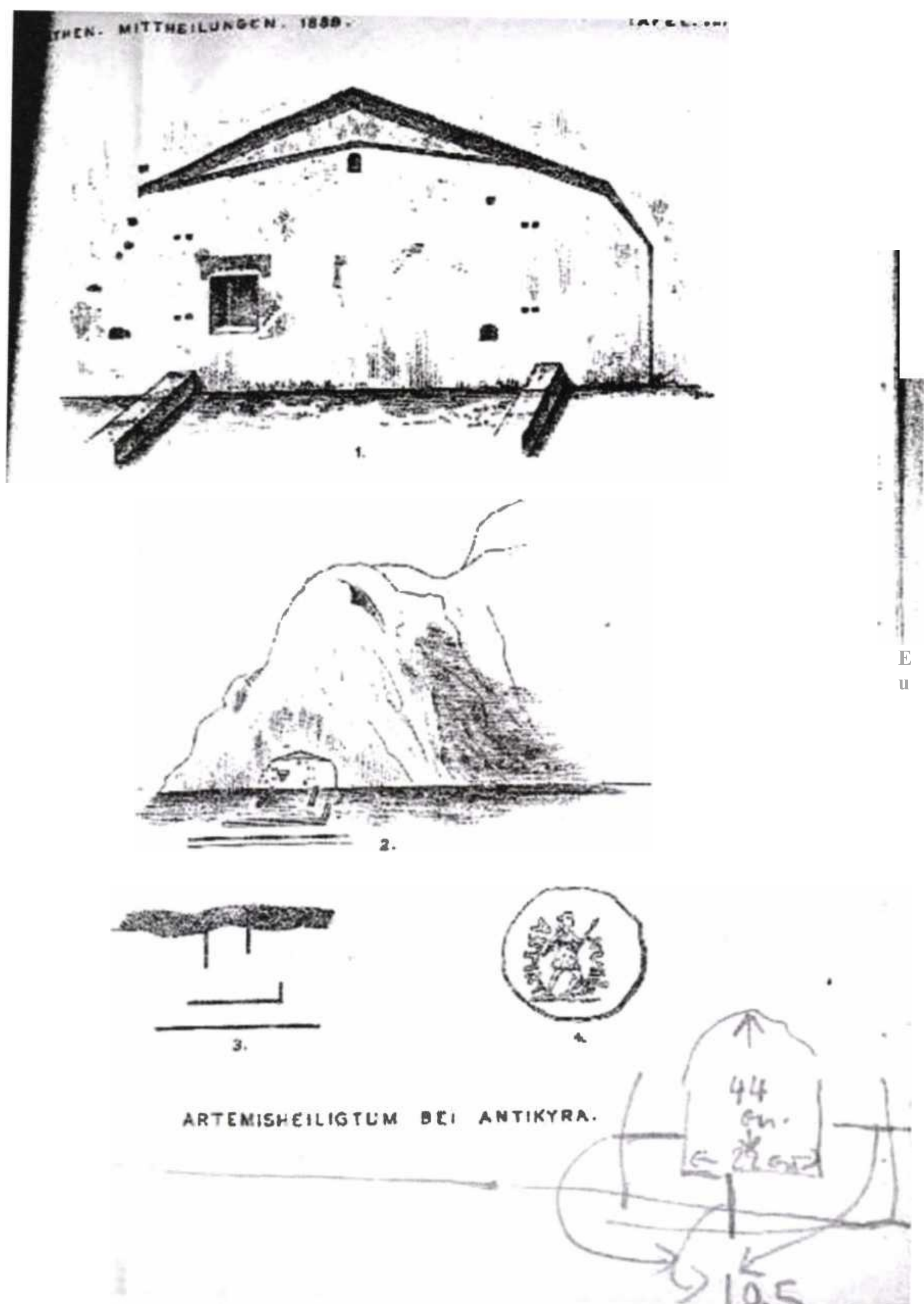

Foto. 1 (sanctuarul din Antikyra, schiță de Lolling).

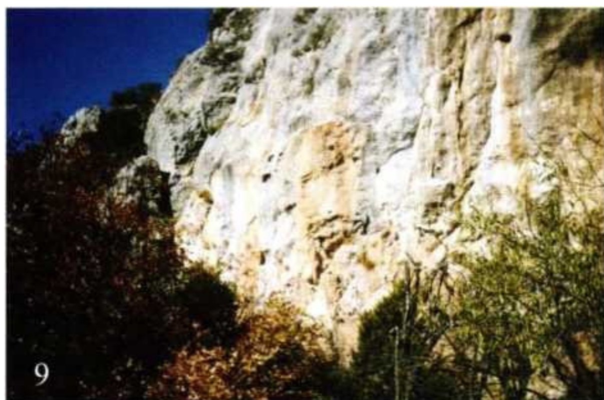

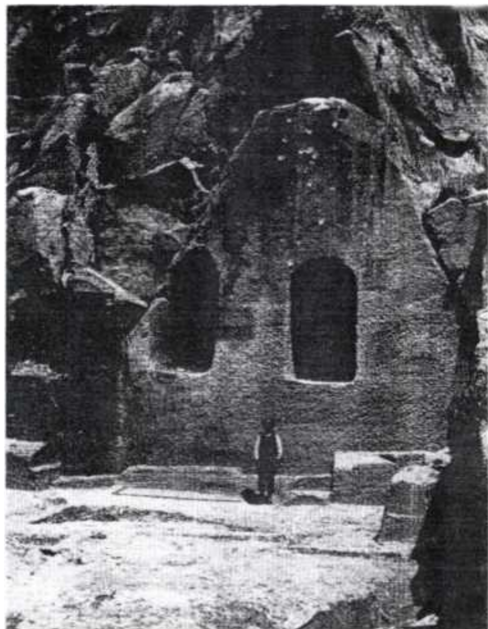

Foto. 2, **3** (sanctuarul din Antikyra, fotografii recent realizate). Foto. **4** (soclul statuii). Foto. **5** (sanctuarul stâncos de la Pente Oria). Foto. 6, **7** (nișe săpate în stâncă în sanctuarul din Pente Oria). Foto. **8** (gravură din secolul al XIX - lea a sanctuarului Trophonius).

FIST. 20. — Reliefs 9. 10 Diane . 131 ilifiires féminines el 165 'inachevé .

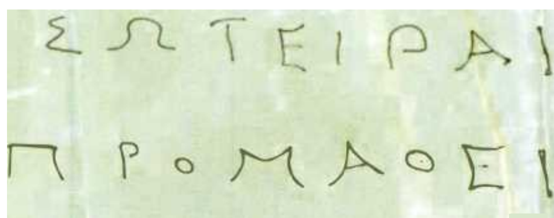

Foto. 9, 10 (sanctuar stâncos la nord de Apollo Temenos, Delfi). **Foto.** 11, 12 (Filipi, sanctuare stâncoase). **Foto.** 13a (schiță a unei monede din Antikyra). **Foto.** 13b (inscripții ale sanctuarului din Antikyra, care includ diverse eponime ale zeiței Artemis).

16

Foto. 14 (inscripții ale sanctuarului din Antikyra, care includ diverse eponime ale zeiței Artemis). **Foto. 15, 16** (inscripţia Aghiei Paraskevi *I)* Biserica Aghios Panteleimon, Dhistomon). **Foto. 17** (Zidul poligonal din Delfi). **Foto. 18** (Statuetă de lut din secolul al IV-lea a lui Artemis Vendis din cimitirul antic din Antikyra).

RITUAL ŞI INVENTARE ÎNTR -UN INCCINT SACR DAC - PIETROASA MICĂ - GRUIU DĂRII (l st secolul I î.Hr. secolul d.Hr.)

Valeriu Sîrbu (Brăila - Romania), Sebastian Matei (Buzău - Romania)

Key-words: Dacians, sacred enclosure, inventory, rituals.

Rezumat. Depozitele de movile și vetrele *in* situ indică ritualuri specifice, deoarece știm că aceste vestigii nu ar fi putut fi pur și simplu aruncate în ele. Curățarea zonei pentru viitoarea depunere, inelul de pietre și vetrele montate, depozitele de obiecte, straturile succesive de materiale etc., toate acestea constituie fără îndoială un anumit ritual. Amenajările ample din zonă, zidurile construite și întreținute, inventarul bogat și ritualurile care au avut loc aici stau mărturie a importanței incintei pentru viața sacră a comunităților dacice din zonă. Monumentalitatea și bogăția depozitelor votive din *Gruiu Dării* constituie o dovadă incontestabilă că acesta a fost un centru sacru important pentru geto-daci, un *temenos impresionant.*

1. **Introducere.** Întrucât scopul nostru este doar de a introduce câteva dintre caracteristicile inventarului și câteva posibile ritualuri, nu vom insista asupra altor aspecte ale sitului, care pot fi regăsite în monografiile și studiile deja publicate (Dupoi, Sîrbu 2001; Sîrbu 2004, p. 183-214 ; Sîrbu, Ștefan, Garganciuc, Matei 2004, p. 72-75; Sîrbu, Matei, Dupoi 2005). Ne vom referi doar la secolele I î.Hr. - I d.Hr., perioadă pentru care avem suficiente date, deoarece descoperirile din secolele IV - III î.Hr. sunt prea puține, iar natura lor este încă neclară. Este necesar, însă, să introducem principalele caracteristici ale sitului pentru a avea o mai bună înțelegere a temelor pe care le vom aborda.

2. **Topografie.** Situl se află pe un promontoriu (altitudine 534 m) al masivului Istrița, în Subcarpații Meridionali, cu aspect trunchiat, cu trei laturi abrupte, iar a patra, spre vest și nord-vest, fiind o pantă lină, accesibilă; la nord și est, promontoriul este mărginit de râul Dara.

3. **Incinta.** Doar aproximativ 2500 m^2 din incintă s-au păstrat, deoarece laturile spre sud și est au fost distruse, în timp, de carierele de calcar; probabil, în epoca dacică, incinta avea aproximativ 3500 m^2. **(Fig.** 6).

Terase. Au fost construite mai multe terase, una la nord și câteva la sud de incintă, spre câmpie.

4. **Sistem de fortificații.** Întrucât laturile sudice și estice ale incintei au fost distruse de carierele de calcar, nu putem spune nimic despre fortificația care a existat odinioară acolo. În ceea ce privește laturile nord-vestice și nordice, fundația zidurilor, uneori chiar primele lespezi ale elevației, se mai păstrează. Se pot observa două etape în construcția zidurilor, care, în mare parte, urmează același traseu. Zidul din ultima etapă are o înălțime de 2,00-2,20 m, iar fațada interioară a zidului s-a păstrat pe o înălțime de cel mult 1,20 m, în mare parte fundația, cu opt abside. Lespezile, de obicei lustruite pe partea vizibilă, erau...

ținute împreună cu o legătură alb-gălbuie. *Emplectonul* este alcătuit din pietricele mici și mijlocii, legate cu sol galben **(Fig.** 5).

5. **Cronologie.** Doar 11 complexe și obiecte izolate au supraviețuit din secolele IV - III î.Hr., dar cronologia lor este strictă: ștampile de amfore grecești, fibule, monede, vase dacice etc. (Dupoi, Sirbu 2001, p. 22, 42-43; Sirbu, Matei, Dupoi 2005, p. 15-16).

secolelor I î.Hr. - I d.Hr. este bine documentată din punct de vedere al stratigrafiei și complexelor, precum și al marii varietăți de piese, zecile de fibule fiind markeri cronologici clari (Dupoi, Sirbu 2001; Sirbu, Matei, Dupoi 2005).

6. **Tipuri de complexe.** În cei aproape 1200 m excavați până în prezent, din secolul I î.Hr. - I d.Hr., au fost găsite doar trei tipuri de complexe clar definite: a) depozite tumulare, majoritatea cu inele și vetre *in situ* sau depuse, b) vetre izolate și c) gropi. Numai în intervalul 2001-2007, în cei peste 300 mp excavați în incintă și pe Terasa I, au fost găsite 111 complexe: 70 de depozite tumulare, 14 vetre izolate și 15 gropi; au existat și alte 12 complexe, cu tipologie neclară (Sirbu, Matei, Dupoi 2005, p. 15-20 , 65-90, plus descoperirile din campaniile 2006-2007) **(Fig. 1-4, 7-8).**

Cercetările efectuate pe Terasa I, din 2006-2007, au stabilit că astfel de depozite votive se aflau și în afara incintei; situația de pe celelalte terase rămâne de stabilit prin săpături viitoare.

Campaniile anterioare, din 1974-1989, când au fost cercetați aproximativ 800 mp, au descoperit același tip de complexe; deși numărul lor nu a fost stabilit clar, pe baza documentației păstrate, existau aproximativ 100 (Dupoi, Sirbu 2001, p. 18-20).

Este dificil de estimat, înainte de a cerceta întreaga incintă, care este numărul complexelor și dacă există anumite modele de amplasare și orientare. Pe de altă parte, putem spune că în toate zonele cercetate, în diverse părți ale incintei, s-au găsit toate tipurile de complexe. Doar partea sud-vestică a incintei, unde roca ajunge la suprafață, este mai puțin probabil să fi avut astfel de complexe.

De asemenea, nu știm cum au fost realizate aceste depuneri - într-o anumită direcție sau grupate - din două motive. Pe de o parte, știm cu siguranță care a fost intrarea în incintă și, pe de altă parte, nu toate complexele au inclus elemente cu o datare mai restrânsă, ceea ce ar stabili o cronologie mai clară (Dupoi, Sirbu 2001, p. 22, 42-43; Sirbu, Matei, Dupoi 2005, p. 65-90, anexa 1).

Acum vom discuta despre tipurile de complexe din incintă.

a). *Depozitele de movile votive cu inel la bază* - 53 de exemplare, dintre care 9 au vetre *in situ* și 8 vetre depuse, sunt cele mai diverse din punct de vedere al formei, conțin cele mai bogate materiale și prezintă cele mai dificile probleme, putând fi considerate caracteristice incintei. Rotunde sau ovale, cu diametre cuprinse între 0,40 și 1,80 m, acestea au un inel, mai mult sau mai puțin compact, la bază, realizat din pietre de diferite dimensiuni, uneori incluzând chiar și râșnițe elenistico-romane sau fragmente de râșniță. Unele dintre depozite, precum C16 și C19, arată ca niște adevărate altare, deoarece sunt construcții masive din piatră, sus deasupra nivelului amenajării, iar vetrele arse dovedesc că pe ele se desfășurau ritualuri **(Fig. 3-4).**

Uneori, există un inel-mamă și alte amenajări circulare sau semicirculare, fie în interiorul acestuia (de exemplu, C46), fie atașate de acesta (de exemplu, C3, C29), unde s-au găsit depozite individuale de obiecte.

În unele cazuri, în acest tip de complexe s-au găsit vetre *in situ* , de obicei mai mici, dar uneori folosind întreaga suprafață (ex. C 16, C 19 - **Fig. 3-4).** Nu s-au găsit urme de foc pe aceste vetre (cărbuni, cenușă) și, de obicei, nici obiecte întregi. Înălțimea acestor complexe, probabil emisferică, este dificil de stabilit, având în vedere eroziunea în timp; înălțimile păstrate sunt între 0,20 și 0,50 m.

În interiorul acestor complexe s-au găsit fragmente de ziduri de locuințe sau vetre, pietre, oase de animale și, rareori, bucăți de cărbune, plus un inventar arheologic - piese întregi sau fragmentare (Fig . 3-4 **).** Adesea avem de-a face cu piese întregi, inclusiv vase de lut, uneori sparte *in situ.*

b) *Depozitele de movile votive fără inele* - 17 cazuri, constau din aglomerări de pietre (ex. C48), de oase de animale, rareori legate anatomic (ex. C49), de bucăți de pereți de locuințe arse (ex. C24) sau de fragmente de ceramică, oase de animale și pietre (ex. C61). În aceste depozite s-au găsit mai puține obiecte întregi, cum ar fi unelte, arme, podoabe etc., dar acestea au apărut în toate zonele cercetate.

c **)** . *Șeminee izolate.* De asemenea, în toate zonele cercetate, dar în concentrații diferite (de exemplu, în S 17, din trei complexe, trei erau vetre), s-au găsit vetre izolate (14 cazuri) de diferite dimensiuni, cu semne de ardere mai mult sau mai puțin intense. Există cazuri în care o vetră a succedat alteia (de exemplu, C52, C68 și C79). Resturile focului aproape niciodată nu au fost găsite depuse pe vetră sau în jurul acesteia. Această observație ar putea însemna că acestea erau legate de depozitele movilei, prin faptul că, după efectuarea ritualurilor, resturile focului erau depuse în acest tip de complexe. Există, de asemenea, dovezi în acest sens: în S9, jumătate dintr-o vetră distrusă (C1 O) a fost plasată în depozitul movilei de lângă ea (C3).

d) *Gropi* - 15 cazuri, reprezintă un tip de complex răspândit în toate zonele, dar conțin un inventar slab și nereprezentativ; uneori, există multe roci în ele.

Din *Terasa I,* unde săpăturile abia au început, vom introduce două complexe, ambele din secolul I î.Hr. - secolul I d.Hr.

Complexul C201, de tip tumul, de formă ovală, a inclus o cantitate mare de fragmente de pereți de locuințe arse și numeroase vase și fragmente de vase, dar nu și oase de animale. Un alt lucru interesant este că, deși pereții erau puternic arse, nu au existat urme de cărbuni sau cenușă în complex. Unele dintre vase au fost depuse întregi, vertical, și s-au spart ulterior; nu există urme de ardere ulterioară (Fig. **17/1).**

În cazul C206, sub o amenajare ovală din pietre de râu, fragmente de ceramică și oase rare de animale, se afla o zonă dreptunghiulară realizată din lespezi de piatră și, sub aceasta, un strat de pământ negru cu urme de fragmente de vase dacice (Fig **.** 17/2 **).**

Per total, deși s-a cercetat o suprafață de aproximativ 1200 mp, nu au fost găsite colibe, locuințe de suprafață sau ateliere *in situ* . Prin urmare, o problemă nerezolvată este zona de locuit pentru cei care păzeau și întrețineau fortificațiile sau pentru cei care efectuau ritualurile - în interiorul incintei sau în afara acesteia?

7. **Inventarul** găsit este bogat și variat, cu multe obiecte depuse întregi, inclusiv vase de lut, unele dintre ele sparte *in situ.* Deși există complexe „mai bogate" și „mai sărace", nu au fost găsite comori de argintărie sau monede, la fel cum nu au existat depozite ale altor categorii de obiecte (unelte, arme, obiecte de purtat, vase de lut) (Fig. **9-16).** Nu se pot face inventare tipice, și anume asocieri caracteristice de obiecte, pentru un număr reprezentativ de complexe. Desigur, importanța depozitelor depinde de valoarea obiectelor în epoca lor și de semnificația lor rituală.

Totuși, inventarul găsit în incintă sugerează că a avut loc o oarecare selecție a depozitelor. Altfel, ar fi dificil de explicat raritatea extremă a anumitor tipuri de obiecte, cum ar fi uneltele de bază pentru vânturat (brăzdare și lame de plug, sape, secere, greble), prelucrarea lemnului (topoare, ferăstraie), fierărie (nicovale, clești, ciocane) sau ciocănirea pietrei (târnăcoape, dălți mari), cu atât mai mult cu cât zona se află într-o regiune bogată în calcar și păduri. Pe de altă parte, există un număr destul de mare de vase de lut, cuțite și fibule de fier; prezența frâielor și a pintenilor merită remarcată. Un alt aspect interesant îl reprezintă râșnițele de piatră elenistico-romane, întregi sau fragmentare, depuse fie în interiorul unor inele, fie incluse în inelele însele; prezența lor indică

existența anumitor ritualuri care implicau măcinarea rituală a cerealelor.

8. **Ritualuri.** Desigur, în lipsa unor surse scrise sau iconografice pe care să ne bazăm, este dificil să interpretăm ritualurile care au avut loc aici. Cu toate acestea, pe baza descoperirilor făcute până în prezent, ne putem imagina un anumit scenariu ritualic aplicat depozitelor de movile cu inele și vetre.

Mai întâi, au curățat zona viitoarei amenajări, au construit inelul de piatră și vatra, urmate de diverse ritualuri în prezența focului; existența unor vetre izolate lângă depozitele movilelor sugerează că aceste ritualuri au avut loc aici, nu doar pe vetrele din interiorul complexelor. Resturile focului au fost ridicate cu grijă, atât din vetrele din complexe, cât și din cele din afara acestora. În interiorul inelelor, au depus bucăți de pereți de lut ars, fragmente de vetre, oase de animale, vase întregi, vase sparte *in situ* sau doar fragmente, precum și alte categorii de obiecte, întregi sau fragmentare. Totul a fost acoperit, într-o manieră mai mult sau mai puțin compactă, cu lut ars sau pietre de zidărie.

Există cazuri în care au depus, în straturi succesive, fragmente de vase, argilă de zid ars sau bucăți de zid ars și pietre, cum ar fi complexele C29, C41 și C45.

Unele dintre complexe sunt masive, ocupând suprafețe mari (2-4 mp), au o altitudine de cel puțin 0,40-0,50 m și conțin un inventar bogat, cum ar fi depozitele C2, C 16, C 19, C33, C41, C45, C63 și C75. Există, de asemenea, numeroase cazuri în care inelul principal are inele mai mici atașate, în interior sau în exterior, iar în acestea au fost depuse obiecte, cum ar fi complexele C21, C29, C45, C63, C80 etc.

Există, de asemenea, o varietate semnificativă în ceea ce privește depozitele de movile - 70 de cazuri. Dacă privim lucrurile doar din perspectiva ritualurilor, atunci am putea asocia depozitele de movile (70 de cazuri) cu vetrele izolate (14 cazuri), ceea ce duce, practic, la existența unei singure mențiuni și a unui singur mod de efectuare a actelor sacre. Modul de amenajare a depozitelor de movile și inventarul din acestea stau la baza existenței unui nominis ritualic, deoarece este evident că prezența vestigiilor în incintă nu este accidentală, ci rezultatul unor acte de cult. Prezența bucăților de pereți de locuințe arse în majoritatea complexelor este importantă, dar acestea nu sunt niciodată rezultatul prăbușirii *in situ* a locuințelor sau a altor tipuri de edificii. În schimb, piesele au fost întotdeauna aduse și depuse în depozitele de movile, cu sau fără inele.

Majoritatea complexelor adăpostesc vase, întregi sau sparte *in situ* (ex. CI, C2, C4, C18, C24, C33, C43, C45, C80). Important este să existe cazuri în care vasele au fost umplute, exclusiv, cu bucăți de lut de zidărie sau de vetre (ex. C2, C24) sau cu vase cu „capace” care conțineau unele ofrande (ex. CI8, C45)(Fig. **1/6;8).** Depunerea unor obiecte întregi, unele dintre ele valoroase (monede, fibule, frâie și zăbală de frâu, pinteni, pandantive etc.) nu are sens fără o motivație cultică puternică; avem de-a face, în general, cu obiecte folosite, deoarece prezintă semne de uzură.

S-au găsit câteva oase umane - schelete de la doi adulți și trei copii, plus patru oase umane izolate, toate de la adulți (Dupoi, Sîrbu 2001, p. 62-63, fig. 18, 123; Soficaru, Stan 2005, p. 107). Deocamdată, nu putem explica prezența acestor oase umane - schelete întregi sau parțiale, unele dintre ele dezmembrate și incomplete, plus oasele izolate, în aceste complexe. În opinia noastră, acestea se încadrează în categoria „oase umane neincinerate în contexte non-funerare” și ar putea proveni din sacrificii umane sau din practici de expunere a cadavrelor *la* descompunere sau dezmembrare (Sirbu 1993, p. 31-36; 1997, p. 193-221; 20061, p. 138-151).

Nu avem nicio dovadă în favoarea asocierii descoperirilor de aici cu practicile funerare, deși lipsa mormintelor din arealul locuit geto-dacic pe parcursul secolelor I î.Hr. - I d.Hr. este un fapt arheologic și istoric (Sirbu 1986, p. 91-108; 1993, p. 39-40; 2006, p. 128-136; Babe? 1988, p. 3-32).

Faptul că majoritatea oaselor de animale provin din părți ale corpului uscate sau cu puțin conținut de carne (cap, extremități, coaste) sugerează că a avut loc o oarecare selecție și că restul

corpului - cu o valoare nutritivă ridicată - era consumat în timpul ritualurilor sau, pur și simplu, la mesele obișnuite. Această disproporție între resturile de faună nu ar fi putut fi posibilă într-o așezare, unde părți din toate părțile corpului sunt descoperite în procente egale. De asemenea, preeminența evidentă a porcului - aproape 40% din rămășițe - față de celelalte specii (Balașescu, Stan 2005, p. 109-117), este unică printre așezările dacice contemporane.

Este important de subliniat importanța focului în ritualurile desfășurate aici, dovedită atât de vetrele izolate, cât și de cele din interiorul inelelor complexelor, plus numeroasele fragmente de vetre din interiorul unora dintre depozite.

De asemenea, în cazul obiectelor depuse întregi - unde observațiile sunt relevante - s-a constatat că acestea nu au fost date prin foc intenționat.

Fără îndoială, descoperirile făcute până acum indică caracterul sacru al depozitelor din incintă și Tenace 1.

9. **Observații finale.**

De unde sunt cei care fac oferte?

Pe lângă amplele lucrări de amenajare a zonei pentru viitoarea incintă și ridicarea zidurilor, trebuie să fi existat și unii oameni pentru paza incintei și întreținerea zidurilor, plus „specialiștii sacrului”, care desfășurau ritualurile aici. Toate acestea necesitau resurse umane și materiale importante, care nu puteau fi asigurate doar prin contribuțiile comunităților înconjurătoare, din câte cunoaștem până în prezent. În apropierea Gruiului *Darii* s-au găsit vestigii dacice, nu multe până în prezent, așa că este posibil ca cei care ofrandeau să fie din imediata vecinătate a sitului, pe baza acestor fapte. Prin urmare, credem că cei care ofrandeau provin din comunități dintr-o zonă mai largă, dar imposibil de determinat.

Cum putem explica această varietate de elemente?

Studiul altor situri de cult, cu surse variate, inclusiv scrise sau iconografice (Gifts to the Gods 1987), sugerează că această diversitate ar putea fi rezultatul venerării mai multor zeități sau al diferitelor ocupații ale celor care au făcut depozitele, sau ambele.

Căror zeități le erau dedicate aceste ritualuri?

Deoarece, până în prezent, nu au fost găsite sanctuare sau reprezentări figurative majore, nu putem opta pentru nicio zeitate anume.

Este posibil să fi existat amenajări sau edificii dedicate cultului pe care nu le-am găsit încă; dacă, totuși, acestea se aflau în zona distrusă, nu vom avea niciodată date despre ele. Descoperirea numeroaselor vetre, în depozite de movile cu inele de piatră sau izolate (23 de cazuri), arată însă că unele ritualuri aveau loc în aer liber.

Dimensiunea incintei, dimensiunile monumentale ale unor secțiuni ale zidului și perioada lungă în care s-au desfășurat ritualuri aici - aproximativ două secole -, stau la baza importanței acestui loc ca loc de cult. Faptul că ritualurile se desfășurau pe un platou înalt, în jurul zidului, unele dintre ele fiind în mod clar deschise, și că majoritatea inelelor erau rotunde ar putea indica...

credințe și practici dedicate unei dcity solare.

Pe de altă parte, prezența numeroaselor fragmente de pereți de locuințe și a inventarelor acestora, precum și fragmentele de vetre, ar putea indica ritualuri legate de cultul gospodăriei, vetrei și focului. În acest sens, putem aduce în discuție, ca o dovadă suplimentară, prezența figurinelor antropomorfe și zoomorfe, adică obiecte caracteristice practicilor magice sau vrăjitoriei (Sîrbu 1993 i, p. 58-70; 19932, p. 129-175), și lipsa unor reprezentări figurative remarcabile.

Deși, așa cum am mai spus, o oarecare selecție este vizibilă, diversitatea inventarului și lipsa unor seturi de bunuri depuse clar definite generează unele probleme suplimentare în identificarea zeităților cărora le-au fost aduse ofrandele. În absența surselor scrise, este dificil de înțeles semnificația diferitelor categorii de obiecte prezente în siturile de cult.

Analiza inventarelor descoperite într-o serie de situri cultice sud-tracice a evidențiat diversitatea categoriilor de obiecte depuse în acestea, un procent mare constând în podoabe, unelte, ustensile și obiecte miniaturale (Domaradzki 1994, p. 69-108; Tonkova, Savatinov 2001, p. 95-126; Tonkova 2005, p. 163-185).

Dacă vorbim doar despre râșnițe, obiecte atât de des întâlnite în *Gruiu Dării,* prezența lor într-un loc de cult sugerează cel puțin trei interpretări posibile: a) accesoriu pentru prepararea mâncării și băuturilor pentru zeități sau participanții la ceremonii, b) *ex-voto* oferit zeităților agrare de către fermieri și c) ofrandă chtoniană, îngropată pentru a asigura fertilitatea și reluarea ciclului agricol (Poux 2006, p. 193).

Faptul că această incintă este fortificată nu ar trebui să fie o surpriză, deoarece majoritatea locurilor sacre importante ale civilizațiilor „clasice" sau „barbare" erau fortificate. *Gruiu Dării* trebuia fortificat din mai multe motive. După cum se știe din istoria generală a religiilor, spațiile sacre trebuie delimitate de lumea profană, iar accesul la acestea trebuie restricționat (Eliade 1986). De asemenea, pe de o parte, zona sacră și depozitele nu trebuie profanate de animale, iar bunurile donate zeităților aveau nevoie de protecție împotriva potențialilor jefuitori. Chiar și în lumea dacă, sanctuarele importante se aflau fie în interiorul zonei fortificate, fie lângă zidurile cetății (Daicoviciu 1972, p. 204-266; Crișan 1993, p. 78-122; Antonescu 1984, p. 43-95; Sîrbu 20061, p. 21-62).

Până în prezent, nu avem nicio dovadă că, inițial, aici a existat o cetate sau o așezare fortificată, ci că, de la un moment dat, incinta a fost folosită pentru depuneri votive. Chiar dacă varietatea depozitelor este mai mare în straturile din secolul I î.Hr. , iar depozitele de movile din secolul I d.Hr. sunt mult mai numeroase și „standardizate", nu există nici locuințe din stadiul inițial, în timp ce complexele de movile sunt prezente din acea perioadă.

Am dori să fi găsit trei-patru straturi cu acest sol din depozite tumulare din secolul I î.Hr. - secolul I d.Hr. (Sîrbu, Matei, Dupoi 2005, p. 15-20, 139-141, fig. 12/2; 13).

De ce a fost ales acest loc?

După cum se știe din istoria generală a religiilor, alegerea unui loc sacru se bazează atât pe factori obiectivi, cât și subiectivi. În *Gruiu Dării,* am putut determina doar caracteristicile obiective ale sitului (locația topografică dominantă, vizibilitatea, condițiile favorabile apărării etc.). Argumentele subiective țin de epifania unei zeități de aici, de un act semnificativ petrecut în zonă, de manifestarea unui fenomen natural (Eliade 1986; 1992, p. 21-63), pe care nu le putem cunoaște din lipsă de surse scrise sau iconografice sau de tradiții orale. Caracterul unic al monumentului face și mai dificilă înțelegerea semnificației acestui loc și a ritualurilor care aveau loc aici, în *Gruiu Dării,* dar, poate, au existat și alte astfel de situri în altă parte.

Considerăm necesar să subliniem că, nu foarte departe (la aproximativ 15 km în linie dreaptă), au existat două importante situri de cult dacic care au coexistat pe tot parcursul secolului I î.Hr., Pietroasele-Gruiu Dării și Cârlomănești-Cetățuie (Babeș 1975, p. 125-139; 1977, p. 319-352; Babeș et *al.* 2004, p. 76-77; Gugiu 2004, p. 249-251) .

Situația poate fi abordată a) geografic - faptul că acestea îngrijesc aspectul sacru în două zone diferite, b) în termenii tipologiei locurilor de cult, în sensul că Cârlomănești-Cetățuie a fost un centru al religiei oficiale, în timp ce Pietroasele-Gruiu Dării a fost un centru de cult regional sau c) ca exprimare a credințelor și riturilor dedicate diferitelor zeități.

Cu siguranță, clasificarea siturilor de cult se poate baza pe mai multe criterii, cum ar fi: importanța lor în lumea dacă, amplasarea topografică - în interiorul sau în afara altor tipuri de situri, prezența sau absența templelor (poate și în funcție de tipurile acestora), categoria artefactelor găsite în acestea - echipament cultic, ofrande (Conovici, Trohani 1988, p. 205-217; Sîrbu 2006, p. 73-75 ; 20062, p. 60-62) .

Pe baza rolului și importanței sanctuarelor în lumea dacă, putem distinge mai multe

categorii de situri cultice.

a) . Centrele religioase pan-dacice se remarcă prin concentrările de diferite tipuri de sanctuare, menite să impună anumite culte favorizate de puterea politică și religioasă centrală și deservite de un cler ierarhic, cum este cazul Sannizegetusa Regia (Daicoviciu 1959, p. 379-401 ; Daicoviciu, p.39391 et *al* . Daicoviciu et *al* . 1961, p. 301-320 , p . 207-218, Crișan 1996 , p 1991, p. 21-40 Costea 2006, p. 175-208) , Meleia și Rudele (Daicoviciu 1959, p. 386-391; 1960, p. 311-313; Glodariu 1976, p. 256-257; Vulpe 1986, p. 101-111) și, posibil, Cârlomănești. Aproape toate aceste descoperiri se află în munți, majoritatea fiind concentrate în zona capitalei dacice și neavând reprezentări figurative relevante, comori sau ofrande bogate. Excepția, față de descoperirile făcute până în prezent, o face Cârlomănești-Cetiițuie, situat pe un impresionant jalon de eroziune din valea Buzăului, unde, până în prezent, au fost descoperite temple vii, unele dintre ele cu o expresivă suprafață plastică zoomorfă și antropomorfă (Babeș 1977, p. 319-352; Sîrbu, 2006], p. 36-39) .

b) Centrele religioase regionale sunt reprezentate de incinte care, datorită dimensiunilor lor și bogăției inventarelor găsite în ele, nu puteau fi „gestionate” decât de comunități mai mari. În Ocnița au fost descoperite camere subterane care indică efectuarea unor ritualuri și depunerea, ulterior, a unor ofrande bogate și variate (Berciu 1981, p. 74-101) ; tot în acestea s-au găsit numeroase fragmente din ziduri masive ce ar fi putut proveni din sanctuare, așa cum sugerează și aliniamentele gropilor. Inexistența unor sanctuare în alte incinte importante, precum Pietroasa Mică-Gruiu Diirii sau Măgura Moigradului (Macrea, Rusu, Mitrofan 1962, p. 485-502; Matei, Pop 2001, p. 253-277) , este doar rezultatul stadiului cercetării sau al distrugerii parțiale a sitului. Numeroasele vetre, uneori ornamentate, ilustrează rolul important pe care focul l-a jucat în ritualurile desfășurate aici (Trohani 1986, p. 661-666; Gugiu 2004, p. 249-257; Gergova 2007, p. 149-165) . De asemenea, în aceste incinte sacre au fost găsite statuete și figurine zoomorfe și antropomorfe sau reprezentări figurative, uneori schelete sau oase umane izolate, un inventar bogat și divers, constând adesea din obiecte întregi sau rupte la fața locului, alteori reprezentări figurative din bronz (Ocnița). Astfel de incinte au fost găsite în aproape întreaga zonă locuită de geto-daci, dar prezența unor diferențe notabile între ele în ceea ce privește tipul de complexe, echipamentul cultic și ofrandele sugerează fie existența unor credințe și ritualuri caracteristice doar unora dintre comunitățile din zonă, fie credințe comune exprimate diferit.
(Sîrbu 20061, p. 35-46).

c) Centrele de cult ale uneia sau mai multor comunități mai mici, cu impact local, includ descoperiri cu un număr mai mic de complexe, cu artefacte mai puțin valoroase și diverse. În unele cazuri, ritualurile au fost săvârșite pe acel loc, cum ar fi la Bănești (Peneș 2001, p. 33-34; 2002, p. 51; 2004, p. 52), dar în alte cazuri, doar ofrandele au fost depuse, deoarece actele de cult au fost săvârșite în altă parte, cum ar fi la Zvoriștea (Ignat 1983, p. 383-409).

d) Zone sacre au fost găsite în aproape toate davele dacice importante (cele în care au avut loc săpături ample, desigur), reprezentate, în mare parte, prin sanctuare dreptunghiulare cu abside sau simple, circulare, cum ar fi cele de la Brad (Ursachi 1995, p. 62-69), Popești (Vulpe I960, p. 307-31 O; 1966, p. 27-29), Piscu Crăsani (Conovici 1994, p. 61-83) sau Pecica (Crișan 1978, p. 106-108). De obicei, exista un singur sanctuar, iar următoarele erau construite pe același loc. Cel mai probabil, în anumite ocazii, membrii comunităților din apropiere participau la ceremonii. Nici în aceste sanctuare nu s-au găsit reprezentări figurative valoroase. Mai mult, la Răcătău (Căpitanu 1994, p. 335-343) sau Brad, obiectele figurative remarcabile nu au fost găsite în zona sanctuarului. Totuși, întrucât obiectele au fost găsite în gropi sau în strat, este dificil de spus dacă poziția lor aici este secundară, astfel încât nu știm dacă au fost folosite în cult.

De asemenea, în afara sanctuarului sau a așezărilor s-au găsit depozite votive sau rezultate ale unor acte rituale.

Uneori, ofrande și obiecte de animale sunt descoperite la marginea lacurilor, cum ar fi la Contești (Vulpe, Popescu 1976, p. 217-226), alteori - vase depuse în fântâni, cum ar fi la Ciolăneștii din Deal (Petrescu-Dâmbovița, Sanie 1972, p. 241-258) sau diverse categorii de obiecte găsite pe insule, cum ar fi la Căscioarele-Ostrove (Marinescu-Bîlcu 1966, p. 113-123; Trohani 2005, p. 221-225).

Destul de numeroase sunt și comorile ascunse constând în obiecte de purtat, precum cele pe care le avem la Lupu (Glodariu, Moga 1994, p. 33-49), în monede și obiecte din argint (Horedt 1973, p. 127-167), ale căror caracteristici dovedesc că avem de-a face cu depozite votive; există, de asemenea, depozite de „oglinzi", unelte și arme din fier, cum ar fi la Lozna (Teodor, Șadurschi 1979).

Aceste descoperiri dovedesc că, pe lângă o serie de tipuri de sanctuare destul de răspândite, care sugerează zeități și ritualuri similare, și anume cultul oficial, servit de un cler ierarhic, trebuie să acceptăm o diversitate mai mare a credințelor regionale în societatea geto-dacă, așa cum o demonstrează din ce în ce mai mult descoperirile arheologice (Sîrbu 2006], p. 99-102).

The many unknown aspects aside, it is crystal clear that the size and wealth of the votive deposits make Gruiu Dârii an important Dacian sacred center, an impressive temenos, and that researching and analyzing the vestiges here has substantially enriched our knowledge of the Geto-Dacians' spiritual life.

BIBLIOGRAPHY

ANTONESCU, D. 1984, Introducere in arhitectura dacilor, Editura Tehnică, București.

BABEȘ, M. 1975, Probleme de la chronologic de la culture geto-dace a la lumiere des fouilles de Cârlomănești, Dacia N. S. XIX, p. 125-139.

BABEȘ, M. 1977, Statuetele geto-dace de la Cârlomănești (Jud. Buzău), SCIV 28, 3, p. 319352.

BABEȘ, M. 1988, *Descoperirile funerare și semnificația lor În contextul culturii geto-dace clasice,* SCIVA 39, 1988, 1, p. 3-32.

BABEȘ, M. *et al.* 2004; 2007, *Cârlomânești, com. Vernești, jud. Buzău. Punct: Cetățuia,* CCAR 2004, p. 76-77; 2007, p. 121-122, pl. 25.

BĂLĂȘESCU, A., STAN, A. 2005, *Studiul arheozoologic alfaunei,* p. 109-117, in V. Sîrbu, S. Matei, V. Dupoi 2005, *Incinta dacică fortificată de la Pietroasa Mică, com. Pietroasele, jud. Buzâu **(II),*** Editura ALPHA MDN, Buzău.

BERCIU, D. 1981, *Buridava dacică (I),* Editura Academiei R. S. R., București.

CĂPITANU, V. 1994, *Objets a signification cultuelle exceptionnelle découverts dans la dava de Răcătău, dép. de Bacău,* p. 335-343, in *Relations Thraco-Illyro-Helléniques (Eds. P. Roman, M. Alexianu),* București.

CONOVICI, N. 1994, *Obiecte pentru cult și magie descoperite la Piscu Crăsani,* Pontica XXVII, p. 61-83.

CONOVICI, N., TROHANI, G. 1988, *Sanctuare și zone sacre la geto-daci,* Revista de istorie 41, 2, p. 205-217.

COSTEA, FL. 2006, *Augustin-Tipia Ormenișului, județul Brașov. Monografie arheologică,* vol. I-II, Editura C2 Design, Brașov.

CRIȘAN, I. H. 1978, *Ziridava,* Arad.

CRIȘAN, I. H. 1993. *Civilizația geto-dacilor,* I-II, Editura Meridiane, București.

DAICOVICIU, C. 1959, *Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului (r. Orăștie, reg. Hunedoara),* MCA

V, p. 379-401.
DAICOVICIU, C., • DAICOVICIU, H., GOSTAR, N., 1959, *Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului - Costești (reg. Hunedoara, rn. Orăștie),* MCA VI, p. 331 - 358.
DAICOVICIU, C., CRIȘAN, I. H., PALKO, A., DAICOVICIU, H. 1961, *Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului (r. Orăștie, reg. Hunedoara),* MCA VII, p. 301-320.
DAICOVICIU, H., 1972, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană,* Editura Dacia, Cluj.
DOMARADZKI, M. 1994, *Les lieux de culte Thraces,* Helis II, p. 69-108.
DUPOI, V., SÎRBU, V. 2001, *Incinta dacică fortificată de la Pietroasele-Gruiu Dării, județul Buzău (I),* Editura Alpha, Buzău.
ELIADE, M. 1986, *Istoria credințelor și ideilor religioase,* voi. 1-3, Editura Științifică și enciclopedică, București.
ELIADE, M. 1992, *Sacrul și profanul,* București.
GERGOVA, D. 2007, *L 'eschare dans le monde Thrace et Celte,* p. 149-165, in *Thracians and Celts,* Proceedings of the International Colloquium from Bistrița (Eds. V. Sîrbu, D. L. Vaida)
*** *Gifts to the Gods,* Uppsala, Eds T. Lindcrs, G. Nordquist, Uppsala, 1987.
GLODARIU, I., COSTEA, FL. 1991, *Sanctuarul circular al cetății dacice de la Racoș,* EphNap I, p. 21-40.
GLODARIU, I., MOGA, V., 1994, *Tezaurul dacic de la Lupu,* EphNap IV, p. 33-49.
GLODARIU, I., IAROSLAVSCHI, E., RUSU-PESCARU, A., STĂNESCU, F. 1996, *Sarmizegetusa Regia, capitala Dacieipreromane,* Deva.
GUGIU, D. 2004, *Decorated hearts discovered in the Cârlomănești-Cetățuia settlement (the county of Buzău),* in *Daco-geții,* Deva, p. 249-257.
IGNAT, M. 1983, *Vestigiile geto-dacice de la Zvoriștea și semnificația lor,* Suceava 10, p. 383418.
MAC^EA, M., RUSU, M., MITROFAN, I. 1962, *Șantierul arheologic Porolissum,* MCA VIII, p. 485-502.
MARINESCU-BÎLCU, S. 1966, *Câteva descoperiri geto-dacice de la Căscioarele,* SCIV 17, 1, p.113-123.
MATEI, AL. V., POP, H. 2001, *Măgura Moigradului, zonă sacră (sec. 1 i. Hr) și așezare dacică fortificată (sec. I d. Hr.),* in *Studii de istorie antică. Omagiu Profesorului loan Glodariu,* Cluj-Napoca, p. 253-277.
PENEȘ, M. 2001; 2002; 2004, *Bănești, com. Bănești, jud. Prahova,* in *CCAR* 2001, p. 33-34, pl. 3; CCAR 2002, p. 51, pl. 19; CCAR 2004, p. 52, pl. 11.
PETRESCU-DÎMBOVIȚA, M. 1974, *Descoperirea de vase dacice de la Ciolăneștii din Deal (jud. Teleorman),* in *In memoriam Constantini Daicoviciu,* Cluj, p. 285 - 299.
POUX, M. 2006, *Religie și societate la sfârșitul epocii fierului. (Închis) Sisteme și logică rituală,* în *celtică și galică, Arheologie spre istorie. Mutațiile epocii fierului târzii,* Colecția Bibractc 12/4, p. 181-200.
SANIE, S. 1995, *Din istoria culturilor și religiilor din ghetou,* Iași.
SÎRBU, V. 1986, *Ritualuri și practici funerare la geto-daci (secolul I î.Hr. - secolul F d.Hr.),* Dacia, NS 30, 1986, p. 91-108.
SÎRBU, V. 1993 i, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea ghetourilor,* Editura Porto-Franco, Brăila-Galați.
SÎRBU, V. 19932, *Practici magice la traco-geto-daci,* Banatica 12, p. 129-175.
SÎRBU, V. 1995, *Un nouveau tpe de monument sacré chez les Géto-Daces,* ActaMN 32, p. 314-329.
SÎRBU, V. 1997, *Sacrifices humains et pratiques funéraires insolites dans l'aréal thrace du Hallstatt et du La Tène* p. 193-221, in *Actes du Colloque International Premier Âge du Fer aux bouches du Danube et dans les régions autour de la Mer Noire (Tulcea, septembre 1993),* Tulcea.

SÎRBU, V. 2004, *Observații privind incinta sacră dacică de la Pietroasa Mică-Gruiu Dării, com. Pietroasele, jud. Buzău,* in *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani,* p. 183-214, Editura Istros, Brăila.
SÎRBU, V. 2006], *Oameni și zei În lumea geto-dacilor - mărturii arheologice -/Man and Gods in the Geto-Dacian World - archaeological testimony* -, Editura C2 Design, Brașov.
SÎ^BU, V. 20062, *Considérations sur les sanctuaires, les enceintes sacrées et les dépôts votifs dans le monde des Géto-Daces (If s. av. J.-C. - f' s. apr. J.-C),* p. 33-80, in *Miscellanea romano-barbarica, In honorem septagenarii magistri Ion lonіță.* (Eds. V. Mihăilescu-Bârliba, C. L. Munteanu), Editura Academici Române, București.
SÎRBU, V., FLOREA G. 2000, *The Image of the Horseman in the Thracian Art (5·h century BC- I's' Century AD),* Starini 1, p. 23-43.
SÎRBU, V., ȘTEFAN, D., GARGANCIUC, C., MATEI, S. 2004, *A Dacian Sacred Enclosure in Carpathian Mountains - Pietroasele-Gruiu Dării,* p. 72-75 *(CAA 2003, Enter the Past,* Vienna 2003), *in* BAR International Series 1227, Vienna.
SÎRBU, V., MATEI, S., DUPOI, V. 2005, *Incinta dacică fortificată de la Pietroasa Mică, com. Pietroasele, jud. Buzău* ***(II),*** Editura ALPHA MDN, Buzău.
SOFICARU, A., STAN, A. 2005, *Expertiză antropologică,* p. 107, in Sîrbu, V., Matei, S., Dupoi, V. 2005, *Incinta dacică fortificată de la Pietroasa Mică, com. Pietroasele, jud. Buzău* ***(II),*** Editura ALPHA MDN, Buzău
TEODOR, S., ȘADURSCHI, P. 1979, *Dépôt d'outils enfer d'époque La Tène de Lozna. dép. de Botoșani,* Inventaria Archaeologica, Fascicule 11, Bucarest.
TONKOVA, M. **2005,** *Depozite de ofrande din a doua epocă a fierului în sanctuarele tracice de la Babjak, Rodopii de Vest,* p. **163-185,** în *Lucrările Simpozionului Internațional în memoria profesorilor Mieczyslaw Domaradzki, cu o masă rotundă „Harta arheologică a Bulgariei"* (ed. J. Bouzek, L. Domaradzka), BAR **1350.**
TONKOVA, M., SAVATINOV, S. **2001,** *Cultura tracă din epoca fierului târzie,* p. **95-126 ,** în *„Maritsa-Iztok",* Cercetări arheologice
TROHANI, G. **1986,** *Influences hellénistiques dans la décoration des âtres Géto-Daces,* Ancient Macedonia **4,** p. **661-666.**
TROHANI, G. **2005,** Obiecte getice din fier descoperite la Căscioarele-Ostrovel, Studii de preistorie **2,** p. **221-225.**
URSACHI, V. **1995,** *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad,* București.
VULPE, AL. **1986,** *Despre unele aspecte ale spiritualității dacice,* Thraco-Dacica VII, p. **1O1- 111.**
VULPE, AL., POPESCU, E. **1976,** *Une contribution à l'étude de la religion des Géto-Daces,* Thraco-Dacica **1,** p. **217-226.**
VULPE, R. **1960,** *Șantierul arheologic Popești (r Domnești, reg. București),* MCA VI, p. **307324.**
VULPE, R. **1966,** *Așezări getice din Muntenia,* București.

1

2

3

4

5

6

Fig. 1. 1. Complexes C16, Cl 7, C18, C 19; **2.** Complex C16; **3.** Complex C19 (detail); 4. Complexele C16 și C19; **5.** Complex CI7; 6. Complex C 1 8 (după V. Sîrbu, S . Matei, V. Dupoi **2005).**

1

2

3

4

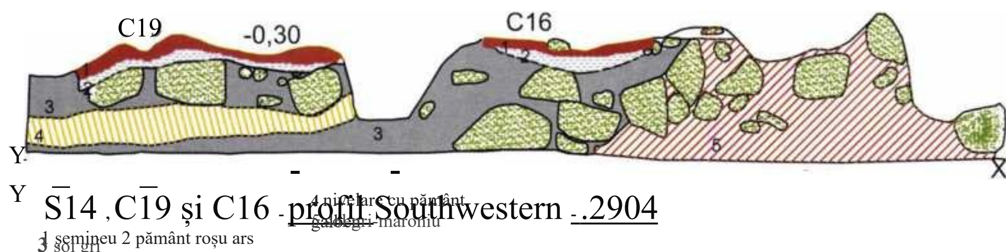

5

6

7

8

Fig. 2. Complexele C25 (1), C28 (2), C80 **(3),** C86 (4), C47 (5), C75 (6-8) (după V. Sìrbu, S. Matei, V. Dupoi 2005).

S14, C19 și C16 - profil Southwestern - 2904

1 șemineu 2 pământ roșu ars 3 sol gri 4 nisip argilos cu pământ gălbui-maroniu

Fig. 3.1

+0,19 D -0,56 X C0 C17 -0,42 -0,41 -0,54 -0,21 -0,60 -0,17 -0,57 -0,49 -0,36 -0,64 C16 C27 -0,36 -0,31 -0,50 -0,37 -0,31 -0,30 C19 C18 -0,22 -0,34 -0,37 -0,35 A -0,55 Y -0,29 -0,20 B -0,57

+0,06

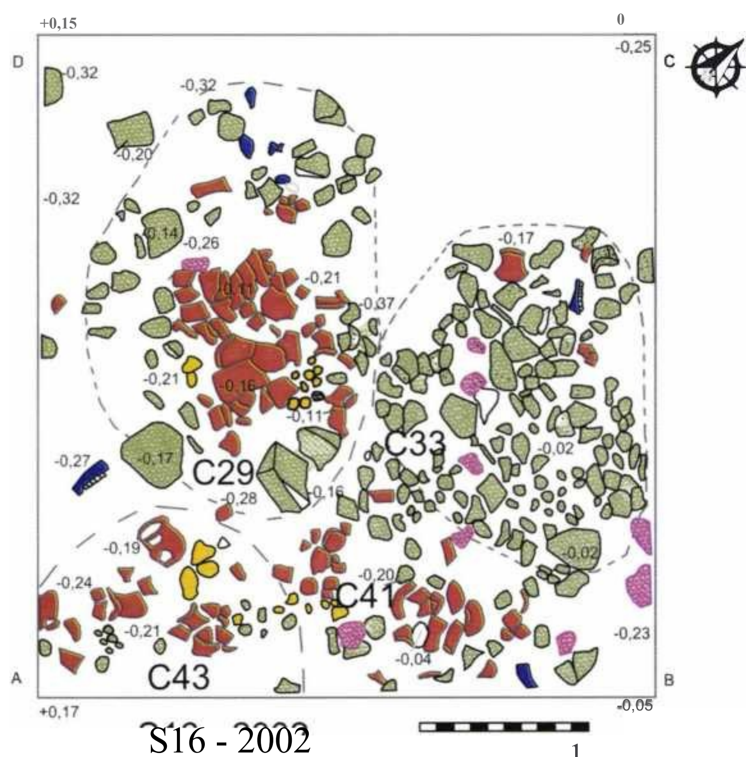
S14 - 2002

-0,02

(2) ceramică stone de gresie roșie

1 metru

Fig. 3.2 șemineu

S16 - 2002

1 metru

Fig. 4.1

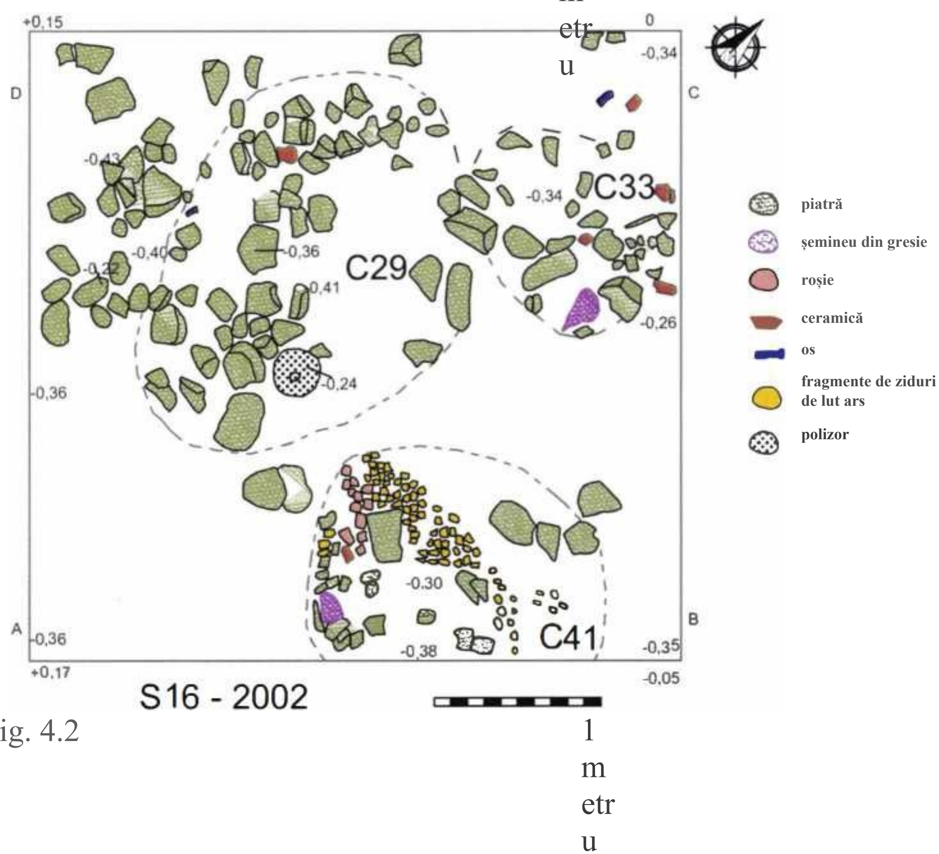

Fig. 4.2

1 metru

1

2

3

4

5

6

7

8

Fig. 5. Aspecte ale pereților vestici (1-4) , nordici, ai S 10 **(** 5-6) și S 12 **(7-8)** (după V. Sirbu, S. Matei, V. Dupoi 2005).

1

2

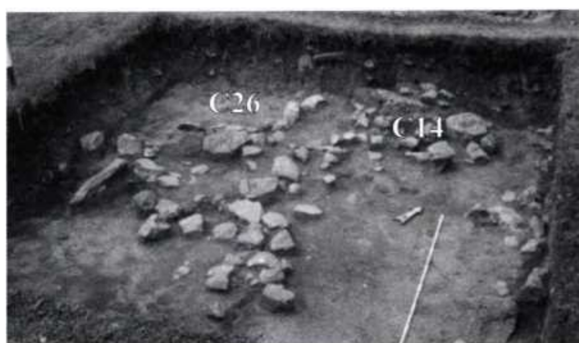

3

4

5

6

Fig. 6. Aspectul de încadrare al excavației (1) și suprafețele S12 (2), Sll (3), S14 (4), S15 (5), S20 **(6)** (după V. Sirbu, S. Matei, V. Dupoi 2005).

7 Fig. 7. Complexe Sll de suprafață C14, C21, C23, C26, C28 și C42 (după V. Sîrbu, S. Matei, V. Dupoi 2005).

1

2

3

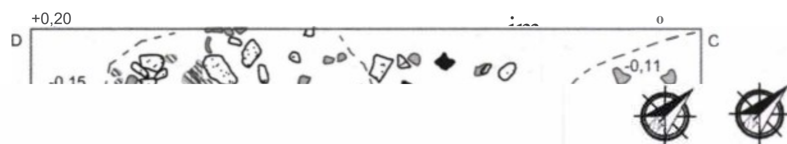
5

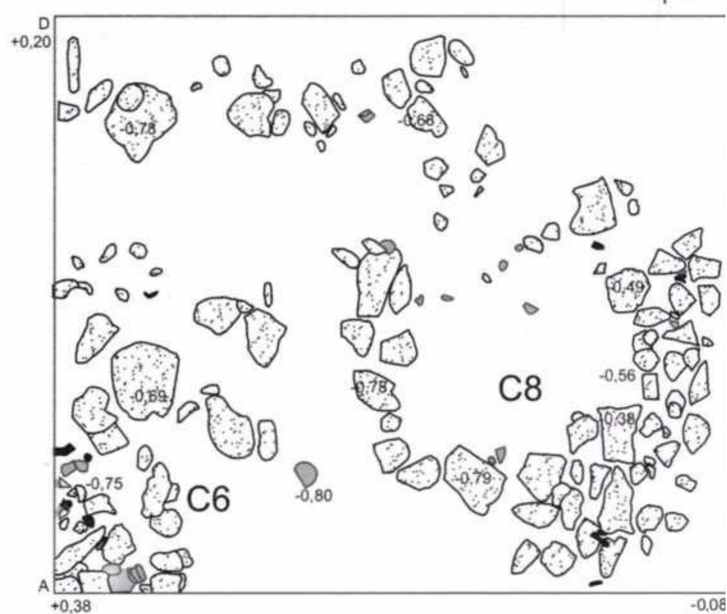

4

Fig. **8.** Complex C45, during different phases of the excavations (after V. Sirbu, S. Matei, V. Dupoi 2005).

Fig. 9.1

+0,20
D
C
-0,15
-0,11

D
+0,20
-0,78
-0,66
-0,49
-0,69
-0,78
C8
-0,56
-0,38
-0,75
C6
-0,80
-0,79
A
+0,38
-0,08
S8 - 2002

1m

Fig. 9.2

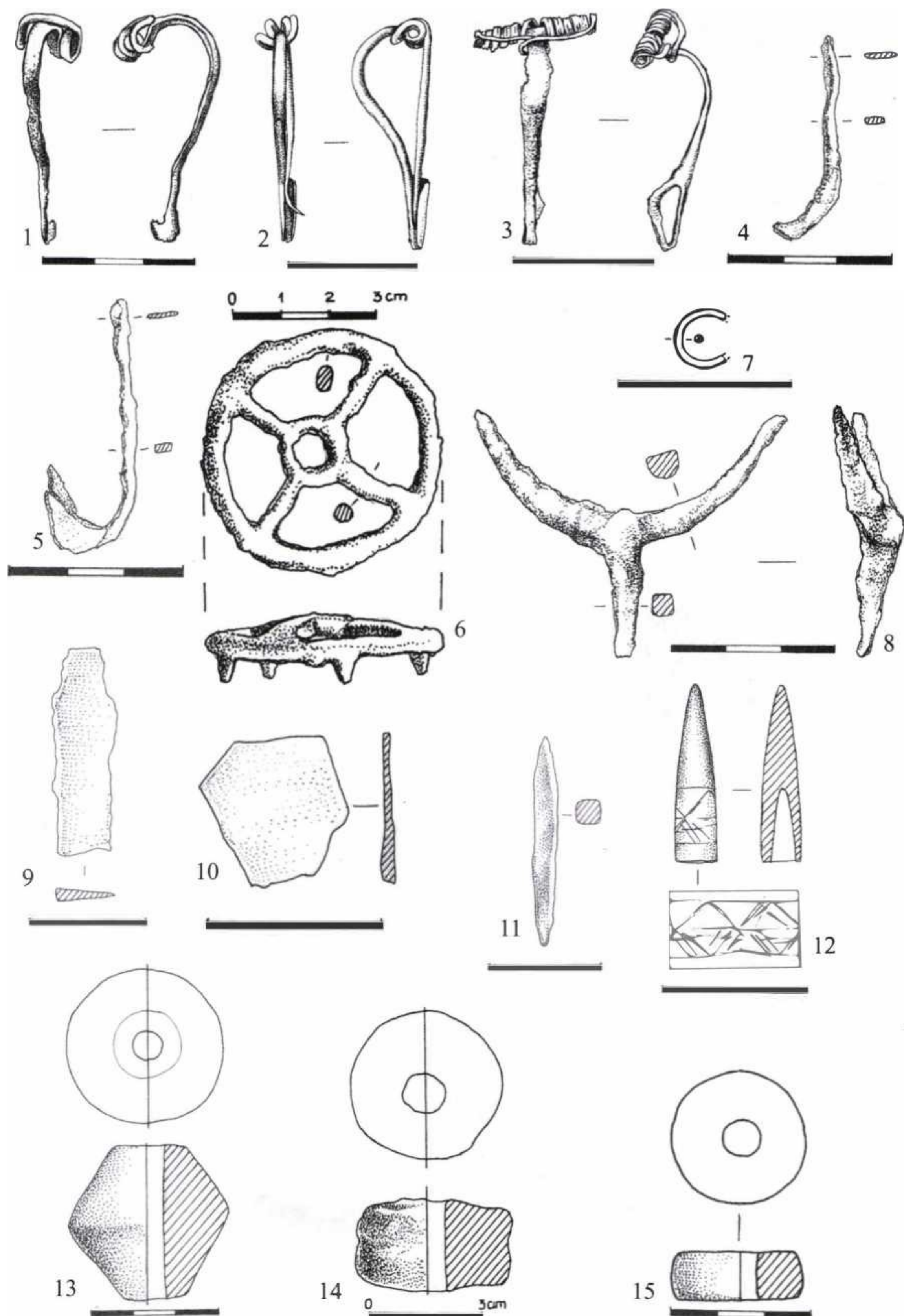

Fig. **10.** Piese din Complexul nr. 2 (după V. Sîrbu, S. Matei, V. Dupoi 2005).

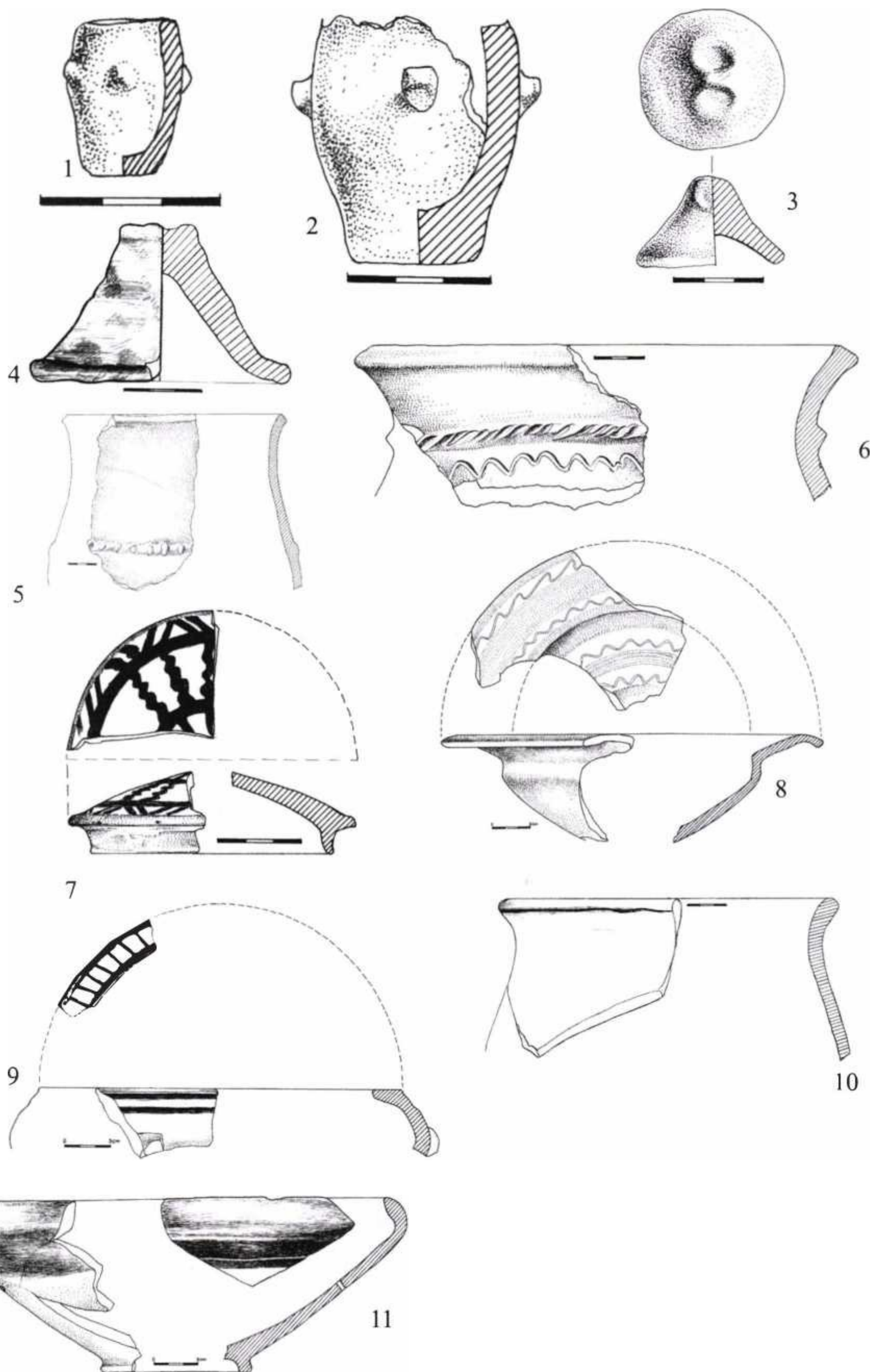

Fig. **11.** Piese din Complexul nr. 2 (după V. Sîrbu, S. Matei, V. Dupoi 2005).

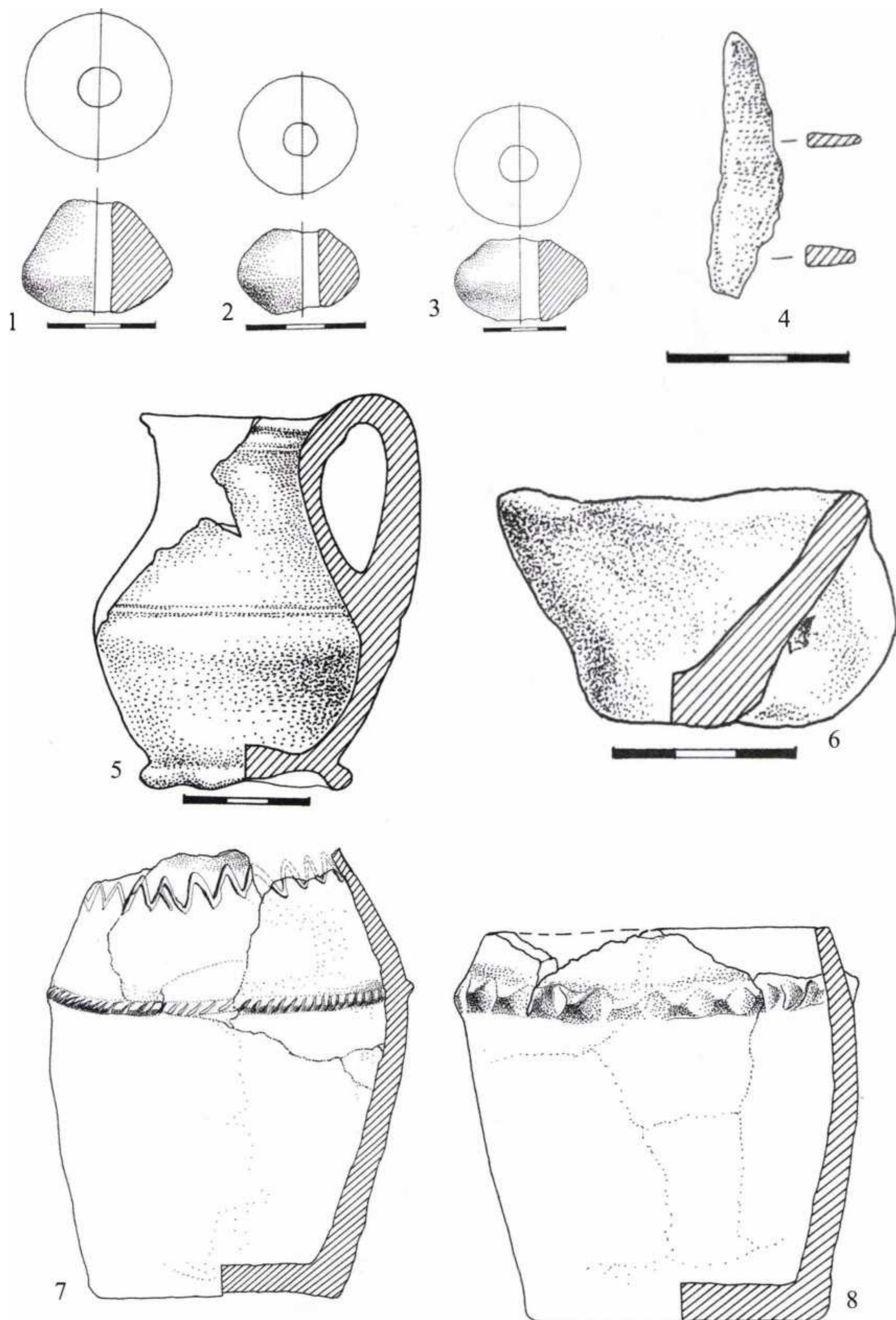

Fig. 12. Piese din Complexul nr. 2A (după V. Sîrbu, S. Matei, V. Dupoi 2005).

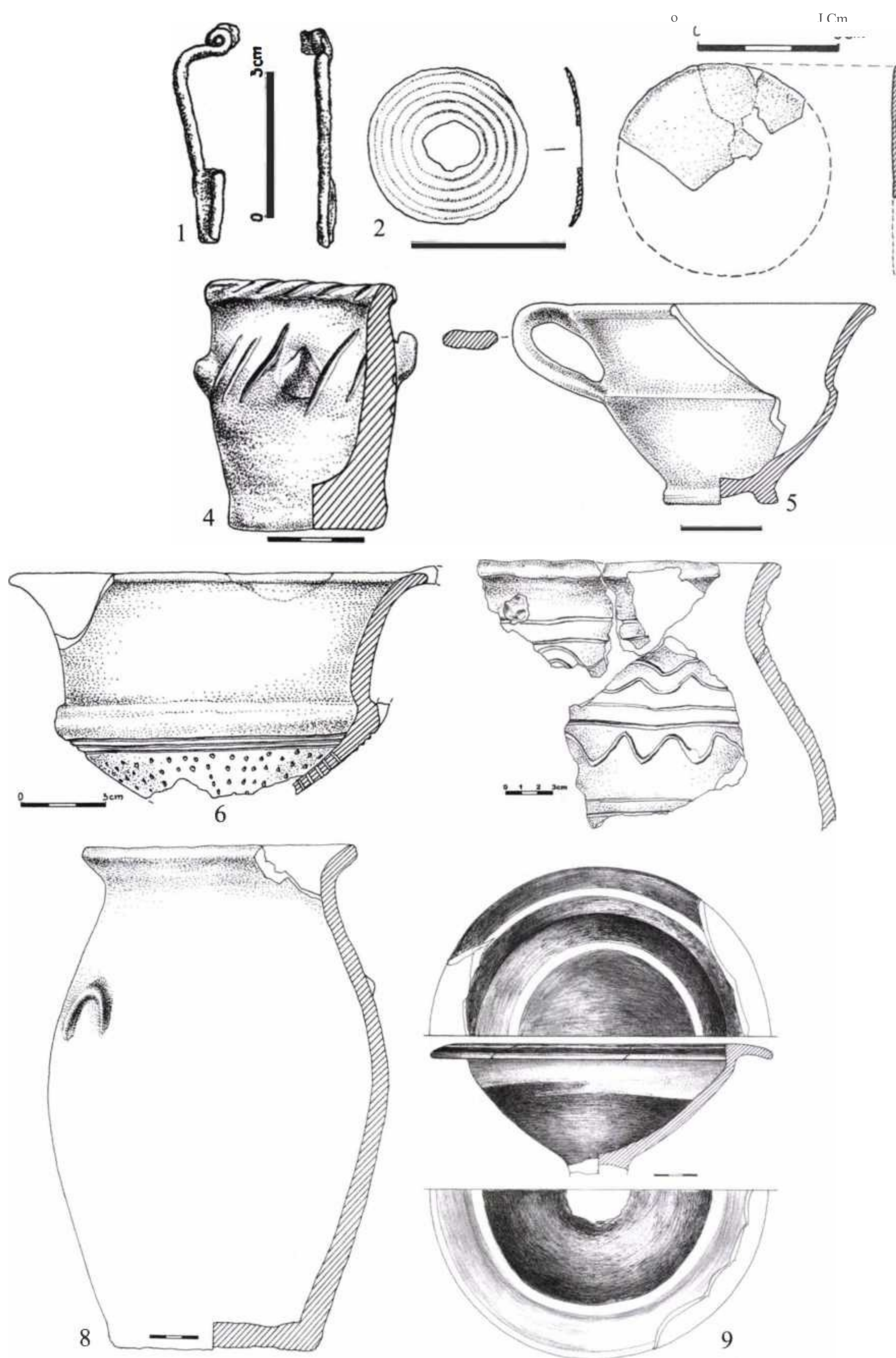

Fig. **13.** Piese din Complexul nr. **18** (după V. Sîrbu, S. Matei, V. Dupoi 2005).

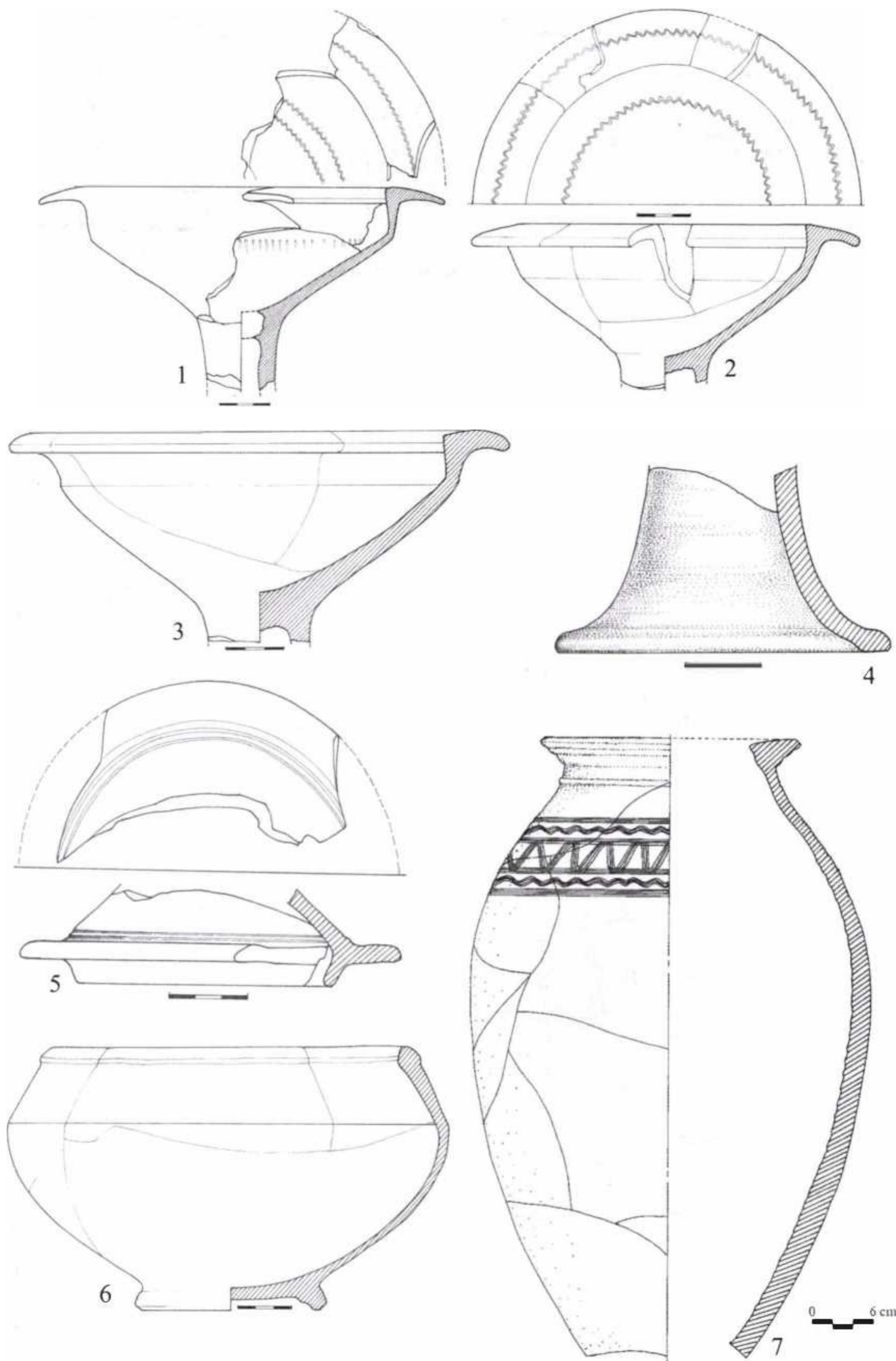

Fig. 14. Piese din Complexul nr. 45 (după V. Sîrbu, S. Matei, V. Dupoi 2005).

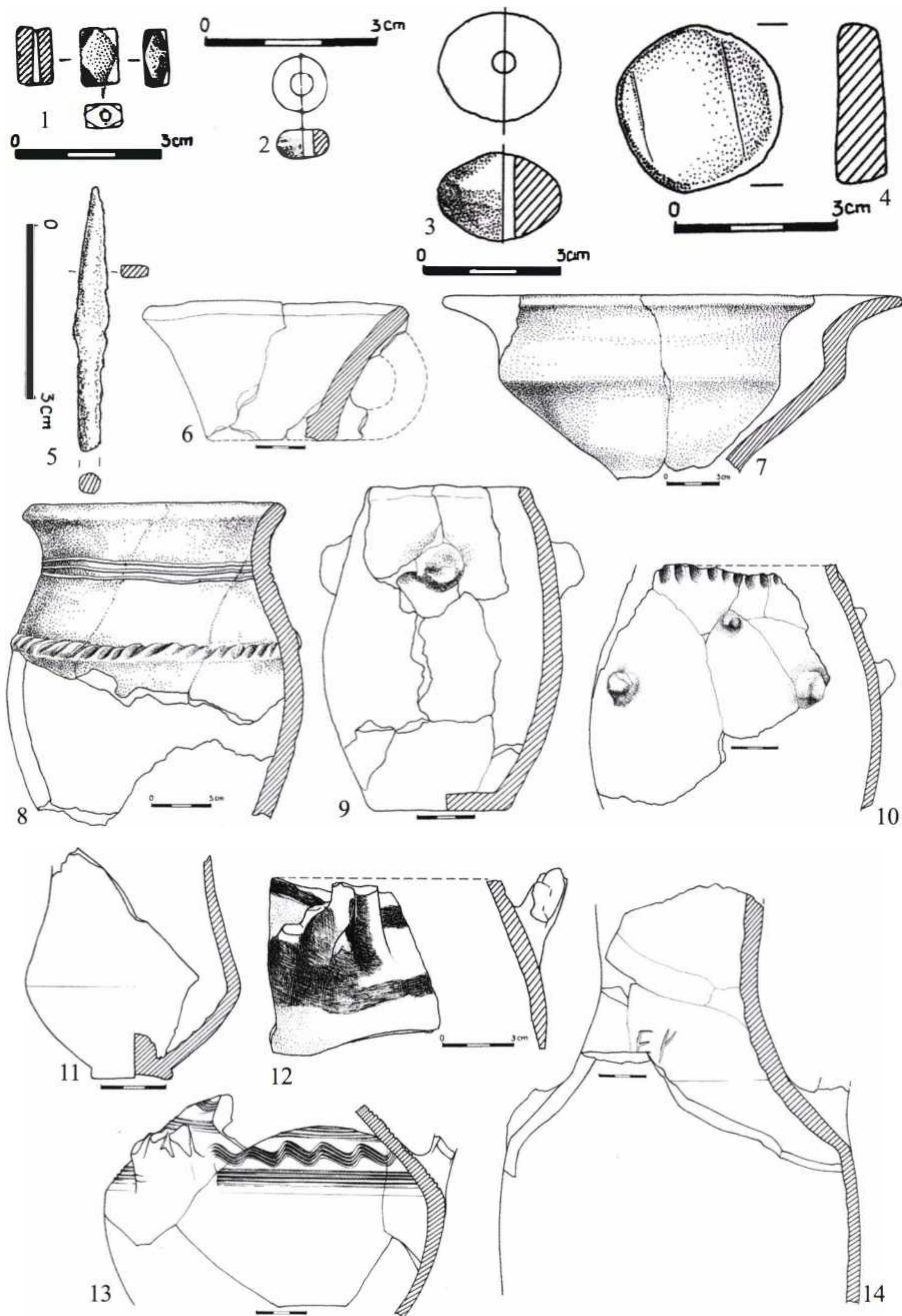

Fig. 15. Piese din Complexul nr. 45 (după V. Sîrbu, S. Matei, V. Dupoi 2005).

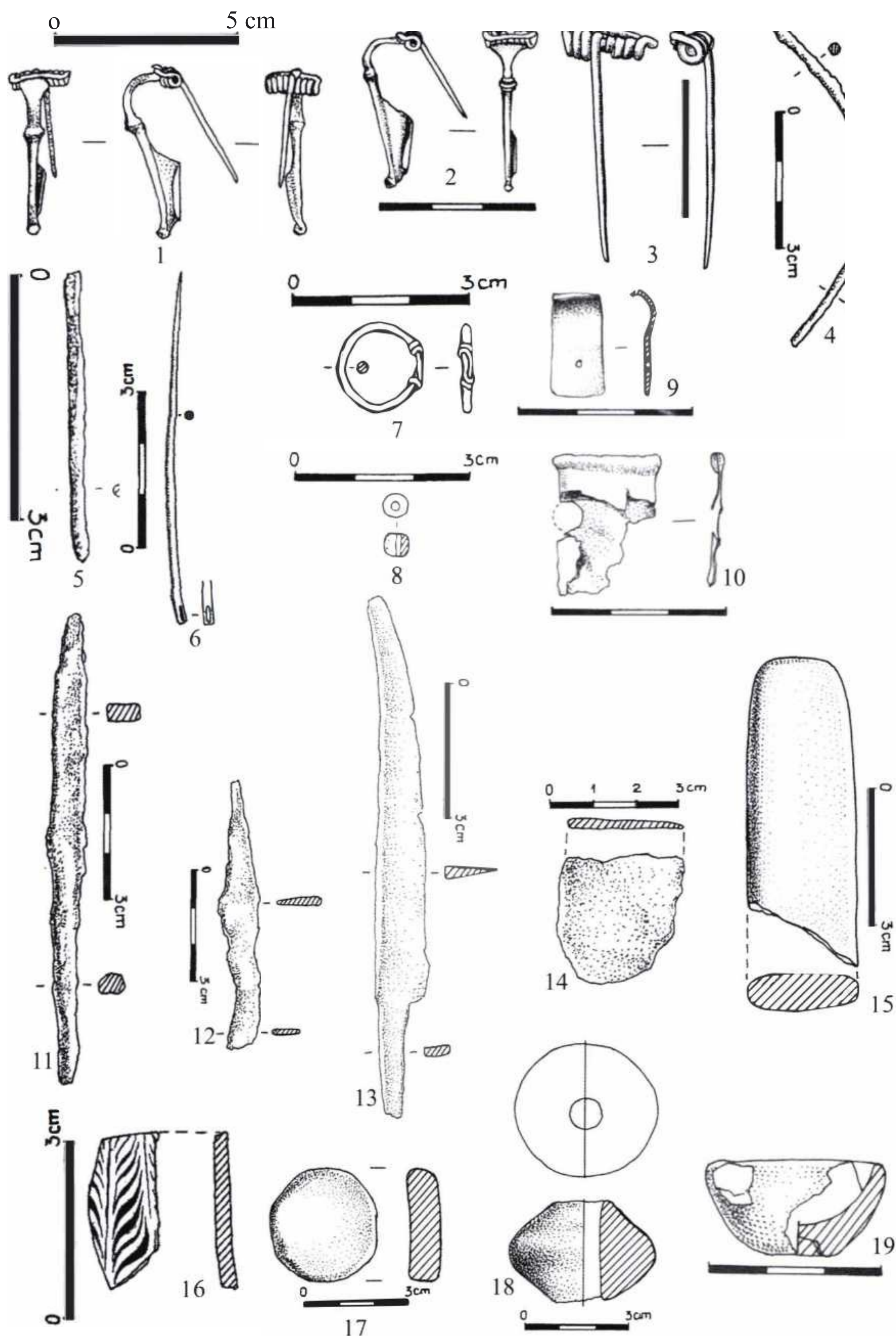

Fig. 16. Piese din Complexul nr. 63 (după V. Sîrbu, S. Matei, V. Dupoi 2005).

1a

1b

1c

2b

2a

2c

Fig. 17. Terasa nr. 1. Complexul la-c nr. 201; Complexul 2a-c nr. 206.

PEISAJE SACRE DACICE
(a 2 [-a] SECOLUL [I] î.Hr. SECOLUL d.Hr.).
ÎN CĂUTAREA UNUI MODEL TEORETIC

Valeriu Sirbu (Brăila - România), Dan Ștefan, Magdalena Duțescu (București - România)

Cuvinte cheie: incinte sacre, depozite, temple, peisaj, dacic

Rezumat: Autorii propun și analizează, într-o manieră complementară, un model de percepție antică a peisajului sacru în perioada dacică clasică, prin mijloace arheologice clasice și prin analize spațiale. Un sit este înțeles ca un ansamblu între vestigiile arheologice și mediul lor gazdă.

Prezentul studiu explorează un posibil model cultural de utilizare și organizare a spațiului sacru public în perioada dacică târzie (2 [11 d.C.).] (secolul î.Hr. - secolul 1 [M] d.Hr.). Baza acestor ipoteze va fi reprezentată de analize complexe ale relațiilor stabilite între posibile situri sacre dacice și mediul lor. Vom urmări identificarea și remodelarea experiențelor umane trecute de percepere a spațiilor sacre și a peisajului sacru, ca aspecte care pot îmbogăți informațiile arheologice obținute prin metodologia clasică.

Întrucât vom investiga doar câteva aspecte particulare ale siturilor sacre din perioada dacică clasică, nu ne vom referi aici nici la analiza și clasificarea lor, nici la problemele generale legate de alegerea unui loc sacru în alte zone culturale. Pentru problema selecției și clasificării locurilor sacre în alte culturi, menționăm contribuțiile unor autori precum L. Levy-Bruhl (1935), M. Eliade (1992) sau studiile publicate ca urmare a colocviilor tematice („*Daruri zeilor"* 1987). De asemenea, pentru subiectul referitor la problema locurilor de cult și a templelor dacice, îi menționăm pe H. Daicoviciu (1972, p. 204-220), D. Antonescu (1984), Al. Vulpe (1986, p. 1O1-111), N. Conovici și G. Trohani (1988, p. 205-217), IH Crișan (1993, p. 78-122), S. Sanie (1995) și V. Sîrbu (1993; 1992,-3, 293; p. 21-86).

Propunem o investigație alternativă a trecutului, menită să îmbogățească percepția arheologiei clasice prin explorarea unui nou set de întrebări și răspunsuri. Afirmăm că săpăturile arheologice nu reprezintă singura metodă de examinare și reconstrucție a trecutului, deoarece noile tehnologii și metode pot adăuga o valoare distinctă cunoștințelor din acest domeniu. De fapt, în termeni metodologici, vom compara un set de concluzii obținute prin mijloace arheologice cu interpretările sugerate de analizele spațiale, subliniind asemănările și diferențele.

For this study we will consider four of the most important Dacian sites, situated in high locations, in different areas with particular landscape: **Pietroasa Mică-Gruiu Dării,** Buzău County (Dupoi, Sîrbu 2001; Sîrbu 2004, p. 183-214; Sîrbu, Matei, Dupoi 2005), **Ocnița,** Vâlcea County (Berciu 198 1; Berciu, losifaru, Diaconescu 1993, p. 149-156), **Moigrad-Mcigura Moigradu/ui,** Sălaj County (Macrea, Russu, Mitrofan 1962, p. 485-502; Matei, Pop 2001, p. 253-277) and **Augustin-Tipia Ormenișu/ui,** Brașov County (Costea 2006, p. 175-208), all of the monuments dated between 150 BC - 106 AD.

Wc va analiza dacă și în ce mod cele patru situri urmează un model și va stabili, în același timp, caracterul lor distinctiv ca peisaje complexe utilizate de oameni și ca surse pentru comportamente ritualice. Integrarea monumentelor, artefactelor și ritualurilor la o scară geografică mai mare poate ilustra un context mai amplu în care relațiile dintre comunități devin vizibile.

Comunitățile dacice preferau, în general, ca locuri de cult locații cu caracteristici

particulare: masive deluroase sau muntoase înalte, impresionante, considerabil mai înalte decât relieful înconjurător, greu de escaladat, generatoare de un impact vizual deosebit, uneori situate în apropierea unor resurse naturale strategice (sare, fier).

Ansamblul monumental de la Augustin-T/p/a Ormen/șu/u/ a fost considerat un centru sacru dacic; similar capitalei politice și religioase a Sannizegetusei Regia (Glodariu et al. **1996,** p. **109-130),** dar celelalte trei situri menționate (Moigrad-Măgura Mo/gradu/u/, Ocnița și Pietroasa Mică-Gru/u Dăr/u) au fost inițial considerate așezări, cetăți sau necropole. Investigațiile sau reconsiderările ulterioare ale săpăturilor mai vechi au ilustrat o varietate de manifestări cultice, fie ca structuri cultice, fie ca inventar, susținându-se astfel că în aceste locuri oamenii au desfășurat activități depoziționale cu o intenție strictă (Sîrbu **1995,** p. **314-329 ; 2004,** p. **183-214; 2006,** p. **21-86).** Lipsa complexelor locative sau a altor anexe tipice pentru o locuință poate indica funcționalitatea diferită a acestor situri.

Dezvoltarea raționamentului nostru, prezentat în acest studiu și considerațiile finale rezultate au avut ca temeiuri principale următoarele decizii de interpretare a descoperirilor arheologice din siturile în cauză.

1. Edificiile mari, de plan circular sau dreptunghiular, cu încăpere absidală sau dreptunghiulară și aliniamente de bază pentru coloane, au fost interpretate ca edificii publice de cult sau temple. O interpretare similară pentru acest tip de edificii provine de la H. Daicoviciu **(1972,** p. **204-220),** D. Antonescu **(1984),** Al. Vulpe **(1986,** p. **101-111),** N. Conovici și G. Trohani **(1988,** p. **205-217),** IH Crișan **(1993,** p. **78-122),** S. Sanie **(1995),** V. Sîrbu **(1993; 1995,** p. **314-329; 20062,** p. **21-86)** și FI. Costea **(2006).**

2. Ansamblurile de obiecte depuse în contexte închise (gropi, movile, camere subterane) care ilustrează o selecție pozitivă a inventarelor, urmând un anumit model de selecție a inventarului, aspect și distribuție spațială, asociate de obicei în grupuri de complexe de același tip, care nu pot fi considerate locuințe, morminte obișnuite sau tezaure izolate, au fost interpretate de noi ca depuneri intenționate pentru diverse scopuri posibile, cel mai probabil cu intenții votive, în opinia noastră (Dupoi, Sîrbu **2001;** Sîrbu **2004;** Sîrbu, Matei, Dupoi **2005;** Sîrbu **20061;** Sîrbu **20062).**

3. Siturile arheologice, care constau, în principal, fie din grupuri de depozite realizate intenționat (gropi, movile, camere subterane), fie din ansambluri ale mai multor edificii de cult, au fost interpretate ca locuri sacre (Sîrbu **20061;** Sîrbu **20062** , p. **48-62).**

În timpul unor analize spațiale particulare efectuate în timp asupra acestor situri (Sîrbu, Ștefan **2004;** Ștefan, Duțescu **2005; 2006),** anumite asemănări privind mediul caracteristic locurilor sacre și relațiile cu siturile contemporane situate în împrejurimi au devenit de înțeles pentru o suprafață relativ extinsă.

Prin urmare, am avut premisele pentru a demara o investigație în scopul validării sau respingerii existenței unui model cultural privind spațiul natural sacru, care ar putea genera un comportament cultural comun.

Locații istorice

Unele surse scrise sugerează existența unui important centru dacic la Sannizegetusa Regia (Ptolemaios 111, **8, 4).** Arheologic, acest centru a fost identificat cu Grădiștea de Munte, în Munții Orăștiei, unde primele sanctuare pot fi datate din secolul I [î.Hr.] Situl era considerat capitala statului dac, fiind legat de elita cultică, socială și politică, ceea ce a inițiat un proces de centralizare a comunităților dacice (Daicoviciu **1972,** p. **138-139, 207-210;** Ciuțan **1993-II,** p. **81-97;** Glodariu *et al.* **1996,** p. **83-140 ;** Sirbu **20061,** p. 25-27 ; 20062 **, p . 33-35).**

Schimbări importante în diverse domenii ale vieții spirituale au devenit sesizabile începând cu mijlocul secolului al II-lea î.Hr., având un caracter relativ omogen. Acestea apar în întreg spațiul locuit de comunitățile dacice: dispariția mormintelor obișnuite, construirea de temple mari (edificii absidale sau cu aliniamente de coloane), creșterea numărului de depozite de monede de argint și alte

obiecte din argint, intensificarea sacrificiilor umane și utilizarea reprezentărilor figurative pe metale sau ceramică (Sirbu **1993,** p. **127-128; 2006** 2 **,** p. **163-165).**

Se poate considera un astfel de proces la scară largă, caracterizat prin apariția unor tipuri similare de temple și a unor modele oficiale de manifestări cultice într-un spațiu extins, ca fiind legat de o anumită autoritate religioasă asociată puterii politice.

În acest context, observăm că mai multe situri aparținând aceleiași perioade exemplifică în mod evident o formă diferită de manifestare cultică, diferită în comparație cu modelul oficial reprezentat de centrele pandacice de la Sannizegetusa Regia (Glodariu *et al.* **1996,** p. **109-130)** și Augustin - ***Tipia*** *Ormeniului* (Costea **2006,** p. **175-208). Această realitate poate ridica întrebări cu privire la diferențele politice și sociale, la conflictele și competiția din interiorul comunităților** *dacice sau chiar la o anumită autoritate regională. Dintre* ***aceste*** centre distincte (regionale), vom analiza **M** *oigrad - Măgura* ***Moigradului*** *,* Ocnila și Pietroasa **M** oigrad **-** ***G*** *ruiu Darii.*

Arheologie peisagistică

Considerăm mediul înconjurător un element esențial și integrator, care conține (eventual determină) aspectele materiale ale activităților și credințelor umane, motiv pentru care este obligatoriu să fie luat în considerare într-o definiție completă a unui sit (indiferent de tipul acestuia). Definit de obicei drept *peisaj* (Silva, Pizziolo, **2005;** Lock **2003,** p. **164,** Bender **1993) ,** acest tip de spațiu asociază elementelor naturale o valoare cognitivă rezultată din percepții și structuri identitare, mereu variate și dinamice, generând o multitudine de circumstanțe. Așadar, prin transformarea permanentă a naturii de către oameni în peisaj și valorificarea acesteia într-un mod cultural, spațiul devine obiect de studiu nu doar pentru geografi, ci și pentru arheologi și antropologi.

Fenomenul relativ recent de conferire a unei dimensiuni spațiale gândirii arheologice, combinat cu metodele clasice de investigație primare utilizate în arheologie, poate oferi soluții alternative la întrebări comune precum: *Care au fost motivele care au determinat o anumită comunitate să aleagă un loc distinct atunci când a ridicat o așezare, o cetate sau un loc sacru? Care a fost zona observată vizual dintr-un anumit punct al terenului? În ce fel sunt aceste aspecte semnificative în definirea relațiilor care guvernează comunitățile sau grupurile de comunități? În ce fel anumite comunități integrează peisajul în ansamblul unui loc sacru? Se poate enunța un model de alegere, utilizare și organizare a mediului în raport cu caracterul structurilor și contextele arheologice identificate în interior?*

Folosind instrumentele și metodele deja tradiționale ale arheologiei peisajului, vom încerca să explorăm dimensiunea culturală a mediului și să propunem modele de utilizare a terenurilor cu privire la elemente specifice. O rafinare adecvată a concluziilor va fi posibilă doar prin integrarea și evaluarea analizelor arheologice, oferind o perspectivă comparativă mai largă. Principala critică adusă instrumentelor analitice spațiale se referă la dificultatea întâmpinată în lucrul cu date non-cantitative și la eșecul reprezentării perspectivelor individuale prin hărți simple (Peterson **1998;** Tilley **1994).** Recunoaștem starea diacronică a procesului de recâștigare a percepției spațiale. Recunoaștem că datele utilizate pentru interogări sunt selectate și definite de cercetători și pot fi subiective.

Analize și metode spațiale [1]

Modelele de relief, în care se analizează posibile rute de acces între diferite puncte situate în teren, utilizează un tip particular de analiză numită Analiza Pantelor (Fig. 4.1.; 5.2.; 8.4.; 14.3). Zonele de relief cu pantă ușoară sunt reprezentate cu culori deschise, iar pantele abrupte cu o culoare închisă. Drumurile importante de acces urmează, în ideea diminuării efortului, rute cu tranziții line de relief. În acest fel, ar putea fi preferate rute mai lungi, dar mai puțin denivelate, permițând circulația, de exemplu, a carelor cu mărfuri și provizii.

Analiza vizuală (Fig.4.2.; 14.1.) este una dintre investigațiile spațiale care implică cel mai mult ideea unei percepții personale a spațiului (Gaffney, Stancic 1991; Madry, Rakos 1996; van Leusen 2004). Calculul elevației elimină din zona observată vizual regiunile obstrucționate de

relieful mai înalt situat în raza vizuală. Rezultatul este o hartă care reprezintă teritoriul înconjurător al unui sit observabil vizual și ușor de controlat. De ce este valoros acest fapt? Elementele spațiale vizibile, naturale sau create de om, oferă unui univers uman semnificație și logică internă, posibil interconectate. Pe de o parte, investigăm impactul vizual al siturilor din teritoriul înconjurător, iar pe de altă parte, zonele situate în perimetrul său direct controlat.

În relația dinamică stabilită între om și mediu, schimbările de altitudine, prezența obstacolelor naturale, cursurile de apă, condiționează permanent adaptarea comunităților umane. Chiar și circulația dintre două puncte situate în interiorul unui spațiu geografic real va fi influențată de acest lucru. De aceea, cuantificarea efortului consumat pentru o deplasare în spațiu devine importantă pentru a reconstitui rutele de circulație antice și pentru a stabili care dintre resursele naturale situate mai aproape sau mai departe puteau fi utilizate în mod real și în ce mod oamenii din trecut puteau face schimb de bunuri și mărfuri (Kvamme 1999; Gaffney, Stancic, Watson 1995; Madry, Rakos 1996; Bintliff 1984). Analiza suprafeței cu costuri minime ne-a propus, în funcție de efortul și timpul consumat la traversarea reliefului, diferite matrici spațiale în jurul sitului ca teritorii cu posibile utilizări diferite pentru comunitatea care călătorește de la sau către sit.

August - **Tipia Ormenișului, județul Brașov. Acest sit este remarcabil** , situat pe vârful unui munte destul de inaccesibil, bucurându - se de o poziție dominantă în Pasul Oltului (Fig.2.1.), ridicat cu peste 200 m deasupra terenurilor înconjurătoare (altitudine absolută 755,9 m); zona înconjurătoare a fost intens locuită, situl fiind inclus într-un ansamblu de așezări civile și cetăți (Fig.4).

Tipia Ormenișului este un masiv compus din roci vulcanice și sedimentare cu pante abrupte, uneori aproape verticale; accesul fiind posibil doar pe partea sudică. Este alcătuită dintr-un platou superior, de formă ovală alungită, și o suprafață totală de 3500 m² și șase terase principale (Fig.3.1.) toate situate pe partea sudică (Glodariu, Costea 1991, p. 21-40; Costea 2002, p. 26-41; Costea 2006).

Pe suprafețele de tei, situl a funcționat ca o așezare cu numeroase locuințe abia până la mijlocul secolului I î.Hr. (Costea 2006, p. 169-172). La un moment dat, după mijlocul secolului I î.Hr., au avut loc aici activități de reorganizare a spațiului la scară largă: nivelarea cu pavaj de piatră a structurilor anterioare, ridicarea pe platou a unui zid de piatră împrejmuitor pe laturile estică, sudică și vestică (panta nordică este o...).

Pentru o prezentare mai detaliată a metodelor de arheologie spațială utilizate și adaptate de noi și o prezentare a obiectivelor asociate, precum și o bibliografie mai completă, vezi Ștefan, Duțescu 2005; 2006 (abis vertical), construirea mai multor terase întărite cu ziduri de sprijin, dispariția locuințelor, ridicarea mai multor edificii de cult mari, uneori (în partea de nord-vest a platoului) suprapuse multiplu (o succesiune de trei edificii).

Edificiile de cult ridicate pe *Tipia Ormenifului* au fost datate, după secvența stratigrafică și tipurile de ceramică, ca începând cu a doua jumătate a secolului al II-lea î.Hr. până la cucerirea romană (Costea 2006, p.296).

Deoarece edificiile de cult de la *Tipia Ormenipului* au fost publicate recent (Costea 2006) și o serie de date sunt prezente și în acest volum, într-un studiu semnat de Fl. Costea, A. Balos, L. Savu, nu le vom detalia, ci vom menționa doar câteva aspecte esențiale, după cum este necesar în investigația noastră.

Pe latura estică a platoului, arheologii au descoperit o clădire dreptunghiulară de mari dimensiuni, înconjurată de o structură absidă și un turn, iar pe latura centro-vestică, ocupând două treimi din platou, mai multe edificii de cult, circulare și dreptunghiulare, cu aliniamente de coloane (Fig.3.1.).

Opt edificii de cult *(Fig.2.2.;* 3.1.) au fost descoperite pe *Tipia Ormenifului,* dintre care patru

erau dreptunghiulare cu aliniamente de coloane, două erau din calcar și două din rocă vulcanică, trei erau circulare (două dintre ele având un plan complex). Șapte dintre aceste temple au fost descoperite în interiorul zidurilor platoului, *intra muros,* iar unul dintre ele pe a treia terasă. Se poate observa în partea de nord-vest a platoului succesiunea a trei edificii de cult.

Menționăm o clădire dreptunghiulară cu aliniamente de fundații pentru coloane din calcar, orientate Nord-Sud și o alta cu aliniamente de fundații pentru coloane din rocă vulcanică, orientată Nord-Vest-Sud-Est, ambele situate pe platou și având două faze de construcție și utilizare. Inventarul găsit în interior constă din câteva fragmente de vase ceramice și câteva obiecte din fier.

Pe a treia terasă se afla o structură alcătuită (Fig.3.1.) din: a) un inel circular exterior (diametru 19,20-19,30 m), construit din lespezi de calcar și rocă vulcanică, slab șlefuite; b) un inel intermediar (diametru 16,50-16,60 m) situat aproximativ la 1 m spre interior, de formă poligonală, cu 36 de laturi de aproximativ 3,50 m fiecare, realizat din blocuri de calcar alb șlefuit; urme puternice de lemn ars și cărbune găsite în apropiere sugerează existența anterioară a unei elevații din lemn; c) o structură dreptunghiulară cu absida orientată N-NV, situată în mijlocul inelelor, dar nu chiar în centru, cu două camere și două intrări. O grindă de lemn ars a fost descoperită lângă peretele intermediar. Optsprezece cuie mari de fier în formă de cap de lebădă erau înfipte în ea; acestea serveau probabil la agățarea ofrandelor. Sălile de poștă, zonele compacte cu pereți din lut ars, grinzile din lemn ars atestă existența unei clădiri cu pereți din lemn și lut. Inventarul a constat în fragmente de vase ceramice, care nu au putut fi asamblate, printre care numim vasele mari fără fund, apoi cuiele, o articulație de ușă și o broșă.

Toate clădirile dreptunghiulare și toate terasele sunt orientate NNV-SSE (Fig.3.1.), ceea ce ar putea indica un plan la scară largă de remodelare a muntelui, conform unor modele comportamentale specifice. Scări monumentale din piatră și platforme pavate au completat arhitectura impresionantă a sitului.

În cazul acestui sit, am observat cum același spațiu a primit semnificații complet diferite, în raport cu identitatea grupului care l-a folosit și s-a raportat la el. Acest spațiu este asociat succesiv cu caracteristici practice, apoi inclus în sfera sacră. Caracteristicile sale, inițial valorizate pentru locuit, au fost ulterior remodelate în scopuri religioase.

Formațiunea de relief pe care a fost găsit ansamblul monumental este dominantă în peisajul înconjurător, un adevărat marker vizual pentru comunitățile care locuiau în zona văii Oltului. Această percepție induce sentimente puternice. Accesul este special construit, urmând relieful. Nu există surse de apă în interiorul zidurilor.

Locația oferă o vizibilitate largă și un control asupra văii Oltului (Fig.4.2.), spre Racoș, Valea Racilor și valea Baraoltului. Situl a fost integrat într-o rețea de situri contemporane și căi de comunicație, toate interconectate vizual (Fig.4). Relieful este puternic antropic - terase susținute de ziduri de sprijin, scări de acces. Observăm ideea de delimitare, compartimentare spațială, deoarece masivul este delimitat natural de ape, iar platoul este înconjurat pe trei laturi de un zid.

Observatorii aflați pe platou au putut vedea Depresiunea Baraoltului, valea Oltului, valea Raciului, traseul de creastă spre *Dealul Negru, Dealul Cornu* și Tipia *Racoșului.* Singura pantă a masivului pe care un observator de pe platou nu o putea controla vizual, și anume versantul vestic, poate fi totuși complet controlată vizual din cetatea *Piatra Detună.* Zona de vizibilitate a cetății *Piatra Detună* se concentrează de-a lungul defileului (Fig.4.1.). De asemenea, controlează o parte din traseul de înălțime spre *Dealul Negru.* Subliniem vizibilitatea comună între principalele obiective din regiunea *Tipia Ormenișului, Piatra Detună, Dealul Cornu.*

În aceste analize, nu am luat în considerare potențialele obstacole reprezentate de vegetația forestieră din trecut; în plus, înălțimea calculată pentru observatorii virtuali nu a luat în considerare posibila lor amplasare deasupra clădirilor înalte sau a zidurilor ridicate deasupra nivelului solului.

Analizele de pantă efectuate pentru situl *Țipiei Ormenișului* și pentru relieful de pe malul

stâng al Oltului sugerează că cele mai probabile rute de acces la sit au folosit crestele dinspre direcția *Dealului Negru* și a Văii Augustin (Fig.4.1.). Aceste sugestii sunt susținute de rezultatele analizei vizibilității, în care aceste înălțimi particulare sunt observabile pentru cineva din interiorul sitului. Putem specula asupra existenței unei alte cetăți vizibile din *Țipia Ormenișului,* situată undeva spre Valea Augustin, menită să supravegheze a doua parte a acestor rute de creastă care coboară în Valea Oltului, mai largă.

Dacă luăm în considerare numărul mare de structuri cultice (Fig.2.1., 3.1.), varietatea tipologică și monumentalitatea edificiilor, putem considera *Tipia Ormenișului* unul dintre Munții Sacri ai Dacilor (Sîrbu 20061, p. 33-80; 20062, p. 27-29).

Măgura Moigradului (județul Sălaj). Incinta este situată pe vârful unui platou, de formă ovală, cu o suprafață de șapte hectare și ridicat la peste 200 de metri deasupra văilor înconjurătoare. Impunătorul masiv este probabil rezultatul unei activități vulcanice (Fig. 5.1.).

Săpăturile reprezintă mai puțin de șase procente din suprafața totală (3700 m^2) (Fig.7.2). Cu toate acestea, interpretările vestigiilor arheologice datând din secolul al II -lea î.Hr. - secolul al I - lea d.Hr. fac încă obiectul dezbaterii științifice (Macrea, Rusu, Mitro fan 1962, p. 485-502; Matei, Pop 2001, p. 253-277; Sîrbu 1994, p. 39-59).

La început, vestigiile arheologice descoperite aici au fost descrise ca morminte de incinerare în gropi cilindrice, dar analizele antropologice au arătat că aceasta nu era o afirmație care putea fi susținută.

Recent, descoperirea câtorva locuințe și structuri de fortificație a fost folosită pentru a susține ideea că situl a funcționat inițial, în secolul I î.Hr., ca incintă sacră și apoi, în secolul I d.Hr., ca fortificație.

În opinia noastră, situația topografică și ansamblul descoperirilor indică faptul că la Moigrad a funcționat o incintă sacră, având în vedere platoul cu pante abrupte (Fig. 7.1) și faptul că lipsa surselor de apă nu asigura condiții adecvate de locuit.

Cele 200 de gropi (Fig.9.1; 9.3.) descoperite până în prezent ar putea susține afirmația noastră - acestea prezintă trăsături rituale evidente (depozite de obiecte - Fig.9.2, urme de foc, oase de animale și rareori oase umane). În plus, ar trebui să luăm în considerare descoperirea a numeroase vetre izolate (aproape 30) și a aglomerărilor de materiale depuse pe sol. Uneori, toate cele trei tipuri de complexe se suprapuneau. Diversele locuințe sunt destul de mici și situate la marginea platoului. Ele datează din secolul I d.Hr. Acest fapt nu poate schimba caracterul sacru al sitului, deoarece practicanții cultului trebuie să fi locuit undeva.

Ficțiunea iorti este destul de mică și ar putea fi o delimitare a platoului, deoarece acest tip de structură (șanț cu vad) (Fig. 8.2.; 8.3.) nu era în uz la acea dată - secolul I d.Hr. în cetățile dacice - înconjurate cu ziduri de piatră și cu suprafețe mai mici (Glodariu 1983, p. 75-121).

Reprezentarea topografică a sitului ilustrează poziția sa dominantă în regiune (Fig.8.1; 8.4.), accesul dificil de deasupra și abrupturile pantelor sale. Situl induce un impact vizual copleșitor, având în vedere că se află la 200 m deasupra văilor înconjurătoare și este izolat de împrejurimi. Platoul superior este orientat NNE-SSV (Fig.7.2.) și, de fapt, nu este Hat, ceea ce ar putea indica lucrări antice de terasare. Analiza vizuală calculată pentru o rază de 15 kilometri indică un statut mai degrabă regional pentru sit, deoarece principala cale de circulație din zonă nu este vizibilă din Moigrad, dar o alta este, un circuit secundar care o leagă de cea principală.

Ocnița (Ocnele Mari - județul Vâlcea). Prosperitatea comunităților locale (inventar bogat, importuri romane) se baza pe resurse foarte bogate de sare situate pe toată lungimea zonei (Berciu 1981).

Două fortărețe construite pe un deal în formă de semicerc (Fig.6.1; 6.2.; 10) aveau probabil scopul de a proteja aceste resurse de sare foarte importante și de a controla comerțul local. Același masiv găzduiește și o zonă cu depozite votive și o așezare extinsă la poalele acestuia. Toate siturile

datează din perioada cuprinsă între secolul al II -lea î.Hr. și sfârșitul secolului al I d.Hr.

Situl cuprindea un platou superior (Fig.11) și șapte terase, amenajate sub formă de scări, orientate vest-nord-vest-est-sud-est (Fig.10.1.). Aici au fost descoperite camere subterane și poate sute de gropi. La acestea putem adăuga șapte locuințe mici. Acropola și primele trei terase erau fortificate, dar sistemul general de fortificații este acum destul de dificil de descifrat, deoarece nu există un plan al săpăturilor, iar pământul s-a prăbușit în acele zone.

Situate pe platoul superior, în interiorul unei zone dreptunghiulare l 7x 15111, delimitată de un șanț, se aflau trei camere subterane (Fig. 11) (toate conținând un inventar cu totul special, rezultat din activități ritualice intenționate) și urme ale unor edificii distruse de incendii puternice, sugerând existența anterioară a unor temple.

Camera subterană numărul doi este de formă ovală (adâncime = 2,40 m, diametru = 4,00 x 3,40 m). A fost săpată în piatră. Conținea un inventar extrem de bogat: zeci de vase ceramice întregi, printre care se pot menționa vasele pictate și cupele din papură, precum și zeci de fragmente de ceramică, șapte figurine antropomorfe din lut, o sabie romană (g/adius) cu teacă, un vârf de săgeată, un vârf de suliță, un pumnal curbat (sica), cuțite, diverse alte obiecte din fier, cinci fibule de bronz, doi denari romani din perioada lui Augustus, fragmente din vase cu inscripții grecești care menționează un atelier de olărit aparținând unui basi/eus local.

Din camera subterană numărul trei, printre numeroase vase și obiecte metalice, dorim să atragem atenția asupra prezenței unei măști umane din bronz, așezată cu grijă lângă perete.

Pe terasa de pământ (Fig. 12.2; 12.3), arheologii au descoperit, dispuse de o parte și de alta a unei alei, 126 de gropi, care conțineau diverse obiecte de inventar, bucăți mari de pereți de lut ars, oase de animale, vase ceramice și fragmente de vase ceramice. În groapa 105 (Fig. 12.1.), datată în secolul I î.Hr., au fost găsite, printre alte materiale, 25 de vase ceramice întregi, o piatră de ascuțit, o fibulă de fier, un *umbo de scut de fier,* o jumătate de teacă de pumnal din fier și o placă de fier (Berciu, Losifaru, Diaconescu 1993, p. 149-156). Vasele ceramice erau așezate cu grijă în poziții specifice; setul includea 12 cești din papură, 12 ulcioare și o terci de ovăz, toate lucrate manual. Dacă ne gândim la depozit ca fiind atent aranjat și la poziționarea gropii într-un șir de gropi, putem afirma că acesta a fost un depozit ritualic.

La Ocnila au fost găsite reprezentări figurative relativ numeroase, inclusiv masca de bronz menționată anterior, două medalioane și un obiect semicircular, toate realizate din bronz, precum și figurine antropomorfe din lut; un aspect demn de remarcat este numărul și varietatea semnificativă a vaselor ceramice, armelor, uneltelor, monedelor și ornamentelor depuse ca ofrande (Berciu 1981).

Pietroasa Mică-Gruiu *Dării* (județul Buzău). Amplasamentul de la Pietroasa Mică- *Gruiu Dării* este situat în microregiunea Dealului Istiita - parte a masivelor deluroase ce mărginesc Carpații Curbi la sud, asigurând tranziția către nivelurile inferioare ale Văii Buzăului. Prin urmare, o caracteristică distinctă a acestei regiuni rămâne diferența de altitudine abruptă și clară (30-60 m) dintre ultimele dealuri subcarpatice și câmpia de dedesubt. Acest lucru conferă amplasamentelor situate în această regiune poziționări strategice foarte bune în raport cu câmpia. Masivul Istrița este delimitat de Valea Nişcovului la nord, Valea Săratei la est și Valea Buzăului la sud. Suprafața totală este de aproximativ 200 km² și altitudinea maximă de 749 m. În apropiere există resurse de sare.

Situl de la *Guiu* Di/rii face parte dintr-un peisaj impresionant (Fig. 5.2.), cu un impact puternic asupra observatorului. Situl se află pe vârful unui platou stâncos, ridicat la 534 m deasupra câmpiei, înconjurat de dealuri mai înalte, ca într-un amfiteatru. Situl se bucură de o priveliște spectaculoasă spre câmpia de dedesubt (Fig. 14.1.). Această vizibilitate este evident o percepție comună, întrucât situl este observabil din plan, ca un veritabil marker peisagistic.

Toate analizele spațiale efectuate au subliniat importanța acestei relații dintre sit și câmpie. Cel mai scurt drum folosit pentru accesul la sit venea dinspre câmpie, pe Valea Darei (Fig. 14.2). Cele mai accesibile teritorii din jurul situlului, care implicau un efort minim de traversare a reliefului,

erau terasele sudice, care coborau în câmpie, și câmpurile situate la poalele sitului (așa cum ilustrează CSA). Situl se află la confluența a trei coridoare principale de trecere (Fig. 14.3), situate în principal pe vârfuri și creste, care interconectează văile mari ce înconjoară masivul Istrița, de asemenea, importante rute de comunicație în regiune.

Platoul era împrejmuit cu un zid de piatră (Fig. 13.1.; 15.1.). Grămezi de ziduri sunt vizibile astăzi doar în părțile vestice și nordice ale incintei, din care doar o suprafață de 2500 m^2 mai există, deoarece marginile estice și sudice au fost distruse de o carieră modernă de calcar (Fig. 13.1). Zidul împrejmuitor, lat de 2,00-2,20 m, este format din două fețe de țigle de calcar șlefuite (parament) și de emp/ecton (Dupoi, Sîrbu 2001; Sîrbu 20043, p. 183-213; Sîrbu, Matei, Dupoi 2005). Având în vedere rămășițele păstrate, în principal fundația, acest zid nu părea să posede caracteristicile necesare unei fortificații, funcția sa fiind, probabil, aceea de a delimita spațiul sacru și de a impresiona participanții la ceremonii.

În cei aproape 1200 m2 excavați până în prezent în diferite zone ale incintei, au fost înregistrate doar trei tipuri de complexe (Fig.13.2.) pentru perioada cuprinsă între secolul I î.Hr. - secolul I d.Hr.: a) depozite de tip movilă (Fig.15.2; 15.3.), majoritatea cu un inel de piatră la fund și vetre descoperite in situ sau depuse în poziții secundare; b) vetre izolate și c) gropi. Numai între 2001-2007, pe o suprafață de peste 300 de metri pătrați excavați în interiorul incintei și pe Prima Terasă, arheologii au găsit 111 complexe: 70 de depozite de tip movilă, 14 vetre izolate și 15 gropi. La acestea se pot adăuga 12 complexe cu funcționalitate necunoscută. Săpăturile efectuate pe Prima Terasă (2006-2007) au demonstrat că aceste tipuri de depozite votive existau nu numai în interiorul incintei, ci și în afara zidurilor; trebuie să se ia în considerare și situația arheologică de pe celelalte terase existente care mărginesc platoul superior la sud și vest, coborând ca niște trepte spre câmpie.

Printre complexele descoperite, nu au fost găsite nici locuințe in situ, nici ateliere, nici anexe ale caselor. Majoritatea complexelor sunt reprezentate de depozite asemănătoare movilelor, cu inele de piatră la bază (Fig.15.2.), de formă ovală sau circulară, uneori cu vetre in situ găsite în interior sau doar depuse secundar, conținând bucăți arse din pereții de lut, oase de animale și alte obiecte care compun inventare bogate. Inelele aveau diametre variate (0,40-1,80 m) și o înălțime conservată de 0,20-0,50 m.

De-a lungul perioadei secolelor I î.Hr. - I d.Hr., au fost excavate trei sau patru straturi arheologice cu acest tip de ansambluri. Unele depozite, cum ar fi cele din secolul al XVI-lea și al XIX-lea, aveau aspectul unor altare, fiind construcții masive din piatră considerabil ridicate deasupra solului; vetrele arse de deasupra lor ar fi putut fi legate de anumite ritualuri.

Inventarul descoperit include o mare varietate de obiecte; unele depuse întregi, altele erau doar fragmente (Fig. 16): vase ceramice (aproape întregul set de recipiente dacice), unelte și ustensile, arme și obiecte de harnașament, podoabe și accesorii vestimentare, monede, figurine zoomorfe și antropomorfe. Trebuie remarcată prezența extrem de rară a uneltelor agrare sau a uneltelor pentru prelucrarea lemnului și a pietrei, numărul impresionant de cuțite, obiecte legate de țesut (fusatoare și greutăți de lut), podoabe și accesorii vestimentare. În interiorul depozitelor sau ca componente ale inelelor de piatră au fost găsite râșnițe de tip elenistic-roman (întregi sau fragmentare).

Absența locuințelor ar putea indica faptul că acest sit nu a fost o așezare fortificată. Distribuția descoperirilor, care ocupau întreaga suprafață, nu oferea, de fapt, niciun spațiu liber pentru alte tipuri de complexe. Desigur, descoperirea unor locuințe rămâne o probabilitate, deoarece practicanții și paznicii incintelor trebuie să fi locuit undeva. Existența unor edificii de cult rămâne, de asemenea, o posibilitate.

Analiza elementelor găsite în interiorul depozitelor de tip movilă a sugerat faptul că acestea conțineau părți arse ale unor locuințe și „inventatorul” acestora, precedată de o anumită selecție, deoarece unele categorii de obiecte lipseau complet, iar altele apăreau frecvent.

Trebuie să subliniem, de asemenea, rolul important jucat de foc în activitățile rituale desfășurate aici, fapt sugerat de descoperirea numeroaselor vetre.

Depozitele cu inventare bogate și variate, de obicei alcătuite din artefacte deja folosite, adesea obiecte de valoare (Fig. 16), exprimă puternica motivație cultică care i-a presat pe oameni să le doneze. Cu toate acestea, trebuie să afirmăm că aici nu s-au găsit nici tezaure de obiecte de argint și monede, nici tezaure de alte obiecte. Doar întregul ansamblu de obiecte depuse în acest sit poate fi considerat un „tezaur". Considerăm situl o incintă sacră (temenos).

Considerații finale

Așa cum au demonstrat diverși istoriști ai studiilor despre religii, alegerea unui loc sacru a ținut cont de anumite considerații obiective și de altele, mai subiective. În concluzie, Mircea Eliade, unul dintre cei mai cunoscuți cercetători în domeniu, a afirmat: „Orice spațiu sacru implică o hierofanie, o explozie a sacrului care duce la izolarea unui teritoriu de mediul cosmic."
făcând-o calitativ diferită (1992, p. 26). Uneori, animalele își asumă natura sacră a unui loc sau această natură sacră se impune ca urmare a altor semne misterioase.

Din păcate, nu există surse scrise sau reprezentări iconografice ale mentalității dacice care să clarifice motivele pentru care au ales anumite spații ca locuri sacre. De aceea, suntem obligați să identificăm și să analizăm datele brute deținute.

Pe lângă centrul pandacic de la Racoș - expresie a religiei oficiale, am analizat trei situri regionale, contemporane, aparținând aceleiași culturi spirituale, evident distincte în comparație cu modelul oficial. În ceea ce privește *Tipia Ormenișului* putem presupune adorarea zeităților în temple mari din piatră și lemn și funcționarea unor ceremonii publice de amploare *(Fig.2.2.;* 3.1.), în cazul Ocnița- *Colina Sacră,* M *oigrad- Măgura Moigradului* (Fig.8; 9) și Pietroasa Mică- *Gruiu Dării* (Fig. 15; 16) nu avem structuri atât de impresionante, ci depozite de obiecte, în camere subterane, gropi sau grămezi, asociate cu vetre. Desigur, prezența edificiilor rămâne la fel de probabilă și pentru centrele regionale, dar aceste situri nu au avut monumentalitatea centrelor oficiale.

Cu toate acestea, fenomenul de amploare al depozitelor votive din aceste spații și bogăția inventarului lor susțin ideea că acestea erau locuri sacre publice, probabil cu caracter regional, deschise comunităților care locuiau într-o zonă mai largă. Am încercat să observăm dacă diferențele evidente dintre comportamentele cultice se mențineau în cazul structurării și integrării peisajului sacru.

Putem vorbi cu adevărat despre un peisaj dacic sacru, deoarece relieful nu a fost selectat doar pentru caracteristici similare. Cu alte cuvinte, este în același mod, dar a fost și modelat, aranjat și structurat de oameni.

Toate siturile erau situate pe platouri înalte (Fig. *2; 5; 6; 7;* 8; 9), considerabil ridicate față de relieful înconjurător, generând un impact vizual puternic, fiind inaccesibile și nepotrivite pentru viața de zi cu zi. Relieful a fost modificat la scară largă prin terasare și nivelare.

Aceste zone de cult nu erau izolate, ci integrate într-un ansamblu de situri contemporane. Zonele sacre erau delimitate de pante abrupte sau ape și de șanțuri și ziduri. Depozitele votive și structurile de cult erau în multe cazuri suprapuse pe mai multe niveluri.

Aceste asemănări pot indica existența unor comunități cu trăsături culturale similare. Va rămâne o sarcină a studiilor viitoare de a argumenta dacă, în contextul unei presupuse legături între autoritatea religioasă centrală și autoritatea politică, aceste diferențe pot fi explicate printr-o multitudine de structuri politice (idee care rafinează teoria general acceptată a unui centralism dacic în secolul I $^{\hat{\imath}.Hr.}$ - secolul I $^{d.Hr.}$).

Nu există nicio îndoială că putem accepta și o altă interpretare pentru centrele sacre din Pietroasa Mică- *Gruiu Dării,* M *oigrad -Măgura Moigradului* și Ocnița- *Colina Sacră.* Anume, acestea ar putea fi centre de cult regionale, care nu concurau cu cultul oficial, ci reprezentau credințe și practici complementare, având tradiții vechi înrădăcinate în mentalitatea comunităților dacice.

Descoperirile arheologice indică o diversitate tot mai mare a siturilor de cult și a reprezentărilor figurative în zona locuită de geto-daci, ceea ce sugerează existența unor diferențe notabile, atât în ceea ce privește religia, cât și imagistica colectivă (Sîrbu 2006, p. 21-86; 99-102). Având în vedere caracterul monumental al unor astfel de centre de cult (ex., Ocnița, Pietroasa Mică-*Gruiu* Dării), este evident că acestea sunt expresia unei elite politice și religioase regionale, care a avut la dispoziție resurse economice și umane semnificative pentru înființarea unor astfel de situri de cult. Acest lucru ar putea indica intenția structurilor politice regionale de a se remarca și în termeni religioși.

Poate că a venit momentul să nu mai vorbim doar despre „o religie geto-dacă" și să începem să acceptăm existența unei diversități religioase din ce în ce mai vizibile. Rămâne de văzut care a fost relația dintre centrele de cult religios cu anumite tipuri de temple, ca expresie a unei religii „oficiale", una considerată „pan-dacă" (Sîrbu 2006 [1], p. 71-86; 2006 [2], p. 59-62), și aceste centre de cult regionale, ca manifestare spirituală a structurilor locale.

Bibliografie

ANTONESCU, D. 1984, *Introducere În arhitectura dacilor,* București.

BABEȘ, M. 1977, *Statuetele geto-dace de la Cârlomănești (Jud. Buzău),* SCIV 28, 3, p. 319 352.

BERCIU, D. 1981, *Buridava dacică (/),* București.

BERCIU, D. IOSIFARU, M., DIACONESCU, M., 1993, *Descoperiri și Însemnări de la Buridava dacică,* Thraco-Dacica XIV, p. 149-156.

BENDER, B. 1993, *Landscape - Meaning and Action,* p. 1-17, in B. Bender (ed.), 1993, *Landscape - Politics and Perspectives,* Provedance.

BINTLIFF, J. 1984, *Iron Age Europe, in the context of social evolution from the Bronze Age through to historic times,* p. 157-215, in J. Bintliff (cd.), *European Social Evolution: Archaeological Perspectives,* Bradford.

BODO, C. 2000, *Construcțiile cu absidă din Daciapreromană,* Istros X, p. 251-275.

CĂPITANU, V. 1994, *Objets a signification cultuelle exceptionnelle découverts dans la dava de Răcătău, dep. de Bacău,* în *Relații Thraco-lllyro-Helléniques,* București, p. 335-343.

COLPE, C. 1970, în *Vorgeschichtliche Heiligtümer und Opferplätze in Mittel-und Nord Europa,* Göttingen, p. 18-30 *(apud* Conovici, Trohani 1988).

CONOVICI, N., TROHANI, G., 1988, *Sanctuare și zone sacre la geto-daci,* Revista de istorie 41,2, p. 205-217.

CONOVICI, N., SÎRBU, V., 1997, *La religione dei Geto-Daci,* in *I Daci,* Milano, p. 105- 115.

COSTEA, FI. 2006, *Augustin-Tipia Ormenișului, județul Brașov. Monografie arheologică,* voi. I-H, Editura C2 Design, Brașov.

CRIȘAN, I. H. 1986, *Spiritualitatea geto-dacilor,* București.

CRIȘAN, I. H., 1993, *Civilizația geto-dacilor,* I-II, București.

DAICOVICIU, C., 1954, *Cetatea dacică de la Piafra Roșie,* București.

DAICOVICIU, H., 1972, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană.* Cluj.

DE SILVA, M., PIZZIOLO, G. 2005, *Signs, place, continuity and changes: investigating the "Landscape Perception " through the integration of chronological and typological sources in the Tuscan plains,* p. 193-203, Forte, M. (ed.) 2005, *The Reconstruction of Archaeological Landscapes through Digital Technologies,* BAR 1379, Oxford.

DUPOI, V., SÎRBU,V., 2001, *Incinta dacică fortificată de la Pietroasele-Gruiu Dării, județul Buzău, (tome 1),* Buzău.

ELIADE, M. 1992, *Sacrul și profanul,* București.
GAFFNEY, V., STANCIC, Z. 1991, *G1S approaches to regional analysis: A case study of the island of ILvar, Znanstveni institut Filozofske fakultete,* University of Ljubljana, Yugoslavia
GAFFNEY, V., STANCIC, Z., WATSON, H. 1995, *The impact of GlS an archaeology: a personal perspective,* p. 211-229, in G. R. Lock, Z. Stancic (cds.), 1995, *Archaeology and GlS: A European Perspective,* London.
GLODARIU, I., 1976, *L'origine de la conception architectonique des sanctuaires daces circulaires,* Thraco-Dacica I, p. 249-258.
GLODARIU, I., 1983, *Arhitectura dacilor - civilă și militarii - (sec. /I Î. e. n. - I e. n.),* Cluj- Napoca.
GLODAR1U, I., COSTEA, FI., 1991, *Sanctuarul circular al cetății dacice de la Racoș,* EphNap l, p. 21 -40.
GLODARIU, I., IAROSLAVSCHI, E., RUSU-PESCARU, A., STĂNESCU, F., 1996, *Sarmizegetusa Regia, capitala Dacieipreromane,* Deva.
KVAMME, KL 1999, *Direcții și dezvoltări recente în sistemele informaționale geografice,* Journal of Archaeological Research 7(2), p. 153-201.
LEUSEN van, PM 2004, *Vizibilitatea și peisajul: o explorare a tehnicilor de modelare GIS,* Lucrările celei de-a 31-a Conferințe CAA 2003, BAR 1127, Oxford.
LOCK, G. 2003, *Utilizarea computerelor în arheologie. Către trecuturi virtuale.* Londra și New York.
MACREA, M., RUSU, M., MITROFAN, I., 1962, *Șantierul arheologic Porolissum,* MCA VIII, p. 485-502.
MADRY, S. L. H., RAKOS, L. 1996, *Line-of-sight and cost-surface techniques for regional research in the Arroux River Valley,* p. 1-23, in H. D. G. Maschncr (ed.), *1996, New Methods, Old Problems: GIS in Modern Archaeological Research,* Illinois.
MATEI, AL. V., POP, H., 2001, *Mâgura Moigradului, zonă sacră (sec. I î Ilr) și așezare dacică fortificată (sec. 1 d. IIr.),* p. 253-277, in *Studii de istorie antică. Omagiu Profesorului Ioan Glodariu,* Cluj-Napoca.
PARVAN, V. 1926, *Getica. O protoistorie a Daciei,* București.
PETERSON, J. 1998, (cd.), *The Use of Geographic Informational Systems in the Study of Ancient Landscapes and Feature related to Ancient Land Use.* Luxembourg
SANIE, S., 1995, *Din istoria culturii și religiei geto-dacice,* Iași.
SÎRBU, V., 1993, *Credințe și practici funerare, religioase și magice in lumea geto-dacilor,* Brăila-Galați.
SÎRBU, V., 1995, *Un nouveau f)pe de monument sacre chez les Géto-Daces,* in ActaMN 32, p. 314-329.
SÎRBU, V. 20041, *Les Thraces ente les Carpates, les Balkans et la Mer Noire (V s.av. J. - C. .f s. apr. J.-C.). Quatre conférences données a la Sorbonne,* Editura Istros, Brăila.
SÎRBU, V., 20041, *Observații privind incinta sacră dacică de la Pietroasa Mică-Gruiu Dării, com. Pietroasele, jud. Buzău,* p. 183-214, in *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani,* Editura Istros, Brăila.
SÎRBU, V. 2005, *Sanctuaires- et lieux de culte chez les Géto-Daces (¡f siècle av. J.-C. - f' siècle ap. J.-C.),* étude sous presse in Ies travaux du Colloque de Bienne (Suisse, 2005).
SÎRBU, V. 2006$_1$, *Oameni și zei in lumea geto-dacilor/Man and Gods in the Geto-Dacian World,* Editura C2 Design, Brașov.
SÎ^BU, V. 20061, *Considérations sur les sanctuaires, les enceintes sacrées et les dépôts votifs* in *le monde des Géto-Daces (/f s. av. J.-C.* - r s. *apr. J.-C.),* p. 33-80, în *Miscelanie romano-barbară. In honorem septagenarii magistri Ion lonită* (Eds. Mihăilescu-Bârliba, C. Hriban, L. Munteanu), Editura Academiei Române, București.
SÎRBU, V., ȘTEFAN, D., GARGANCIUC, C., MATEI, S., 2004, *O incintă sacră dacică în Munții Carpați (România),* în Lucrările celei de-a 3-a Conferințe a CAA 2003, BAR 1127, Oxford.

SÎRBU, V., MATEI, S., DUPOI, V. 2005, *Incinta dacică fortificată de la Pietroasa Mică - "Gruiu Dării" (com. Pietroasele, jud. Buzău),* tome II, Editura ALPHA MDN, Buzău.
ŞTEFAN, D., DUŢESCU, M. 2005, *Abordări teoretice şi cercetări interdisciplinare,* p. 119138, in V. Sîrbu, S. Matei, V. Dupoi 2005, *Incinta dacică fortificată de la Pietroasa Mică - Gruiu Dării, com. Pietroasele, jud. Buzău,* tome II, Editura ALPHA MDN, Buzău
ŞTEFAN, D., DUŢESCU, M. 2006, *Topografie arheologică şi modele de analiză spaţială,* in Costea, Fl. *et all, Augustin - Tipia Ormenişului, Comuna Augustin, judeţul Braşov. Monografie arheologică,* Braşov.
TONKOVA, M., 1997, *Un champs des fosses rituelles des V-IV s. av.* ***J.-C.*** *pres de Gledacevo, Bulgarie du Sud,* in *The Thracian world at the crossroads of civilisations* p. 592-61 **0,** in Proceedings of the Seventh International Congress of Thracology, I, Constanţa- Mangalia-Tulcea, 20-26 May 1996, Bucharest.
URSACHI, V. 1995, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad,* Bucureşti.
VULPE, Al. 1986, *Despre unele aspecte ale spiritualităţii dacice,* Thraco-Dacica VII, p. 101111.
VULPE, R. 1966, *Aşezări getice din Muntenia,* Bucureşti.

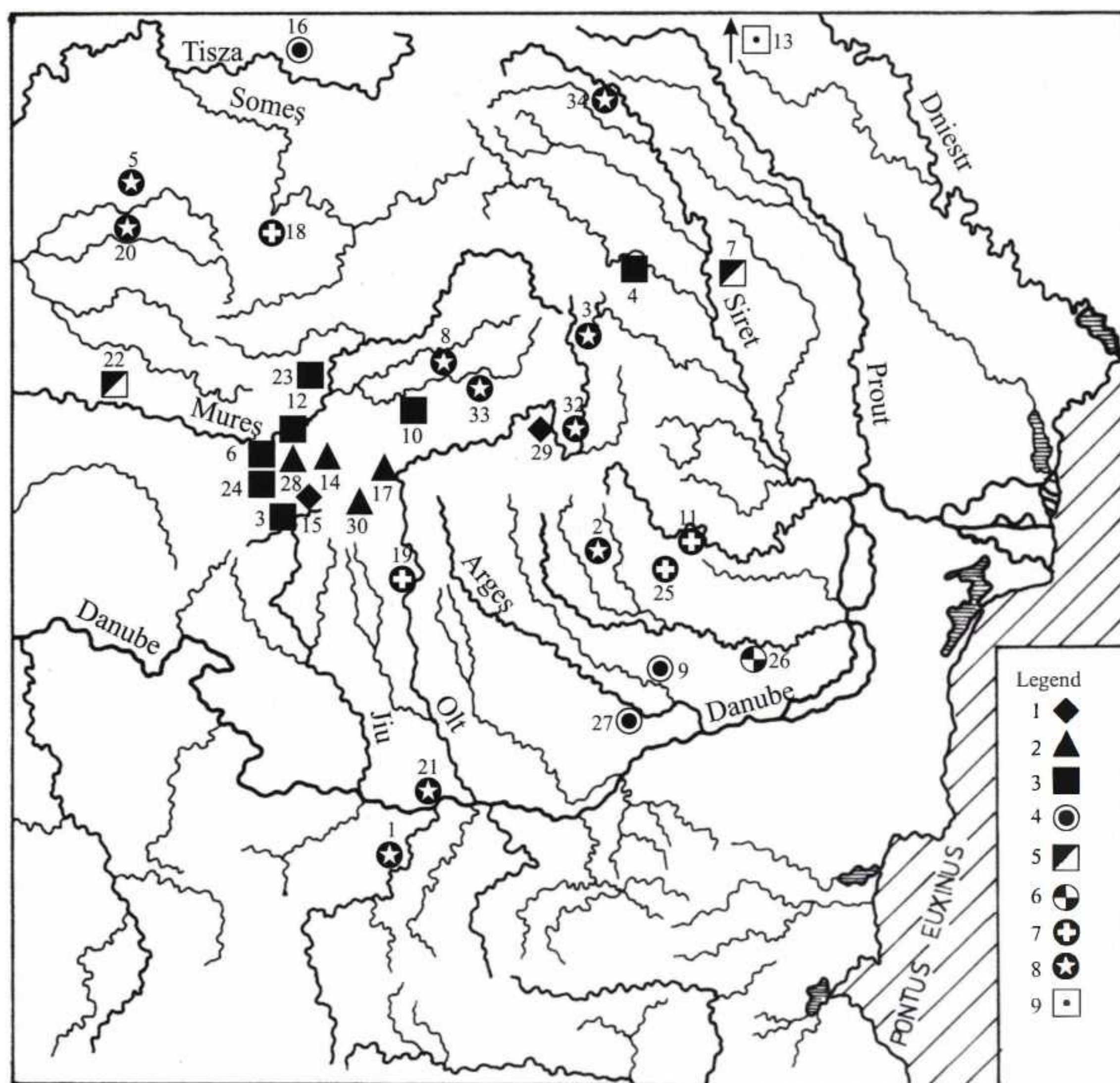
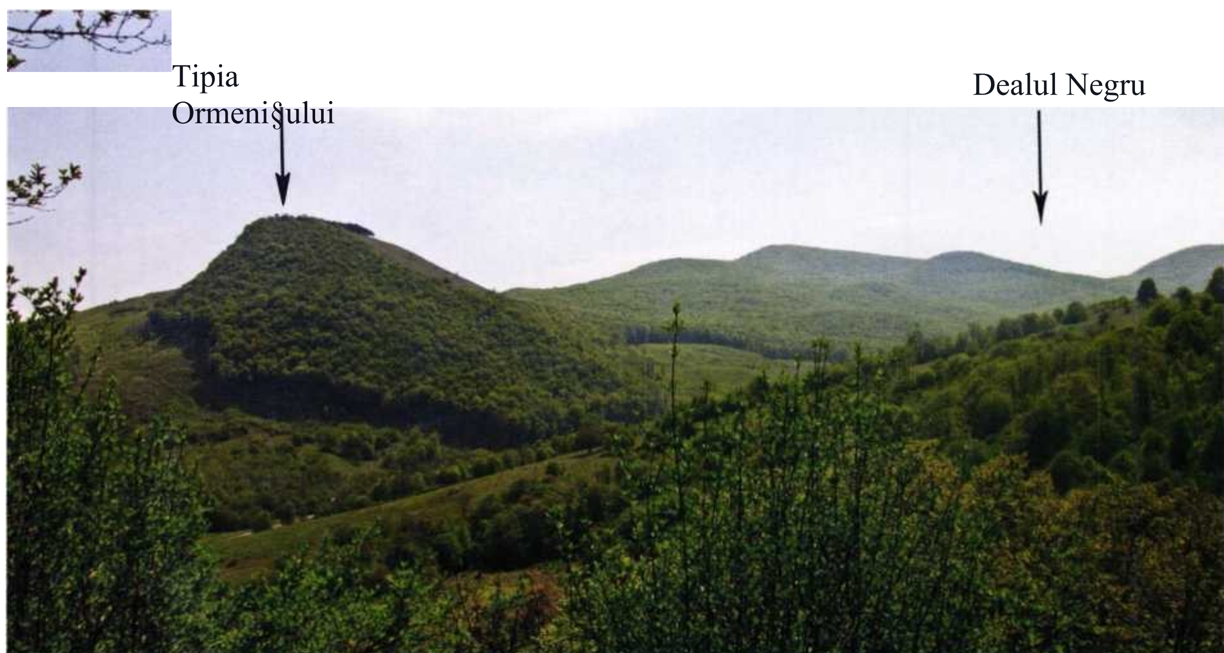

Fig. 1. *Temple şi incinte sacre la geto-daci (± **100 î.Hr. - 106** d.Hr.)*

Legendă: 1. *Temple dreptunghiulare cu coloane şi temple circulare cu clădiri absidale,* 2. *temple circulare, simple sau cu clădiri absidale,* 3. *temple dreptunghiulare cu aliniere de coloane în/sau în apropierea cetăţilor,* 4. *temple absidale în aşezări,* 5. *temple absidale şi temple circulare simple în aşezări,* 6. *temple dreptunghiulare în aşezări,* 7. *centre religioase regionale cu/fără temple şi ofrande bogate,* 8. *„câmpuri de gropi ",* 9. *temple circulare izolate.*

Localities list: 1 Bagacina, 2 Băneşti, 3 Băniţa, 4 Bâtca Doamnei, 5 Biharea, 6 Blidaru, 7 Brad, 8 Bratei,
9 Bucureşti-Tei, 1 O Căpâlna, 11 Cârlomăneşti, 12Costeşti,13 Dolinean,
14 Feţele Albe, 15 Sarmizegetusa Regia, 16Malaja Kopanja, 17Meleia, 18Moigrad, 19Ocniţa,
20 Oradea-Salca, 21 Orlea, 22 Pecica, 23 Piatra Craivii, 24 Piatra Roşie,
25 Pietroasa Mică, 26 Piscu Crăsani, 27 Popeşti, 28 Pustâiosu, 29Augustin, 30 Rudele,
31 Sântimbru-Miercurea Ciuc, 32 Sf. Gheorghe-Bedehaza, 33 Sighişoara-Wietenberg,
34 Zvoriştea.

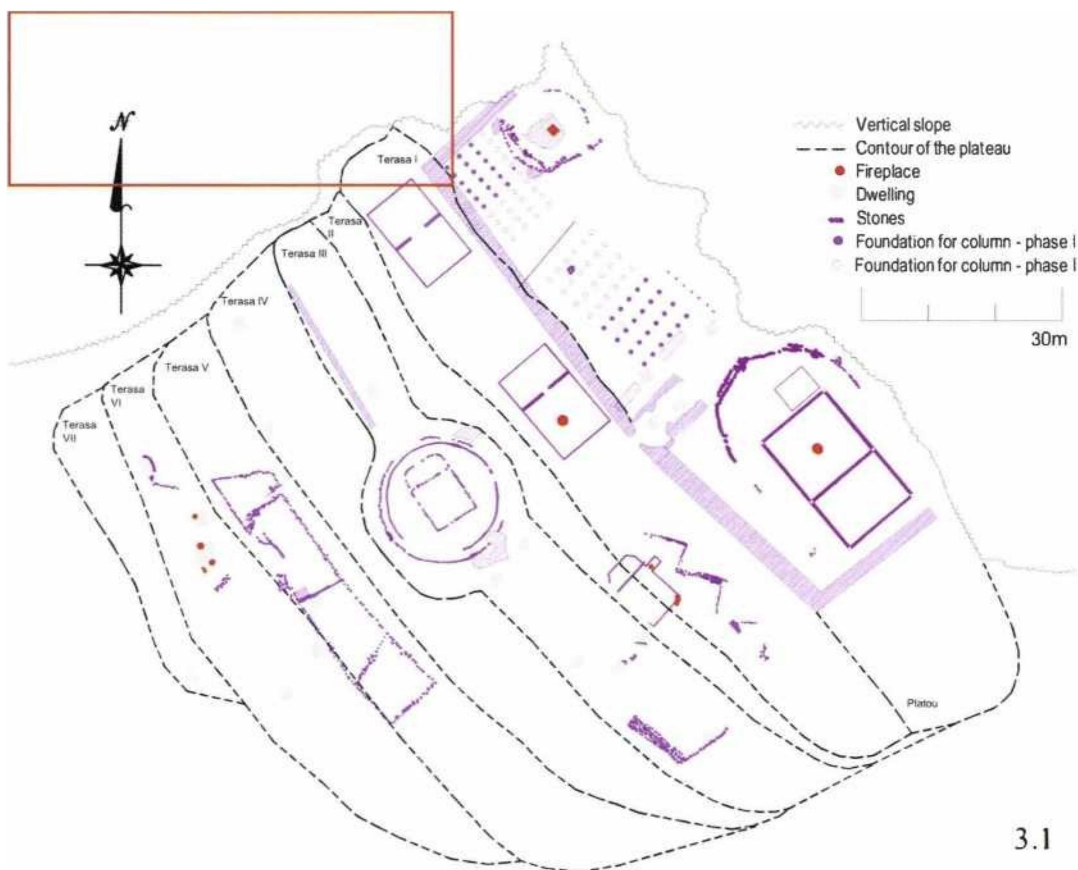

2.1.

Tipia Racoşului
Piatra Detunată
Olt

2.2.

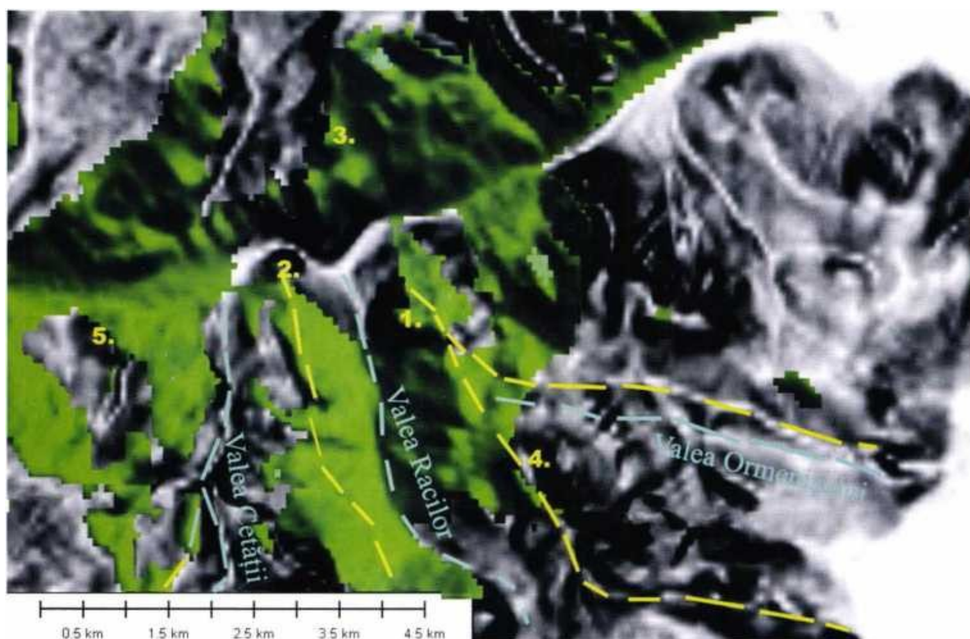
Fig. 2. Racoș - *Tipia Ormeniului.* 1. Vedere generală din nord; 2. Reconstituire virtuală a platoului - vedere din est.

3.2

Fig. 3. Racoș - *Tipia Ormeniului.* 1. Plan general; 2. Reconstrucție tridimensională a edificiilor situate pe platou (cazarma în fundal și edificiul cu aliniamente de bază pentru coloane din calcar) după propunerile arhitecturale ale lui Antonescu 1984, p. 58-66, fig. 39-40.

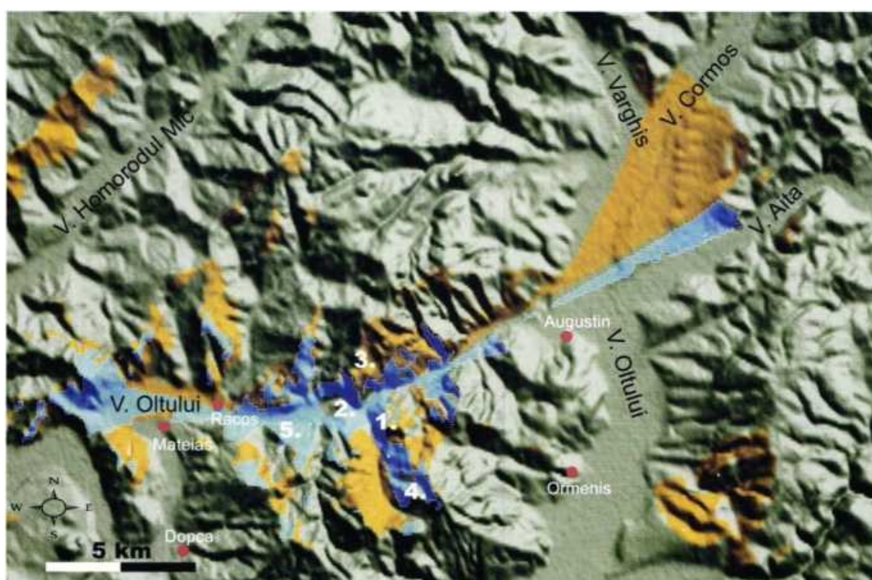

4.1.

Possible ridge route

Possible valley route

Visually controlled area from the plateau of Tipia Ormenisului

4.2.

Zona de vizibilitate de 15 km calculată pentru platoul Tipiei Ormenișului

Visibility area of 15 km calculated for the site Piatra Detunata

Fig. 4. Racoș - *Tipia Ormenișului.* 1. Slope Analysis; 2. Viewshed Analysis: 1. Tipia Ormenișului 2. Piatra Detunată; 3. Tipia Racoșului; 4. Dealul Negru; 5. Dealul Cornu.

5.1.

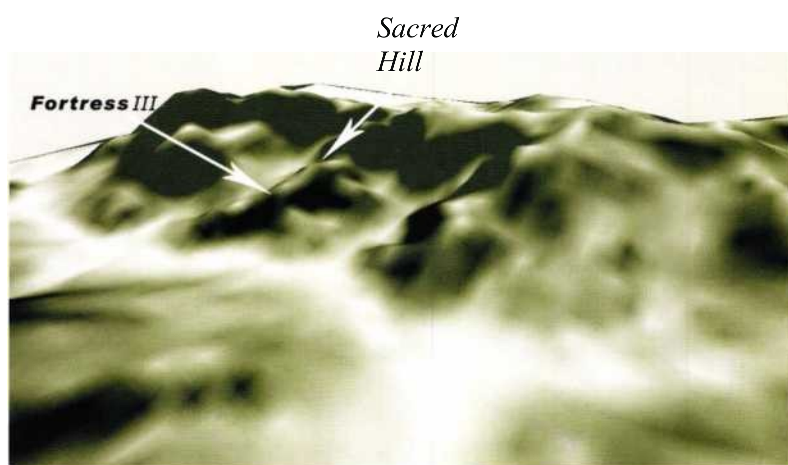

5.2.

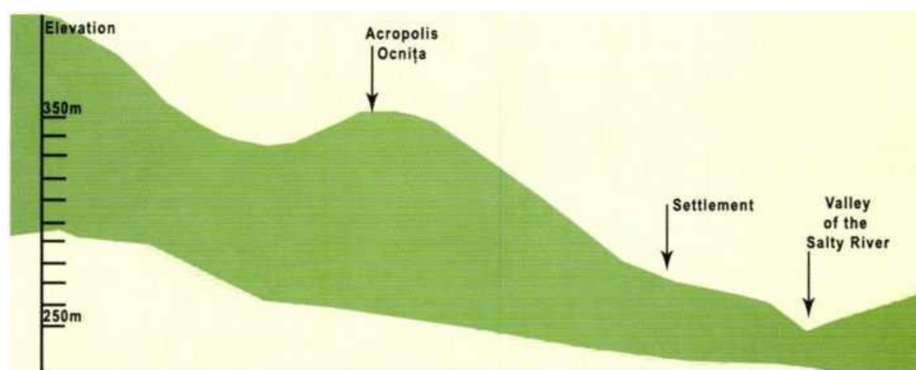
Fig. 5. General views. 1. Măgura Moigradului; 2. Pietroasa mică - *Gruiu Dării*

6.1.

6.2.

6.3.

Fig. 6. Ocnița. 1. General view from Northwest; 2. Three-dimensional reconstruction of the relief in a Slope Analysis - view from Northwest; 3. The altimetric profile of the site (South North).

N

500m

7.1.

N

100m

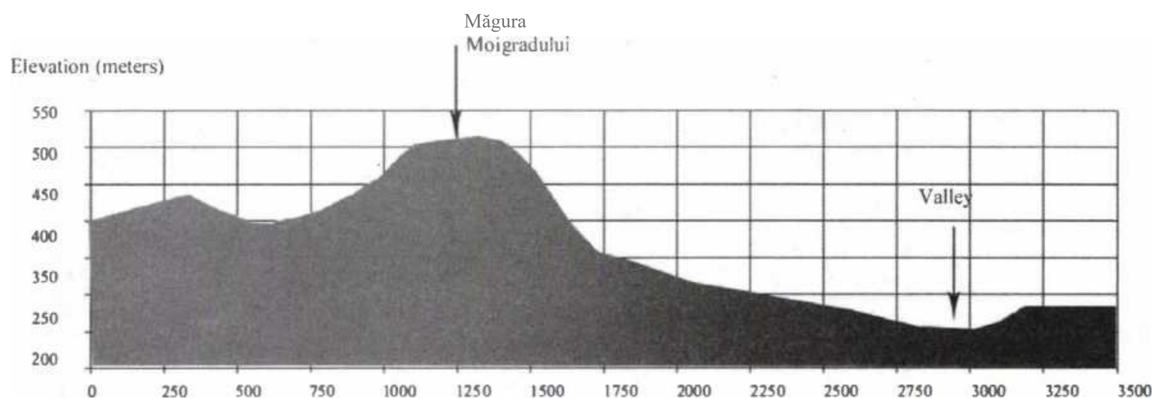
Excavated surfaces

Modern quarry

Fortification

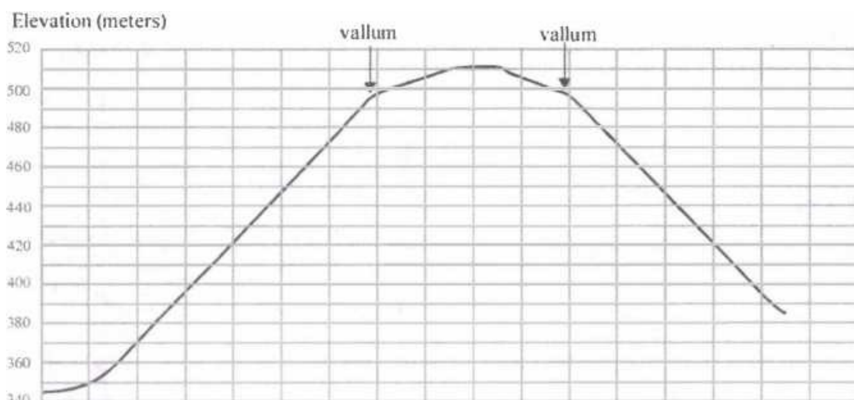
Fig. 7. Măgura Moigradului . 1. Relief representation of the microregion; 2. General plan of the plateau.

7.2.

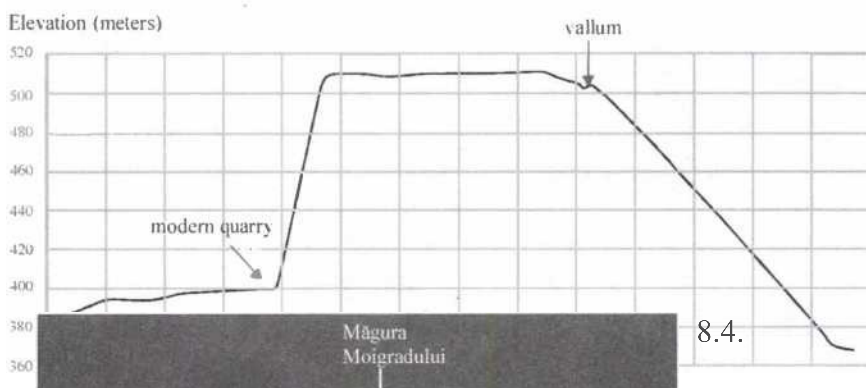
8.1.

Profile length
(meters)

Profile lengdi
(meters)

8.2

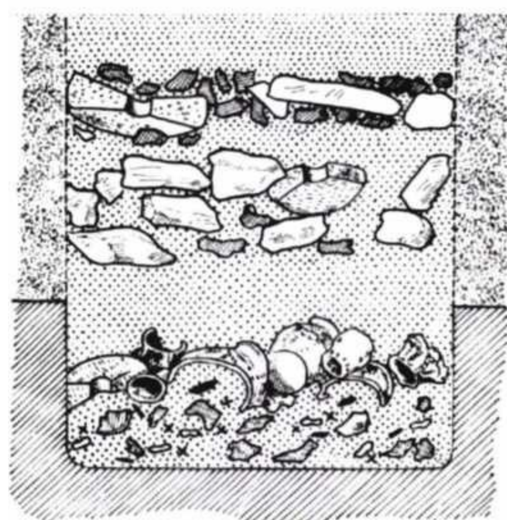
8.4.

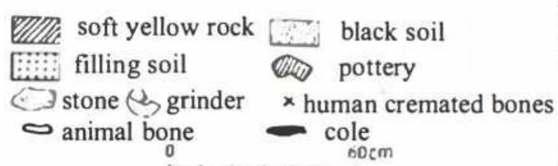
Lungimea
profilului
(metri)

8.3.

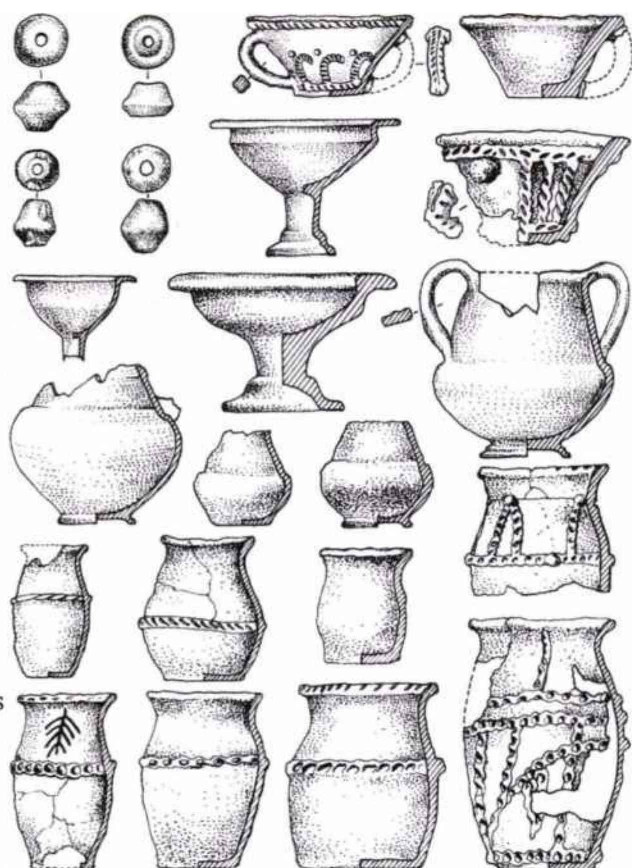
al
a

Fig. 8. Măgura Moigradului. 1. Profilul altimetric al microregiunii (Sud-Est-Nord-Vest); 2. Profilul altimetric al dealului (Vest-Est); 3. Profilul altimetric dealului (Sud-Nord); 4. Reconstrucție tridimensională reliefului într-o analiză de pantă - vedere dinspre vest.

9.1.

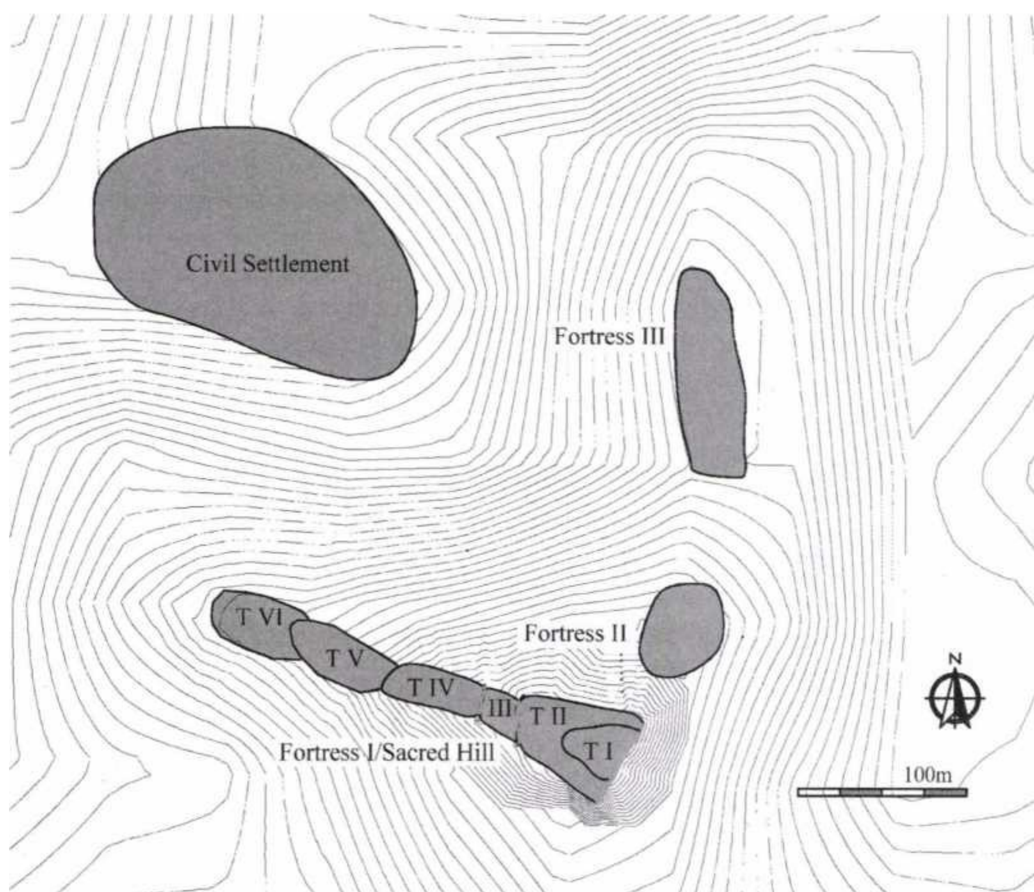

9.2.

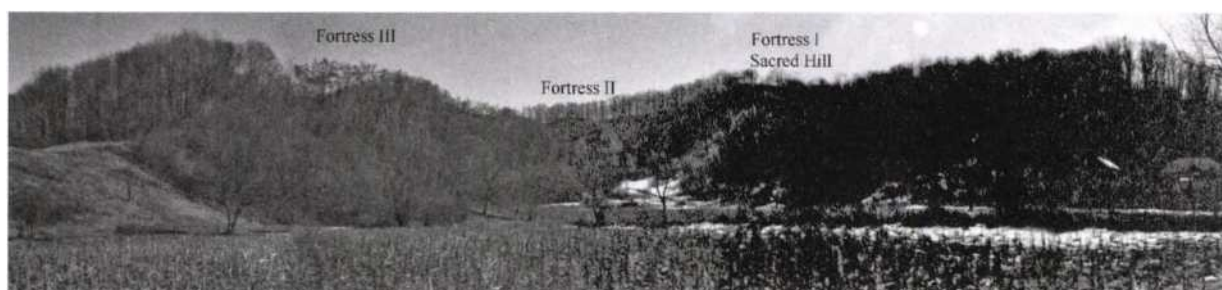

9.3.

Fig. 9. Măgura Moigradului. 1. Groapa 55 - desen vertical; 2. Inventarul gropii 55; 3. Groapa 55; (9.1., 9.2., după Macrea, Russu, Mitrofan 1962)

10.1.

10.2.

Fig. 10. Ocnița. 1. Plan general al ansamblului arheologic; 2. Vedere panoramică a sitului dinspre nord-vest.

30 de
metri

gropi antice identificate pe teren

fortificație

conturul platoului

pantă verticală

cameră subterană identificată pe teren

370

373

375

Fig. 11. 1. Ocnița
Plan general al primelor două terase și al Acropolei. Caracteristicile au fost identificate pe teren cu ajutorul doamnei Mariana Losifaru

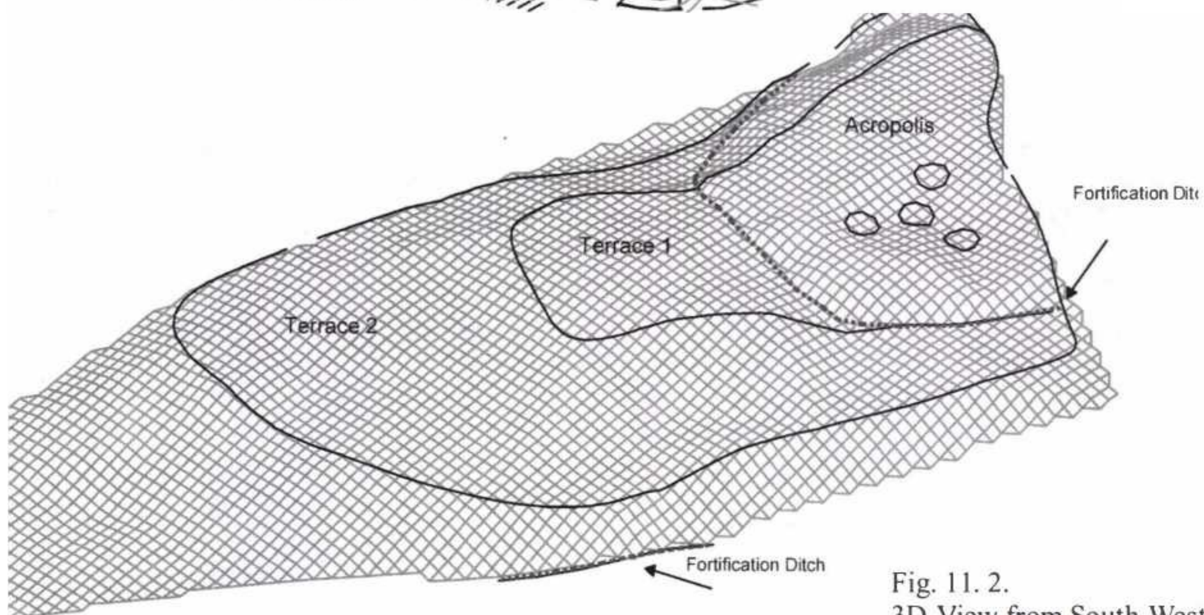

Fig. 11. 2.
3D-View from South-West

12.1.

NORD

Drum antic

SUD

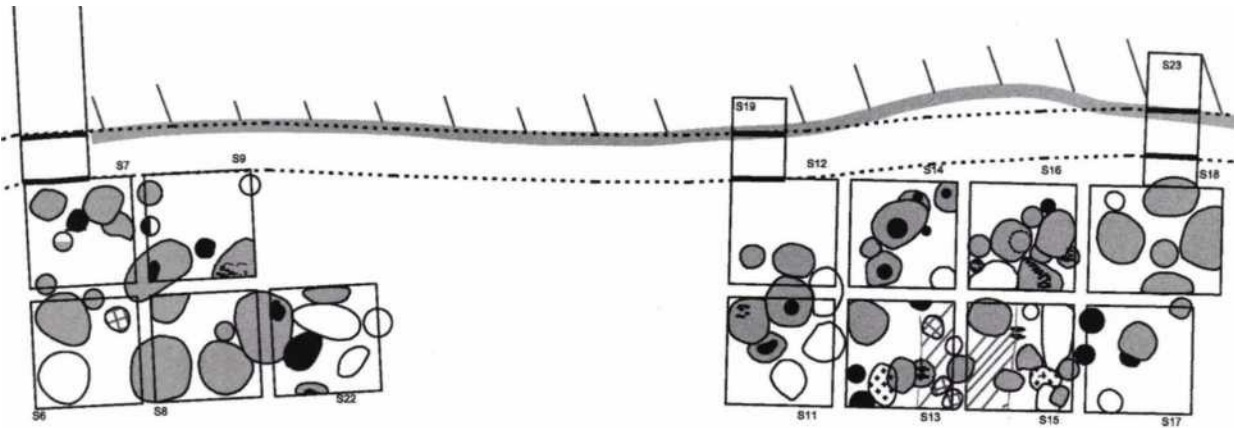
Om

12.2

10m

12.3.

Fig. 12. Ocnița. 1. Inventarul gropii 105 situate pe *Terasa a Cincea;* 2. Planul Terasei *a Cincea ;*
3. Detaliu al unei suprafețe de excavație cercetate pe *Terasa a Cincea* (12.1., 12.2., 12.3. după Berciu, Losifaru, Diaconescu 1993, p.153-4, pl. lll-lV, pl. ll, p. 150, pl. l).

^rc^enloj te a l l- et

BC • !• AD

tranșee arheologice 2000–2005

tranșee aeologice 1973-1989

calcar - zone cercetate

calcar - traseu asumat

dealul ir^ rrt

șemineu la fața locului

depozit de inele de piatră

depozit de inele de piatră cu șemineu in situ

tăiat

caracteristică nedefinită

inel de depozit fără piatră

șemineu în poziție secundară ©

depozit inelar de piatră „Șemineu în poziție secundară

Elemente arheologice din secolul al IV-lea î.Hr. • secolul al III-lea î.Hr.

cut

caracteristică nedefinită

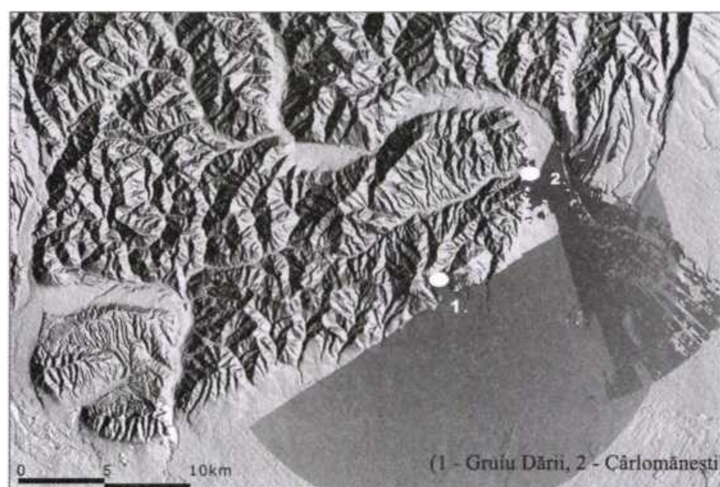
șemineu la fața locului

Caracteristica 48

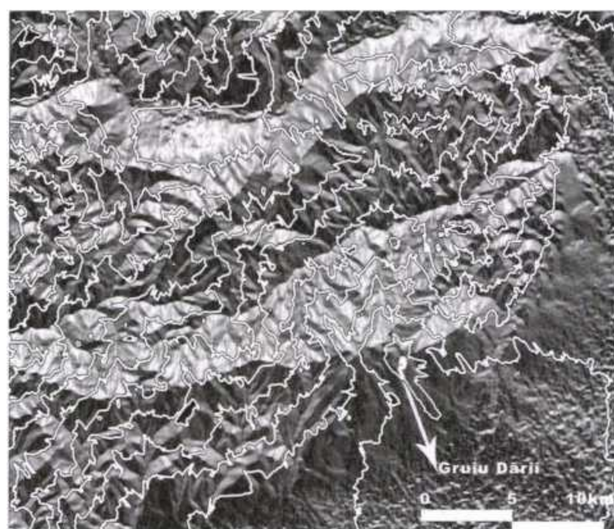
10 metri

13.2 .

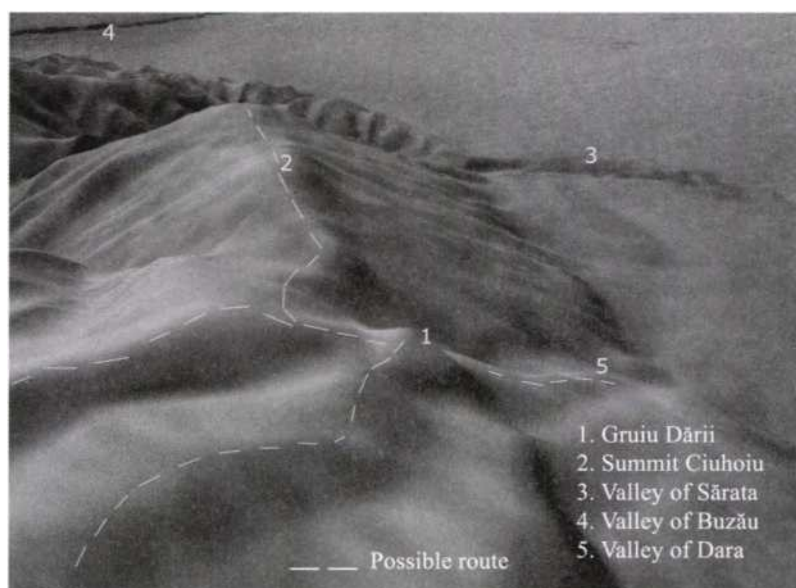
Fig 13. Pietroasa Mică - Gruiu Darii. 1 . *Plan general;* 2. *Plan de detaliu.*

14.1.

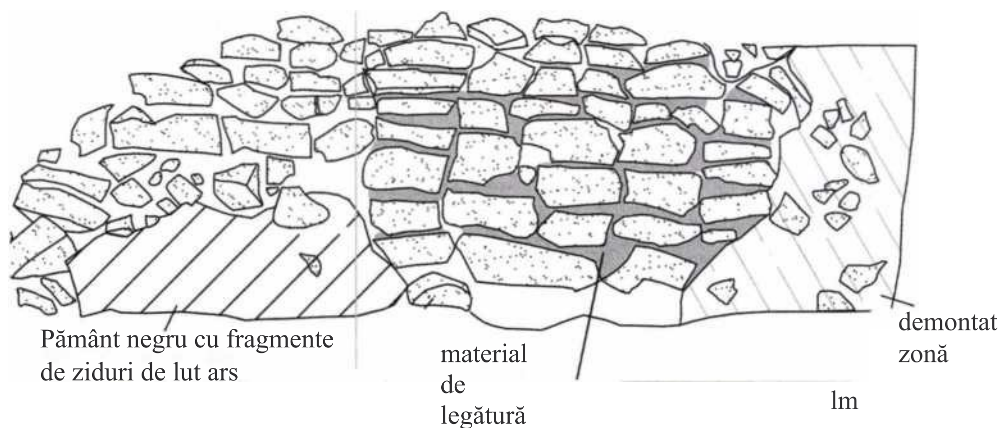

14.2.

14.3.

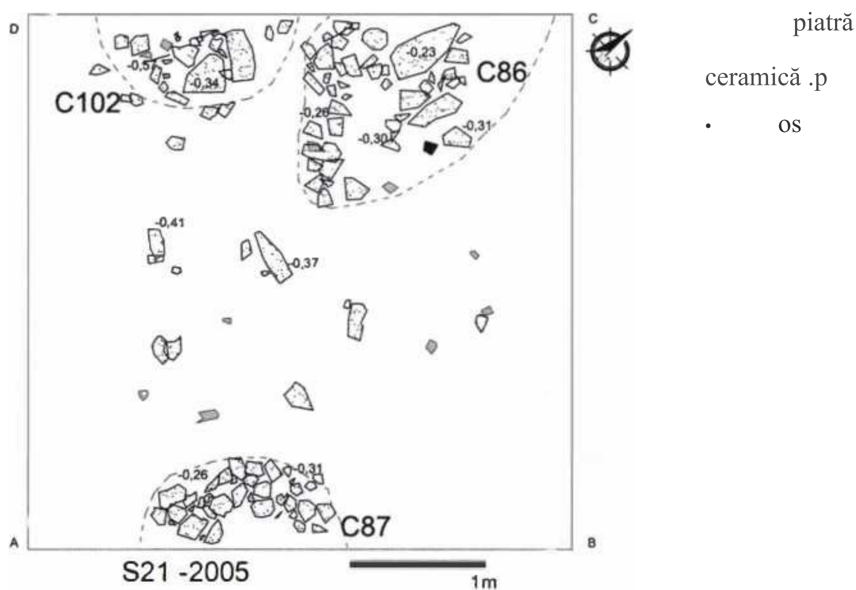
Fig. 14. Pietroasa Mică - *Gruiu Dării.* 1. Analiza cadrului vizual; 2. Analiza suprafeței cu cost minim; 3. Reconstrucție tridimensională a reliefului într-o analiză de pantă - vedere dinspre nord-vest.

15.1.

15.2.

15.3.

Fig. 15. Pietroasa Mică - *Gruiu Dării;* 1. Desen vertical al peretelui; 2. Caracteristică numărul 75; 3. Suprafata de excavare 21 - desen in plan.

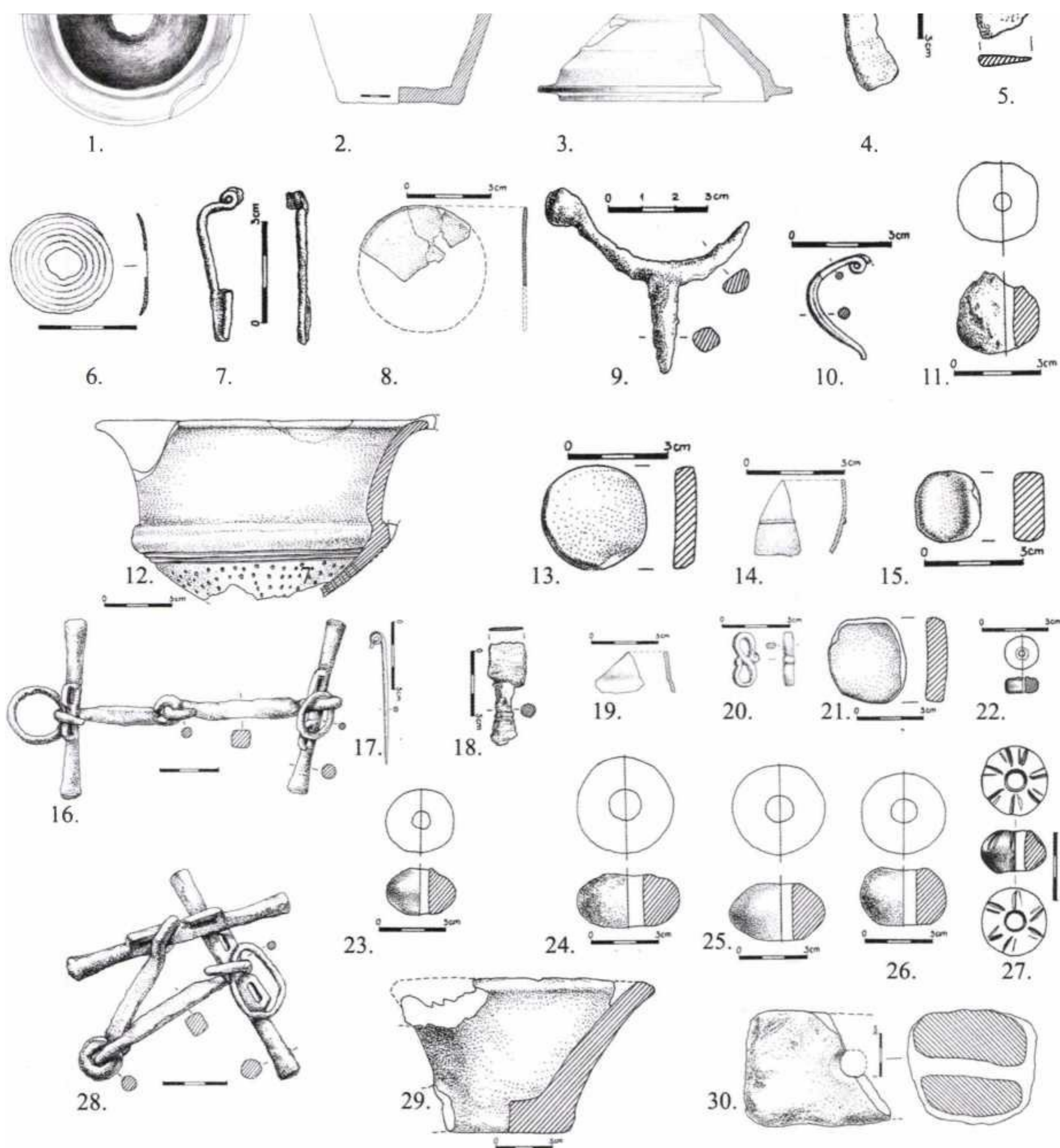

Fig. 15. Pietroasa Mică - *Gruiu Dării* . Inventarul trăsăturilor 18 (Poziții în desenul I, ***2, 6, 7, 8, 12)*** 38 ***(16, 28), 41 (20, 21, 22, 25, 26, 27, 30),*** 41 ***8, 19, 41 8 (16, 28)*** 46 ***(3, 4, 5, 9, 10, 11, 13, 14, 15).***

UNDE SE AFLĂ AȘA-NUMITUL PRINCIPAL SANCTUAR AL LUI DIONYSOS ÎN TRACIA ÎN SECOLUL AL VI -LEA - 1st SECOLE î.Hr.? (o opinie)

S. **Topalov (Bulgaria)**

Cuvinte cheie: Tracia, sanctuare, munți, temple, Dionysos.

Cultul lui Dionysos în Tracia Antică și locurile sfinte legate de acest cult (munți, dealuri, pământ sfânt, păduri sfinte, temple etc., considerate în general sanctuare sau sanctuare ale lui Dionysos) sunt menționate atât în primele lucrări ale autorilor antici, cât și în multe dintre lucrările ulterioare care au ajuns în zilele noastre și care conțin anumite informații istorice *(o scurtă trecere în revistă a informațiilor legate de sanctuarele lui Dionysos din Tracia este dată în* 3.iaTKOB- CKa51 1971, p. 248, NB 173; 1990, p. 178-194). Acestea menționează existența în sud-vestul țării.

Tracia așa-numitului sanctuar al lui Dionysos, acum cel mai cunoscut, sau așa-numitul sanctuar principal al lui Dionysos din Tracia și oferă informații fragmentare și, în majoritatea cazurilor, contradictorii despre amplasarea sa. Fără a supune discuției aspectul dacă unul sau mai multe centre foarte cunoscute, legate de cultul lui Dionysos, au existat în Tracia Antică (similar numeroaselor centre mari legate de cultul Marii Zeițe Mamă din Tracia) și dacă unul sau altul dintre marile centre de cult existente a fost selectat ca fiind cel mai important în anumite perioade de timp, vom numi, în acest studiu, locul sfânt comentat în surse și legat de cultul lui Dionysos principalul sanctuar al lui Dionysos din Tracia.

Cercetătorii moderni care au studiat trecutul Traciei Antice au abordat problema din motive diferite și au exprimat opinii diferite cu privire la locul în care se afla sanctuarul principal al lui Dionysos. Credem că nu există încă o opinie general acceptată care să poată aduce argumente suficient de solide pentru a accepta cel puțin una dintre presupunerile exprimate cu privire la locul exact al sanctuarului principal al lui Dionysos.

Noile comunicări recente conform cărora sanctuarul principal al lui Dionysos a fost descoperit de data aceasta în Munții Rodopi de Est sunt cauza care ne-a determinat să ne exprimăm opinia cu privire la problema ridicată. Din păcate, nu au fost oferite argumente specifice, preluate din informațiile disponibile de la autorii antici și susținute de fapte ale unor evenimente istorice bine-cunoscute care au avut loc în această regiune în perioada cuprinsă între secolul al VI-lea și secolul I î.Hr. În schimb, sunt prezentate categoric ca dovedite unele presupuneri bazate pe existența unui sanctuar în stânci cunoscute de foarte mult timp și similare cu multe astfel de sanctuare existente în aproape toată zece ani a Traciei de Sud. Acesta este unul dintre motivele pentru care trecem în revistă o parte din puținele informații din surse și le interpretăm oarecum diferit. În acest scop, am luat în considerare acțiunile persoanelor istorice care au participat la evenimentele acelei epoci (persoane menționate de autorii antici, atunci când vorbesc despre sanctuarul principal al lui Dionysos) și am încercat să evităm interpretarea banală modernă a acestor informații. În analiza noastră vom prezenta informații directe și indirecte de caracter numismatic legate de problemă și concluziile noastre trase din studiul acestor informații numismatice și din vizitele noastre la sanctuarele din stânci din sudul Traciei și ne vom exprima opinia asupra unor rezultate ale studiilor care au...

acumulate până în prezent și legate de principalele culte din Tracia Antică și cele care specifică locația sanctuarului principal al lui Dionysos. În același timp, vom evidenția argumentele care ar trebui aduse, în opinia noastră, atunci când căutăm răspunsul la întrebarea unde în Tracia Antică trebuie să fi fost sanctuarul principal al lui Dionysos. De asemenea, vom evidenția un complex de locuri de cult adiacente care pot fi considerate pe bună dreptate, în opinia noastră, drept cel mai probabil sanctuar principal al lui Dionysos din Tracia.

Informația cunoscută în prezent din surse a fost citată și comentată în studiile efectuate până în prezent. Prin urmare, vom cita doar câteva pasaje din operele autorilor antici.

În „Istoria" sa, Herodot (care a scris în secolul al V-lea î.Hr.) menționează că „Satrii nu au fost cuceriți de nimeni, din câte știu eu; ei au fost singurul trib dintre traci care a rămas liber până în ziua de azi, pentru că trăiesc în munți înalți acoperiți de diverse păduri dese și zăpadă și pentru că sunt belicoși. Sanctuarul lui Dionysos le aparține, iar acest sanctuar se află pe cel mai înalt munte. Oracolele din sanctuar sunt bessieni din Satri. Există, de asemenea, o preoteasă care dă răspunsuri în același mod ca în Delfi, dar nimic special" (Herodot, VII, 111) .

Aristotel (care a scris în secolul al IV-lea î.Hr.) menționează în „Lucruri ciudate" („Despre poveștile minunate") că în „Crestonia, care se află în ținuturile Bisaltaților", „există un templu mare și frumos al lui Dionysos, în care, se spune, are loc o sărbătoare și se aduc ofrande, iar când zeul intenționează să facă anul fertil, apare o flacără mare și toți oamenii care sunt aproape de locul sfânt o pot vedea. Când (intenționează să facă) un an slab, nu apare o astfel de lumină..." (Aristotel, 842a, 122).

Într-un scoliu către „Hekuba" al lui Euripide (nu se știe, când a fost scris acest scoliu) se menționează că „Unii affinn că sanctuarul lui Dionysos trebuie să fie în preajma lui Pangeus, alții – în jurul lui Hemus..." (Euripide, Hekuba, scholia, 1267).

O scurtă descriere a venerației lui Dionysos în Tracia se poate găsi într-un pasaj al lui Pomponius Mela (care a scris în secolul I d.Hr.), în care se spune că „În interiorul țării se află munții Hemus, Rhodopes și Orbel, faimoși pentru ritualurile lui Liberus și pentru orgiile menadelor inițiate de Orfeu pentru prima dată" (Pomponius Mela, II 2, 16-33). Aici trebuie menționat că majoritatea cercetătorilor leagă muntele Orbelus în principal de muntele Belassitza, dar este legat și de alte masive adiacente.

Suetonius (care a scris în secolele I-II d.Hr.), comentând acțiunile lui Octavius (tatăl viitorului împărat Octavian August) ca și conducător al Macedoniei în anii 60-59 î.Hr., notează că „... când Octavius și-a condus soțul undeva în locurile îndepărtate ale Traciei, a întrebat oracolul lui Dionysos, într-un ritual barbar, în lemnul sfânt al acestui zeu, despre soarta fiului său, iar prezicerea sa a fost confirmată de preoți, deoarece, după ce vinul a fost vărsat pe altar, o flacără s-a înălțat sus spre cer, deasupra sanctuarului - un semn similar cu cel care i-a fost acordat doar lui Alexandru cel Mare, când acesta din urmă a adus un sacrificiu pe același altar" (Suetonius, *August,* 94).

[1] În acest prim citat vom atrage atenția asupra diferențelor de transmitere a unor denumiri în traducerea din grecul antic în publicațiile bulgare și rusești de care dispunem. Astfel de diferențe fac dificilă tragerea unor concluzii lipsite de ambiguitate. Acest lucru este valabil și pentru acest prim citat, din care avem mai multe traduceri destul de diferite. Traducerile citate în acest studiu sunt preluate, fără a menționa unde exact sunt incluse, din **„Surse de istorie a Traciei și tracilor"** vol. 1, 1982 și vol. 2, 2002, în ceea ce privește autorii până la Aristotel inclus, și din **„Surse de istorie antică și geografie a Traciei și Macedoniei"** 1949, în ceea ce privește ceilalți autori ulteriori.

Dionis Casius (care a scris în secolele II-III d.Hr.), când descrie acțiunile militare ale lui Crasus în Tracia în anii 29-28 î.Hr., notează că „când a obținut o victorie într-o bătălie cu triburile trace, mede și serde, a tăiat mâinile războinicilor capturați și astfel i-a putut opri, deși cu dificultate. A devastat și pământurile tuturor celorlalte triburi trace, cu excepția odrișelor. I-a cruțat pe aceștia

din urmă pentru că îl venerau pe Dionysos și îl întâmpinau nevăzuți. Le-a dăruit pământul pe care își sărbătoreau zeul după ce l-a luat de la bessae, care îl dețineau până în acel moment” (Dionis Casii, LI 23, 2-27).

Macrobius (care a scris în secolele IV-V d.Hr.), comentând informații de la Aristotel, notează că „Aristotel, care a scris «Principiile zeilor», a afirmat că Apollo și Liberus Pater sunt unul și același zeu, iar multe alte dovezi dovedesc acest lucru; chiar el spune că locuitorii din Ligerae, în Tracia, aveau un sanctuar dedicat lui Liberus Pater, unde se făceau profeții...” (Macrobius, *Sat.* I, 18).

Într-unul din studiile sale, K. Vlakhov discută în detaliu această informație a lui Macrobius și oferă o traducere diferită a acestui pasaj al lui Macrobius, la care a adăugat propriile interpretări. Cităm mai jos întregul pasaj al lui K. Vlakhov, care este de interes în acest caz:

„Am aflat că Soarele este considerat și Liberus (zeul italian al fertilității și al plantelor) pe care acei oameni (adică locuitorii Traciei, nota mea - KV) care îl numesc Sebadius îl glorifică într-un cult splendid, așa cum a scris Alexandru, iar acestui zeu i se construiește pe un deal un templu înconjurat de o palisadă de țăruși ascuțiți, cu un acoperiș rotund deschis la mijloc” (Vlakhov 1982, p. 43).

O analiză critică a celor mai vechi informații ale autorilor antici incluse în surse arată că sanctuarul principal al lui Dionysos din Tracia este situat undeva în sud-vestul Traciei. Autorii mai recenti și scholiile ulterioare la unele dintre lucrările lor oferă informații directe despre existența unor sanctuare mari și binecunoscute ale lui Dionysos nu numai în această regiune, ci și în Munții Rodopi și chiar în Heinos. Descrierea lor diferită ne oferă, de asemenea, informații indirecte despre existența multor sanctuare ale lui Dionysos în Tracia. Din informațiile autorilor citați mai sus, este posibil să se determine că, în opinia lor, sanctuarele descrise sunt:

- „pe cel mai înalt munte”, (adică pe un vârf - trebuie menționat că cele mai înalte vârfuri din această regiune sunt chele);
- pe un munte (diferiți „munți” din Tracia sunt numiți fără a se menționa că acesta este „cel mai înalt munte”, ceea ce explică într-o oarecare măsură existența unei „păduri sfinte”, întrucât pădurile din regiunea sa se află în principal pe vârfurile mai joase);
- la poalele unui munte sau chiar ale unui deal (aceasta fiind o explicație a existenței acolo a unui „pământ sfânt”, a unei „păduri sfinte”, a unui izvor etc.);
- într-un templu (această informație explică cel mai bine prezența „unui pământ sfânt”, „unui păduri sfinte”, unui izvor etc.).

Într-o serie de monografii legate de studiul religiei tracice, prof. A. Fol descrie cultul lui Dionysos trac, riturile legate de acest cult și sanctuarele tracice ale lui Dionysos. Conform studiilor sale, „acest zeu care nu are nume în antichitatea traco-pelasgă” a fost identificat „mai întâi cu elementul cosmic solid, piatra, este un zeu al rocilor”, „acest zeu anonim fiind adoptat pentru prima dată la Delfi în secolul al VIII-lea î.Hr.”... „într-unul dintre cele mai vechi sanctuare traco-pelasge” (<1>oi 1990, p. 147). „La începutul divinizării lui Dionysos, pietrele sfinte ridicate și altarele erau decorate cu flori” (<1>oi 1991, p. 252). Pe baza acestor studii se poate trage concluzia că cel mai vechi sanctuar (sau cel mai vechi sanctuar al lui Dionysos) reprezenta configurații stâncoase naturale. În Tracia Antică, celălalt zeu trac principal, Marea Zeiță Mamă, era, de asemenea, venerat pe munți. Este suficient să observăm că principalul loc de cult al acestei zeițe se afla pe Muntele

Sfânt. Vom adăuga că marele centru de cult al Marii Zeițe Mamă, numită în epocile ulterioare Cybella și Artemis Phosphoros, construit în mileniul al II-lea î.Hr., se afla pe o stâncă în cel mai înalt loc din Kabyle. Unii cercetători presupun că imaginea zeului venerat în regiunea Kabyle era reprezentată într-un mod arhaic prin sculptarea contururilor sale pe stâncă.

Împărtășindu-și impresiile personale despre sanctuarul din Delfi, profesorul A. Fol notează: „Am observat că multe adâncituri și morminte, platforme de sacrificiu și trepte au fost săpate în stâncă. Am văzut și adâncituri și morminte lângă izvorul sfânt... Cu toate acestea, nu există nicio îndoială pentru mine că Delfi este un sanctuar maiestuos în stânci aparținând culturii traco-pelasge de la mijlocul mileniului al II-lea î.Hr. (<l>în 1986, p. 150-151). Mai departe în studiu, el oferă câteva informații scurte despre cele mai cunoscute sanctuare tracice mari în stânci din munții Strandzha, Sakar, Rodopii de Est și Rila. Într-un alt studiu se face următoarea descriere generală: „O pădure cu o piatră sfântă (un golf, o bucată de stâncă) lângă o apă este sanctuarul arhaic tipic în aer liber” (<l>în 1990, p. 164). De asemenea, am remarcat existența unor astfel de sanctuare ale lui Dionysos în Pirin, în regiunea Pangeus (unde a fost principalul sanctuar al lui Dionysos, conform unor cercetători) și unde profeții (și nu posesorii sanctuarului) erau bessieni. Muntele din regiune era numit Orbelus în surse (legat de muntele Belassitza la limesul actual și/sau de unii dintre pintenii săi adiacenți la est sau vest) și se afla „în Crestonia, lângă ținutul Bisaltae”, care corespunde masivelor din jurul și la vest de Belassitza, situate la începutul Macedoniei Antice.

Întrucât mulți dintre autorii antici, atunci când menționează sanctuarul principal al lui Dionysos, îl localizează în Munții Rodopi, mulți cercetători moderni caută acest sanctuar în Munții Rodopi din acest motiv. Cu toate acestea, vom prezenta câteva dovezi care susțin o opinie diferită cu privire la punctul în care masivele au fost de obicei numite astfel de către autorii antici, atunci când au folosit numele de Rodopi, foarte popular printre popoarele antice, fără a încerca să situeze acest munte mai exact.

În epoca timpurie, în special munții înalți din interiorul Traciei, situați cel mai aproape de coasta Mării Egee, reprezentau, potrivit grecilor antici, două masive foarte lungi, aproape paralele. Această noțiune se baza pe situarea reală a orașului Hernus (Stara Planina) în ținuturile Traciei, la care s-au adăugat niște pinteni mai mici la vest și culmile paralele din apropiere ale muntelui Sredna Gora. Munții constând din actualii Rodopi, Pirin (și Rila), Ograzhden, Belassitza și alți pinteni mai mici la vest de Belassitza li se păreau ca un al doilea masiv lung similar. Se poate presupune că Sakar și Strandzha, la est, erau incluși în unele cazuri în denumirea de Rodopi. Unul dintre motivele pentru o denumire atât de generală a grupului de munți cu numele de Rodopi este acela că aceștia erau locuiți de o singură comunitate de oameni, și anume tracii. Aceste masive sunt legate, în ideile autorilor antici, de numeroasele triburi trace care au populat aceste regiuni. În majoritatea cazurilor, numele tribului trac care popula regiunea a fost dat ca punct de referință pentru o mai bună determinare geografică a părții de munte în cauză și doar în cazuri rare au fost menționate numele unor pinteni, cum este cazul lui Orbelus deja menționat. Aici îl vom cita din nou pe Herodot, care menționează laconic că „bessienii din Satrae... stăpânesc sanctuarul lui Dionysos, iar acest sanctuar se află pe cel mai înalt munte” (Herodot, VII, 111). În opinia noastră, „cel mai înalt munte”, conform lui Herodot, înseamnă cel mai înalt munte din Tracia, care include, în opinia sa, nu numai masivul relativ scund al Rodopilor de astăzi, ci și cei mai înalți munți Rila și Pirin, deoarece în primele decenii ale autorilor antici acest lanț muntos era desemnat prin denumirea generală de Rodopi.

O dovadă indirectă în acest sens poate fi găsită consultând hărțile vechi existente și astăzi, în care sunt marcate porțiuni din terenul populat de traci. Harta lui Ortelius arată că Stara Planina și munții situați la sud de Stara Planina, care au în prezent nume diferite, sunt aproape paraleli. Aceștia erau marcați în antichitate cu denumirea generală de Rodopi. Pe harta lui Mercator se poate observa

clar că lanțul muntos din vestul Rodopilor de astăzi este reprezentat ca un masiv continuu.

Informațiile date de Herodot în secolul al V-lea î.Hr. reprezintă motive serioase pentru a presupune că prin numele Rodopi au fost desemnate mai multe masive situate foarte departe la vest de Rodopii de astăzi. Notând cronologic evenimentele campaniei lui Xerxes prin Tracia, părintele istoriei spune că „Regele Bisalților, care este trac, a făcut acolo și în ținutul Creston o acțiune nemaiauzită: nu a fost de acord de bunăvoie să fie sclavul lui Xerxes și s-a stabilit sus în Rodopi, după ce le-a interzis fiilor săi să ia armata împotriva Atenei. Dar ei fie nu l-au ascultat pe tatăl său, fie pur și simplu au vrut să pornească războiul și au luat armata cu perșii. Totuși, după ce s-au întors cu toții teferi și nevătămați, și erau șase, tatăl lor le-a scos ochii pentru neascultarea lor" (Herodot, VIII, 16).

Conform studiilor efectuate până în prezent, Bisaltae stăpâneau ținuturile la vest de cursul inferior al Suimonului (râul Strouma), granița lor recentă ajungând până la Orbelus (Belassiza?). Tribul trac Crestonae locuia ținuturi la vest de Bisaltae, situate pe versanții nordici ai munților Dissoron și Bogdan *(Kpamxa eHifUK.ioneduH mpuKiiicKU dpemiocmn - Short Encyclopedia of Thracian Antiquities, 1993, p. 42 și 155).*

Dacă textul lui Herodot este analizat cu atenție, se va stabili că, atunci când Xeixes a ajuns pe pământurile locuitorilor anonimi ai Bisaltae și Crestonae, aceștia din urmă nu au putut scăpa de perși „sus în muntele Rodopi", deoarece părțile vestice ale Rodopilor se află la aproximativ 150 km spre est, iar drumul către acel loc era deja sub control persan. Acest rege anonim s-a putut retrage „sus în munte" doar spre nord, unde se află mai multe masive muntoase la vest de Belassitza. Aici vom sublinia din nou că „în Crestonia, lângă ținutul Bisaltae", „există și un templu foarte mare și frumos al lui Dionysos" (Aristoteles, 842a, 122) și vom remarca din nou și mențiunea lui Pomponius Mela, citată deja mai sus și legată de existența unui sanctuar al lui Dionysos în muntele Orbelus (Pomponius Mela, JJ 2, 16-33). O altă informație similară este inclusă în textul lui Dionis Casius, citat și el mai sus, care spune că, după ce Xerxes a câștigat bătălia cu mezii și serdae, el le-a dăruit odrișelor sanctuarul lui Dionysos, pe care „l-a luat de la bessae" (Dionis Casii LI 23, 2-27). Evident, Crasus nu a purtat război împotriva mezilor și serdae în Rodopii de astăzi. Prin urmare, trebuie menționat din nou aici că bessae nu dețineau sanctuarul lui Dionysos, ci bessienii erau oracole în sanctuarul lui Dionysos, așa cum în epoca anterioară preoții de origine tracă aveau oracole în Delfi.

De asemenea, interpretând unele informații din surse și corelându-le cu moneda și decorarea vaselor din metale prețioase cu imagini și simboluri ale monedei regale odrisiene timpurii, găsim dovezi că sanctuarul principal al lui Dionysos nu se afla în Munții Rodopi de astăzi.

Imaginea unui bipennis legată de cultul lui Dionysos a fost introdusă în monedele ramurii inferioare a dinastiei odrisiene în timpul lui Sitalces. Avem informații despre două mari campanii ale lui Sitalces spre sud-vest, prima împotriva peonacilor, când și-a adăugat teritorii în jurul cursurilor superioare și mijlocii ale râului Strouma la posesiunile sale, iar a doua, desfășurată la scurt timp după aceea împotriva Regatului Macedonean și descrisă în detaliu în surse (Tucidide, II 29, II 67, II 95-101). Se consideră că scopul acestor activități militare a fost satisfacerea pretențiilor teritoriale ale regilor odrisieni față de Regatul Macedonean pentru teritoriile din jurul cursului inferior al râului Strouma. Exact în acea perioadă imaginea unui bipennis a început să fie folosită ca simbol al puterii regale-preoțești în ținuturile Traciei Antice și este pentru prima dată când este asociată cu odrișii și regele lor, Sitalces (mai 1950, p. 96). Imaginea bipennisului este folosită de succesorii lui Sitalces - Metokos, Amatokos, Teres I - ca simbol dinastic al monedelor regilor odriși din ramura inferioară a dinastiei de după Teres I. Se consideră că sanctuarul principal al lui Dionysos din Tracia a căzut în mâinile odrișilor în timpul domniei lui Sitalces și că acest eveniment este motivul pentru care imaginea bipennisului a fost adoptată ca simbol al regilor care locuiau în această regiune a Regatului Odrisian. Aceeași imagine se întâlnește pe obiecte din metale prețioase,

cum ar fi vasele comorii Rogozen pe care este scris numele lui Satokos, fiul lui Sitalces, pe lângă imaginea bipennisului *(explicație relativ detaliată în* TonanoB 1994, p. 74-75). În acea vreme, Sitalces nu purta război cu tracii independenți (numiți Satrae, Diae și Bessae) care populau o parte din Munții Rodopi de astăzi. Aceștia din urmă s-au alăturat de bunăvoie anny-ului său și, din acest motiv, trebuie considerat pe bună dreptate că nu a luat în posesie sanctuarul principal al lui Dionysos. Supunerea directă sau indirectă față de Sitalces a unor regiuni din jurul cursului mijlociu și inferior al râului Strouma în timpul campaniilor menționate aici arată că probabil sanctuarul principal al lui Dionysos se afla undeva în aceste ținuturi, deoarece teritoriile tracice încorporate în Regatul Odrisian la acea vreme erau situate exact în aceste regiuni. Partea nordică a teritoriului Migdonae, Crestonae și Bisaltae se afla, de asemenea, exact în această regiune. Principalul sanctuar al lui Dionysos din Tracia se afla, de asemenea, în această regiune, conform informațiilor incluse în majoritatea surselor.

O paralelă între perioada în care sanctuarul principal al lui Dionysos a fost pus sub controlul reprezentanților ramurii inferioare a dinastiei Odișilor și perioada în care sanctuarul principal al Marii Zeițe Mamă din Tracia, situat pe Muntele Sfânt, a fost pus sub controlul reprezentanților ramurii superioare a dinastiei Odrișilor, arată introducerea aproape simultană a celor două simboluri dinastice diferite în monedele ambelor ramuri ale dinastiei. În cazul ramurii inferioare (ai cărei reprezentanți după Sitalces au fost Metokos, Amatokos și Teres al II-lea), este vorba de imaginea unui bipennis legat de cultul lui Dionysos. În cazul ramurii superioare (ai cărei reprezentanți după Sparadokos au fost Seuthes I, Hebizelmis, Kotys I și Kersebleptes), este vorba de imaginea vasului de formă conică tipică, cu două mânere (cotyle?, cotyliscus?), legat de cultul Marii Zeițe Mamă. Aici trebuie menționat că, după ce Filip al II-lea i-a alungat pe regii odriși din ținuturile sudice ale Regatului Odrisian către ținuturile inițiale ale uniunii tribale odrisiene (situate în jurul cursului mijlociu al râurilor Maritza și Toundzha), unde nu se aflau principalele sanctuare ale lui Dionysos și ale Marii Zeițe Mamă, aceste două imagini de bază folosite până atunci nu au mai fost ștampilate pe monedele următorilor regi odriși.

Combinarea altor date din surse legate de evenimentele din perioada secolelor IV-I î.Hr. reprezintă un argument important că sanctuarul principal al lui Dionysos nu se afla în Munții Rodopi de astăzi.

Studiile actuale arată că traseul celor mai mari campanii militare din Tracia, care au avut loc în antichitate, nu a traversat Munții Rodopi de astăzi din momentul invaziei persane până în momentul în care Tracia a fost declarată provincie romană. Nici măcar armata romană victorioasă nu a putut plasa sub controlul său direct cele mai înalte părți ale Munților Rodopi până pe la mijlocul secolului I î.Hr. Uneori, campania lui Filip **al II-lea** și mai târziu a lui Alexandru **al III-lea** în estul Macedoniei a luat vechile drumuri trase de-a lungul coastei tracice și pe cursurile râurilor Maiitza și Toundzha. Campaniile regilor macedoneni în nordul Macedoniei s-au desfășurat în principal de-a lungul râurilor Strouma și Iskar. Același lucru este valabil și pentru marile campanii ale unităților militare romane din perioada secolelor II - I d.Hr. Chiar și atunci când foloseau drumurile bine-cunoscute bătute în acțiuni militare, tracii dădeau lovituri grele armata macedoneană și mai târziu armata romană în munții lor. Vom nota doar primul și ultimul caz, și anume că Filip al II-lea însuși a fost rănit, iar prada sa din campania victorioasă din Tracia de est a fost luată de tribali în regiunea din jurul defileului Iskar și că armada romană, la întoarcerea dintr-un război victorios în Asia Mică, a fost jefuită timp de trei zile în regiunea defileului Korpilian de către triburile trace, mai puțin numeroase. Din acest motiv, este extrem de ilogic să ne așteptăm ca regi precum Filip **al II-lea** și Alexandru al III-lea să poată întreprinde vizite atât de riscante la un sanctuar situat sus în Munții Rodopi de Est de astăzi, deoarece la acea vreme lipseau drumuri bune pe care chiar și o mică unitate militară să se poată deplasa pentru a asigura siguranța regilor. Din același motiv, tatăl viitorului

împărat Octavian August, fiind guvernatorul roman al Macedoniei responsabil de protejarea acesteia de atacurile continue ale triburilor vecine, cu greu ar fi întreprins o campanie departe spre estul Macedoniei, în teritorii controlate la acea vreme de regii odriși, toți ai Romei, și ar fi pătruns în interiorul Rodopilor de astăzi, locuiți de bessi, doar cu scopul de a vizita sanctuarul trac al lui Dionysos care se afla acolo. Atât regii macedoneni, cât și guvernatorii romani din Tracia puteau vizita, relativ fără probleme, cunoscutul sanctuar al lui Dionysos, provenit din teritoriile Macedoniei Antice, doar dacă acest sanctuar era situat la nord de posesiunile lor, în masive relativ joase și mai accesibile. După cum arată sursele, aceștia sunt pintenii muntoși de la vest de Belassitza, adică munții numiți de autorii antici Orbelus și neidentificați până în prezent, care reprezentau probabil mai multe masive adiacente.

Căutând informații suplimentare despre teza elaborată conform căreia denumirea populară a Munților Rodopi era folosită în antichitate pentru a desemna în multe cazuri o serie de munți și pinteni montani situați la vest de Munții Rodopi de astăzi, am dat peste comentariile lui B. Guerov referitoare la determinarea amplasamentului muntelui numit Orbel de către autorii antici. După ce a analizat și rezumat informațiile din surse, B. Guerov trage următoarele concluzii: „Din toate aceste informații se poate concluziona că inițial Orbelus se referea doar la Belassitza, dar autorii ulteriori, care cunoșteau prost interiorul Traciei, au început să numească cu acest nume... toți munții care se aflau în spatele Belassiței, între cursurile medii ale râurilor Strouma și Vardar și, de asemenea, între râurile Strouma și Mesta” (1'epoB 1961, p. 167-168). Întrucât Orbel a fost descris în unele surse ca fiind unul dintre cei mai înalți munți din Tracia, împreună cu Rodopi și Hemus (Pomponius Mela, **II** 2, 17), probabil că acest nume a fost folosit și pentru a desemna unii dintre pintenii munților de la vest de râul Vardar. Această descriere a munților de la vest de râul Strouma (și chiar Mesta) reprezentând unul și același masiv susține opinia noastră că, în concepțiile anticilor, lanțul muntos lung de la sud de Hemus și similar cu Hemus era numit în general Rodopi, un nume popular în acea epocă. Iar principalul sanctuar al lui Dionysos se afla în partea sa vestică.

Este posibil să găsim și informații legate de locul sanctuarului principal al lui Dionysos în cele mai îndepărtate părți vestice ale Traciei, atunci când se face o comparație cu alte date din surse, imagini și inscripții de pe o emisiune rară de imitații tracice ale tetradrahmelor din Thasos din a doua perioadă de la sfârșitul secolului I î.Hr.

Am observat că în jurul anului 28 î.Hr., sanctuarul principal al lui Dionysos a fost luat de la Bessae. La acea vreme, cel mai loial aliat al Romei în Tracia era Regatul Sapeian, ale cărui teritorii principale, încă de la mijlocul secolului al II-lea î.Hr., se aflau în jurul cursurilor inferioare ale râurilor Strouma și Mesta. Monedele de argint cu denominație mare, cele mai utilizate în această regiune, erau tetradrahmele din Thasos din a doua perioadă monetară și imitațiile lor tracice, bătute în principal pe teritoriile lor la început. În anul 27 î.Hr., după moartea lui Roles, regele geților, Roma și-a cedat posesiunile dinastiei Traciei tolerate de Roma. Unii dintre cercetători consideră că reprezentanții acesteia sunt de origine odrisian-sapeiană. În vederea introducerii mai ușoare a imitațiilor tracice ale tetradrahmelor din Thasos, care erau noi pentru teritoriile din Roles, au început să fie bătute emisiuni ale acestora, având o formă concavă tipică a flanurilor, care nu erau folosite până în acel moment. Literele de pe aceste monede sunt înlocuite cu o succesiune de puncte obișnuite pentru imitațiile tracice de tetradrahme ale tipurilor lui Alexandru al III-lea/Filip al III-lea Arideus folosite până în acel moment pe meleagurile geților. Inscripția suplimentară neobișnuită <IHNNTUS> a fost plasată în jurul imaginii barbarizate a capului lui Dionysos într-una dintre aceste emisiuni. Această inscripție, prin analogie cu alte tipuri de monede bătute anterior în această regiune, oferă probabil informații scrise legate de o anumită schimbare care a avut loc la acea vreme și care permite interpretarea semnificației imaginii. Inscripția neobișnuită a fost descifrată ca „(imaginea capului lui Dionysos) Sintian” și se poate presupune că a apărut exact în această

emisiune, deoarece sanctuarul principal al lui Dionysos a fost luat de la Bessae și predat dinastiei tracice conducătoare, tolerată de Roma (studiu detaliat în Toiraios 1996, p. 72-74). Sintae sau Sintiae marcați în inscripție sunt localizați în unele studii ca locuind ținuturi pe malul drept al râului Vardar, adică la vest de Bisaltae (3jiaTKOBCKa5l 1971, p. 28 și harta 1). Conform altor studii, Sintae locuiau ținuturi în jurul cursului mijlociu al râului Strouma și erau înrudiți cu Sayae sau Sapeae (CnnpHJtoiiOB 1993, p. 261). Întrucât în surse se menționează că animalele nu pot fi hrănite cu orzul cultivat de Sintae și Medae (Aristoteles, *De mirabl. auscult,* 116; Theophrastus, *De odor.,* JI, 4), înseamnă că, de fapt, Sintae populau ținuturile dintre Vardar și Strouma, iar vecinii lor trebuie să fi fost Medae și Bisaltae. Inscripția suplimentară neobișnuită ștampilată arată că capul lui Dionysos de pe tetradrahmă este capul unui zeu, a cărui venerare era legată de ținuturile Sintae, adică acesta este un motiv pentru a crede că un mare centru de cult al acestui zeu era situat în sau în apropierea ținuturilor lor. În acest caz, conform informațiilor din sursele menționate mai sus, centrul de cult sintian al lui Dionysos se află, de asemenea, în regiunea sanctuarului principal al lui Dionysos din Tracia, descris de majoritatea autorilor antici.

Informațiile din sursele incluse aici, rezultatele unor studii deja efectuate și cel mai recent studiu realizat reprezintă motive serioase pentru a presupune că sanctuarul principal al lui Dionysos se afla în grupul de pinteni muntoși la vest de Strouma. Această regiune muntoasă se află între ținuturile adiacente locuite în secolele V-IV î.Hr. de Migdonae, Crestonae, Bisaltae și cele ale Peonae, Sintiae și Medae situate la nord de fostul, sursele notând că o parte din Peonae a fost inclusă în teritoriul Regatului Odrisian timpuriu după campaniile lui Sitalcus. Prin Tracia, autorii antici și în special autorii limesului roman se refereau în principal la ținuturile de la Stara Planina până la coasta de sud a Traciei. Pe baza acestei opinii a autorilor antici și reflectând asupra textului lui Suetonius citat mai sus, conform căruia „lemnul sfânt al lui Dionysos" se afla „undeva în părțile îndepărtate ale Traciei" (Suetonius, *august,* 94), putem stabili că ipoteza conform căreia părțile din Rodopia de astăzi situate în partea centrală a Traciei antice ar trebui considerate drept niște „părți îndepărtate ale Traciei" este nefondată.

După ce am revizuit sursele și studiile efectuate *(rezumate în principal în publicațiile prof. Al. Fol)* și am vizitat locuri de cult în regiuni ale Traciei Antice, am tras concluzia că principalul sanctuar al lui Dionysos din Tracia trebuie să fi fost un sanctuar vast în stânci foarte diferite de alte locuri de cult din ținuturile tracice și că a existat probabil încă din mileniul II - I î.Hr. Credem că este ușor să presupunem că principalul sanctuar al lui Dionysos din Tracia trebuie să fi reprezentat un complex natural de formațiuni primare, după cum urmează:

- un munte în o parte din care se află roci mari care pot fi considerate separat sau în totalitate drept pietrele „sfinte" menționate în surse;
- blocuri mari de piatră care se ridică peste stânci și sunt potrivite pentru ritualuri de cult constând din pietre naturale înalte, deoarece „la începutul venerării lui Dionysos, pietrele sfinte înalte și altarele erau decorate cu pietre" (<l>o.:i 1991, p. 147);
- trebuie să fi provenit de la un izvor de apă destul de aproape de stânca desemnată în informațiile autorilor antici drept „o
- izvor sfânt;
- trebuie să fi existat o pădure fortificată lângă stânci, reprezentând, conform informațiilor din surse, „o pădure sfântă";
- Datorită marilor celebrări trace generale ale lui Dionysos, la care participau mulți

pelerini, sanctuarul principal al lui Dionysos din Tracia nu trebuie să fi reprezentat un mic sanctuar izolat, ci un complex vast de stânci caracteristice situate la poalele unui munte adiacent celei mai înalte părți a acestuia, astfel încât zona din jurul sanctuarului să permită tuturor persoanelor prezente la ceremonii să participe la celebrări;

- Întrucât primele locuri de cult constau din roci (<l>o.:i 1991, p. 252), tăierea de platforme de diferite dimensiuni în stânci, trepte între platforme, realizarea unor facilități de cult, modelarea pietrelor ca altare, săparea de rezervoare mari pentru colectarea apei de ploaie, săparea de gropi sau camere dreptunghiulare mari (definite de unii cercetători drept „morminte”, dar mai probabil proiectate pentru sacrificii sau alte situri), săparea de canale care le înconjoară, excavarea diferitelor locuri în stânci de cult verticale sau în alte roci adiacente etc. ar putea fi considerate singurele intervenții imposibile de a le schimba forma originală;
- Grupurile de locuri de cult care formează sanctuarul principal al lui Dionysos din Tracia trebuie să fi reprezentat roci în spațiul deschis, fără clădiri în jurul lor, adică nu trebuie să fi fost construite din bucăți de roci formate sau să reprezinte „temple” cu ziduri înalte și acoperișuri tipice epocilor ulterioare;
- Unul (sau mai multe?) dintre locurile de cult dintr-un astfel de complex trebuie să fi păstrat, până în prezent, urme ale palisadei rotunde care înconjura altarul, așa cum este descrisă de surse. O astfel de palisadă, evident, nu trebuie să fi fost foarte înaltă, deoarece oamenii prezenți în jurul locului sfânt ar fi trebuit să poată privi flacăra vinului turnat pe altar, care se ridica deasupra palisadei, adică este de așteptat ca găurile din jurul altarului din stâncă, în care erau înfipți țărușii palisadei, să fi rămas până în prezent;
- se așteaptă, de asemenea, ca o serie de clădiri de cult situate una deasupra celeilalte să fi fost folosite pentru diferite rituri de cult tocmai datorită pozițiilor lor diferite, cea mai înaltă fiind destinată în anumite cazuri devotaților iluminați ai cultului sau pentru rituri speciale;
- Construcțiile din piatră din zona complexului cultic de astăzi ar trebui considerate construcții suplimentare din perioadele ulterioare. În unele cazuri, acestea au fost probabil construcții defensive ulterioare, construite cu scopul de a preveni distrugerea și jefuirea complexului cultic în cazul unor invazii inamici, cum ar fi invazia celtică din secolul al III-lea î.Hr.;
- Întrucât un complex atât de mare era situat sus în munte, este de așteptat ca în epocile ulterioare (și în principal după adoptarea creștinismului) să fi fost ridicate în această regiune diferite fortărețe cu clădiri pentru locuitorii lor, ceea ce ar îngreuna în prezent determinarea categorică a monumentelor arheologice existente ca un loc specific de cult timpuriu.

Pe baza informațiilor din surse, este de așteptat ca marile sărbători descrise de autorii antici și legate de cultul lui Dionysos să fi avut loc într-un loc de cult, într-un mediu natural favorabil. Profețiile prin turnarea unui lichid sacru (vin, conform surselor) legat de zeu peste focul din altarul sfânt trebuie să fi fost rostite și acolo. Descrierile scurte ale ritului, care au ajuns în zilele noastre, permit presupunerea că exista un loc sfânt ritualic special, fără acoperiș. Întrucât răspunsul zeului a fost evaluat după înălțimea „flăcării aprinse” observată de participanții la ritual, ar trebui să se

presupună că gardul locului de cult nu era foarte înalt, adică locul de cult nu putea fi similar cu binecunoscutele mari temple grecești din secolele VIII - V î.Hr. Întrucât am văzut alte locuri de cult în stânci, înconjurate de găuri cu diametrul de 15-20 cm, săpate în stâncă la o adâncime de aproximativ 50 cm, distribuite simetric pe o suprafață cu diametrul de 10-20 m, presupunem că în acele găuri au fost înfipți țăruși, formând astfel palisada din jurul altarului și a focului sfânt care ardea în el. Din acest motiv, ne putem aștepta să vedem în complexul de locuri de cult care formează sanctuarul principal al lui Dionysos o platformă tăiată pe o stâncă diferită de stâncile din jur și, pe lângă aceasta, trepte care duc la aceasta, nișe etc., precum și găuri adânci care formează un cerc care înconjoară spațiul sfânt cu altarul și focul sfânt accesibile doar preoților. Jertfele în cinstea zeului și profețiile erau rostite în acest spațiu împrejmuit. Probabil că exact acest spațiu este menționat de autorii antici ca locul în care „fiecare animal adus moare", adică era sacrificat în cinstea zeului. Unul dintre textele semnificative care au ajuns până în zilele noastre, pe care îl vom cita din nou acum, spune astfel: „Se spune că iepurii prinși în Crestonia, în țara Bisaltaților, aveau două ficate (două inimi) și că exista un loc lung de un pletron unde moare fiecare animal care intră. Există acolo și un templu mare și frumos al lui Dionysos, unde se spune că aveau loc festivitatea și sacrificiul, iar când zeul intenționează să facă anul fertil, apare o flacără înaltă. Toți cei din locul sfânt o pot vedea. Când (intenționează să-l facă steril), nu apare nicio lumină. Întunericul acoperă locul ca toate celelalte nopți" (Aristotel, 842a, 122).

Când ne exprimăm mai sus opiniile despre cum ar fi putut arăta cel mai probabil sanctuarul principal al lui Dionysos, nu a fost nevoie să construim un complex probabil de facilități de cult de diferite dimensiuni și destinații, probabil concentrate într-un singur loc. În acest caz, am descris doar din memorie un complex de locuri de cult în stânci de diferite tipuri, vizitate de noi în partea cea mai înaltă a unui masiv situat aproape în mijlocul unei văi largi, înconjurate de alte pinteni similari de munți. La poalele muntelui descris mai departe (care ar trebui probabil considerat, pe bună dreptate, un „munte sfânt" în antichitate) exista un izvor mare. Apa sa este captată și folosită în prezent în satul din apropiere. Primul dintr-o serie de locuri de cult se află la doar câteva zeci de metri de izvorul mare care exista acolo. O stâncă înaltă de 7-8 m, asemănătoare unei coloane, se ridică deasupra unei platforme mari și plane. O adâncitură mare, de formă regulată, a fost săpată în mijlocul acestei coloane. Probabil în ea a fost plasată o placă de cult în relief. Două camere dreptunghiulare orizontale de 1,5 x 0,8 x 0,8 m au fost excavate în imediata apropiere a coloanei înalte de piatră („morminte", conform unor cercetători, dar probabil doar facilități pentru sacrificii și alte rituri de cult). Acestea sunt înconjurate de canale. Există numeroase găuri adânci cu diametrul de 15-20 cm, care formează un cerc cu un diametru de aproximativ 15 m în jurul stâncii înalte. O altă platformă plată de stâncă a fost săpată la aproximativ 30 m de prima. Și o stâncă se ridică în mijloc. Există, de asemenea, camere dreptunghiulare orizontale și canale înconjurate de aceasta din urmă. O a treia platformă, similară cu a doua, se află în apropiere. Toate trei formează un triunghi. Datorită particularităților terenului, singura cale accesibilă pentru a urca pe munte trece prin cele trei locuri de cult descrise și duce spre vârf. Așadar, această cale naturală trece pe lângă multe stânci naturale similare, dar totuși diferite, în jurul cărora există platforme plate, trepte, camere, adâncituri etc. Blocuri de piatră aproape dreptunghiulare de aproximativ 8x6x6 m pot fi văzute în mai multe locuri. În jurul lor sunt realizate trepte, camere și adâncituri. Urcând și privind blocurile mari de sus, putem constata că pe suprafața superioară a unora dintre ele au fost realizate camere orizontale cu canale însorite. După ce urcăm aproximativ o jumătate de kilometru de-a lungul unor locuri de cult similare cu cele descrise mai sus, ajungem la cea mai înaltă parte a vârfului, care reprezintă o stâncă modelată natural (sau probabil artificial, așa cum arată acum) ca un bloc mai mare decât cele descrise, cele trei laturi ale sale atârnând deasupra unei prăpastii abrupte. Un rezervor mare de apă este săpat lângă partea accesibilă a blocului de piatră. Era pe jumătate acoperit cu apă de ploaie,

când l-am vizitat vara. Platforme, trepte, camere dreptunghiulare însorite de canale, adâncituri etc. au fost realizate în jurul lor, în diferite direcții.

Complexul de diverse facilități de cult descrise, care, în opinia noastră, trebuie să fie de origine tracică, se află pe teritoriul Republicii Macedonia de astăzi, în zonele adiacente descrise de autorii antici ca aparținând Migdonae, Crestonae, Bisaltae, Peonae, Medae etc. În epocile ulterioare, acest munte ușor de apărat era înconjurat de ziduri care formau o fortăreață în care erau construite clădiri în diferite scopuri. Probabil o parte din acest mare complex de cult antic a fost distrusă în special după adoptarea creștinismului. Cu toate acestea, platformele, treptele, camerele etc. săpate în stânci au rămas și, în opinia noastră, reprezintă motive serioase pentru a presupune că sanctuarul principal al lui Dionysos, faimos în antichitate și descris de autorii antici, se afla exact în acest loc. Presupunem că sanctuarele locale mari și mici ale lui Dionysos au fost create în mod similar în locuri stâncoase foarte potrivite din Tracia Antică, unde tracii care locuiau în regiunile învecinate se închinau acestui zeu. Este posibil să ne gândim că și în aceste sanctuare locale s-au făcut rituri și profeții. Tragem această concluzie din existența în unele dintre ele a unor găuri adânci pentru țărușii de lemn care formează un cerc și probabil înconjoară spațiul sfânt din aceste sanctuare și din facilitățile de cult realizate în acest spațiu în stânci. În opinia noastră, sanctuarele din Tatoul și Perpeiikon sunt astfel de sanctuare locale ale lui Dionysos în Tracia. Acestea au fost transformate în epoca romană în temple de cult construite din pietre, în care Dionysos a continuat să fie celebrat. Aceștia au fost incluși în mod firesc mai târziu în fortărețele conducătorilor feudali locali în timpul erei creștine.

Am menționat că în timpul călătoriilor de afaceri pe care le-am întreprins înainte de 1989, legate de principala noastră misiune de proiectare a mașinilor și liniilor automate, am avut posibilitatea de a vizita pentru scurt timp complexul cultic mare descris mai sus, despre care se presupune că este principalul sanctuar al lui Dionysos în Tracia. La întoarcerea în Bulgaria, i-am familiarizat pe cercetătorii care studiază trecutul ținuturilor tracice cu investigațiile noastre. Până în acel moment, nu am publicat încă niciunul dintre studiile noastre în domeniul numismaticii și istoriei ținuturilor tracice. Probabil din acest motiv și din cauza opiniei inacceptabile că principalul sanctuar al lui Dionysos nu trebuie să fi fost în Munții Rodopi, nici măcar nu am fost ascultați suficient de atent. În ciuda propunerii noastre de a trimite cercetători bulgari competenți în această regiune pentru a vizita acest complex cultic, nimeni nu s-a interesat să realizeze un astfel de studiu. Întrucât nu avem mijloace financiare disponibile pentru a vizita din nou complexul cultic descris mai sus și pentru a face fotografii ale locurilor de cult incluse în acesta, în vederea prezentării sale într-un studiu special, am amânat această publicare până în prezent. Deși aceste informații lipsesc, oferim acest studiu cititorilor noștri cu scopul de a ne prezenta punctul de vedere asupra modului în care ar trebui prezentate argumentele legate de noile teze din acest domeniu, argumentele noastre și concluzia noastră că principalul sanctuar al lui Dionysos din Tracia nu se află în Munții Rodopi de Est, ci într-un masiv din ținuturile populate de traci, la vest de valea Strouma, precum și o scurtă descriere a ruinelor încă existente ale probabilului mare sanctuar.

Considerăm că persoanele care au apărat recent teza conform căreia sanctuarul principal al lui Dionysos din Tracia se află undeva în regiunea Rodopilor Orientali de astăzi ar fi trebuit, înainte de a continua să vorbească despre acest subiect în mass-media, să fi prezentat suficiente argumente bine întemeiate în susținerea opiniei lor, în modul adoptat de știință, și suficiente argumente bine întemeiate legate de netemeinicia opiniilor similare cu cea prezentată în acest studiu despre amplasarea sanctuarului principal al lui Dionysos în sud-vestul Traciei. Nu avem niciun motiv să presupunem că majoritatea cercetătorilor bulgari care se ocupă de aceste probleme s-ar angaja să susțină teza descoperirii [sanctuarului] principal în Tracia și, mai precis, în regiunea Rodopilor Orientali, teză care nu este susținută de niciun argument convingător până în prezent, ci este fabricată în toate

modurile posibile, așa cum s-a dovedit. Tăcerea îndelungată asupra problemei istoricilor bulgari considerați lideri prin cercetările lor asupra trecutului Traciei Antice este surprinzătoare. Sunt surprinzătoare și declarațiile din mass-media pe marginea unei probleme atât de importante pentru trecutul Traciei Antice, care nu sunt susținute de publicațiile și discuțiile științifice relevante. Iar această problemă va deveni o problemă de acum înainte, deoarece se iau măsuri pentru includerea sanctuarului principal al lui Dionysos „descoperit” în ultimii ani în lista siturilor de importanță mondială sau, mai bine zis, va deveni o problemă atunci când se va stabili netemeinicia unei astfel de presupuneri prezentate de descoperitorii săi ca un fapt științific deja general acceptat.

Locul de cult din Rodopii de Est, declarat recent a fi principalul sanctuar al lui Dionysos, a fost studiat de multe ori de către unii dintre cei mai eminenți cercetători bulgari, dintre care îl vom menționa pe prof. Ivan Venedikov. Concluziile trase din aceste studii, pentru care au fost aduse argumente, sunt că reprezintă unul dintre numeroasele sanctuare tracice în stânci, al căror teritoriu a fost folosit în epoci ulterioare pentru a-și satisface nevoile, așa cum arată investigațiile trecute, prezente și viitoare asupra acestora. Ceea ce nu va fi stabilit, în opinia noastră, de noile investigații arheologice sunt cu siguranță dovezile că principalul sanctuar al lui Dionysos din Tracia, menționat de autorii antici, a fost acolo.

BIBLIOGRAFIE

Aristotel (Suscmihl-Immisch; Bckkcr; Roos).
Herodot (Stein-Hude) [XeponoT, *Hcmopun,* qacT ntpsa, 1986;].
Euripide (Wecklein; Nauck).
Dio Cassius (Boissevain).
Macrobius (Nisard).
Pomponius Mela (Frick).
Suetonius (Ihm).
Teofrast, Istoric (Fisher, Druger)
Thucydides (Bithme-Windmann) *\Ty1<udud, Hcmopun Ha ne.wnonec1<wna eoiina,* 1976]
BJiaxoB K 1962, *TpaKuitcKama penuzwi no ejuJ.oeu darniu,* l 'onHillHHK Ha CO(])HHCKHI yHHBep-CHTCT „KjIHMClIT OxpH.LICKH”, cpaKyjITCT HO KJiaCHHeCKH HOBH, c.p. 3-97.
Tep oB E 1961, *I lpoyl/eaiiun enpxy lanadnompaKuiicKiime 3e.\tu npei pu.MCKo «peue,* LO/I H IIIH H K Ha CotpHHCKHjj yHHBepcHTeT, <1>HJto;iorwqecKH, CotpHHCKHjj yHHBepcHTeT, Cot6m, L9T6T , to; p.152-339.
3;rnTKOBCKaj{ T 1971, *Bo3nuKno«eiiua zocydapcmeo y rjipaKiutirye fhaopu ia ucmopunma na TpaKim u mpaKiime,* VOLUMUL I,
Cartea lui Iosif, VOLUMUL II,
Pheopu s-a născut în 1949 în câmpul echipelor TpaKUR și MaKedonuR.
Kpamxa entjuK.wneduR mpKuiich"a dpeenocm ,
Cimp H jl O H OB T 1983, *HcmopunecKa zeozparjun şi mpaKuucKiime niextena ()o III a. np. şi,* ATJiac.
To.uopoB .51., 1930, *npedxpucrnirnucKupe.iuzuomu nieneiniR a nauiume 3e.Hu,* Arrrwma KyjiTypa B EbJtrapHB, ßb.irapcKa HcropmecKa ÖHÖJiHoTeKa 3, 4, 4, 4,
ToilaJlOB C. 1994, *OdpucKomo ifapcmeo om K]JWl iia V do cpedama na I V 6. np. H. ea. I Jpuiiocu Kb.M npoywaane MoiiemoceHenemo u ucmopimma* .iiy.
TonajlOB C., 1996, *llpunoc Kb.it npoynaatie mempadpaxHume na Tacoc om* li *nepuod om vone-mocenene, nodpaMcanuRma lilt li cebpiauume c mnx dpyzu iLuwnamuenu .wonemu om 3e.rnume na TpaKee II-I. np. H. ea.*

<t>oji A. 1986, *TpaKuiich "Him oprfnnnxi.</t>*
<1>o:i A 1990, *IIo:iumuh"au h"y:imypa e dpeetia TpaKun.*
<t>Oi A 1991, *TpaJ.uiicKun) luonuc,* KHHra ntpBa 3arpen.
Mai 1, 1950, *Ainos, istoria și moneda sa 474-341 î.Hr.*

ZONE SACRE - ZONE PUBLICE ÎN GHETO-DACES

George Trohani (București - România)

Cuvinte cheie: Ghetto-Daces, alte obiecte decorate, construcții de cult, zone sacre, zone publice.

Numeroase articole și studii publicate în ultimele decenii prezintă diverse probleme privind aspecte legate de practicile cultice în lumea tracilor și țigano-dacilor. Și un număr nu nesemnificativ de discuții ridică problema atribuirii unei părți din construcții ca centre de cult - temple. Astfel, construcții cu absidă sau care conțin vetre, uneori decorate, alte construcții de formă circulară sau dreptunghiulară, dar în acest ultim caz având în interiorul lor suporturi de coloane - tamburi - sunt prezentate de majoritatea specialiștilor ca fiind temple [96].

Problema este mult mai complicată, deoarece nu doar structura geometrică a unei clădiri îi determină implicit rolul social. Știm că există clădiri circulare sau în formă de absidă, care au apărut încă de la sfârșitul perioadei neolitice și care au fost folosite ca adăposturi pentru animale [97].

Prin urmare, atunci când se atribuie un anumit rol unei clădiri, trebuie să se țină cont, pe lângă formă și dimensiuni, de compoziția spațiului interior, de inventar, dar și de amplasarea topografică în cadrul stabilimentului [98].

Acum un sfert de secol (1980), Tadeusz Makiewicz și A. Prinke [99]au propus posibilități teoretice pentru identificarea locurilor sacre. Folosind criteriul repetiției și al situației excepționale, așa cum a făcut și Carstens Colpe [100]în 1970, au stabilit pentru **10** situri, din lusacian până în secolele IX-XI d.Hr., posibilitatea atribuirii unor zone sacre. Noi înșine, împreună cu regretatul nostru coleg Nicolas Conovici, am propus - acum 20 de ani - câteva ipoteze în această direcție.[101 102].

Pe baza acestor idei, dar și ca o continuare a cercetărilor anterioare, sperăm să putem demonstra existența unor edificii de cult, precum și a anumitor zone sacre în așezările geto-dacice.

În ceea ce privește amplasarea zonei sacre în cadrul unei așezări, se pot observa două situații: 1) amplasarea sa într-o zonă aproximativ centrală; 2) amplasarea sa la marginea așezării.

În cazul așezărilor mai intens excavate, s-a putut observa că în anumite zone existau:

---

96 A voir entre autres : H. Daicoviciu, ***Dacia de la Burehista la cucerirea romană.*** Cluj, 1972, p. 161-162, 214; M. Cicikova, *)/{epnwe:inuKu wiuuuctnu'tecKou* ***onoxu*** R *c/JpaKiiu* (Jertvelniki ellinisticeskoi epohi v Frakii), Studia Thracica 1, 1975. p. 180-194; T. Makiewicz, ***Ornamented altars and "flrehirds "from the Iron Age in Europa,*** A.A. 24, 1976. p. 1 03-183; T. Makiewicz. ***Concerning the origins of Thracian and Dacian altars and ritualistic freheds.*** A.A. 25, 1977, p. 179-187 ; I. Glodariu. ***l origine de la conception architectonique des sanctuaires daces circulaires.*** Thraco-Dacica 1, 1976. p. 249-258; I. Glodariu. ***Arhitectura dacilor,*** Cluj-Napoca, 1983; D. Antonescu, ***Introducere în arhitectura dacilor.*** Bucarest, 1984; G. Trohani, ***Influences hellénistiques dans la décoration des âtres géto-daces,*** Ancient Macedonia IV, 1986, p. 661-666; V. Sirbu, ***Oameni și zei în lumea geto- dacilorlMan and Gods in the Geto-Dacian World.*** Brașov, 2006.

97 KM. W. de Vries, ***La maison ahside en Italie et les relations halcaniques.*** Pulpudeva III, Sofia, 1989, p. 318.

98 G. Trohani, ***Centres de production - centre socio-spirituels in the world géto-dace de la Plaine du Danube.*** Acta Centri Historiae "Terra Antique Balcanica"'. Veliko Timovo. 1986, L p. 83-86.

99 T. Makiewicz, A. Prinke, ***Posibilități teoretice de identificare a unui loc sacru,*** în Przeglad Archeologicznz, 10028, 1980, pp. 57-90 .

C. Colpe, Posibilități teoretice pentru identificarea sanctuarelor și interpretarea sacrificiului în epocile preistorice și preistorice. în Sanctuare preistorice și situri de sacrificiu din Europa Centrală și de Nord, Göttingen, vol. 74, 1970, pp. 18-39.

101 N. Conovici. G. Trohani, ***Sanctuare și zone sacre la gelo-daci,*** Revista de Istoric 2. 1988. p. 205-214.

102 G. Trohani. ***Săpăturile arheologice efectuate la Chirnogi, jud. Ilfov, în anii*** *1971-1972,* CcrcctArh. MNIR I, 1975, p. 127-141.

construcția/casa de cult (templul), construcții atelier care conțineau cuptoare de olărit sau pentru prepararea metalelor, gropi sau construcții cu inventar separat - vase depuse ritualic, oase de animale sacrificate, înmormântări rituale.

Astfel, în Chirnogi (6 km NV de Oltenița, dep. Călărași), spre capătul estic al așezării geto-dacice din punctul „Rudăiie ”, am descoperit:

a) din prima jumătate a secolului al XI-lea î.Hr. - Locuința nr. 20, al cărei vatră a fost distrusă și răsturnată în mod deliberat; Locuința nr. 13, în interiorul căreia se afla scheletul unui copil; Groapa nr. 20, cu oase de animale.

b) din a doua jumătate a secolului al II-lea î.Hr., Locuința nr. 14 suprapusă de Locuința nr. 12, din prima jumătate a secolului al I-lea î.Hr., de formă pentagonală și conținând două vetre, dintre care una mare și cu vaze (două amfore, un ulcior, un borcan etc.) de jur împrejur. Aceste două locuințe erau probabil destinate cultului.

c) din prima jumătate a secolului I î.Hr. Groapa nr. 11, probabil o locuință în mare parte distrusă, care conținea un cuptor; Groapa nr. 13, care conținea picioare de păsări înfășurate în plăci de bronz pe suportul unui suport cu fructe; Locuința-Atelier nr. 11, cu două cuptoare pentru topirea metalelor și un vatră; Groapa nr. 18, care conținea o cantitate foarte mare de oase de animale; și un cuptor în aer liber.

Situația este oarecum similară și la Popești [103](20 km vest de București), unde în zona centrală de sud-est a așezării se afla așa-numitul templu-palat, care era înconjurat de diverse clădiri care conțineau cuptoare și vetre, multe dintre acestea din urmă decorate. La Piscu Crăsani, pe Ialomița, în centrul Câmpiei Române, în zona centrală se afla un altar-vatră mare, decorat, o situație similară cu Brad [104](vechea Zargidava, pe Siret). Aici, în această ultimă așezare, în jurul unei piețe centrale, pavate cu pietre de pârâu și care a funcționat o perioadă mai lungă de timp, existau construcții civile și de cult de importanță primordială: un „palat ” cu mai multe încăperi, dintre care una cu absidă (din ultima fază de locuire), un sanctuar cu trei faze evolutive, un cuptor de pâine, intrarea în acropolă care avea legătură directă cu piața centrală, precum și câteva construcții mai bogate. În Vlădicesca, locuința cu vatră decorată se afla, de asemenea, în zona centrală a așezării [105].

În schimb, în Călelu Nou [106](azi la capătul estic al Bucureștiului), în partea de nord a așezării, izolată de celelalte complexe, exista o colibă îngropată cu vatră exterioară, o locuință ce fusese folosită ca atelier pentru un fierar la primul nivel de locuințe, iar la al doilea nivel de locuințe mai multe vetre în aer liber, dintre care una, singura dreptunghiulară, avea marginile decorate cu linii incizate ce formau o ramă, precum și un cuptor de olar.

Am dori să reexaminăm situația de la Sannizegetusa, capitala Daciei, unde terasa a VIII-a, cu ateliere, se află în chiar vecinătatea teraselor a IX-a-XI-a, cele cu temple. La Pecica [107](antica Ziridava, la extremitatea vestică a României) posibilul sanctuar rotund, mai vechi, și locuința-templu cu absidă sunt situate lângă o locuință-atelier. În mod similar, la Ocnița [108](Buridava, pe Olt) și Bâtca Doamnei [109](în Moldova, mai la nord de Brad) locuințele-atelier sunt situate nu departe de locuințe sau complexe cu rol ritualic.

Din observațiile efectuate s-a putut observa că în unele cazuri cuptoarele și clădirile

---

103 R. Vulpe, ***Așezări getice din Muntenia.*** Bucarcst. 1966.

104 V. Ursachi, ***Sanctuarul de la Zargidava.*** Magazin Istoric 3 (204), 1984. p. 60-61.

105 G. Trohani. ***Raport asupra săpăturilor arheologice efectuate în așezarea geto-dacică de la Vlădiceasca. jud. Ilfov, în anul 1973,*** CcrcctArh MNIR I, 1975. p. 158, fig. 2.

106 V. Leahu, ***Raport asupra săpăturilor arheologice efectuate în 1960 la Cățelu Nou.*** Cercetări Arheologice în București, 1963, p. 15-47; idem, ***Săpăturile arheologice de la Cățelu Nou,*** CAB II, 1965, p.55-67.

107 I.H. Crișan, ***Ziridava,*** Arad, 1978, p. 48, 106-108.

108 D. Bcrciu, ***Buridava dacică,*** Bucarcst, 1981.

109 N. Gostar, ***Cetăți dacice din Moldova,*** Bucarcst, 1969.

atelierelor erau amplasate la marginea așezărilor, fapt perfect explicabil din punct de vedere al igienei dar și al siguranței comunității. Însă adesea, tot la marginea așezărilor, și cu siguranță nu întâmplător, și întotdeauna în zona respectivă, existau complexe care aveau un anumit rol cultic. Putem vorbi astfel de o posibilă zonă sacră în cazul unei părți a așezărilor geto-dacice, o zonă în care se aflau construcțiile pentru cult, diverse complexe rituale, cuptoare și ateliere.

Și de aici credem că nu trebuie să neglijăm rolul jucat de oamenii care lucrau cu focul [110]- adică fierarii și olarii. Aceștia, ca maeștri ai focului, puteau realiza trecerea de la o stare la alta, puteau, prin urmare, schimba lumea. Prin producerea de unelte, folosite mai ales în agricultură, dar și vase ceramice în care se păstrau sau se preparau REZULTATELE agriculturii, obiecte care jucau un rol magic în cultul fertilității și fecundității. Și vasele produse de aceiași fierari îl însoțeau pe eroul decedat până la mormânt. În acest sens, cel care producea astfel de obiecte devenea una dintre persoanele importante din comunitate. Iar locul unde lucra, atelierul său, devenea un loc sacru care nu trebuia să fie departe de casa de adunare sau de locul unde se aduceau ofrande, de construcția destinată cultului comunității.

Prin această prezentare sumară de idei sperăm să atragem atenția asupra necesității unei cercetări cuprinzătoare a unităților și a studierii, chiar și cu o atenție sporită, a zonelor marginale care pot ascunde încă multe surprize.

110. M. Eliade, ***Forgerons el alchiiiiistes,*** Paris, 1956.

SANCTUARUL DE DANCE AL LUI BRAD

Vasile Ursachi (Roman - România)

Cuvinte cheie : geto-daci, clădiri de cult, inventar, zone sacre, zone publice.

Printre clădirile cu totul deosebite descoperite în cetatea dacică de la Brad, putem menționa și sanctuarul rotund din lemn, situat la o adâncime de 1,55 m, în c. 1-7 din secțiunile **5-7 (Fig. 1).** Totodată, în categoria structurilor de cult descoperite la Brad se încadrează clădirea absidală de mari dimensiuni, așa-numitul palat, și locuința în plan deschis cu mai mulți stâlpi de lemn, formând o structură dreptunghiulară deosebită, pe care am menționat-o deja cu altă ocazie, precum și un număr considerabil de gropi cu evident caracter religios.

În acest discurs vom evidenția doar sanctuarul descoperit în partea SV a acropolei, cel care din punct de vedere al construcției ne-a relevat mai multe faze. Prima fază sc prezintă sub ton o platformă dreptunghiulară din pământ galben bine bătătorit și ars la roșu, având o margine lungă de 14 m și cealaltă mai scurtă de 8 m, a cărei orientare era SSE-VNV. Pe marginea mai scurtă, cea de nord-vest, la aceeași margine, au fost descoperite 12 gropi ale stâlpilor (1-12), de ton rotund, foarte puțin înfipte în masa de lut, dispuse în linie, marcând limitele unei clădiri. Dispunerea lor impune concluzia conform căreia numărul acestor gropi a fost mai mare, dar construcțiile ulterioare au cauzat dispariția lor. Este cert că funcția lor a fost aceea de a închide un spațiu pe o anumită margine **(Fig.** 2).

Pe latura SV un alt rând de gropi, în număr de 19 (18-36) de data aceasta mult mai adânc în grămada de lut, prin străpungerea acesteia, avea tona rotundă ale cărei dimensiuni variau în jurul a **0,15-0,30** m în diametru și adâncimea de 0,20-0,70 m. Acest rând de gropi era situat la aproximativ **0,75** m în interiorul platformei de lut.

Paralel cu rândul de gropi situate pe latura de nord-vest, la nivelul ultimei gropi de pe latura SV, au fost descoperite alte 5 gropi (13-17), dispuse în rând la prelungirea cărora, pe o distanță de aproximativ 2,5 m, se afla o grindă de lemn carbonizată, urmată lateral de alte trei gropi (47-49) nu foarte adânci, dispuse, de asemenea, în rând ca o continuare a zidului care ar fi trebuit să existe, marcat de cele două rânduri de gropi (13-17; 47-49) și grinda carbonizată ce împărțea platforma de lut în două. În apropierea rândurilor de gropi 47-49, au fost descoperite încă două gropi, nu foarte adânci (50, 51). Numărul gropilor de pe latura SV ar putea fi mai mare, dar datorită faptului că nu am îndepărtat zona de lut amestecat cu pietriș ce constituie sanctuarul rotund, deci a treia fază, acestea nu au putut fi găsite.

Este foarte ușor de observat că rândul de gropi de pe partea SV și al treilea rând al NV formează un unghi drept. Este dificil de precizat care a fost semnificația acestor gropi, respectiv a stâlpilor care au fost înfipți în ele, în interiorul clădirii, dar nu putem exclude, așa cum am arătat deja, posibila compartimentare a interiorului. În orice caz, nu a existat nicio legătură cu rezistența construcției, mai ales că acestea se aflau doar pe două laturi ale acesteia. Indiferent de rolul lor pe rândul SV, rândul de gropi al interiorului, respectiv 13-17 și 47-49, constituiau un zid care împărțea construcția în două părți inegale. Partea spre capătul N al grinzii carbonizate și groapa nr. 49 au fost deranjate de construcția unei celule, orientată SSV-NNE, care a străpuns platforma de lut, având o axă lungă de 3,5 m și o axă scurtă de 1 m, la o adâncime de 0,15 **m** , în interiorul căreia s-a găsit multă cenușă și cărbune. Nu suntem în măsură să atribuim un rol sau o semnificație acestei construcții. În orice caz, probabil a afectat zidul existent sau intrarea în a doua cameră a clădirii.

În afară de gropile care aveau un ordin de mărime în interiorul construcției, pe latura SE mai există 9 gropi (37-49), care pot fi legate de o anexă a clădirii, probabil o intrare reamenajată, în timp

ce pe latura NE exista o groapă mai lată (46), care poate fi legată de rezistența construcției, întrucât în acest punct putem observa și o reducere a grosimii zidului, marcată de felia de fundație.

Pe o distanță de aproximativ 9,5 m, pe latura de NE a clădirii, avem o felie de fundație a unui zid sau despărțitor, umplută cu lut provenit din pereți, care scade treptat în lățime, începând spre SE. Dimensiunile sale sunt de aproximativ 0,70 m și 0,38 m în lățime și aproximativ 0,50 și 0,30 m în grosime. Este curios însă că această felie de fundație se află doar pe una dintre laturi și există doar pe o singură parte.

Cronologic, toate aceste construcții sunt contemporane, constituind prima fază de construire și utilizare a acestei clădiri. Tot acestei faze aparține și fața exterioară a unei părți din lutul care constituia platforma încăperii, întrucât s-a putut identifica urmele degetelor care au întins lutul radial. Existența a 3-4 suprafețe suprapuse arată repetarea acestei operațiuni de mai multe ori. Pe unele porțiuni ale suprafeței platformei de lut s-a descoperit o cantitate mare de cenușă fină și grinzi carbonizate, remarcându-se un băț de lemn foarte drept, a cărui lungime depășea 1 m.

A doua fază de construcție și utilizare a acestei zone este reprezentată de clădirea absidală, care folosește doar o parte din platforma de lut. Absida are punctul maxim de curbură la mijlocul laturii de nord-vest, unde dispar unele gropi ale rândului care o delimitează, vârfurile acesteia sprijinindu-se pe ultimul stâlp al rândului de pe latura SV și capătul feliei de fundație a NV (Fig. 3).

Construcția absidei a fost probabil realizată doar din lemn, conform urmelor lăsate în grămada de lut, o celulă de 4-5 cm cu o lățime de aproximativ 15 cm. Cel mai curios lucru este că această construcție se afla în interiorul celeilalte, mai vechi, cu pereți din crengi legate cu pământ. Urmele peretelui absidei, din lemn, au rămas până la suprafața lutului, ceea ce înseamnă că acesta din urmă a ars odată cu construcția, sub resturile acesteia din urmă, focul continuând fără oxigen, ceea ce a dat naștere lemnului carbonizat. Pe latura de sud-vest, în grămada de lut cu pietriș care a servit drept platformă pentru sanctuarul rotund, observăm aceeași secțiune, pe o suprafață de aproximativ 6,5 m, în continuarea curburii absidale, ce poate fi legată de peretele de lemn ars care a provocat o coborâre a pământului în această zonă, ulterior nivelată. Deplasarea acesteia spre sud-vest pune problema deformării construcției absidei, care ar avea în aceste condiții laturile lungi asimetrice, latura de SE fiind mai lungă decât cea absidă. Ar fi probabil o anexă, a cărei formă este destul de curioasă, în partea de sud-vest și mai ales spre sud, unde argila arsă înroșită și un număr de 9 gropi de stâlpi (19), aparținând fazei absidei, justifică presupunerea noastră.

La colțul SE al clădirii se afla o anexă, de formă dreptunghiulară de aproximativ 4,5 x 4 m, care probabil constituia intrarea. Conform urmelor, unui strat destul de gros de cenușă fină (5-7 cm) și gropilor stâlpilor (37-43), se poate afirma că aceasta era realizată doar din lemn, fiind acoperită cu stuf sau lemn. Aceasta a fost utilizată în cele două faze ale construcției și probabil chiar în perioada sanctuarului rotund, fără a avea, evident, aceeași formă. Este de menționat că cele două faze de construcție ale clădirii constituie o etapă de utilizare, probabil din motive religioase, anterioară sanctuarului rotund și, de asemenea, că această zonă nu era altceva decât perimetrul sacru al acestei așezări. În favoarea acestei ipoteze vor veni și alte elemente care au fost semnalate anterior, după cum urmează: a) locul este situat în vecinătatea unei piețe centrale, pavate cu piatră de râu, observată în secțiunile VIII, IX, XXIH și XXIV; b) pe întreaga suprafață din sec. VIII până în sec. 21 din S 1/1993-1994, pe o distanță de aproximativ 28 m lungime și aproximativ 6-7 m lățime, în ultimele două niveluri dacice, respectiv secolul I î.Hr. și secolul II d.Hr., nu exista nicio altă locuință sau complex [111]. Este adevărat că ne aflăm în fața unei anumite organizări interne a așezării, cel puțin pe acropolă. Acest loc era delimitat de o altă construcție de mari dimensiuni cu mai multe încăperi, dintre care una cu absidă descoperită în S VX, spre est [112], intrarea în acropolă în nord [113]și

111 Ursachi, V., ***Zargidava. Cetatea dacică de la Brad,*** București, 1995, p. 12, fig. 2.

112ı Idem. ***Cercetări arheologice efectuate de Muzeul de Istorie din Roman.*** Carpica I, 1968, p. 171-184.

113' Idem, ***Zargidava.*** p. 99-1 11.

această zonă sacră în vest. Sub resturile de nămol, amestecate cu acestea, a fost descoperită o cantitate mare de cioburi și alte obiecte, pe care le vom prezenta astfel:

- ceramică lucrată manual în pastă fină glazurată la exterior, au fost descoperite 82 de fragmente din 3 jane, o ceașcă cu decor în relief la interior și o fructerie gri; 2 fructerii, un jair și o farfurie mică, negre, glazurate; 2 fructerii și 2 jane roșiatice;
- ceramică grosieră, poroasă, cu diferite ingrediente, 250 de fragmente din - 24 de borcane, 4 caserole, un fragment ceramic cu decor în relief, probabil dintr-o vatră portabilă; fragmente de crustă de vatră. Decorul este realizat prin următoarele motive: nasturi rotunzi simpli sau cu 3-4 alveole; nasturi combinați cu dungă alveolară; jgheaburi, dungă alveolară;
- ceramică lucrată la roată reprezentată prin 50 de fragmente din 5 fructeere, 5 ulcioare, un kantharos și o strecurătoare în pastă fină cenușie, o cana, un kantharos și o fructeere dacică pictată, o fructeere, un urcior și o amforă roșie de import.

Pe aceeași suprafață au fost descoperite și oase de animale, unele arse, cărbune, cenușă, 5 fragmente de picioare plate cu urme de arsuri, o fasaiolă decorată și un obiect ceramic cu început de gaură.

Clădiri absidale au fost descoperite în mai multe așezări dacice. Chiar și în așezarea de la Brad, tot pe acropole, în timpul mai multor campanii de săpături a fost găsită o locuință absidală, cu mai multe încăperi, fiecare dintre ele având o vatră la mijloc [114].

În Popești, o clădire mare (11/7,5 m) avea o absidă în partea NNV și vetre ornamentale în interior [115].

În Piatra-Roçie a existat o clădire cu absidă, care nu este altceva decât o simplă locuință, fără funcție religioasă [116]. În mod similar, în Pecica-Arad, lângă sanctuarul rotund, a existat o clădire cu absidă, orientată NV-SSE, cu vatră în interior și pereți ornamentați. Tot în interiorul acesteia a fost găsit un fragment de vatră portabilă [117].

Incinta absidă din mijlocul sanctuarului calendaristic de la Sannizegetusa poate fi, de asemenea, menționată, dar numai ca o analogie cu privire la această formă utilizată în sanctuarele din zona sacră [118].

În București - Lacul Tei și Cetăleni [119]- alte două clădiri de tip absid completează tabloul privind existența anumitor clădiri cu funcții religioase sau cu elemente cu totul deosebite, ce puteau fi folosite pentru activități legate de cult.

În orice caz, elementele comune, precum orientarea spre NNV a absidelor, existența vetrelor ornamentate, pereții de asemenea ornamentați, resturile vetrelor mobile, precum și poziționarea în interiorul așezămintelor, ne dau posibilitatea să admitem că acestea ar fi adevăratele sanctuare. Ținând cont de situația de la Brad, aceste sanctuare ar putea constitui o etapă mai veche în construcțiile religioase, care au precedat sanctuarele rotunde cu stâlpi de lemn. Prin același raționament, existența anumitor sanctuare dreptunghiulare cu tamburi de lemn ar putea constitui și ea o etapă intermediară celor două tipuri de sanctuare sau chiar o fază anterioară acestora. Datarea precisă constituie elementul esențial pentru rezolvarea problemei evoluției lor constructive. Dacă dispunerea pe rânduri a grupului de stâlpi al clădirii absidale din Brad poate fi legată de sanctuarele

---

114 ***!hidem.*** p. 51-53. fig. 18.

115' Vulpe, R. ***Așezări dacice din Muntenia.*** București, 1966, p. 32-33; MCA VI, 1957, p. 308-309; MCA VIL 1960. p. 327-328.

116 Daicoviciu, C., ***Cetatea dacică de la Piatra Roșie,*** București, 1954, p. 50-55, fig. 17-20.

117 Crișan, H. I., ***Ziridava.*** Arad, 1978, p. 106-108; Idem, Acta 3, 1966, p. 92.

118 Daicoviciu, C. ***el alii,*** SCIV 3, 1952, p. 283-287; Daicoviciu, H., ***Dacia de la Burehista la cucerirea romană,*** Cluj, 1972, p. 235-262.

119 Rosetti, V.D., ***Câteva așezări și locuințe preistorice din preajma Bucureștilor,*** București, 1932, p. 12, fig. 23; Vulpe, R., ***op. cit,*** p. 33.

dreptunghiulare din lemn, precum cel de la Barboçi [120], atunci putem presupune că acestea reprezintă prima etapă în evoluția sanctuarelor dacice din așezările de tip dava.

Ultima construcție cultică din această zonă, care desemnează a treia fază a sanctuarului, este reprezentată de sanctuarul rotund, care este construit pe o platformă de lut, rămasă dintr-o construcție anterioară, distrusă de incendiu, nivelată de constructorii noii construcții și retușată în locurile unde argila dispăruse, pentru a obține o formă rotundă, folosind un strat de lut galben și pietriș, sau pământ negru cenușiu pentru nivelare, bine compactat, prin formarea platformei. Aceasta, acoperită aproape pe întreaga sa suprafață cu o crustă calcaroasă albă, era înconjurată de un rând de stâlpi (coloane) de lemn ale căror gropi erau cu aproximativ 10-15 cm mai jos. Această diferență era dată de nivelul pasajului și de grosimea stratului de lut (Fig. 4).

Stâlpii rotunzi de lemn erau amplasați la distanțe inegale, afundându-se cu aproximativ 0,65 - 0,70 m sub nivelul de traversare. Gropile, ușor de urmărit, datorită umpluturii lor cu pământ cenușiu și resturi de lemn putred sau ars de pe stâlpi, aveau o formă cilindrică cu un diametru variabil între 0,25-0,40 m. Unele, precum groapa nr. 29, aveau fundul lărgit, în formă de clopot.

Puținele gropi mari, nr. 16, 23, 31, 33, sunt și mai excepționale, nu doar pentru că au piloni mai mari, ci probabil pentru că au fost schimbați de mai multe ori, de unde și lărgirea gropii. În orice caz, trebuie considerat că cel puțin la suprafața terenului pilonii aveau aceleași dimensiuni sau dimensiuni similare, așa cum se poate observa în marea majoritate a gropilor. Nu este exclus ca gropile unor piloni să fie mai late din cauza faptului că ar trebui impusă asigurarea unei distanțe aproximativ egale între ei, ceea ce a permis deplasarea lor mai ușoară.

Distanța dintre stâlpi este în general de aproximativ 0,75 - 1 m, dar nu trecem cu vederea situațiile în care este vorba de diferențe mai mari, cum ar fi cele dintre stâlpii nr. 4 și 5 (aproximativ 1,40 m), nr. 11 și 12 (aproximativ 1,25 m) sau nr. 26 și 27 (aproximativ 1,15 m). Nu cunoaștem valoarea constructivă sau semnificația acestor diferențe, dar suntem de părere că în construcțiile de aceste proporții acestea nu au fost foarte disonante, pentru a diminua valoarea clădirii sau chiar pentru a fi observate mai ușor. Întrucât în raportul preliminar al săpăturilor din anul 1982 diferențele pe care le-am semnalat au fost atribuite cercetărilor încă nefinalizate, acum toate datele sunt rezultatul cercetării exhaustive a zonei complexului respectiv. Astfel, aceste diferențe au existat în construcția sanctuarului.

Este de menționat faptul că mai multe dintre gropile stâlpilor nr. 7, 15, 28, 32 sunt situate la aproximativ **0,15** - 0,50 m spre interiorul clădirii, iar gropile nr. 10 și 36 la aproximativ **0,15** sau chiar 0,30 m spre exteriorul acesteia, la distanțe foarte mici de rândul de gropi ale sanctuarului. Totodată, trei gropi nr. 47, 48, 49, aparținând acestui nivel al clădirii, sunt dispuse mult spre interiorul acesteia, în zona de NE. Dacă pentru pozițiile gropilor nr. 28, 30 și 36 putem presupune o necesitate legată de existența anumitor gropi de hrană sau de cult în imediata apropiere, fie pentru că erau în uz la acea vreme, fie pentru că calitatea rafinată a umpluturii lor nu favoriza stabilitatea stâlpului, pentru stâlpii nr. 10 și 15 nu avem o explicație plauzibilă pentru retragerea lor în zona funcțională a sanctuarului sau spre exteriorul acestuia. Situația este aceeași pentru cele două gropi mai mari și cea mai mică nr. 47, 48, 49, din interiorul sanctuarului.

Conform poziției lor, gropile nr. 1-39, la fel ca cele șapte (nr. 40-46) despre care presupunem că au existat, fără a fi marcate pe planurile de săpătură ale secțiunii nr. I, excavate în anii 1963 și 1964, înscriu o groapă cu diametrul de 16 m. Cu excepția grămezii de noroi, a porțiunilor de pietriș cu argilă galbenă și pământ bine tasat care formează podeaua întregii clădiri, de formă rotundă, în interiorul gropii înscrise de gropile stâlpilor, nu a fost descoperită nicio altă construcție. În ceea ce privește cele trei gropi ale interiorului, nr. 47, 48, 49, în prezent nu există o explicație satisfăcătoare. Dimensiunile gropilor presupun existența unor stâlpi suficient de lați

120 Gostar, N„ ***Cetățile dacice din Moldova.*** București, 1969, p. 18-19.

pentru a susține acoperișul. Grosimea de aproximativ 0,65 - 0,70 m era suficientă. În ceea ce privește existența unui acoperiș, nu trebuie neglijată prezența unei cruste albe subțiri situate deasupra nămolului, care ar putea proveni din incinerarea echandolei sau a stufului, în combinație cu apa din infiltrații. Mai mult, deasupra nămolului s-a găsit o cantitate mare de cărbune și cenușă fină, care ar putea aparține unei construcții din lemn situate deasupra grămezi de nămol.

Pe întreaga suprafață a sanctuarului, cu o grosime de 1,30 - 1,50 m, au fost descoperite fragmente ceramice, provenind din 3 căni dacice, 20 de vase sac, dintre care trei mari, din categoria ceramicii lucrate manual în pastă grosieră, două boluri pentru fructe, un vas tip oală, o cană mare din pastă neagră lustruită și un bol pentru fructe roșiatic lustruit. Din categoria ceramicii lucrate la roată se aflǎ fragmente provenind din două boluri pentru fructe, patru căni, un vas cu corp bombat cu ridicarea trasă spre interior, un capac, două farfurii cenușii, un kantharos dacic pictat și un altul de import. Toate aceste tipuri de vase aparțin perioadei elasice a culturii dacice, asemănându-se cu cele descoperite în marea majoritate a așezărilor dacice din secolul I î.Hr. - secolul I d.Hr.

Grămada de nămol ars cu stratul de lut galben cu pietriș care făcea parte din construcția sanctuarului rotund a fost străpunsă, pe partea estică, de o perturbare de epoca modernă, pe o suprafață mai mare, concomitent cu gropile nr. 11 și 12, care aparțin tot nivelurilor superioare, distrugând mormintele medievale aflate în zonă. În rest, pe întreaga zonă menționată, nu a existat nicio construcție ulterioară distrugerii sanctuarului, cu excepția unui strat foarte gros de lut, situat la aproximativ 0,35 - 0,40 m deasupra stratului de nămol. Perturbările epocii medievale și cea a epocii moderne nu ne-au permis să observăm dacă întreaga zonă a fost nivelată de acest strat de lut, ceea ce ar fi presupus existența unui alt lăcaș de cult, ceea ce nu este deloc exclus. Menționăm, însă, descoperirea a două vetre situate în partea de vest a spațiului circumscris de stâlpi, cu o grosime de 1,25 m, ceea ce ar fi presupus o schimbare de destinație a acestei zone în ultimele faze de locuire de către daci.

În urma prezentării pe care tocmai am făcut-o, observăm că este vorba de o construcție specială, complet diferită de restul clădirilor descoperite până acum în acest amplu sit arheologic, de formă rotundă, înconjurată de stâlpi de lemn, care probabil susțineau un acoperiș și serveau drept birou pentru anumite ritualuri religioase ale populației dacă.[121] [122].

Clădiri similare au fost găsite și în zona culturii dacă, dar numărul lor este destul de mic. Dintre cele cinci sanctuare rotunde descoperite până acum în zone diferite, la care adăugăm și acesta, niciunul nu este identic între ele. Astfel, la Sannizegetusa, în zona sacră, au fost descoperite două sanctuare rotunde, diferite de cel de la Brad prin stâlpii de piatră așezați într-o anumită ordine, precum și prin alte elemente specifice [123]. Sanctuarul mare are un diametru de 30 m, deci mult mai mare, iar în interior are alte construcții din piatră și lemn și un acoperiș [124].

Mult mai apropiată este situația micului sanctuar rotund cu un diametru de 12,5 m, fără alte construcții în interior, ai cărui stâlpi de piatră erau așezați într-o anumită ordine [125]. Aceste două sanctuare erau legate de calendarul dacic și au primit denumirea de sanctuar calendaristic [126]datorită dispunerii stâlpilor și construcțiilor lor interioare.

---

121 Toute la bibliographie de Crișan, H. I., ***Ceramica daco-getică.*** București, 1969. p. 233-248.

122 Niciunul dintre sanctuarele rotunde studiate până în prezent nu a oferit cercetătorilor dovezi ale existenței urmelor acoperișului. Cu toate acestea, discuțiile continuă, având în vedere că urmele acestuia nu pot constitui depozite prea groase, deoarece este vorba de cenușă fină sau cărbune, care se găsesc în toate sanctuarele care au încetat să mai existe, în majoritatea cazurilor prin incendii. O încercare de reconstituire a acestora, prevăzute cu acoperișul, a fost realizată de arhitectul Dinu Antonescu, Arhitectura 2-3, 1977, p. 90-93; Idem, Arhitectura 3, 1978, p. 53-57; Idem. Thraco-Dacica 2. 1981, p. 209-212, fig. 1.

123Peste 8.

124 Daicoviciu, C., Gostar. N, Daicoviciu, H,, MCA VI, 1959. p. 336-337, fig. 6.

125 Daicoviciu, H., *op. cir.,* Buc., 1972, p. 261, fig. XXXII.

126 ***Ibidem,*** p. 235-260.

Tot în zona munților numiți Orăștie, în Fețele Albe, pe a treia terasă a Șeșului cu brânză, a fost descoperit un sanctuar rotund cu stâlpi de calcar, a cărui dispunere, în ciuda stării precare de conservare, nu a putut fi stabilită. Sanctuarul are un diametru de 0,80 m, deci foarte apropiat de cel de la Brad. În mijloc se află o aglomerare de pietre, iar în jumătatea sudică a zonei circumscrise o groapă adâncă umplută cu lut ars [127].

Ultimele două sanctuare rotunde descoperite în Pecica-Arad și Dolinean, raionul Hotin, regiunea Cernăuți, au cel mai mare număr de elemente comune cu descoperirea noastră.

Deși are doar **6-7** m în diametru, sanctuarul rotund de la Pecica-Arad seamănă cu cel de la Brad datorită platformei sale din lut bine bătut, înconjurat de stâlpi de lemn și faptului că se află în aceeași zonă în cadrul așezării, adică în partea NV a acropolei [128]. Comparativ cu situația de la Brad, în acest caz este vorba de o vatră înconjurată de pietre în centrul clădirii, stâlpii sunt susținuți de pietre și sunt aranjați într-o anumită ordine, șase rotunzi și unul pătrat, situație care nu a fost întâlnită la Brad. Ținând cont de faptul că în Pecica-Arad și în Brad au fost descoperite fragmente din vetre portabile, lipsa celor fixe în unele dintre sanctuare nu constituie un element care să demonstreze o diferență în funcția acestor clădiri.

În Dolinean a fost căutat un sanctuar rotund, cu o platformă din lut galben înconjurată de **36 de** stâlpi de lemn [129]. Aici au fost descoperite o groapă și un pavaj de piatră la mijloc, care înconjura sanctuarul și era acoperit de coronamentul clădirii. Diametrul acestui complex este de 14 m, iar unii dintre stâlpi sunt întăriți cu pietre. Prin urmare, dimensiunile, precum și sistemul de construcție, cu unele mici diferențe, sunt identice cu cele de la Brad.

Observăm, așadar, existența în diverse așezări dacice a anumitor clădiri a căror funcție de sanctuare poate fi presupusă, pe baza anumitor elemente caracteristice acestui tip de construcție, ceea ce le asemănă cu cele descoperite în centrul religios de la Sarmizegetusa. Diferențele dintre ele pot fi legate de diversificarea ritualurilor în diferite zone ale aceleiași culturi.

Utilizarea lemnului în locul pietrei s-a impus acolo unde acesta era principalul material de construcție. Mai mult, cercetările au arătat că înlocuirea pietrei cu lemn are loc nu numai în cazul clădirilor religioase, ci și în fortificații și în construcția de case [130]. Abundența sa în anumite zone, cum ar fi cele trei așezări cu sanctuare din lemn menționate mai sus, precum și prelucrarea sa, mult mai ușoară decât cea a pietrei, l-au impus înaintea altor materiale de construcție.

Dimensiunile acestor sanctuare variau în funcție de locul unde erau construite și probabil și de numărul celor care le foloseau, astfel încât nici dimensiunea, nici numărul stâlpilor nu reprezentau un element obligatoriu cu semnificații religioase, ci doar aranjamentul lor. Nu același lucru se poate spune despre sanctuarele rotunde din piatră de la Sarmizegetusa, unde, chiar dacă nu sunt identice, pot avea semnificații complet separate, impuse de ordinea strictă în aranjamentul stâlpilor, cu atât mai mult în cazul marelui sanctuar, legat de calendar [131].

În orice caz, având în vedere că acest tip de construcție este foarte rar întâlnit, comparativ cu sutele de locuințe descoperite până în prezent în zona culturii dacice, atribuirea lor unor practici religioase este impusă de natura elementelor constructive, ceea ce le apropie de ceea ce se numește sanctuar. Existența unor centre religioase mai ample nu exclude posibilitatea practicării unor ritualuri obișnuite, chiar zilnice, în fiecare așezare. Acestea se desfășurau în locuri speciale pe care le descoperim astăzi în mai multe așezări. Având în vedere dificultatea găsirii urmelor acestor

---

127 Daicoviciu, H., ***Un sanctuar circular dacic la Fețele Albe,*** Apulum IX, 1971. p. 257-262.

128 Crișan, H. I., *Sanctuarul dacic de la Pecica,* ActaMN, 1966, p. 92-95, fig. 1-2.

129 Smimova, I. G., *Sanctuarul de lângă satul Dolinean din regiunea Nistrului Mijlociu,* SCIVA 27, 3, 1976, p. 309-317, fig. 1,3.

130 Ursachi, V., MCA Tulcea, 1980, p. 178-181.

131 Daicoviciu, H., *II tempo calendrie dacico di Sarmizegetusa,* Dacia, NS. IV, 1960, p. 231-254; Idem, *Date noi privind sanctuarul calendarului dace,* Dacia, NS. IX, 1965, p. 283-287.

clădiri și conservarea lor în condițiile în care acțiunile ulterioare în zona construcției au șters principalele vestigii, numărul încă mic de astfel de sanctuare descoperite până în prezent este justificat și aproape imposibil, în opinia noastră, de surprins în așezările mai mari, unde urmele lor sunt și mai puțin consistente.

După prezentarea principalelor complexe rezidențiale ale celor două sectoare ale așezării dacice de la Brad, nu mai rămâne decât să subliniem, în special pentru acropolă, o anumită grijă pentru amenajarea clădirilor civile sau publice. Fără a avea datele necesare pentru restul acropolei, zona dominată de piața centrală, pavată cu piatră de râu, o adevărată agora, prezintă o tendință de sistematizare arhitecturală bazată pe includerea în cadrul acestui spațiu a unor clădiri cu caracter public precum casa mare cu absidă, sanctuarul rotund și cele două faze anterioare dintre care una cu absidă, intrarea deasupra feliei defensive a zonei deschise a așezării și probabil alte locuințe ale aristocrației locale, având drept de locuință în această zonă importantă a așezării, dintre care nu lipsea cel religios. Existența sanctuarului și a câtorva gropi cu caracter cult, probabil legate de acesta, constituiau o adevărată zonă sacră, unde se desfășurau probabil toate ceremoniile religioase ale zonei dens populate, care gravitau în jurul acestei mari așezări.

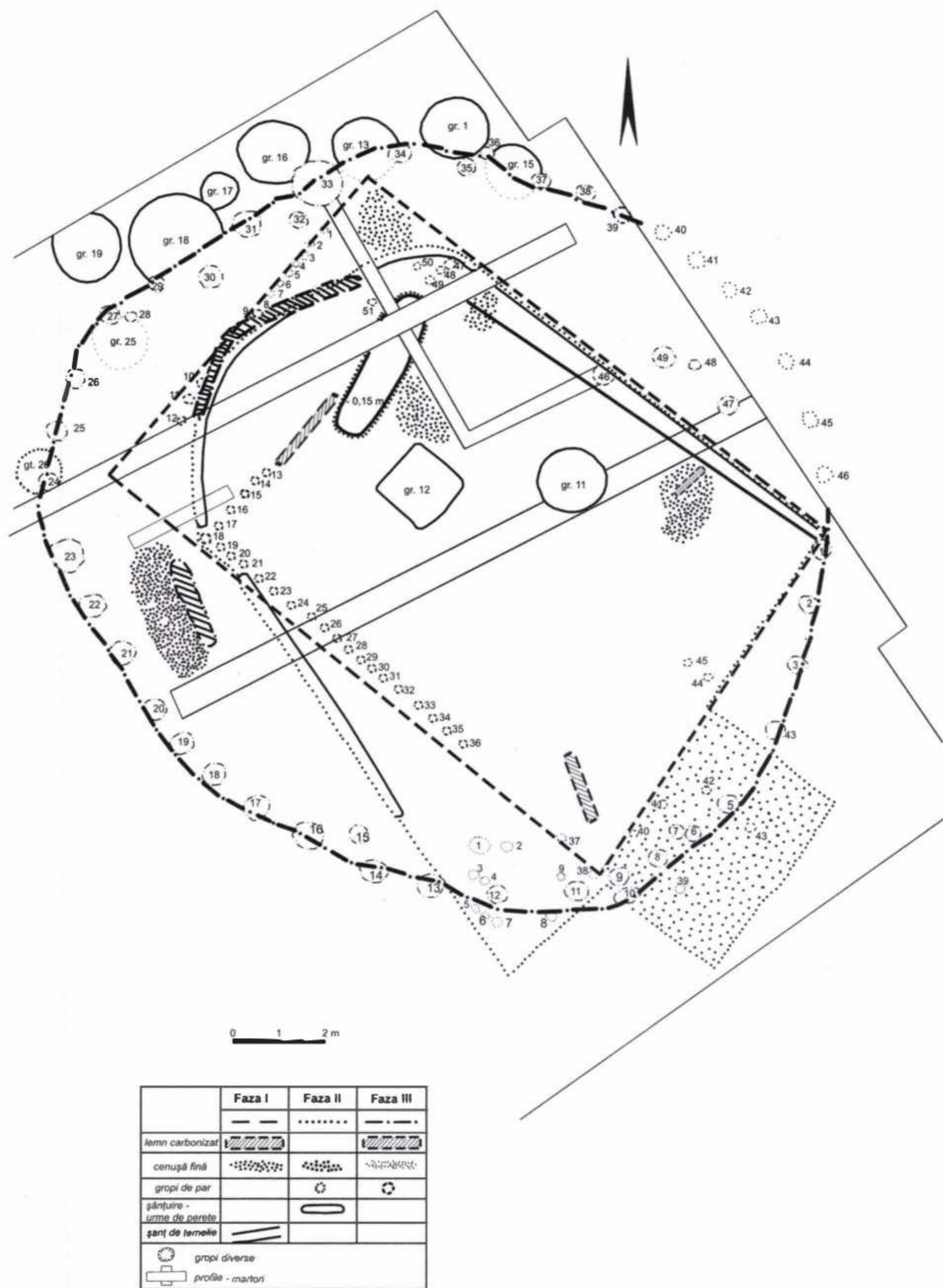
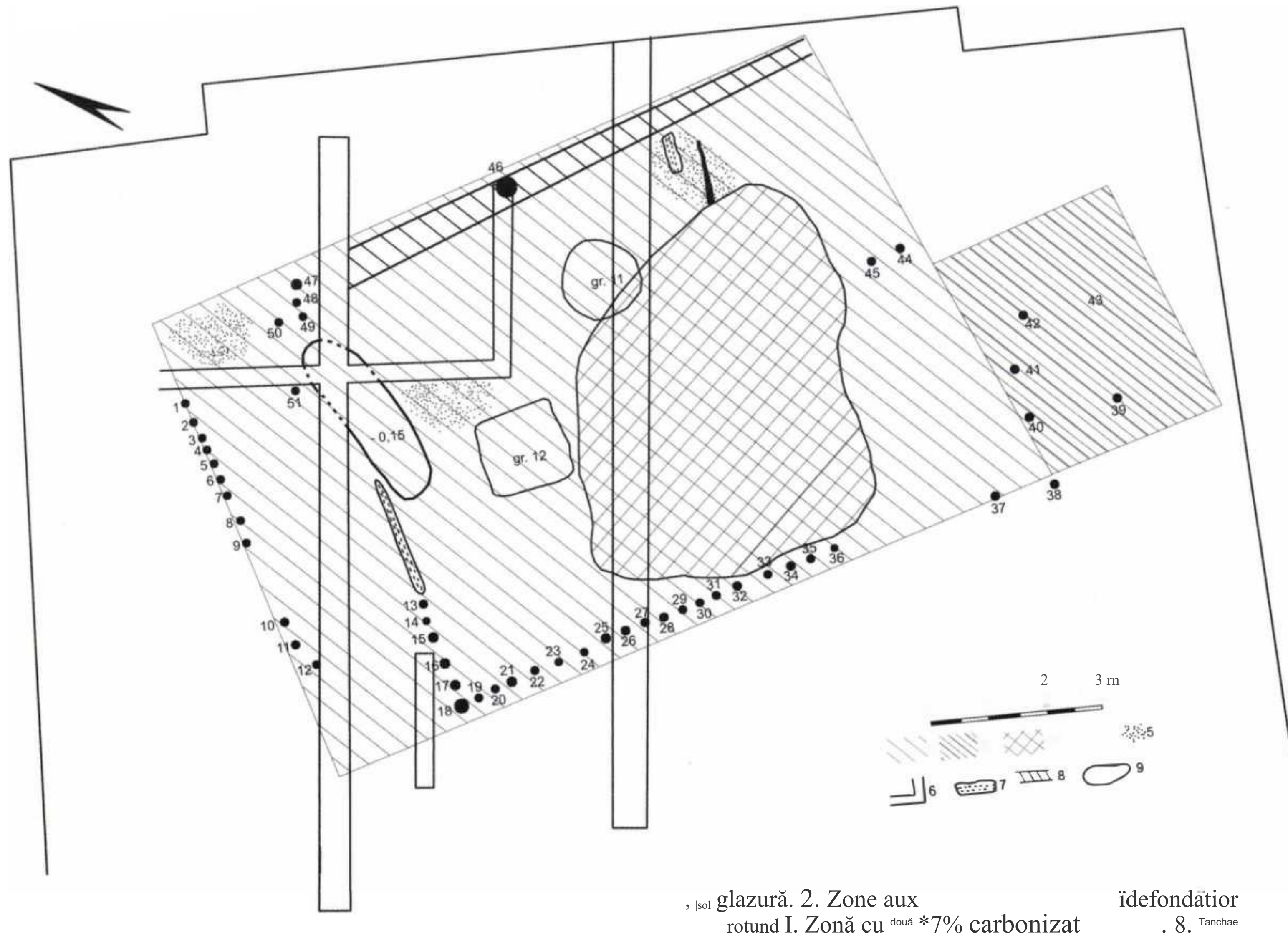
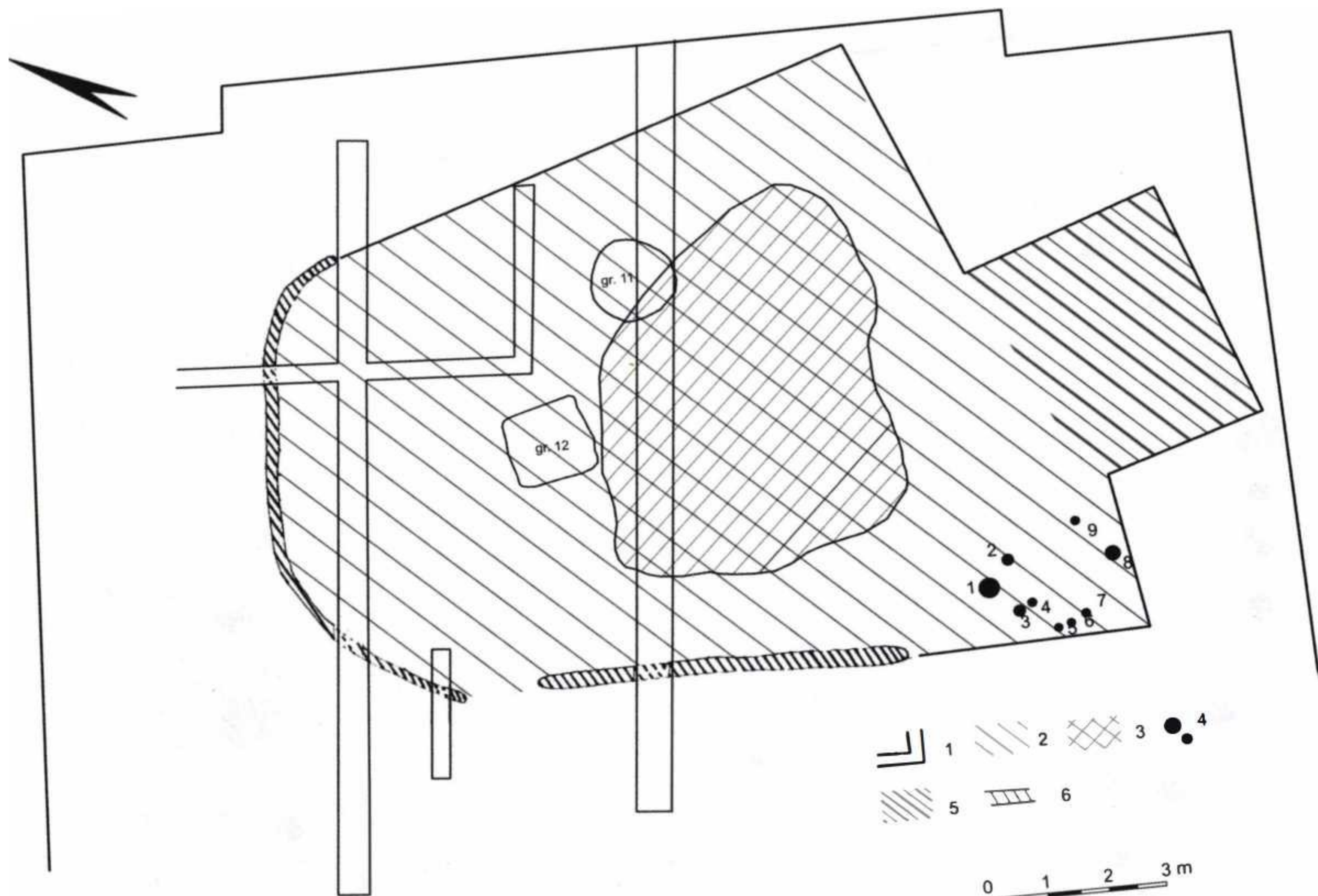

Fig. 1. Altarul lui Brad. Planul sanctuarului rotund.

, |sol glazură. 2. Zone aux ïdefondatior
rotund I. Zonă cu două *7% carbonizat . 8. Tanchae
■ e de Brad - Prima fază li s iè re'5 * Cenușă. 6. Tăieturi s® uveei - 2. ^Eroare de modem. 4. Groapă de urinat ·
vânturi.

Fig.

tv

• Zonă cu argilă

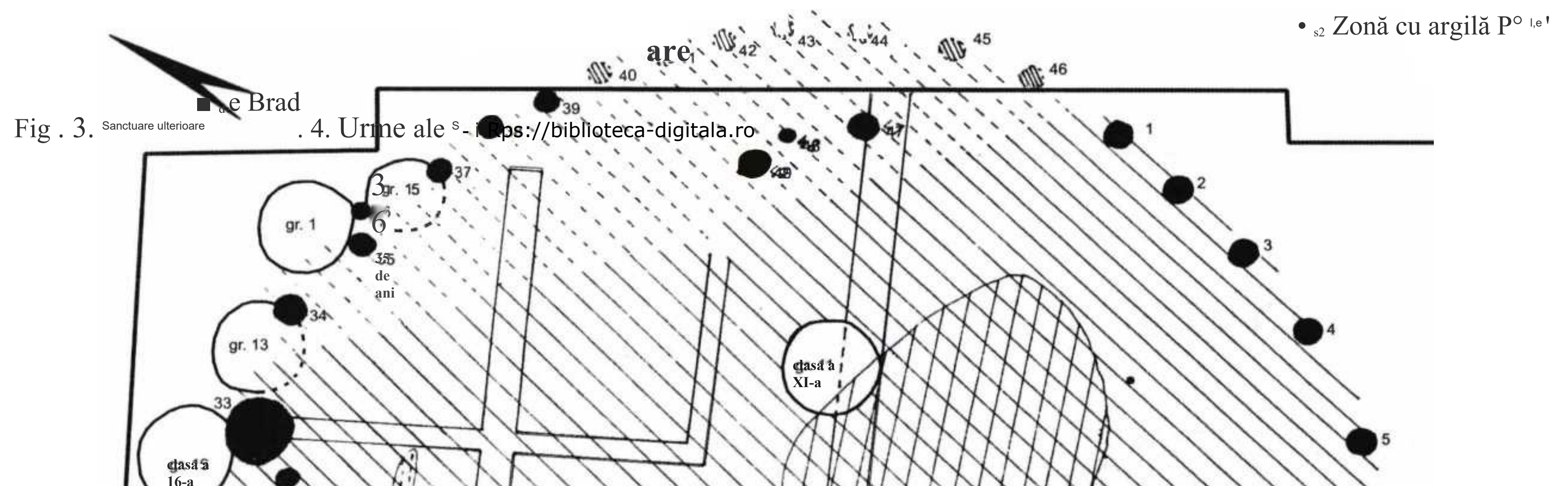

Fig. 3. Sanctuare ulterioare ... de Brad

Fig. 4. Urme ale ...

COMPLEXUL GROPILOR TRACE DIN RUSSĂ (SĂPĂTURI DIN 2006)

Varbin Varbanov, Deyan Dragoev (Russe - Bulgaria)

Cuvinte cheie : sanctuare trace, daci, inventar, ritualuri.

În 2005, în cursul săpăturilor arheologice de salvare de pe teritoriul castrului roman Sexaginta Prista, au fost înregistrate niveluri culturale datând din perioada elenistică până în timpurile moderne (Bopfianoe, .lJ:paroee, HeanoB 2006, p. 193-196). În 2006, a fost excavată suplimentar o suprafață de aproximativ 75 de metri pătrați, ceea ce a permis specificarea datării unora dintre aceste niveluri. Deasupra nivelului din perioada elenistică au fost găsite structuri din secolele II-III. Una dintre ele a fost identificată cu un templu al lui Apollo. Aceasta este parțial suprapusă de o altă clădire mare - *principia* Sexaginta Prista. Rămășițele principia *au* fost găsite acoperite de un strat gros din secolele IX-XX, care distruseseră nivelurile cronologice după secolul al V-lea. Au fost descoperite nouă gropi noi și un tunel din zidărie din a doua jumătate a secolului al XIX-lea **(Fig. 1**).

Cel mai vechi nivel conținea peste 30 de gropi cu materiale de la sfârșitul secolului al III-lea [î.Hr.] până în secolul I [d.Hr.] (Varbanov, Dragoev, în tipar). Cele 9 gropi tracice recent excavate și alte două structuri aparțin aceluiași nivel **(Fig.** 2). Acestea sunt trasate în adâncime cu dificultate, deoarece umplutura lor nu diferă prin culoare de solul înconjurător. Se vede clar doar partea cea mai de jos, săpată în partea de loess. Loessul se află la o adâncime de 4,10-4,30 m față de terenul modern (34,00-34,20 m deasupra nivelului mării). Gropile și structurile care au fost excavate în 2006 au o adâncime de 1,00 până la 2,00 m. Diametrul lor variază de la 0,90 la 2,30 m, dar cel mai adesea este de aproximativ 1,50 m. Forma seamănă de obicei cu un stup de albine, o emisferă sau un trunchi de con **(Fig. 3).** Gropile 31 și 33 sunt dreptunghiulare și au o secțiune transversală de formă trapezoidală (fig. 2). Unele dintre gropi sunt aproape în întregime distruse de săpături ulterioare (gropile 37 și 39). Restul sunt doar parțial excavate (de la o cincime până la jumătate), fie din cauza suprapunerii lor de structuri ulterioare, fie a distrugerii lor de către alte gropi.

Umplutura gropilor este similară cu cea înregistrată în timpul campaniei arheologice anterioare. Pe lângă pământ, cărbune și cenușă, aceasta conține și aproximativ 200 de bucăți de tencuială din lut, 100 de cioburi de *pithoi,* pietre, silex, oase, fusaloace, pietre de ascuțit, o piatră de moară, fragmente de bronz și aproximativ 2200 de cioburi de ceramică (1214 din vase lucrate manual și 987 din vase lucrate cu roata de olar). Concentrația descoperirilor variază: este mai mică în partea superioară a gropilor și mult mai mare de la bază până la o înălțime de aproximativ un metru. Judecând după fragmentele din același vas, atât în partea inferioară, cât și în partea superioară, fiecare dintre gropi pare să fi fost umplută la un moment dat. Majoritatea gropilor sunt sincrone. Descoperirea de ceramică omogenă, precum și a unor părți ale unui anumit vas în zone diferite, dovedește acest lucru. Probabil din gropile în ruine din pătratele I2 și I3 aparțin fibula descoperită în stratul de nivelare (din secolul al III-[lea] d.Hr.) **(Fig. 17 -** datând din prima jumătate a secolului I d.Hr., *vezi* Garbsch 1985, p. 565-566) și două monede: un denar-serratus de la Q. Antonius Balbus și o imitație a lui Alexandru cel Mare (imaginea 1 și 2, *vezi* Sydenham 1952, 742a).

Complexul ceramic este alcătuit din vase lucrate manual, precum și la roata olarului.

Ceramica lucrată manual este brută și fină. Prima grupă include *pithoi,* oale cu și fără bandă și decor incizat, căni de tipul așa-numit „ceașca dacică”, precum și vase cu gura larg deschisă. Culoarea lor variază de obicei în intervalul de la ocru la maro, mai rar roșu-cărămiziu. Vasele din grupă prezintă uneori urme de ardere secundară - cel mai adesea pe fundul oalelor și al cănilor „ceașca dacică”. Urmele de ardere de pe marginile cioburilor dovedesc că vasele au fost puse în foc după spargerea lor rituală.

Cealaltă parte a ceramicii lucrate manual are suprafața lustruită pe interior și exterior - 3/12 cioburi de boluri, farfurii pentru fructe și ulcioare. Aceste vase sunt de culoare maro și gri până la negru.

Ceramica realizată la roata rapidă include cioburi de fructe, boluri, ulcioare, oale, căni, amfore și *pithoi.* O mare parte a vaselor sunt de culoare gri, dar se întâlnesc și vase de culoare maro și roșu-cărămiziu. Au fost găsite cioburi de *pithos* cu decor incizat, liniar și ondulat. Există numeroase fragmente (449 de bucăți) de amfore, de culoare galbenă, ocru și roșu-cărămiziu. Unele dintre ele sunt lăcuite în galben la exterior. Două mânere ștanțate au fost găsite în structura 33. Cinci cioburi de căni megariene imitative au fost găsite în gropile 33b, 34, 35, 38 și structura 3 1. Acestea datează din a doua jumătate a secolului al II-lea - I î.Hr. (Vulpe, Gheorghiță 1976, p. 169). În groapa 32 și în structurile 31 și 33 a fost descoperită ceramică importată (fragmente mici de ceramică cu pereți subțiri, lăcuită în roșu, și un ciob de vas cu glazură neagră). De asemenea, merită remarcată prezența ceramicii fine, de culoare roșu-cărămiziu până la ocru, cu decor pictat în alb.

În 2006, a fost specificată datarea părții excavate a complexului arheologic. Ceramica, monedele și alte materiale din arheologie datează din perioada de la sfârșitul secolului al III-lea î.Hr. până în secolul I d.Hr., dar oferirea de materiale mai vechi era o practică obișnuită în siturile de acest tip (BnnueBa 2002, 115). Cioburi de ceramică lucrată la roată, de culoare gri și decorată cu dungi lustruite, au fost găsite în aproape toate arheologia. Întrucât acest tip de ceramică este caracteristic în mare parte secolelor I î.Hr. - I d.Hr. (BarannHCKH 2002, p. 24; KafiaKuneBa 2005, p. 96-97), *aceasta este datarea arheologiei arheologice.* Monedele de la începutul secolului I d.Hr. din arheologia centrală 3 și 30 și fibula din a doua jumătate a secolului I d.Hr. din arheologia 32 susțin datarea argumentată. Săpăturile viitoare în zonele adiacente de pe deal vor răspunde la întrebarea dacă au existat gropi mai vechi sau mai târzii.

Funcția cultică a complexului a fost deja dovedită în timpul primei campanii arheologice din 2005. Săpăturile din 2006 au adus dovezi suplimentare puternice în acest sens - vase intacte sau fragmentate, fără funcție utilitară. Partea unui vas cu fructe din structura 33 merită o atenție specială. Acesta conținea material organic neidentificat și un os și era așezat în sus, cu fundul direct pe pământul negru. Sub acesta au fost găsite mici cărbune și bucăți de lemn carbonizat. Vasele oferite sunt rămășițe ale unui ritual necunoscut nouă, în care focul și turnarea lichidelor au jucat un rol semnificativ.

Până în prezent, nu au fost găsite rămășițe de locuințe la presupusul nivel de mers tracic (la o adâncime de 1,10-1,40 m de la cota 0,00 pentru sit = 36,50 m deasupra nivelului mării). Cioburi de ceramică sincrone și alte materiale arheologice sunt rareori găsite în afara gropilor. Judecând după situri similare din România, este de așteptat descoperirea viitoare a unor locuințe sau a altor structuri de așezare (13 locuințe și 123 gropi în Bordușani; 38 locuințe și 201 gropi în Grădiștea) (Trohani 2006, p. 108; Sîrbu 1996, p. 1-14).

Complexul a încetat, cel mai probabil, să funcționeze în a doua treime a secolului I d.Hr., odată cu stabilirea romanilor pe deal.

Gropile și structurile sunt numerotate în funcție de secvența excavației lor.

Structura 31. Dimensiunea și forma sa nu sunt specificate în întregime. Partea excavată a structurii este situată în pătratele de lucru I1 și I'1 (Fig. 2). Este de plan dreptunghiular, cu orientare

nord-est/sud-vest. Partea inferioară 1 are o adâncime de 2,75 m față de marcajul 0,00 al sitului și dimensiuni de 1,20 pe 0,40 m. Structura (un șanț?) probabil lega groapa 32 de groapa centrală 3. Aceasta traversează groapa 32, dar este cu aproximativ 0,20 m mai puțin adâncă decât aceasta. Pereții șanțului nu sunt paraleli unul cu celălalt - șanțul se lărgește de jos în sus. Partea superioară a structurii a fost probabil distrusă în timpul construcției templului lui Apollo (materialele tracice se aflau la o adâncime de 1,40-1,50 m față de marcajul 0,00 al sitului). Pete de argilă arsă au fost înregistrate la o adâncime de 1,90-2,00 m. Umplutura nu diferă de pământul din jur. În partea superioară a structurii au fost găsite cioburi de pz'/hos (pz'/hoz?), ceramică, pietre, silex și oase.

Cioburile pz/hoz au fost în număr de 17 (Fig. 4.02). Concentrația lor a fost mai mare la o adâncime de 1,60-2,00 m. Doar la bază se găseau pietre (6 bucăți) și pietre de hoz (7 bucăți). Pietre mai mari se aflau la o adâncime de 1,70-1,90 m. În structură au fost găsite, de asemenea, douăsprezece bucăți de tencuială de lut de pe pereți și vetre și 9 bucăți de pământ ars. Acesta din urmă se afla la baza acesteia. Un fusai plat din lut și o bucată dintr-o cupă megariană imitativă au fost găsite la o adâncime de 1,90 m (Fig. 4.08, 10). Cioburi de ceramică peste tot în structură. Raportul dintre ceramica lucrată manual și cea lucrată la roată este de aproximativ 3: 1 . Există 136 de cioburi de ceramică lucrată manual, dintre care 77 sunt bucăți de boluri și vase Iruit cu suprafața rumenită pe ambele părți (Fig. 4.03). Acestea au o culoare de la ocru-brun la gri-negru. Unul dintre cioburi a fost, de asemenea, modelat ca un jeton, cu diametrul de 4,4 cm (Fig. 4.09). Celelalte 59 de cioburi sunt vase de culoare ocru cu suprafață rugoasă (Fig. 4.05, 07). Unele dintre ele poartă decorațiuni cu benzi. Există 23 de fragmente de amforă de culoare ocru cu suprafața exterioară galbenă. Cioburile de ceramică realizate cu ajutorul unei roți de olar rapide (24 de bucăți) au o culoare gri și aparțin în mare parte unor boluri și unei singure cernutoare (fig. 4.01 **,** 04, 06). Unul dintre ele este glazurat cu negru, iar altul - vopsit în alb.

Groapa 32. Groapa 32 este situată în zonele de lucru I'1 și I'2 (Fig. 2). Deși plasată printre pereții unor structuri ulterioare, este groapa cea mai amănunțit excavată până în prezent. Fundul său se află la o adâncime de 2,92 m de la marcajul 0,00 al sitului și are un diametru de 1,50 m. Groapa a fost găsită sigilată la nivelul podelei templului lui Apollo, la o adâncime de 1,05-1,10 **m** . Acel nivel, precum și pământul imediat de sub el, conțin mici cioburi de ceramică nereprezentativă din secolele II-III. Stratul inferior este sărac în descoperiri. În el se găsesc accidental mici fragmente de ceramică tracică. Concentrația descoperirilor crește la o adâncime de 1,60-1,70 m. Cu excepția ceramicii, încep să apară pietre, urme și multe oase. O grămadă de 3 pietre mari (până la 0,40 m) și aproximativ 10 pietre mai mici, 8 fragmente de piatră de moară și 2 dintr-o piatră de moară (Fig. 7.17) a fost înregistrată la o adâncime de 1,80-1,90 m. Umplutura gropii de la o adâncime de 1,60 m până la fund conținea numeroase cioburi de ceramică, 3 pietre mici, o liră de undă, 9 bucăți de tencuială de lut și 3 bucăți mici de material topit. Un ulcior cu gura spartă a fost găsit la o adâncime de 2,40 m, aproape în centrul gropii. Fusese așezat acolo în poziție dreaptă și acoperit cu o piatră plată (Fig. 8.01). În interiorul ulciorului se afla pământ negru și unsuros (rămășițe ale unei substanțe organice). Ulciorul este făcut din lut cenușiu și este decorat cu dungi verticale rumenite. Un nit de bronz și o aplicație de bronz ruptă fuseseră trase chiar sub ulcior (Fig. 8.10, 11). Fibula de bronz găsită chiar în fundul gropii (Fig. 8.12) este de mare importanță pentru datarea întregului complex al gropii. Aceasta aparține așa-numitului tip Langton-Down sau Riha 4.4.4 și datează din a doua jumătate a secolului I d.Hr. (Riha 1994, p. 88-89, taf. 14, 2113). Fibulele de acest tip se găsesc de obicei în provinciile romane Britannia și Gallia, precum și de-a lungul Rinului (Riha 1994, p. 87). Fibula din groapa 32 indică fie relații economice cu aceste ținuturi, fie prezența unor străini de acolo în așezare. Până în prezent, doar un singur exemplar al acestui tip este cunoscut din Bulgaria (găsit în Lom) (FeimeBa 2004, p. 79). La limita dintre groapa 32 și groapa 36 a fost găsită o fibulă fragmentară, așa-numită de tip tracic **(Fig.** 8.13 *vezi* LloMapancKH 2000, p. 209-21 O).

Totalul cioburilor de ceramică este de peste 900, iar raportul dintre ceramica lucrată manual și cea lucrată la roată este de aproximativ 1:1,5.

Există 388 de cioburi de ceramică lucrată manual, dintre care 317 au suprafață rugoasă în diferite culori (ocru, roșu-cărămiziu, maro, gri). Majoritatea cioburilor sunt de oale **(Fig.** 7. 01, 02, 04, 05, 16). Au fost identificate cel puțin 20 de vase diferite. Douăzeci și nouă de cioburi au decorațiuni în formă de bandă și mânere în formă de mugure sau limbă. Peste 50 de cioburi au decorațiuni incizate cu linii paralele drepte sau ondulate. Decorațiunile câtorva altele sunt combinate. Unele dintre cioburi sunt de vase aparținând așa-numitului tip „ceașca dacică", iar altele sunt de vase puțin adânci cu gură largă. Cincizeci și unu de fragmente sunt înnegrite de fum sau prezintă urme de ardere secundară. Șaptezeci și unu de cioburi sunt de vase lucrate manual sau cu ajutorul unei roți de olar lente **(Fig.** 7. 03, 06, 07). Au suprafață lustruită și sunt de culoare ocru, maro sau negru. Aceste cioburi sunt formate din boluri, ulcioare, oale și farfurii pentru fructe (peste 15 vase). Patru dintre ele sunt arse secundar, iar alte două (de culoare neagră) au, de asemenea, formă de jetoane **(Fig.** 8. 14).

Ceramica lucrată la roată este reprezentată de 534 de fragmente, dintre care 254 sunt de culoare gri. Acestea provin din boluri, fructeere, oale, ulcioare și vase de dimensiuni mici **(Fig** . 7.08, 12, 13, 14, 15). Aproximativ 10% din vasele din acest grup (în mare parte fructeerele) sunt decorate cu benzi lustruite **(Fig.** 8.04, 05, 06). Există o gaură perforată în piciorul unei fructeere **(Fig.** 8.09). Decorul lustruit al unuia dintre ulcioare merită, de asemenea, menționat: acesta împarte suprafața în câmpuri umplute cu modele de crengi sau copaci **(Fig** . 8.02). Acest decor seamănă foarte mult cu decorul unui vas ceramic zoomorf descoperit în timpul campaniei din 2005.

Există 32 de cioburi de vase lucrate la roată, de culoare roșu-cărămiziu, ocru și maro **(Fig. 7.** 09, 11 **și fig.** 8. 03). Două cioburi cu funduri sunt lăcuite în roșu. Alte 8 cioburi sunt de boluri cu decor pictat în alb peste suprafața exterioară lăcuită în maro. În câteva cazuri, linii roșii sunt pictate peste cele albe. Unele cioburi de perete sunt de culoare ocru, dar cu lăcuit galben la exterior.

Cioburile de amforă sunt în număr de 247. Acestea au o culoare de la galben/ocru la ocru/roșu-cărămiziu, cu o nuanță exterioară galbenă, precum și în nuanțe de roșu-cărămiziu **(Fig.** 7, 10, 18 **și fig.**
8. 07). Opt dintre pereții amforei au formă de jetoane **(Fig.** 8. 14). Un graffito cu două litere este inscripționat pe un altul **(Fig.** 8. 08). Peste 10 cioburi provin dintr-un pithos de culoare roșu-cărămiziu, cu o bogată decorațiune incizată **(Fig. 7.** 09).

Bogatul material osteologic este destul de interesant. Include maxilarele inferioare a peste 40 de porci.

Structura 33. Este situată în pătratele de lucru 1 2/ I 3 și II 2/ II 3 **(Fig.** 2). Structura este înregistrată de la un nivel de -1,35 m în jos. Baza sa se află la o adâncime de **2,50** m de la marcajul 0,00 al sitului. Planul structurii seamănă cu un trapez. Structura a apărut sub forma unor fâșii de pământ ars și cărbune imediat sub zidul sud-estic demontat al templului lui Apollo, la un nivel de -1,35/1,40 m. Structura are aproximativ 3,50 m lungime de la nord-est la sud-vest, lățimea sa variind de la 1,50 (la sud) la 1,00 m (la nord). Stratul superior al umpluturii sale avea o grosime de 0,05-0,15 m și conținea mici cioburi de ceramică (în mare parte lucrate manual) și câteva oase. Următorul strat, mai jos (aproximativ 0,20 m), a fost sărac în descoperiri. Nivelul de la -1,80 la -1,90 m a scos la iveală oase, ceramică, pietre și urme de piatră, dar în concentrație scăzută. În el s-au găsit un mâner de amforă cu ștampila MEN ...EYS, o parte dintr-un obiect de bronz și un ciob dintr-o cupă megariană imitativă **(Fig.** 9.05, 13). Fâșii neregulate de cenușă și cărbune mic au fost înregistrate la o adâncime de 1,90 m. Concentrația descoperirilor a crescut brusc de la acest nivel în jos. Lista descoperirilor include cioburi de ceramică (un perete pithos și o gură de amforă cu ștampilă ștersă printre ele), oase, pietre (36 de piese, una dintre ele cu o gaură perforată, vezi **Fig.**

9.14), urme de piatră (8 piese) și peste 50 de piese de tencuială din lut de diferite dimensiuni (din pereți, podele și o vatră).

O farfurie cu fructe fragmentată (aproximativ două treimi din ea) a fost găsită în profilul zonei excavate din careul de lucru 113. Aceasta fusese așezată în sus, cu fundul pe pământ negru plat, peste un os de animal. Golul vasului era plin de cărbune și lemn carbonizat. Cealaltă parte a farfuriei cu fructe discutată a fost găsită în careul de lucru 13, la cota de la -1,50 la -1,70 m. Vasul a fost restaurat cu succes, lipsind o mică parte a piciorului **(Fig.** 10.01) .

Totalul cioburilor colectate este de aproximativ 500. Raportul dintre ceramica lucrată manual și cea lucrată la roată este de aproximativ 1,5:1. Primul grup include 293 de cioburi, dintre care 236 au suprafață rugoasă și culori diferite (ocru, roșu-cărămiziu, maro, gri, vezi **Fig. 9.** 01, 02, 03). Majoritatea sunt vase (doar unul este de „ceașcă dacică”, iar două - vase cu gură largă). Treizeci și șase de cioburi poartă decorațiuni cu bandă și au mânere în formă de mugure sau limbă. Cioburile de ceramică lucrată manual (sau la roata olarului lent) cu suprafață lustruită și culoare ocru, maro sau neagră sunt în număr de 57. Acestea sunt în mare parte boluri. Două dintre cioburile de perete au formă de jetoane **(Fig. 9.** 15, 16).

Ceramica lucrată la roată este reprezentată de 201 cioburi, dintre care 89 sunt de culoare gri. Acestea fac parte din boluri, fructeere, oale, ulcioare, capace și vase de dimensiuni mici **(Fig. 9.06** , 10 **și fig.** 10.04, 05). Aproximativ 10 % din grup este decorat cu dungi lustruite (aproape toate vasele cu fructe, vezi **Fig.** 10.01, 02, 03). Șaptesprezece cioburi sunt vase lucrate la roată de culoare roșu cărămiziu, ocru sau maro (părți din aproximativ 9 boluri). Trei cioburi de perete sunt vopsite în roșu-văzut **(Fig. 9.12**), iar alte șase sunt decorate cu pictură albă peste vălzuit maro **(Fig.** 10.06). Există un singur fragment glazurat cu negru, cel mai probabil dintr-un kantharos. Alte două cioburi sunt din boluri mici, de culoare roșu-cărămiziu (unul dintre ele a fost restaurat, vezi **Fig. 9.11**).

Nouăzeci și trei de cioburi provin din amfore de culoare ocru până la roșu-cărămiziu, unele dintre ele fiind galben-văruite la exterior (4 funduri și 8 mânere, dintre care două ștanțate, vezi **Fig. 9.** 04, 05, 07, 08, 09 **)** .

Groapa 33 **A.** Este situată în zonele de lucru 12 și 13 și este parțial suprapusă de structura 33 **(Fig.** 2). Aproximativ un sfert din aceasta a fost excavată. Groapa este recunoscută doar în loess, în jos de la nivelul -2,50 m. Fundul său se află la o adâncime de 2,72 m și a fost găsită acoperită cu un strat subțire (aproximativ 0,03 m) de cenușă și cărbune. Partea inferioară a gropii era plină de pământ amestecat cu cărbune, oase mici, pietre, fragmente, bucăți de tencuială de lut (23 de bucăți) și cioburi de ceramică (163 de cioburi).

Raportul dintre ceramica lucrată manual și cea lucrată la roată este de aproximativ 3:1. Cioburile de vase lucrate manual sunt în număr de 125. Nouăzeci și opt dintre ele (în mare parte oale) au o suprafață rugoasă și diferite culori, de la ocru, roșu-cărămiziu și maro până la gri. Șaisprezece dintre ele poartă decorațiuni cu benzi și au mânere în formă de boboc sau limbă **(Fig.** 5.02). Cioburile de ceramică lucrată manual (sau lucrate cu ajutorul unei roți de olar lente) cu suprafață rumenită și culoare ocru, maro sau neagră sunt în număr de 27. Acestea sunt în mare parte boluri.

Ceramica lucrată la roată este reprezentată de 38 de cioburi, dintre care 13 sunt de culoare gri. Acestea fac parte din boluri și ulcioare (?). Unele dintre fragmente au un decor gălbui.

Douăzeci și cinci de cioburi sunt amfore de culoare ocru până la roșu-cărămiziu, unele dintre ele fiind galben-văruite la exterior (totalul include un mâner și o gură, vezi **Fig.** 5.01) .

Groapa 33 B. Este situată în zonele de lucru **I3** și I13. Groapa este parțial suprapusă de structura 33 și groapa 8, iar o parte din ea a fost distrusă în trecut de zidul despărțitor al *principia romană,* ale cărei fundații au fost așezate la nivelul -1,65 m de la cota 0,00 a sitului. Mai puțin de jumătate din groapă a fost excavată. Este clar recunoscută în loess, în jos de la nivelul -2,50 m.

Fundul său se află la o adâncime de 2,68 m și a fost găsit acoperit cu un strat subțire de pământ amestecat cu cenușă. Groapa avea formă de stup de albine, cu un diametru de 1,40 m în partea de jos. Un strat conținând cărbune, bucăți de lut ars (6 bucăți de tencuială din lut), o anumită cantitate de ceramică spartă, 2 silex roșu și 1 silex brun și oase a fost înregistrat în groapă, la aproximativ 0,30-0,40 m sub fundațiile principia . Imediat sub acesta (0,50 m sub fundațiile principia *) exista un strat omogen de cărbune.* Umplutura gropii în jos a fost similară cu cea descrisă deja - pământ gri-brun amestecat cu cărbune și bucăți mici de lut ars. În groapă a fost găsit un fusai **(Fig.** *6.02*).

Cantitatea de cioburi de ceramică colectate este de 47. Raportul dintre ceramica lucrată manual și cea lucrată la roată este de aproximativ 1,5: 1. Cioburile de vase lucrate manual sunt în număr de 29. Douăzeci și șase dintre ele (în mare parte oale, dar și un mâner de „ceașcă dacică”) au suprafața rugoasă și diferă ca culoare de la ocru, roșu-cărămiziu și maro la gri. Opt dintre ele poartă decorațiuni cu benzi și au mânere în formă de mugure și limbă **(Fig.** *6.01*). Unul dintre cioburile de perete are formă de jeton **(Fig.** *6.03*). Cioburile de ceramică lucrată manual (sau la roata olarului lent) cu suprafață rumenită și culoare ocru, maro sau neagră sunt în număr de 3.

Ceramica lucrată la roată este reprezentată de 18 cioburi, dintre care 6 sunt de culoare gri. Acestea sunt părți ale unor boluri și piciorul unei fructeere. Unele fragmente sunt decorate cu dungi brune **(Fig.** *6.04*). Un ciob este dintr-un vas cu pereți subțiri, de culoare roșu-cărămiziu.

Există 11 fragmente de amfore de culoare ocru și roșu-cărămiziu.

Groapa *34.* 1t este situată în careul de lucru 1' 3. Groapa este asimetrică și mai mult sau mai puțin în formă de con, cu un diametru de 0,70-0,90 m în partea de jos. 1t a fost parțial distrusă până la nivelul de -1,70/1,80 m de un ramblaj ulterior (cu materiale din secolul al III $^{\text{- lea).}}$ (secolul d.Hr.). Umplutura părții superioare a gropii a constat probabil din pământ, cu o cantitate mică sau fără ceramică spartă. Între nivelurile -2,30/2,40 și -2,80-2,90 m, groapa a fost umplută strâns, aproape în întregime, cu bucăți de tencuială de lut de pe podele, pereți și vetre (20 de bucăți mari și peste 30 de bucăți mici). Majoritatea acestora au fost așezate în jos, cu partea din față. În groapă exista puțină ceramică - 6 cioburi lucrate manual și alte șase vase lucrate la roată (raport de 1: 1). Patru dintre cioburile lucrate manual sunt vase de culoare ocru și gri-brun. Trei dintre ele sunt piese bucale (unul dintre ele are un mâner și poartă o decorațiune cu bandă, *vezi* **Fig.** 11.0l). Celelalte două cioburi lucrate manual sunt vase cu suprafață buriată gri-brun **(Fig.** 11.02). Patru dintre cioburile lucrate la roată sunt de culoare gri. Sunt părți ale două boluri, ale unei fructe (cu o gură decorată la periferie cu o dungă ondulată brună) și ale unei cupe megarice imitative (cu fund emisferic, *vezi* **Fig.** 11. 03; 04; 05; *07).* Celelalte două cioburi lucrate la roată sunt de culoare roșu-cărămiziu. Unul dintre ele este un mâner conservat și poartă o decorațiune în relief într-o dungă orizontală **(Fig.** 11. 06).

Fundul gropii se află la o adâncime de 3,27 m față de cota 0,00 a sitului. În partea inferioară (de la -2,90 la -3,27 m) au fost descoperite foarte puține fragmente de ceramică: doar 4 cioburi de ceramică și o bucată de tencuială de lut.

Groapa 35. Groapa este situată în careul de lucru 1'2, parțial sub peretele despărțitor al *sacellum* -ului clădirii sediului. Jumătate din ea a fost excavată. Groapa are forma unui con trunchiat, cu un diametru mai mare (în partea de jos) de aproximativ 1,50 m. O altă groapă cu diametrul de 0,40-0,50 m a fost săpată ulterior în groapa 35, puțin în afara centrului acesteia. Groapa ulterioară (denumită groapa 35a) nu conținea nicio descoperire. Culoarea umpluturii sale era similară cu cea a gropii 35.

Groapa a fost parțial distrusă până la nivelul de -1,70/1,80 m de un ramblaj ulterior care conținea materiale din perioada a 3 $^{\text{-a.}}$ Secolul d.Hr. Fundul gropii este plat și se află la o adâncime de 3,43 m față de marcajul 0,00 al sitului. Umplutura a fost relativ săracă în descoperiri: un cap de vultur din bronz (fig. 14. 10), 2 pietre, 4 bucăți de tencuială din lut (din pereți, podele și o vatră) și aproximativ 90 de cioburi de ceramică. Stratul de la -2,30 la -2,60 m al umpluturii conținea 23 de

fragmente de pereți și fundul unui *pithos* **(Fig. 14. 09).** Acesta din urmă a fost găsit în poziție orizontală. Pe partea sa interioară existau urme de arsură. Este posibil ca întreaga parte inferioară a *pithosului* să fi fost așezată intactă în groapă și să fi fost spartă în bucăți în timpul umplerii. Ruperea ar fi putut fi cauzată și de impactul umezelii. *Pithosul* are o culoare maro deschis. A fost realizat din lut cu un adaos ridicat de cuarț.

Patruzeci și cinci dintre cioburi sunt vase lucrate manual, iar 43 - la roată. Raportul este de aproximativ 1:1. Fragmentele de ceramică lucrată la roată provin din aproximativ 20 de vase diferite. Douăzeci de cioburi sunt amfore de culoare galbenă, ocru, roșu-cărămiziu și maro. Cioburile gri sunt în număr de 18 și provin din ulcioare, boluri, o ciurătoare, o oală și o cupă megariană imitativă **(Fig. 14. 05, 07, 08).** Există 7 cioburi de culoare ocru și roșu-cărămiziu. Unele dintre cioburile gri sunt decorate cu dungi lustruite.

Cioburile de ceramică lucrate manual aparțin a aproximativ 15 vase diferite. Șaisprezece dintre ele sunt lustruite pe ambele părți (pereții bolurilor cu culoare de la ocru-brun la negru; unul dintre boluri a fost restaurat, *vezi* **Fig. 14.02, 03, 06**). Celelalte 27 de fragmente sunt de oale de culoare ocru și maro (6 dintre ele au decorațiuni incizate sau în relief în benzi, *vezi* **Fig. 14.01; 04).** Două funduri de oale sunt înnegrite de fum pe interior.

Groapa 36. Groapa este situată în zonele de lucru I 2 și I' 2, parțial sub peretele despărțitor al *sacellum* -ului clădirii sediului. Mai puțin de o cincime din ea a fost excavată. Forma gropii nu a fost stabilită exact, dar se pare că semăna cu un stup de albine. Diametrul său este mai mare de 1,50 m în partea de jos, care se află la o adâncime de 3,18 m față de marcajul 0,00 al sitului. Groapa a fost parțial distrusă până la nivelul de -1,70/1,90 m de un terasament ulterior care conținea materiale din secolul al III-lea d.Hr. Partea superioară a gropii, până la nivelul de -2,30/2,40 m, conținea probabil mai puține materiale arheologice. În josul acestui nivel, partea excavată a gropii a scos la iveală câteva pietre, 2 silexuri, 11 bucăți de tencuială din lut și făină de pământ ars, trei cioburi de *pithos,* o bucată de substanță topită, oase și 104 cioburi de ceramică.

Patruzeci și trei dintre cioburi aparțin a aproximativ 20 de vase diferite lucrate la roată, iar restul de 61 sunt din aproximativ 30 de vase lucrate manual (un raport de aproximativ 1:1,5).

Există 8 fragmente de amforă (de culoare galbenă, ocru și roșu-cărămiziu). Trei dintre ele au formă de jetoane cu diametre cuprinse între 4,5 și 6,5 cm **(Fig. 15. 10).** Cioburile de ceramică lucrate la roată sunt de culoare roșu-cărămiziu (7 bucăți, *vezi* fig. 15. 11) sau gri (28 bucăți, *vezi* **Fig. 15. 06, 07, 08, 09).** Acestea aparțin unor boluri, ulcioare, fructeere, o ceașcă cu două mânere, o oală și un capac. Aproximativ un sfert dintre ele sunt decorate cu dungi lustruite. Unul dintre cioburi are formă de jeton **(Fig. 15.10).**

Ceramica lucrată manual este reprezentată de 17 cioburi de vase cu suprafață lustruită (boluri, fructeere și o oală; gamă de culori: maro, gri-maro, negru, *vezi* **Fig. 15. 04, 05)** și 44 de cioburi de vase cu suprafață rugoasă (în mare parte oale, de culoare ocru până la gri-maro, *vezi* **Fig. 15. 01, 02).** Două dintre acestea din urmă au formă de jetoane **(Fig. 15. 10).** Trei cioburi de pereți poartă decorațiuni cu benzi. Alte două sunt decorate cu linii paralele incizate. Există 2 fragmente de cești „ceașca dacică” **(Fig. 15. 03).** Nouă dintre cioburi sunt înnegrite de fum pe interior.

Groapa 37. Groapa este situată în careul de lucru I' 3. Aproximativ jumătate din ea a fost excavată. Forma originală a gropii nu a fost stabilită, deoarece o parte din ea a fost distrusă până la un nivel de -1,70/1,80 m de un dig ulterior din secolul al III-lea d.Hr. și de groapa VII de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Diametrul său este de aproximativ 1,50 m în partea de jos, care se află la o adâncime de 3,10 m față de marcajul 0,00 al sitului. Groapa a fost săracă în descoperiri: 13 fragmente de *pithos* (două dintre ele cu urme de ardere secundară), o silex, o bucată de tencuială de lut pentru perete și 6 cioburi de ceramică. Trei dintre cioburi sunt vase lucrate la roată (un bol de culoare ocru, un vas roșu-cărămiziu de formă necunoscută și un jeton realizat dintr-un perete de

amforă, *vezi* **Fig.** 12.01), iar restul - vase lucrate manual (un oal cu suprafață rugoasă și două boluri cu pereți lustruiți, *vezi* **Fig.** 12.02).

Groapa 38. Groapa este situată în careul de lucru I'3, parțial sub peretele despărțitor al *sacellum* -ului clădirii sediului. Puțin mai mult de jumătate din ea a fost excavată. Groapa are formă de clopot. Diametrul său este de aproximativ 2,30 m în partea de jos, fiind situat la o adâncime de 3,27 m față de marcajul 0,00 al sitului. O parte a gropii a fost distrusă până la nivelul de -1,90/2,00 m de un dig ulterior din secolul al III-lea și de groapa VIII de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Există o altă groapă lângă groapa 38, la est, cu un diametru de 0,40 m. Săpătura mai mică a fost înregistrată ca groapa 38a. Umplutura sa nu diferă ca și culoare de cea a gropii 38, dar nu au existat descoperiri în ea.

Similar cazurilor deja discutate, partea superioară a gropii 38 (până la nivelul -2,30/2,40 m) trebuie să fi conținut mai puține materiale arheologice. Partea inferioară a scos la iveală o brățară de cupru, un ciob de cupă megariană imitativă, un fusax, mai multe pietre, 2 silexuri, 10 bucăți de tencuială din lut și făină de pământ ars, oase, fundul și numeroase cioburi de perete ale unui *pithos,* un fragment de țiglă și 132 de cioburi de ceramică **(Fig.** 16.05, 14, 15, 16).

Stratul de la -2,40 la -2,80 m al umpluturii a scos la iveală 53 de fragmente din pereți, 3 din gura gropii și întreaga fundă a unui *pithos* **(Fig.** 16, 11, 12, 13). Acesta din urmă a fost găsit în poziție orizontală. Pe partea sa interioară existau urme de arsură. În interiorul *pithosului s-au găsit cioburi ale altor vase.* Pithosul are *o* culoare maro deschis și era realizat din lut cu un adaos semnificativ de cuarț. O mare parte din el pare să fi fost depusă intactă în groapă și spartă în bucăți ulterior, în timpul umplerii acesteia.

Cioburile de ceramică sunt vase lucrate la roată și manuale. Primul grup include 39 de piese a câte 20 de vase, iar celălalt - 92 de cioburi, tot a câte 20 de vase (un raport de aproximativ 1:2).

Cioburile de amforă sunt în număr de 19 (de culoare galbenă, ocru și roșu-cărămiziu). Ceramica lucrată la roată este reprezentată și de 2 cioburi de culoare maro/ocru (unul dintre cele ale unui ulcior cu dungi verticale rumenite) și 17 cioburi de culoare gri (de boluri și ulcioare, *vezi* **Fig.** 16.09, 10).

Grupul de ceramică lucrată manual include 23 de cioburi de vase cu suprafață lustruită (boluri, fructeere și oale de diferite culori - ocru, maro, gri-maro și negru, *vezi* **Fig.** 16. 02, 03, 04, 06, 07) și 65 de cioburi de vase cu suprafață rugoasă (în mare parte oale de culoare ocru sau gri-maro și câteva cești, *vezi* **Fig.** 16. 01, 08). Unul dintre ele are, de asemenea, forma unui jeton **(Fig.** 16. 17).

Groapa 39. Groapa este situată în careul de lucru I' 3. Aproximativ jumătate din ea a fost excavată. Forma gropii nu a fost stabilită. Diametrul său este de aproximativ 1,00 m. Groapa a fost recunoscută doar în loess, la nivelul -2,45 m. Fundul său se află la o adâncime de aproximativ 3,10 m față de marcajul 0,00 al sitului. Groapa a scos la iveală 35 de cioburi de ceramică lucrată manual (18 oale și 17 vase cu suprafață lustruită) și alte 7 cioburi de ceramică lucrată la roată (2 amfore cu suprafață galbenă, 1 vas de culoare ocru și 4 vase de culoare gri, *vezi* **Fig.** 13.02). Stratul imediat deasupra rămășițelor gropii (de la nivelul -2,40 m la nivelul -2,00 m) nu conținea materiale din perioada tracică. Stratul superior (de la -2,00 m la -1,70 m) a scos însă la iveală un fusacol și o monedă elenistică (imaginea 2). La același nivel au fost găsite și cioburi dintr-un vas lucrat manual (acum restaurat) și din două farfurii cu fructe. O altă parte a uneia dintre aceste farfurii cu fructe a fost descoperită în structura 33 **(Fig.** 13.01 **și fig** . 10.01). Descoperirile din stratul de la nivelul -2,00 m în sus s-ar putea să nu aparțină gropii 38, ci unei alte structuri sau gropi de deasupra acesteia.

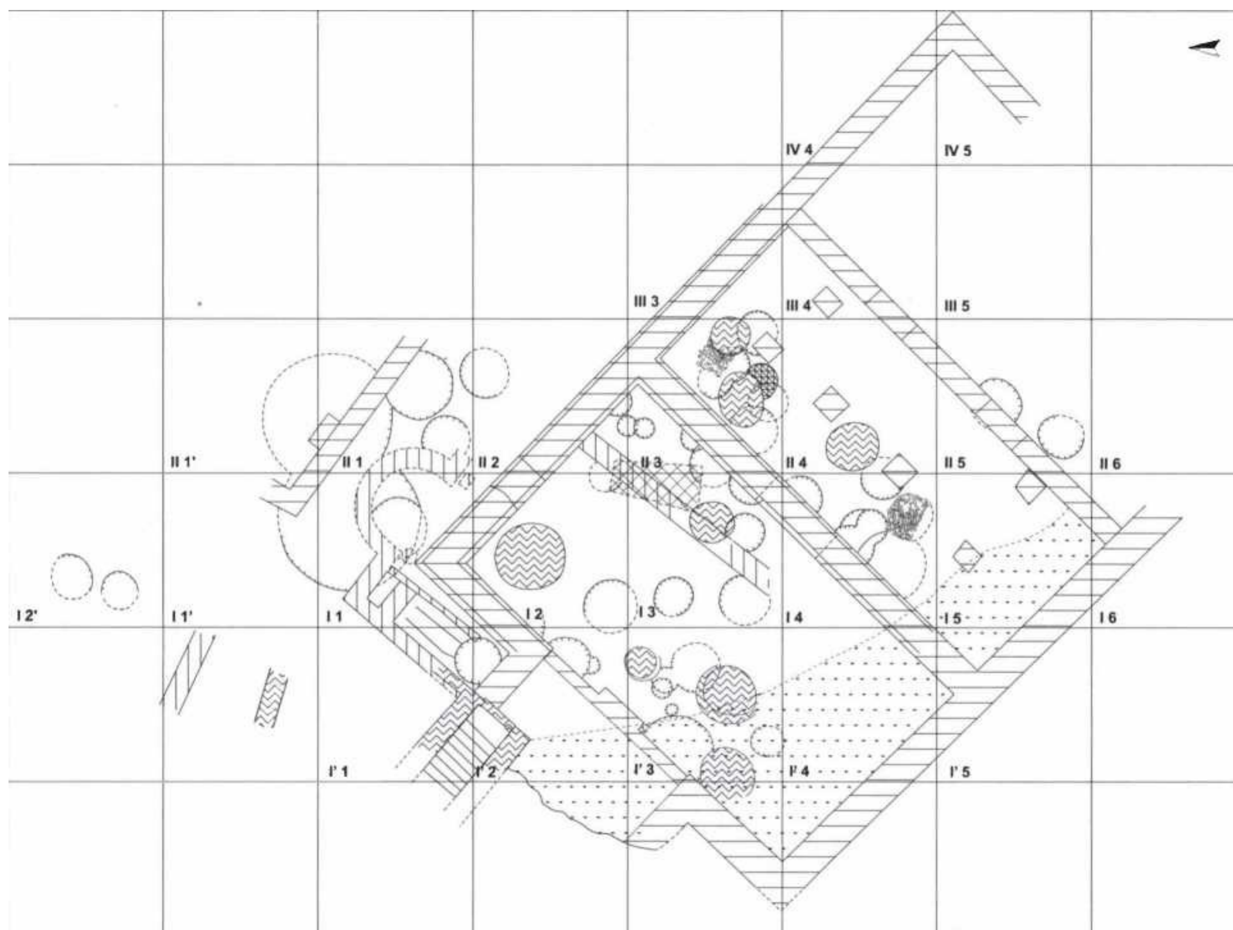
BIBLIOGRAFIE

BaraJIHHCKH, JI. 2002, *JfJlocKaHa KepaMUKa om I Hmaiomo Ha VII SCK IOJICHO om)Jo.ien Xynae (EwieapuR)* . Co<t>Bună: Nous.

BnJJ1:1eea, JI. 2002, *E.MHO ceemwzuuțe,* p. 102-123, în *KonpusjieH,* VOLUMUL 1. Co<t>mi: Nous.
Bnpöanoß B., JIparoeB JI., Heanoe JI . 2006, *CnacumellHU apxeo!loeu11ecKu npoyueaHUJl Ha mepumopuRma Ha pwtcKUJl Kacamell CeKcaeuHma llpucma 6 Pyce.* P. 193-196, în ApxeonorHMecKH OTKPHTHH H pa3KonKH npe3 2005 r. XLV HauHOHaJiHa apxeonorHMecKa KoH<l>epeHUH» - Co<l>HH.
TeHMeea E. 2004, *PwcKume rjJu6y!lu om EweapUR om KpaR Ha I s.np.He do KpaR Ha VI 6.Ha H.* in. BenHKO TnpHoeo. Faber.
JIoMapa.LJ.CKH M. 2000, *<Pu6yiu om KoCHOJICejtR3Hama enoxa 6 TpaKuR. l/acm I,* To.LJ.HmHHK Ha JIenapraMeHT Apxeonorna, IV-V, p. 202-224, Co<i>HH.
KaöaKMHeBa T. 2005, KepaMHKa OT Kacrpa MapTHC, p. 81-128, în Kacrpa MapTHC. *faadpuöypeuü u Kacme!l. Pa3KonKu u npoyj6aHuR XXXIII.* Co<l>HH Aram.
Garbsch J. 1985, The norish-pannonische Tracht. - Austieg und Niedergang der romischen Welt, II, 12, 3, p. 546-577.
Riha E. 1994, *The Roman Fibres from Augst and Kaiseraugst.* Descoperirile din 1975, în Forschungen în Augst. Trupa 18, aug.
Sîrbu V. 1996, *Dava getică de la Grădstea, județul Brăila.* I. Brăila: Editura Istros.
Sydenham E. A. 1952, *The Coinage of the Roman Republic.* London.
Trohani G. 2006, *Locuirea getică din partea de nord a Popinei Bordușani (corn. Bordușani, jud. Ialomița),* vol. I. Târgoviște: Editura Cetatea de Scaun.
Varbanov V., Dragoev D. 2006, *A New Thracian Pit Sanctuary in Ruse (a preliminary report),* Istros XII, p. 181-193.
Vulpe, A., Gheorghită, M. 1976, *Bols a reliefs de Popești,* Dacia N. S. XX, p. 167-198.

Rescue excavations in Sexaginta Pista / Rousse - 2006/

25
2

Chronological levels

IZ:] **Trac /sec.** I î.Hr. **-sec. I d.Hr./**

||||| **Roman /mijlocul** secolului al II **-lea d.Hr. - sfârșitul secolului al III-lea d.Hr./**

|_| **Antichitate târzie /sec. IV d.Hr. - începutul secolului V d.Hr./**

Groapă din antichitatea târzie, sec. NI d.Hr.

Otoman /secolul al XIX-lea d.Hr./

D ;| **Strat de nivelare /XXc./**

Z5m

C
O

tracice /Rousse - 2006/

|Q | pit
^^| stones
|^Q| undokumented area
installations 31 and 33
36,23 depth of the pit above the sea level

o 2,5m

Fig. 3

Profilurile și formele gropilor

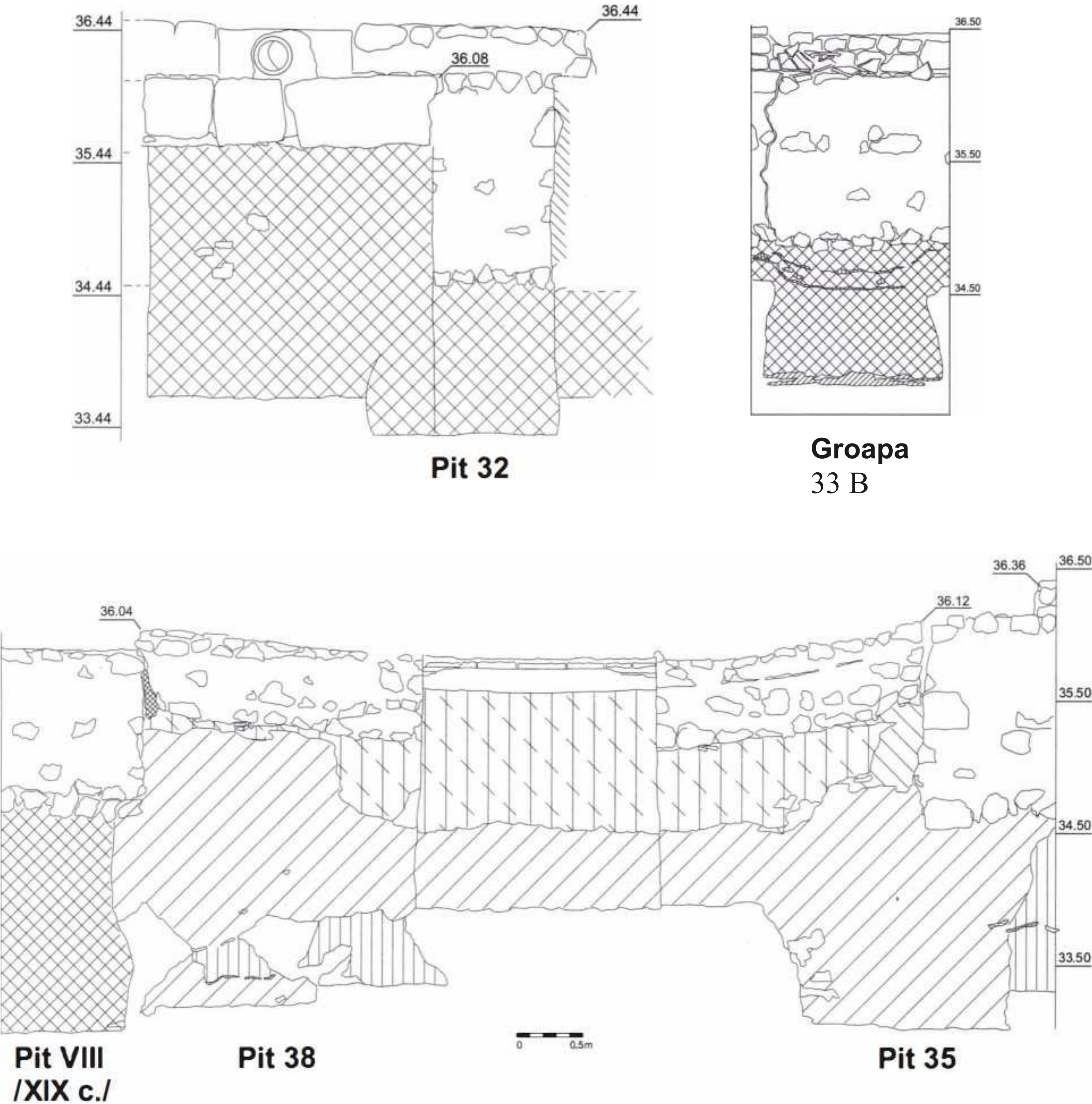

Fig. 6

0 5

4.01

4.02

4.03

0 5

0 5

4.05

LxPr'06
prin 31

4.06

4.07

4.08

4.09

4.10

Fig. 4

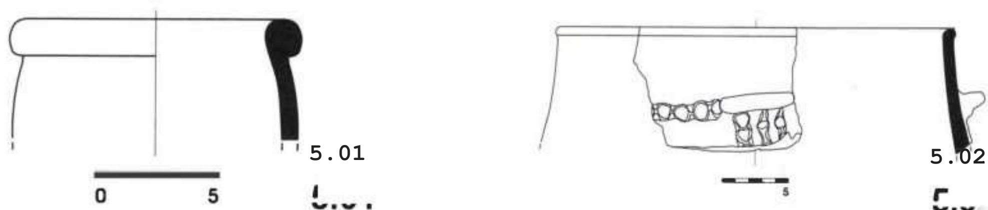

Fig. 5

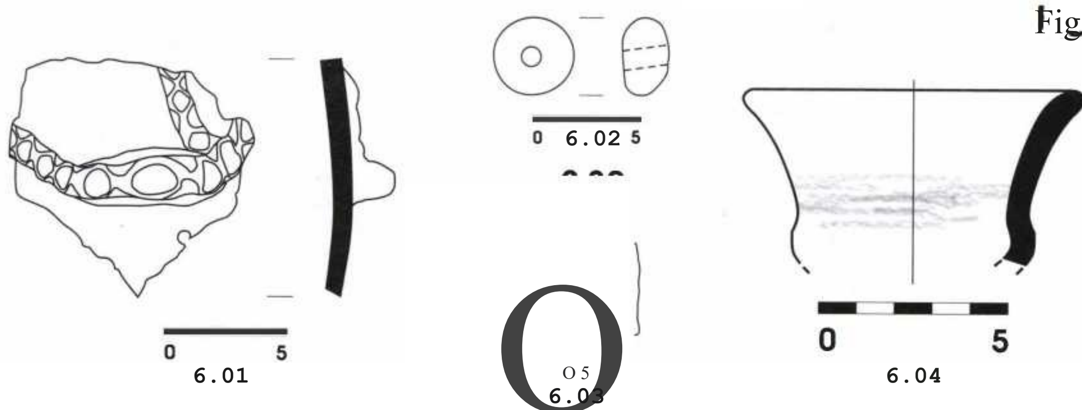
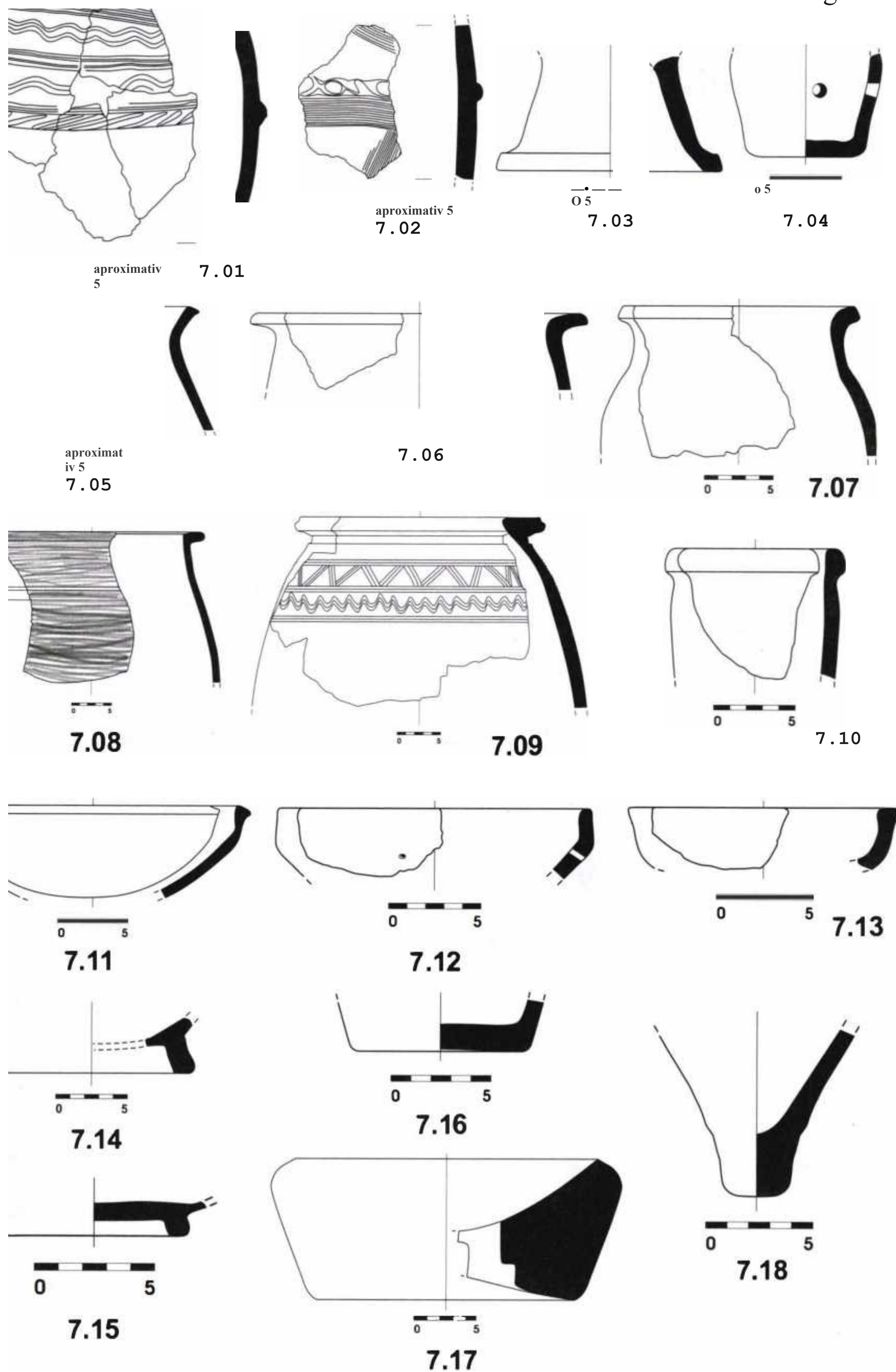

Fig. 6

O 5
o 5
aproximativ 5
7.02
7.03
7.04
aproximativ 5
7.01
aproximativ 5
7.05
7.06
0 5
7.07
0 5
7.08
0 5
7.09
0 5
7.10
0 5
7.11
0 5
7.12
0 5
7.13
0 5
7.14
0 5
7.16
0 5
7.18
0 5
7.15
0 5
7.17

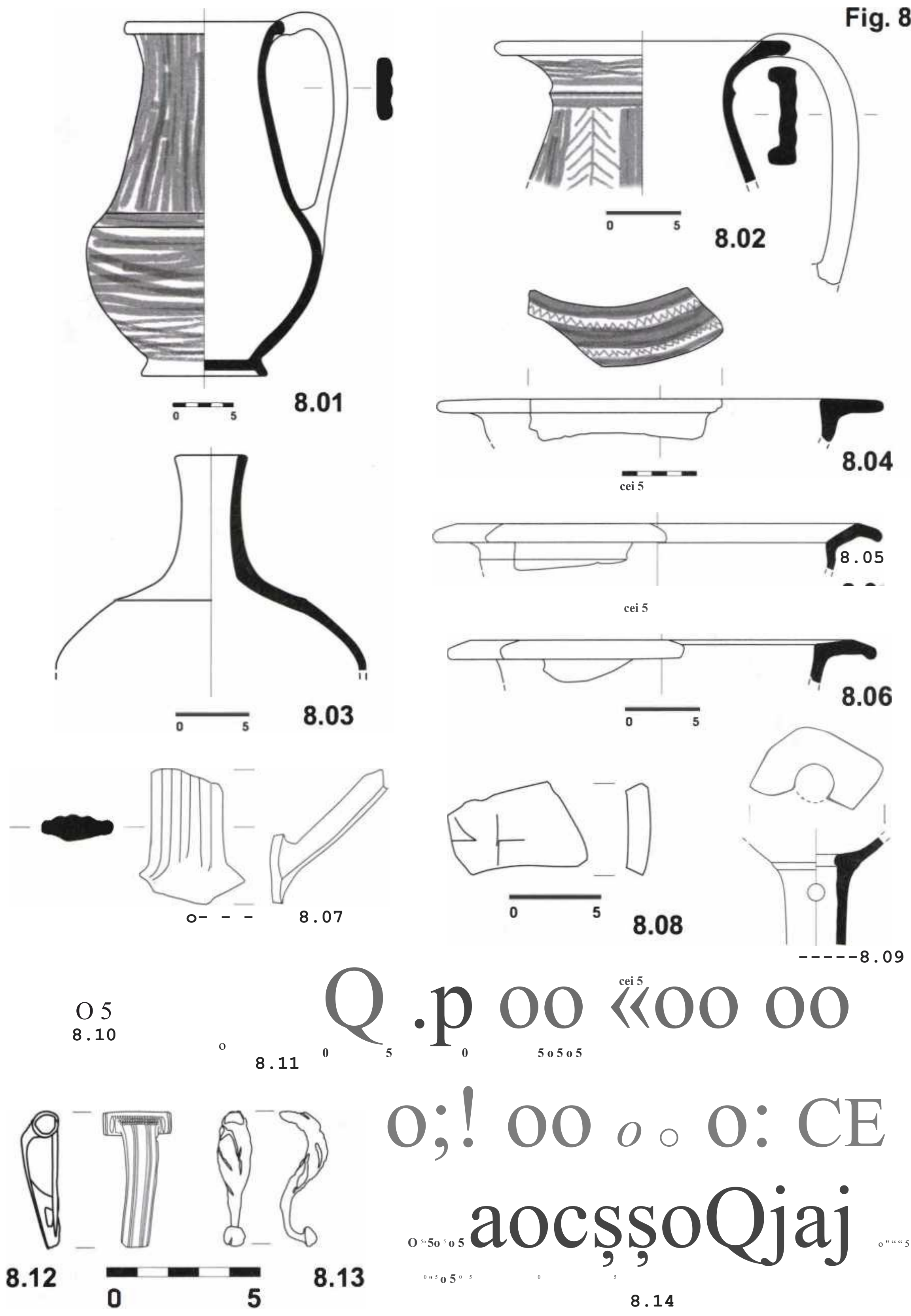
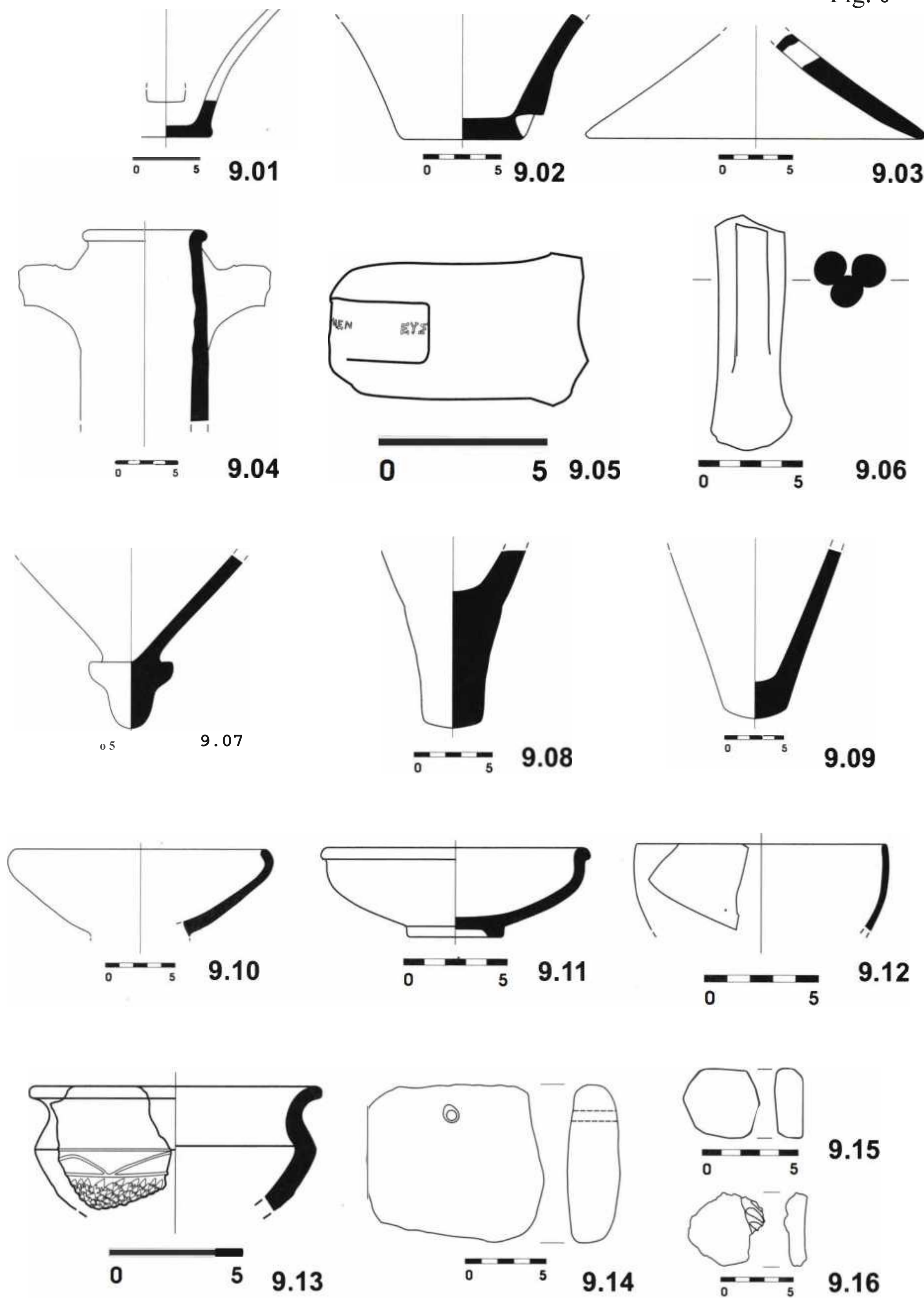

Fig. 8
8.01
0 5
8.02
0 5
8.03
0 5
8.04
8.05
8.06
0 5
8.07
8.08
0 5
8.09
8.10
8.11
8.12
8.13
0 5
8.14

Fig. 6

0 5 9.01
0 5 9.02
0 5 9.03
0 5 9.04
0 5 9.05
0 5 9.06
o 5 9.07
0 5 9.08
0 5 9.09
0 5 9.10
0 5 9.11
0 5 9.12
0 5 9.13
0 5 9.14
0 5 9.15
0 5 9.16

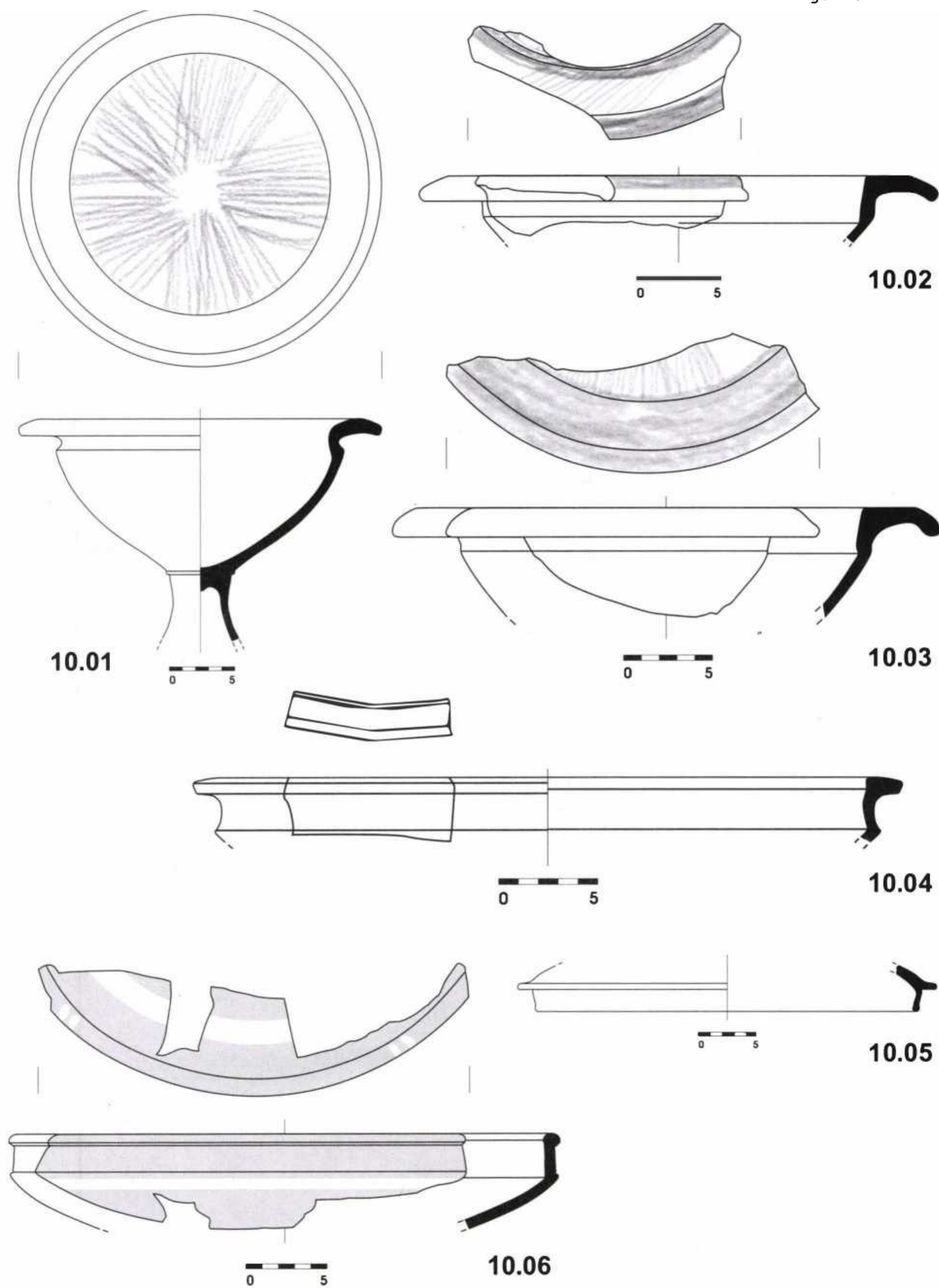

10.01
0 5
10.02
0 5
10.03
0 5
10.04
0 5
10.05
0 5
10.06
0 5

Fig. 16

0 5 11.01

0 5

11.02

0 5

11.03

0 5

LXPr'06
ÿià 34

11.04

0 5

11.05

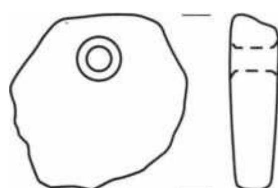
o 5

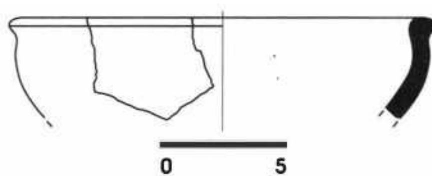
11.06

o 5

11.07

Fig. 11

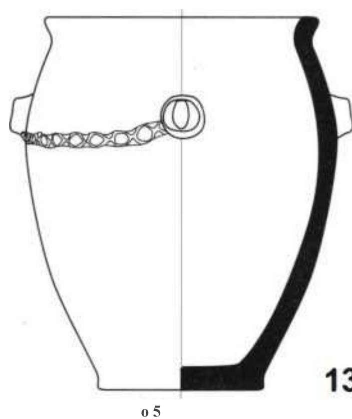

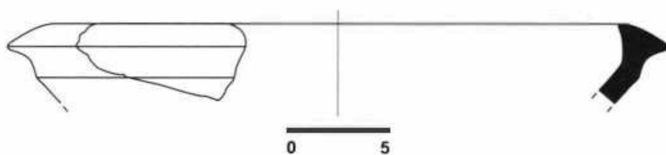

O 5 12.01

12.02

Fig. 12

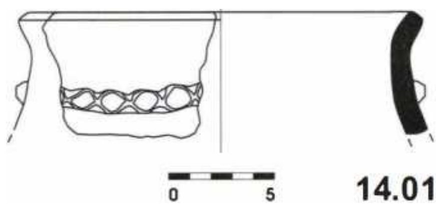

13.01

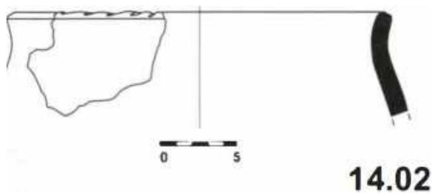
o 5

13.02

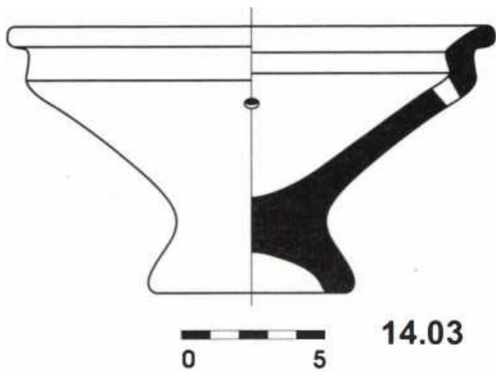
Fig. 14

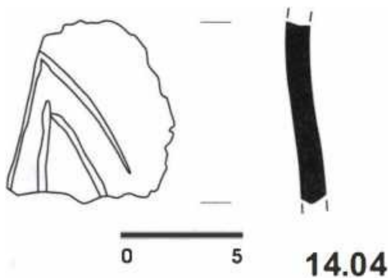
0 5
14.01

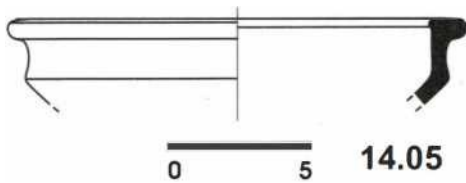
0 5
14.02

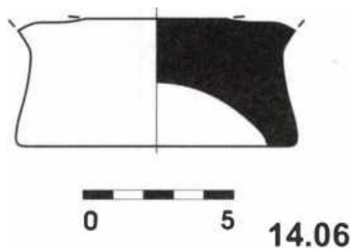
0 5
14.03

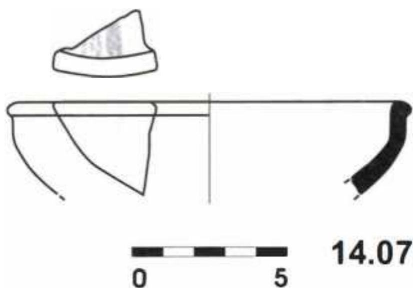
0 5
14.04

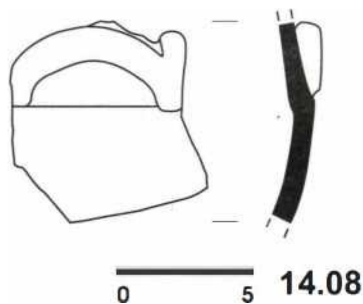
0 5
14.05

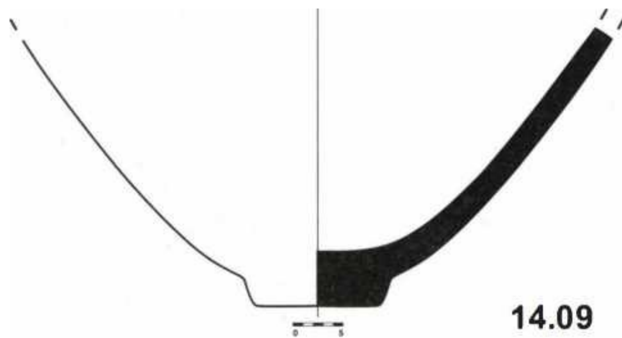
0 5
14.06

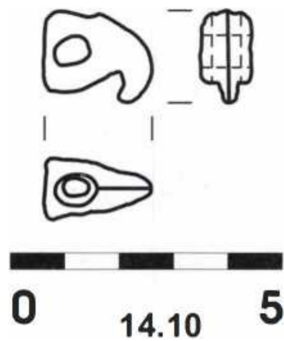
0 5
14.07

0 5
14.08

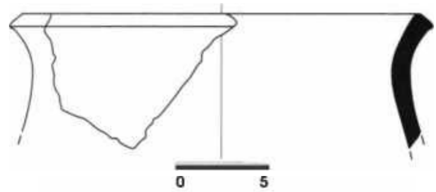

14.09

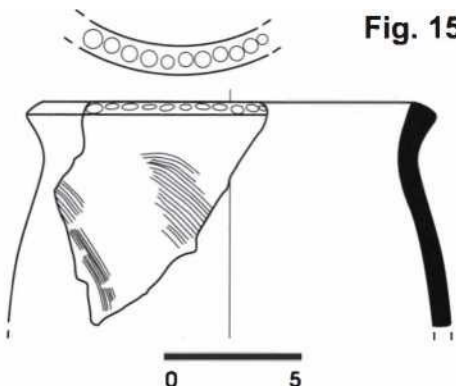

0 5
14.10

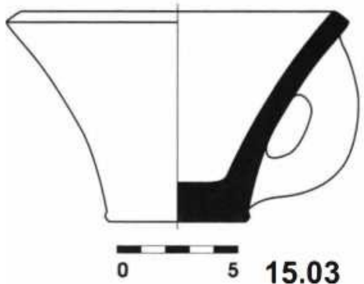
Fig. 15

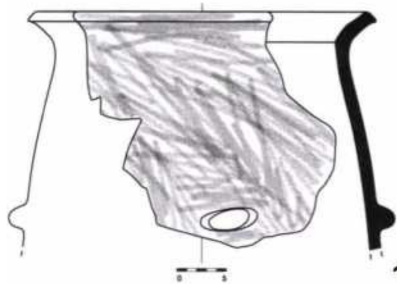
15.01

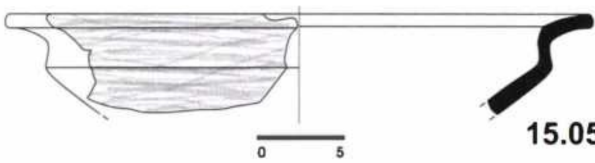
15.02

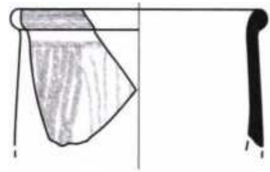
15.03

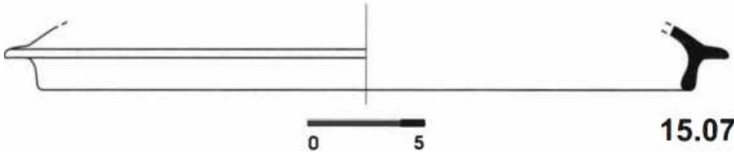
15.04

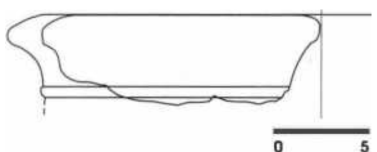
15.05

15.06

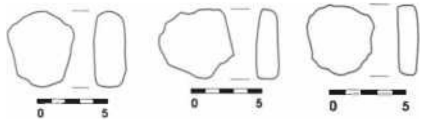
15.07

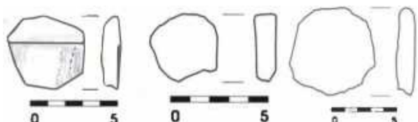

15.08

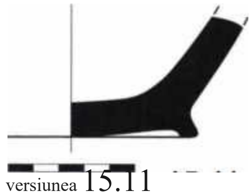

5 15.09

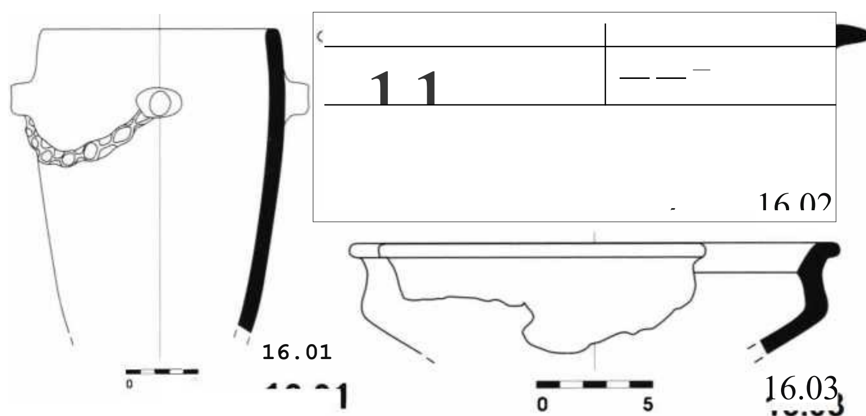

15.10

versiunea 15.11

Fig. 16

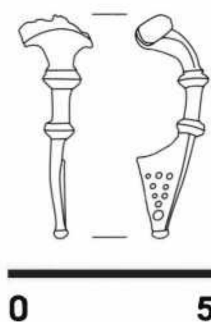

Fig. 17

0 5
16.05

0 5
16.04

0 5
16.06

0
16.07

0 5
16.08

0 5
16.09

0 5
16.10

0 5
16.11

0 5
16.12

0 5
16.13

0 5
16.14

0 5
16.15

0 5
16.16

0 5
16.17

**Imagi
nea** 1

**Imagi
nea** 2

5

SANCTUARE, ALTARE ȘI VITRE DE CULT DIN epoca fierului în spațiul balcano-carpatic-pontic

Ion Niculiță (Chișinău-Rep. Moldova)

Cuvinte cheie: sanctuare, locuri de cult, spațiu balcano-carpato-pontic, epoca fierului

În spațiul balcano-carpato-pontic sunt cunoscute peste 83 de construcții cultice. Au fost descoperite la 49 de monumente arheologice, tot atâtea descoperiri s-au făcut la orașele grecești ca și Olbia (Arheologia SSSR, 1984, p. 301, tabl. CXI, 2, 3), Callatis (Iconomu 1980, p. 229-233), Thracian urbs ca Seutova191 (Cicikovato, 1984) or. mixed urbs ca Pistiros (Lazov 1996, p. 63-73; Domaradzki 2002, p. 11-29), Albesti (Trohani 1986, p. 662), Thracian- getic davas ca Neporotovo (KruSel'nica 1980,ță Buticeni 1980, 0997, p. 662), p. 1987, p. 3-79), Saharna Mare (Smirnov, Niculiță 1987, p. 73-79), Saharna Mare (Smirnov, Niculiță 2003, fig. 15-20), Brad (Ursache 1995, p. 62-71), sau la cetățile de la Zolotaja Balka (Vjazmitina 191639,-1832) Skoryj 2001, fig. 2/3), Zabotin (Pokrovskaja 1962, fig. 3, 6) și la așezarea din satul Dolineni, regiunea Cernăuți (Smirnova 1976, 293 307). Nici unele categorii, precum vetrele de cult, nu lipsesc din tumulii descoperiți în timpul săpăturilor de la Zimnicea (Alexandrescu 1980, p. 19-126), Goleamo Izvor (Cicikova 1975, p. 185), SveScari (Faher 1934, p. 110), Batak (KonCev, MilCev 1970, p. 186-187), Fântânile (Mateescu, Babeș 1988, p. 283-291) etc.

Nu există două complexe complet identice printre cele 83 cunoscute în prezent. În general, acestea formează trei mari categorii: a) sanctuare, b) altare, c) vetre de cult.

Sanctuarele sunt, la rândul lor: circulare (Philippopolis, Butuceni, Dolineni, Sarmizegetusa), absidale (Racoș, Popești) și dreptunghiulare (Sarmizegetusa, Bâtca Doamnei) cu aliniamente de tambure din piatră sau coloane din lemn cu baze cvadridimensionale din piatră. Astfel de sanctuare au fost descoperite în diferite situri care au existat în perioada mileniului I î.Hr. - secolelor I d.Hr., cunoscute sub aceste situri: complexul de la Philippopolis-Plovdiv din secolele VI - V î.Hr. (Koleva 2000, p. 103-105), cetățile getice de la Butuceni datate în secolele IV - III î.Hr. (Niculiță 1987, p. 73-79), așezarea de la Dolineni din secolul I î.Hr. - secolul II d.Hr. (Smirnova 1976, 316), davașul Bradu (Ursachi 1995, p. 69), Sarmizegetusa - secolul I î.Hr. - secolul II d.Hr. (Daicoviciu 1972, p. 235-240, 260-262), Racoș (Florea 2002, p. 194-195) etc.

Majoritatea specialiștilor care au abordat problema utilizării sanctuarelor au subliniat că, indiferent de forma circulară, absidă sau dreptunghiulară, sanctuarele reprezentau construcții cultice destinate satisfacerii anumitor ritualuri religioase și aveau o funcționalitate aplicativă de „măsurare a timpului astronomic” - sanctuare-calendari (Bobancu, Samoilă, Poenaru 1980, p. 190; Rodean 1984, p. 320).

A doua categorie de construcții de cult - altarele - este reprezentată printr-un număr mult mai mare de descoperiri și se întinde pe o suprafață mai largă. După formă, acestea sunt

pătrangulare și circulare, ornamentate sau lipsite de ornamente.

Altarele dreptunghiulare ornamentate descoperite la Philippopolis (Koteva 2000, p. 105), Seuthopolis, au fost găsite în principal în case sau locuințe de cult (Cicikova 1975, pp . 181-192), Pistiros (Lazov 1996, p. 73), Popești, în construcția absidă din secolul al II-lea î.Hr. - secolele I î.Hr. (Vulpe 1959, p. 314-319) și în camerele funerare din tumulii de la Zimnicea, SvesCari, Fântânile etc. funcționând în același diapazon cronologic.

Pe baza materialelor aflate la dispoziția cercetărilor, se poate stabili că altarele dreptunghiulare, precum și cele circulare, au fost mai răspândite în a doua jumătate a mileniului I î.Hr. Funcționarea lor corespundea, în general, cu cea a sanctuarelor circulare și pătratice cu tambure din piatră sau lemn. Astfel, altarul circular din cetatea Matronino din regiunea Cerkasc - bazinul râului Teasmin - Ucraina, a fost descoperit în asociere cu materialul din secolele VII - VI î.Hr. (Bessonova, Skoryj 2001, p. 9), cel de la Zolotaja Balca se referă la secolele IV - III î.Hr. (Vjazmitina 1969, p. 122-135), iar cel de la Olbia datează din secolul al II- lea î.Hr. (Arheologia 1984, p. 301).

Atât altarele circulare, cât și cele dreptunghiulare sunt ornamentate. Acestea reprezentau o crustă de lut ars acoperită cu decor, realizat prin ștanțare, cunoscută prin piesele descoperite la cetățile de la Zolotaja Balka, Bel'skoe, Pistiros și Grădina Bosut.

Deși, așa cum s-a menționat anterior, până în prezent nu se cunosc două altare dreptunghiulare sau circulare identice în funcție de formă sau decor, în detaliu acestea au multe trăsături comune.

În primul rând, în funcție de amplasarea lor, altarele sunt cunoscute în orașe sau în dave, în construcții dreptunghiulare construite la suprafața solului, reprezentând probabil locuințe sacre de cult, și în încăperi mortuare.

În al doilea rând, ornamentul, deși nu era identic și indiferent de forma sau amplasarea altarului, era compus din aceleași combinații spiralate incizate sau incrustate, pătrate, triunghiuri, patrulatere sau cercuri paralele. În unele cazuri, se observă palmetto-uri sau petale.

Un interes deosebit îl reprezintă descoperirile de altare acoperite cu decorațiuni ștanțate sub formă de șnur răsucit sau incizat, sau rânduri de triunghiuri hașurate - ornamente caracteristice ceramicii din faciesurile PSeniCevo-Razcopanica-Cozia-Sahama-Babadag. Într-un număr mare de situri, cum ar fi cele din regiunea Niprului Inferior, de la Zolotaja Balka, Liubimovka, Gavrilovka și de la Poiana etc., au fost găsiți „câini de foc” caracteristici lumii traco-getice (Vjazmitina 1969, p. 122-135).

Vatrele de cult, de plan circular sau oval, reprezintă platforme de lut, unele construite pe nivelul solului antic, altele pe o fundație din pietre prelucrate sau din pământ amestecat cu lut, așa cum se știe din descoperirile de la Pistiros, Sahama Mare etc. Diametrul vetrelor variază, de regulă, de la 30x40 cm până la 1x1,20 m. Vetrele circulare nu depășesc diametrul de 1,20-1,50 m. Lățimea vetrelor variază între 8 și 12 cm (Niculiță 2003, p. 26-27).

Unele vatre de cult aveau o crestătură făcută din bucăți de piatră nerafinate sau din lut.

Vetrele de cult se găsesc mai frecvent decât alte construcții de cult de acest tip. Doar la cetatea traco-getică Sahama Mare au fost găsite 12 vetre de cult. Sub formă de fragmente, acestea sunt prezente considerabil și la cetatea Bel' skoe (Sramko 1987, p. 127).

În această categorie de construcții cultice se includ și vetrele de lut cu kemosos. Vetrarele aveau o crestătură de cel mult 6-8 cm lățime. În centru aveau mai multe oale în formă de pâlnie, de dimensiuni relativ mici, cu 16 cm înălțime, diametrul laturii superioare de 12 cm și cel inferior de 3 cm în diametru. Similar este cu vetrele de la Girișul de Criș (Sfrengeu 1999, 5-16) și cu trunchiul globular al celor de la cetatea Zolotaja Balka (Vjazmitina, 1962, p. 227).

Dacă atât etapa inițială - a doua jumătate a mileniului I î.Hr. - cât și utilizarea sanctuarelor circulare și pătratice cu alinieri ca și construcții de cult și calendare sunt în general acceptate de majoritatea specialiștilor, originea și interpretarea altarelor decorate ridică anumite discuții.

Unii specialiști leagă apariția și răspândirea altarelor în Europa de Est și Centrală de influența ideilor religioase grecești (Makiewicz 1987, p. 38-39; 55-64), presupunere care nu poate fi acceptată datorită faptului că altarele sunt cunoscute în / h î.Hr., când colonizarea greacă a nord-vestului Pontului Euxin se afla în faza inițială (Niculiță 1996, p. 62). Pe de altă parte, altare circulare cu decor spiralat au fost descoperite în spațiul spre nordul Balcanilor deja în secolele al XIII-lea - al XII-lea. secolele î.Hr., conform piesei descoperite la Sighișoara, al cărei decor este similar cu cel al altarelor miceniene (Horedt 1960, Abb.3).

Deja în anii '70 ai secolului XX a fost lansată presupunerea conform căreia altarele de cult ornamentate reprezentau un atribut indispensabil al religiei tracice (Cicikova 1975, p. 190-194). Această idee a fost prezentată de noi cu argumente în numeroase studii publicate în ultimii ani (Bessonova 1996, p. 34-36; Lazov 1996, p. 63-73).

Dacă admitem că sanctuarele circulare, altarele și vetrele de cult sunt de origine tracă, singurul lucru care rămâne neexplicat este prezența lor în Europa Centrală. Este greu de imaginat o influență traco-getică în timpul mileniului 1 î.Hr. la o scară atât de mare.

În opinia noastră, răspândirea largă a acestor construcții cultice ar putea fi legată de procesul de indo-europenizare.

Similitudinea acestor altare de lut din această perioadă timpurie ar putea dovedi și existența unor reprezentări religioase comune.

Dacă construcțiile circulare de la Pistiros, Butuceni, Dolineni, Bradu și cele mai ulterioare din Munții Orăștiei sunt considerate sanctuare-calendari legate direct de cultul soarelui, având și o predestinare funcțională aplicativă, mai mult sau doar de preotul suprem, care reprezenta legătura dintre zeul suprem, rege și societate prin mesagerul trimis la fiecare 5 ani lui Zalmoxis, vatra de cult, sub formă de gropi rituale, ar putea fi legată de adorarea unor zei betoni din panteonul traco-getic.

Specialiștii consideră că vatra de lut dreptunghiulară sau circulară, adesea asociată cu „câini de foc”, ornamentată cu decor circular realizat prin imprimare, sau cu reprezentarea „călărețului trac”, ca pe piesele de la Zolotaja Balka; sau cu decor în relief cu șnururi, șnururi alveolare și cu creastă, ca cele de la Poiana și Pistiros, reprezintă altare legate de adorarea Zeiței

Mari, protectoare a vetrei familiei.

Recent a apărut ipoteza că altarele de lut ar putea fi legate de cultul dactililor - protectori ai extracției și prelucrării fierului - deoarece vetrele de lut de la Pistiros au fost descoperite concentrate într-un singur loc cu o mulțime de bucăți de minereu și zgură de fier, formând astfel o zonă sacră.

Se știe că religia traco-geto-dacă, fiind politeistă, dispunea de o doctrină complicată, cu o mulțime de zeități și, prin urmare, de o numeroasă ceată de preoți, ierarhici și bine instruiți (Sîrbu 2006, p. 21-86), care dețineau un nivel suficient de cunoștințe și abilități necesare pentru a prognoza vremea în funcție de mișcarea corpurilor cerești, folosind în acest scop sanctuarele-calendar, pentru a vindeca oamenii și animalele cu plante medicinale, pentru a practica ceroplastiile - „câinii de foc” - și diferite libații la altarele dreptunghiulare sau circulare.

BIBLIOGRAFIE

Alexandrescu A.Dl 980, *Necropola din Zimnicea.* Dacia NS XXIV, București. Arheologie SSSR. *Vechea Gossudarstva Severnovo Pricernomor'ja,* Moskva, 1984. Bessonova SS, Skoryj SA 2001, *Matroninskoe gorodisce skifskoj epohi,* Kiev-Krakov. Bessonova SS1996, *Secretul Lisostepnogo Podneprovja rann' oskifs'kogo Casu.* Arheologie, nr. 4, Kiev.
Bobancu Ș., Samoilă C., Poenaru Em. 1980, *Calendarul de la Sarmizegetusa Regia,* București.
Cicikova M. 1975, *Zertveniki ellinistiCeskoj epohi v Frakii.* Frako-skifskie kul'tumye svjazi. Studia Thracica, I, Sofia.
KonCev D., MilCev A. 1970, *Razkopki v Casata na jazovir „Batak”.* Izvestia na ArcheologiCcskija Institut, XXXII, Sofia.
Daicoviciu H. 1972, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană,* Cluj,.
Domaradzki M. 2002, *Un raport intermediar privind investigațiile de la Vetren-Pistiros, 1995-1998.* Pistiros II. Săpături și studii. Universitatea Carolină din Praga, Karolinum Press.
Fchcr G. 1934, *Mogil'nye nahodki u Mumdzilar.* Izvestija na ArcheologiCeskija Institut, VIII, Sofia,.
Florea C. 2002, Dacii *din sud-estul Transilvaniei Adinè și tim timpul stărnirii romane,* Brașov. Horedt K. 1960, *Die Wietenbergkultur.* Dacia NS, IV, București.
Iconomu C. 1980, *An aspect to the influent elenistice În lumea geto-dacică.* Cercetări istorice, Iași, XI.
Kolcva B., Martinova M., Bospatchicva M. 2000, *Des données nouvelles sur l'histoire de Plovdiv,* Pistiros et Thasos. Structuri cconomiqucs dans la peninsula Balkanique aux VII-II siccles avant J.-C. Opole.
Kruscl 'nicka L.1.1998, *Cernolis 'ka kul 'tura Sredn 'ogo Pridnestrov'ja,* L 'viv.
Lazov G. 1996, *Altare din lut decorate.* Pistiros I. Săpături și studii. Universitatea Carolină prcss Praga.
Markiewicz T. 1987, *Formy Kultu bost domowych na terenie Europy w Starozytnossci,* Poznan.
Markicwicz T. 1978, *Oltare 1. „paleniska" ornamentowane z epohi zeleza w Evropie.* Przegladu Arccologicznego. Ossolinaeum, 24.
Matecscu C., Babeș M. 1968, *Cercetări arheologice și săpături de salvare la Fîntînele.* SCIV 2, 19, București.
Niculiță I. 1996, *Les Thraces septentrionaux dans l’historiographie des Etats de l’Europe de l’Est: la Moldova, l’Ukraine, la Russie.* Thc Thracian World at the crossroads of civilizations, Bucharest.
Niculiță I., Zanoci A., Nicic A., Matveev S. 2003, *Raport preliminar despre rezultatele cercetărilor arheologice la cetatea traco-getică Saharna Mare din 2002,* Chișinău.
Niculiță I. 1987, *Severnje frakjcy v V1-1 vv. do n.e.,* KiSinev.
Rodean I. 1984, *Enigmele pietrelor de la Sarmizegetusa,* București.
Sfregcu F.L. 1998-19990 *vatră de cult hallstattiană descoperită la Girișul de Criș (jud. Bihor).* Analele Universității din Oradea. Istorie și Arheologie, tome VIII-IX.
Sîrbu, V. 2006, *Oameni și zei În lumea geto-dacilor - mărturii arheologice -/Man and Gods in the Geto-Dacian World - archaeological testimony -,* Brașov.

Smirnov G.D., Personal archive.
Smimova G.I. 1976, *Sanctuarul de lingă satul Dolinean din regiunea Nistrului Mijlociu.* SCIVA 27, 3, București.
Sramko B.A. 1987, *Bel'skoe gorodisce skifskoj epohi (gorod Ghelon),* Kiev.
Trohani G. 1986, *Influences hellénistiques dans la decoration des âtres géto-daces.* Ancient Macedonia, IV, Papers read at the fourth Intemational Symposium held in Thessaloniki, September, 21-25, 1983, Thessaloniki.
Ursachi V. 1995, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad,* București.
Vjazmitina M.I. 1969, *Frakijskie elementy v kul'ture naselenija gorodiSC Niinego Dnepra.*
Drcvnie frakij cy v Sevemom PriCemomor'e. MIA SSSR, 150, Moskva.
Vjazmitina M.I. 1962, *Zolotaja Balka,* Kyiv.
Vulpe R., Teodor S. 2003, *Piroboridava. Așezarea geto-dacică de la Poiana,* București.
Vulpe R. 1959, *Șantierul arheologic Popești,* MCA V, București.

ISBN-10 973-8424-54-2
ISBN-13 978-973-8424-54-8